

Türkmenistanyň bilim ministrliги
Magtymguly adyndaky
Türkmen döwlet uniwersiteti

Annageldi Gubayew

Arheologiýa we etnologiýa kafedrasý

TÜRKMENISTANYŇ ARHEOLOGIÝASY
okuw kitaby

**Türkmenistanyň Bilim ministirligi tarapyndan
hödürlendi**

Aşgabat – 2010

Giriş

I bölüm - Daş asyry

1. Irki, orta we giçki paleolit. Paleolit eýýamynyň düşelgeleri.
2. Mezolit eýýamy. Mezolit eýýamynyň ýadygärlikleri.
3. Neolit eýýamynyň esasy ýadygärlikleri. Merkezi Aziýa neolit zamanynnda. Jeýtun medeniýeti. Günorta Türkmenistandaky irki ekerançylyk siwilizasiýasy. Ýakyn Gündogar, Palestin toplumlary, Alynky Aziýa.
4. Eneolit – (daş-mis) zamany. Änew, Göksüýri medeniýeti. Türkmen haly nagyşlarynyň gadymylygy. Amerikan alymy R. Pompelliniň Änew galasyndaky gözlegleriniň netijesi. Türkmen hatynyň ilkinji alamatlary. Daş-miş eýýamynda alyş-çalyş.

II bölüm – Mis-demir asyrlary

Mis-demir zamanlarynda Türkmenistanyň durmuş - ykdysady we syýasy ýagdaýy. Arheologiki barlaglar we onuň netijeleri, öwrenilişi. Daş, mis, demir eýýamlarynda hojalygyň we jemgyýetiň ösüşi.

1. Bürünç we irki demir asyrlarynda dörän türkmen milli medeniýetindäki siwilizasion ösüşler. Siwilizasiýa barada düşünje. Alymlaryň siwilizasion ösüşlere bolan garaýyşlary. Türkmenistanyň ýerinde synpy gatnaşyklaryň ýüze çykmagy. Ýaňykent şäher döwleti, Marguş siwilizasiýalary. Irki demir asyry Ýazdepäniň, Änewiň, Akdepäniň, Hazar ýakalarynyň- (Girkaniýa), Dehistanyň, Benguan, Parhaý ýadygärlikleriniň öwrenilişi. Türkmenistanyň ýerinde ýaşan şalyklar; Ahemeniler, Isgender Zülkarneýiň, Selewkiler, Kaňlylar, Massagetler, Saklar, Parfiýalylar, Arilar, Horezmliler, Kuşanlar, Afrigiler, Sasaniler,

Eftaliler, Bisutin (Behistun) ýazgysy. Türkmenistanyň daş-mis asyryndaky sungaty.

III bölüm – бүрүнç-irki demir asyry zamanlarynda jemgyýeti dolandyrmakda aksakallaryň (ýaşulularyň) geňesi. (Arheologiki maglumatlaryň esasynda).

Türkmen medeniýetiniň gadymylygy (Altyndepäniň mysalynda).

Türkmenistanyň ýerindäki dini ynançlaryň kämilleşmegi. “Awesta” hakynda maglumat. Asly Marguşly otparaz Zarduş türkmen şahsyýetidir. B.e. öňki VII-IV asyrlarda Türkmenistanyň ýerinde sungat äleminde bolan siwilizasion ösüşler.

B.e. öňki III – b.e. III asyrlardaky türkmen medeniýeti. Iki medeniýetlilik (Türkmen Parfiýan-Grek). Parfiýan sungatynda Ahal – teke atlarynyň beýany. Parfiýan türkmen zenanlarynyň harby (atçylyk) tilsimleriniň öwrenilişi.

IV bölüm

Türkmenistan Beýik ýüpek ýolunda.

Beýik ýüpek ýoly. Ýüpegiň ilkinji Watany. Rowaýatlar we taryhy hakykat. Ýüpek ýolunyň, Merkezi Aziýanyň halklarynyň syýasy-ykdysady durmuşyndaky orny. Ýüpek ýoly – medeniýet we din.

Türkmenistan Gündogar (Hytaý), bilen Günbataryň (Wizantiýa) aralygyndaky medeni ösüşleriň köprüsidir. Günorta Türkmenistanyň ýerinde irki Gorkut ata zamanynyň sungatynyň ýaýraýşy we onuň ösüş ýollary. Gäwür – gala, Erk – gala, Kyrk – depe, uly Kışman, Jyn – depe galalaryndan tapylan arheologiki tapyndylaryň mysallarynda. Arhitektura ymaratlary.

Nagymgala, Gyzgala, Durnaly, Çilburç, Harabaköşk, Göbekli. Irki orta asyr sungatynyň ösmeginde heýkeltaraşlygyň, jesetgaplygyň (assuarianyň), ownuk plastikanyň tutan orny. Irki orta asyrda Günorta Türkmenistanyň ýerinde şekillendiriş sungatynyň ösüşinde Beýik ýüpek ýolunyň täsiri. Gadymy Merw Beýik ýüpek ýolunda.

V bölüm

Orta asyrlarda Türkmenistandan geçen söwda ýollarynyň ugrundaky arheologiki ýadygärlikler. Türkmenistanyň arhetektura ýadygärlikleri.

Türkmenistanyň Beýik ýüpek ýolunyň üsti bilen alyp baran halkara gatnaşyklary we gadymy türkmen diplomatiýasy.

NETIJE

ULANYLAN EDEBIÝATLAR

Giriş

“Arheologiýa” sözi 2 sany grek sözünden , ýagny “arhios” – gadymy, “logos”- ylym ýa-da söz bolup “gadymy ylym diýmekdir. Emma şeýle terjime etmeklik onuň mazmunyna doly laýyk gelmeýär. Arheologiýa ylmy diňe adamzat jemgyýetiniň geçmişini öwrenýändir. Diýmek arheologiýa adamlaryň işi-hereketi esasynda galdyrylyp gidilen maddy-medeni yzlar boýunça (iş gurallary, ýaşaýyş jaýlarynyň galyndylary, gap-gaçlar, ýollar, kanallar, köprüler, mazarlar we ş.m.) adamzat jemgyýetiniň uzak geçmişini öwrenýän ylymdyr.

Arheologiýany taryhdan bölüp aýyrmak dogry dälidir. Bularyň ikisi bir ylymdyr. Ikisi hem adamzat jemgyýetiniň taryhyny öwrenýän ýeke-täk bir bitewi ylymdyr. Ikisiniň hem maksady birdir. Eger-de adamzat jemgyýetiniň geçmişini taryh ylmy öwrenýär diýsek, onda arheologiýa onuň bir saldamly bölümidir.

Taryh ylmy umuman iki çeşmäni adamlaryň hatlaryny hem-de ýazgy çeşmelerini ulanýar.

Arheologiýa esasan hem adamlaryň galdyran harytlaryny öwrenýär. Adamzat taryhynyň köp döwründe entek ýazgy bolmandyr. Ýazgy diňe 5-6-müň ýylyň dowamynda ulanylypdyr. Arheologiýany taryhdan bölüp aýyrmaklarynyň esasy sebäpleriniň biri-de şudur.

Adamzadyň döränine takmynan 3 million ýyl bolan bolsa, şonuň 2 million 995 müň ýyly arheologik tapyndylar arkaly öwrenilýär.

Ýazgy çeşmeleri, aýratyn hem irki döwürler üçin üzlem-saplam bolup, yzygiderli maglumat berip bilmeýär. Şoňa görä-de soňky giçki döwürler üçin hem arheologiýanyň orny uludyr.

Biziň günlerimize ýakynlaşdygymyzça ýazuw çeşmeleri-de baýlaşýar. Şoňa görä-de arheologiýa b.e. XVI-XVII asyrlaryndan soňky döwür üçin kän ulanylmaýar.

Diýmek, arheologiýa adamlar bilen bagly bolan zat çeşmeleriniň esasynda adamzat jemgyýetiniň taryhyny, onuň ösüş kanunlaryny öwrenýän taryh ylymynyň bir bölümidir.

Arheologiki maglumatlar köplenç ýeriň aşagyndan gazylyp alynýar. Şoňa görä-de arheologlara pil bilen ýaraglanan taryhçylar hem diýýärler.

Arheologiki tapyndylar (gap-gaçlar, gurluşyk enjamlary, peçler, küreler, obalaryň, şäherleriň galyndylary, iş gurallary, ruhy medeniýete degişli yzlar) gös-göni öndüriji güýçler bilen bagly bolup, önümçilik gatnaşyklaryny görkezýär. Adamzat hemme döwürlerde-de öz zamanasyny häsiýetlendirýän zatlary öndüripdir. Adamlaryň öndürýän harytlary şol döwrüň ösüş derejesini, önümçilik gatnaşyklaryny, tehniki we akyl-paýhas derejesini gös-göni görkezýär. Şoňa görä-de arheologiki tapyndylar gadymy taryhy wakalary, hadysalary, umuman, adamlaryň ýaşaýyş durmuşyny dikeltmekde bahasyna ýetip bolmajak ylmy çeşmedir.

Arheologiýa tarapyndan öwrenilýän enjamlar esasan hem gadymy guburlardan we adamlaryň ýaşap giden ýerlerinden tapylýar. Adamynyň barmadyk ýerinde arheologik enjamlar hem ýokdur.

Adamlar haýsy-da bolsa bir ýerde mesgen tutup ýaşap başlanda, ol ýerde şol döwre gabat gelýän durmuş – ýaşaýyş üçin ähli zerur zatlary edipdir: ojak gazmak, nahar bişirmek, ýaşyýş jaýlaryny gurmak we ş.m. Ol ýerden göçüp gidiläýse, gazylan ojaklar, jaýlaryň galyndylaryny, döwürük ýenjik gap-gaçlar, süňkler galyptdyr. Şol galyndylaryň esasynda arheologiýada giňden ulanylýan “medeni gatlak” emele gelipdir. Eger-de adamlar bir ýerde uzak wagtlap ýaşasa (meselem: asyrlarboýy), onda medeni gatlak hem galyň bolupdyr. Mysal üçin, Gadymy Sarahs galasy: ol ýerde adamlar ilkinji gezek b.e.öňki I müňýyllygyň ortalarynda mesgen tutupdyr. Netijede medeni gatlaklaryň umumy galyňlygy

20 m. ýetipdir. Gäwür galada medeni gatlaklaryň galyňlygy 13-15 m. ýetýär. Umuman medeni gatlagyň galyňlygy birnäçe sm-den 30-35 m. çenli bolup biler. Medeni gatlaklaryň emele gelşini biziň günlerimizde hem synlap bolýar. Mysal üçin, käbir köçeler gazylanda düşelen asfaltyň birnäçe gatlagyny görmek bolýar. Medeni gatlak köp ýyllaryň dowamynda emele gelipdir. Şoňa görä-de has irki gatlaklar in aşakda, giçki gatlaklar bolsa ýokarda ýerleşipdir.

Arheologiki ýadygärlikleriň görnüşleri.

Arheologiki ýadygärlikleriň görnüşleri dürli- dürli bolup, olary guburlar, obalar, tehniki desgalar ýaly görnüşlere bölýärler. Öz gezeginde olar hem birnäçe görnüşe bölünýärler.

1. Guburlar – olar dürli döwürlerde adamlaryň dini ynançlary, dünýägaraýyşlary esasynda dürli usulda gurlupdyr. Esasy 2 görnüş bardyr.
  - a) ýer üsti desgasyz mazar.
  - b) Ýer üstü desgaly (depeler, mawzoleýler we ş.m.)
2. Gadymy oturymly ýerler (obalar). Bu hem birnäçe görnüşe bölünýär.
  - a) daşyna gorag diwarlary aýlanmadyk obalar.
  - b) daşy gorag diwarly oturymly ýerler. Olara gala ýa-da şäherjik diýýärler.
  - c) has irki döwürlerde awçylaryň, soňra maldarlaryň wagtlaýyn ýaşan ýerleri. Olara düşelgeler diýipdirler. Şeýle düşelgeler ilkidurmuş obşina jemgýyeti döwründe iş gurallary ýasalýan ýerlerde hem döräpdir.

3. Gadymy tehniki desgalar. ýollar, kanallar, köprüler, bentler, sardobalar we ş.m.

Arheologiki ýadygärlikleriň ähli görnüşleri öz döwüniň adamlary we olaryň ýaşayyş şertleri, durmuşy barada maglumat berýär. Çünki, adamlar taryhyň ähli döwürlerinde özlerine zerur bolan, öz talaplaryna laýyk gelýän harytlary döredipdirler. Şoňa görä-de arheolog gadymy tapyndylary, galyndylary öwrenende gaty ymykly çeşmelerdir. Arheologiýanyň esasy wezipesi gadymy döwürlerden saklanyp galan ýadygärlikleri öwrenmekdir. Ýeriň üstünde saklanyp gös-göni görünüp duran ýadygärlikler gaty azdyr. Şeýle ýadygärliklere gadymy şäherleriň galyndylary, mawzoleýler, depeler degişlidir. (Mysal üçin, Gadymy Merw). Emma köp arheologiki ýadygärlikler mese-mälim göze görünüp durýan däldir. (guburlar, düşlegeler, gadymy kerwen ýollary, suwaryş desgalary we ş.m.). Olary gözläp tapmaly bolýar. Şoňa görä-de arheologiki barlaglar adatça gözleg geçirmeklikden başlanýar. Soňky wagtlarda arheologlar tehniki serişdeleri köpräk ulanýarlar. Muňa mysal edip awtogözlegi görkezmek bolar. Ýeriň üstünden görünmeýän köp ýadygärlikler guburlar, kanallar, ýaplar, ýollar ýokardan has gowy görünýär. Ösümlikler boýunça gadymy diwarlaryň ugruny, aýry-aýry gadymy ymaratlaryň ýerleşen ýerlerini, guburlary tapmak mümkin. Gadymy obalaryň çäklerini, topragyň düzümini derňemek boýunça kesgitlemek mümkin. Dürli jisimleriň tok geçirijilik ukybyny nazara alyp, gazuw-agtaryşa başlamazdan öň nähili zatlaryň bardygyny anyklamak mümkin.

Suw asty arheologiýanyň kömegi bilen suwuň aşagynda galan ýadygärlikleri kesgitlemek mümkin. Gözleg döwründe anyklanan obalarda gazuw-agtaryş işleri geçirilýär.

Gazuw-agtaryş işleri hökmany suratda hünärmen arheologlaryň ýolbaşçylygynda geçirilmelidir. Çünki,

gazuw – agtaryş işleriniň netijesinde öwrenilen ýer düýpli zaýalanýar, şoňa görä-de gazuw-agtaryş döwründe her bir tapyndy barada doly maglumat alynmalydyr, olaryň ýerleşen ýerleri çyzgyda, suratda doly görkezilmelidir. Her bir tapyndy doly häsiýetlendirilmelidir.

Gazuw-agtaryş işlerini geçirmek üçin her bir arheolog döwlet edaralary tarapyndan berilän “Açyk hat” ýa-da “Rugsatnama” almalydyr. Rugsatnamada gazuw-agtaryş işleriniň geçiriljek ýeri, wagty, ýolbaşçysy görkezilýär.

Gazuw-agtaryş işleri diňe el bilen, pil, teşe, pyçak ýaly gurallaryň kömegi bilen örän seresaply geçirilmelidir.

Işin soňky günlerinde tapylyan tapyndylary (berkitmek) rejelemek, tejribe işlerini geçirmekden ybaratdyr. Iň soňunda ähli alnan maglumatlary ulanyp halkyň taryhyny, medeniýetini dikeltmekdir.

Arheologiýada esasy meseleleriň biri-de döwürleşdirmek meselesidir ýa-da tapylyan tapyndylaryň wagtyny kesgitlemekdir.

Arheologiýada aýry-aýry tapyndylaryň wagtyny kesgitlemek örän kyn ýa-da asla mümkin däldir. Şoňa görä-de tapyndylar medeni gatlaklar boýunça aýry-aýry medeni gatlaklara, olaryň netijesi boýunça taryhy seneler düzülýär:

Arheologiýada 2 hili döwürleşdiriş ulanylýar:

1. üýtgeýän seneleme – munuň esasy maksady haýsy zadyň öň, haýsy zadyň soň ulanylandygyny anyklamakdyr.
2. Üýtgemeýän (absalýut) ýa-da takyk seneleme – munda tapyndylaryň anyk wagty kesgitleňýär. Üýtgemeýän seneleme kesgitlemekde teňneleriň ýazgylaryň orny uludyr. Tapyndylaryň, hemmesiniň anyk wagtyny kesgitlemekde paleontologiki, paleobotaniki maglumatlar-da ulanylýar.

Soňky wagtlarda tebigy hem-de takyk ylymlaryň kömeginden peýdalanylýar.

- a) Radiokarbon usuly. Bu usul organiki jisimlerde (haýwanlaryň süňki, ösümlükler) atom agramy 14 (C14) bolan uglerodyň toplanmagy we organizm ölendenden soň onuň dargap başlamagyna esaslanandyr.
- b) Arheomagnit ýa-da paleomagnit usuly. Ähli dag jisimleri, şol sanda palçyk hem 670 gradus gyzdyrylanda onuň magnitliligi ýitip, soňra sowadylanda şol wagtky ýeriň magnit meýdanynyň ugry geçýär. Ýeriň magnit meýdany hemişelik däl, ol ýylda, asyrda belli möçberde üýtgäp durýar.

Döwürleşdirmek bilen bir hatarda tapylýan tapyndylaryň ýasalan ýerini kesgitlemek hem mümkindir. Bu meselede tapyndylaryň ýasalan galybyny tapmak ýa-da zaýаланan görnüşlerini tapmak möhümdir (Mysal üçin Merwde lýustr keramikasynyň bişirilen küresiniň we onuň içinden zaýаланan gaplaryň tapylmagy).

Arheologik medeniýet.

Belli bir döwürleşdirmegiň çäklerinde, belli bir çäkde ulanylyp diňe şol ýere häsiýetli bolan zatlaryň toplumydyr. Meselem: Jeýtun medeniýeti (wagty neolit, ýeri Köpetdag etegi. Häsiýetli zatlar: 1 otagly öýler. Gurluşyk enjamlary daşdan bejerilen orak, ýönekeý we diňe şu medeniýete häsiýetli küýze önümleri we ş.m.)

Arheologiki döwürleşdiriş.

Arheologiki döwürleşdiriş – bu adamlaryň dürli döwürlerde ulanan zähmet gurallarynyň (önümçilik serişdesi) ýaşayan enjamlaryna esaslanandyr, ýagny:

Daş asyry 3 million ýyldan b.e. ö. V-III müňýyllyga çenli.

Bürünç asyry b.e. ö. III-II müňýyllyklar.

Irki demir asyry b.e. ö. I müňýyllygyň başy.

Öz gezeginde daş asyry şu bölümlere bölünýär:

Paleolit (gadymy daş asyry) 3 mln. – 10 müňýyllyklar,

Mezolit (orta daş asyry) b.e. ö. 10 müňýyllyklar – 8 müňýyllyklar.

Neolit (täze daş asyry) hemme ýerde bir wagtda däl. Ortaça b.e. ö. VII-V müňýyllyklar.

Eneolit (mis-daş asyry) b.e. ö. V-IV müňýyllyklar.

Bürünç asyry b.e.ö. III-II müňýyllyklar, demir asyry bolsa b.e. öňki II-I müňýyllyklar bilen kesgitlenýändir. Gadymy döwürde Türkmenistanyň çäklerinde ýerleşen halkymyzyň medeniýetini we taryhyny öwrenmek soňky ýyllarda giň gerim aldy. Beýik Serdarymyzyň Mukaddes Ruhnamasyndan ruhlanan taryhçylaryň, arheologlaryň, etnologlaryň binagärleriň alyp barýan işleri türkmen halkynyň ata-babalarynyň saralyp-solup giden taryhy sahypalaryna ýagty şöhle saçmaga uly kömek berdi. Şu işe gadymy döwürde Türkmenistanda bolan alyş-çalyş gatnaşyklaryna degişli meselelere bagyşlanýar. Köp sanly işler şol sanda monografiki we aýratyn makalalar arheologiýa, gadymy hem Orta asyr, ýagny Nuh, Oguz han, Gorkut ata, Görogly zamanlarynyň taryhyna degişli dürli maglumatlar ýerleşdirildi. Gadymy jemgyýetde dörän alyş-çalyş gatnaşyklarynyň ýaýramaklygy barada seredilen soraglar belli gündogary öwreniji alym W.M. Masson “Развитие обмен и торговля в древних обществах” we “Обмен и торговля в первобытной эпохе” işlerinde suratlandyrypdyr.

Ýokardaky işlerden başga-da şu işi ýazmak üçin soňky döwürde Garaşsyzlyk ýyllarynda geçirilen gazuw-agtaryş işleri arkaly öwrenilen arheologik maglumatlar hem ulanyldy. Bu esasda Günorta Türkmenistanyň arheologiki kompleksleýin ekspedisiýasynyň we Türkmenistanyň medeni miras merkeziniň işleri esas bolup durýar. Örän köp gymmatly maglumatlar

“Garagumyň gadymylyklarynyň baş göýberilişinde ýerleşdirilen bu işlerde dürli ýadygärliklerde geçirilen arheologiki işler suratlandyrylýar. Bu işde meselämize degişli gymmatly maglumatlardan başga-da neşirler-de ýerleşdirilipdir. Olaryň arasynda M.Ýe. Masson, G.A. Pugaçenkowa, W.M. Masson, A.P. Okladnikowyň, Ýe. Atagarryýewiň, G.A. Koşalenkonyň, W.I. Sarianidiniň, T. Hojanyýzowyň, O. Berdiýewiň, H. Ýusubowyň, N. Bäşimowanyň, I.N. Hlopiniň, E. Myradowanyň, Ö. Gündogdyýewiň, G. Hanmyradowyň we beýlekileriň işlerini aýratyn belläp geçmek gerek. W.M. Massonyň “Древняя земледельческая культура Маргианы”, “Средняя Азия и древний восток”, “Поселение Жейтун”, “Цивилизация Алтындепе”, W.I. Sarianidiniň “Marguş”, G.A. Koşalenkonyň “Родина Парфиян”, Ýe. Atagarryýewiň “Geçmişde näler görüner”, T. Hojanyýazowyň “Gadymy Baktriýa topragynda”, H. Ýusubowyň “Horezmiň ýüregi”. Ö. Gündogdyýewiň “Прошлое туркмен” ýaly işlerinde gadymy ykdysadyýetiň, siwilizasiýanyň we söwda gatnaşyklarynyň ösmegi we ýaýramagy baradaky meselelere garalýar.

Türkmenistanyň çäklerinde Ahemeniler döwletiniň Parfiýan imperiýasynyň we Sasanylar erasynyň, Kangýu (kaňlylar-arabaçylar) taryhyna, ykdysadyýetine we syýasy gatnaşyklarynyň ösüşiniň we ýaýramagynyň meselelerine düýpli seretmek üçin maglumatlar diňe bir arheologiki maglumatlar däl-de, ýazuw çeşmelerinden hem alynandyr.

Mälim bolşy ýaly, türkmen halkynyň örän baý gahrymançylykly taryhy bar. Emma, dürli sebäplere görä, ol ýoýulyp, nesillere ýetirilmän gelindi. Taryhda näçe küti-küti kitaplar ýazyланam bolsa, aýdaly iň bärkisi, türkmen halkynyň gelip çykyşy baradaky meselede doly anyklanylmady. Hatda taryhyň dürli zamanlarynda Türkmenistanyň ýerinde bolan siwilizasiýalary hem ýerli

halkyň medeniýetine we onuň etniki ýakynlygyndan daşlaşdyrýar.

Öz taryhyňy bilmek, aslyňa göz ýetirmek ynsan üçin diňe bir wajyp bolman, ol eýsem parzdyr. Ol külli türkmeni garaşsyz hem erkana Türkmenistana jebisleşdirmek, ýaş nesillerde öz mähriban diýaryna guwanç, buýsanç duýgusyny oýarýar, watançylygy kemala getirmek üçin geçmiş taryhyny öwrenenimizde onuň hojalyk durmuşyny öwrenmän ýaşaýyş durmuşyna göz ýetirip bolmaýar.

Ata-babalarymyzyň hojalygynda ekerançylyk (Jeýtun, Änew, Namazga, Altyndepe, Marguş, Dehistan, Gadymy Amul, Uzboý) örän uly orun tutýar.

Muňa ýokarda sanalan arheologiki ýadygärliklerde geçirilen gazuw-barlag işleriniň netijesinde aýdyň şaýatlyk edýär.

Türkmenistanyň gadymy ekerançylyk taýpalarynyň esasy ykdysady binýady ekerançylyk bilen öý maldarçylygy bolupdyr. Daglyk ýerlerde düme ekerançylygy ulanylypdyr, ýagyş suwlarynyň ýa-da uly ýaplaryň suwlarynyň köpelip agan, ýuwup giden ýerlerine tohum sepiidirler. Änewiň demirgazygyndaky depäniň gatlaklarynda şol wagtky ekilýän däne ekinleri tapyldy.

Pensilwaniýa uniwersitetinden botanika boýunça amerikan hünärmeni Naomi Misler arpa, bugdaý we beýleki däneli ösümlikleriň gadymylyklaryny öwrenmegi hem biziň gadymy taryhymyzy öwrenmäge ýene-de bir gymmatly goşantdyr. Bu gymmatly tapyndylar R. Pompelli tarapyndan 1908-nji ýylda neşir edilipdir.

2005-nji ýylda dünýä alymlarynyň gatnaşmagynda uly ylmy maslahat, has takygy amerikan alymy R. Pompelli Türkmenistana gelip gazuw-barlag işlerini geçirenine 100 (ýüz) ýyl bolanlygy belenip geçildi.

Has takygy 2005-nji ýylda R. Pompelliniň ýüz ýyl mundan ozal ýazan kitabyny Türkmenistanyň medeni miras merkezi türkmen dilinde çapdan çykardy.

2005-nji ýylyň Sanjar aýynyň 17-18-ne “Soltan Sanjar we onuň zamanasy” atly halkara ylmy maslahatynyň geçirilmegi Türkmen halkynyň taryhynyň düýpli öwrenilýändigine şaýatdyr. Türkmenistanyň arheologiýasy diýen şu iş ozal rus dilinde 1987-nji ýylda neşir edildi, emma Türkmenistanda Garaşsyzlygyň alynmagy bilen türkmen taryhyna, onda-da onuň gadymy zamanlardaky, türkmen halky bilen bagly bolan siwilizasion ösüslere milli garaýyşyň döremegi bilen, biz täzeden geçmişe we şu güne milli garaýyş bilen Türkmenistanyň arheologiýasyny taýýarladyk. Bu kitabýň başynda biz binagärçilik bölüminde garaşsyzlyk ýyllarynda Aşgabat şäherinde we eteginde bina edilen ymaratlary beýan edýäris. Şu kitapda men ömrümde türkmen we dünýä arheologiýasyndan öwrenen taryhy, arheologiki, antropologiki, numizmatiki, paleografiki maglumatlaram peýdalandym.

Ýazylan eserlerden we ylmy işlerden many alyp ylmyňy artdyryýan bolsaň adamlardan adamkärçilik öwrenip maşgalada ata-baba bolmagy öwreden durmuş halypam, kärdeşim türkmen arheologiýasynyň kerwenbaşysy Ýegen Atagarryýewe talyp ýyllarymdan bäri saçakly gatnaşýan kärdeşim Tirkış Hojanyýazowa, gynanan ýerimde gynanan, begenen ýerimde begenen 44 ýyllap pikirdeşim bolan, durmuşymyn ahlak geçelgelerini kесgitleýän ýan ýoldaşym Baba-Terekime gyzy Maýsa (Maýa) öz minnetdarlygymy bildiresim gelýär.

I bölüm.

1 bap. Daş asyry.

Paleolit. Irki, orta we giçki paleolit.

Günorta Türkmenistanyň arheologiki Kompleksleýin ekspedisiýasynyň XIV topary tarapyndan Ahal welaýatynyň Baharly etrabyndan başlap, Hazar kenaryna çenli bolan aralykdan daş asyrynyň irki döwürlerine degişli gadymy adamlaryň ýaşan ýerleri W.P. Lýubin diýen alym tarapyndan öwrenilendir. Gadymy daş asyrynyň (200-100 müň ýyl mundan ozal) döwrüne degişli 20 sany gadymy paleolit zamanyna degişli duralgalary anyklapdyr. Şolar ýaly gadymy duralgalar Sumbar we Çendir derýalarynyň gadymy kenarlaryndan hem tapyldy. Daşlaryň dürli görnüşlerinden ýasalan kiçijik iki taraply (ýüzli) pyçagyň yerini tutan gural (skrebwi) ýa-da uly ýiti daş, ýagny, taýagyň ujuna daňylp aw awlananda adamlaryň haýwanlara zyňan gurallary, şonuň ýaly-da aşaky Uzboýdan daşlardan ýasalan dürli zähmet hem-de ýarag gurallarynyň ýasalýan merkezleri (otaglary) hem alymlar tarapyndan öwrenildi. Paleolit zamanyna degişli ilkinji ýadygärlikleri öwrenen alymlar P. I. Boriskowskiý (1947), A.P. Okladnikow (1949), H.H. Ýusubow, L.B. Wişnýaskiý, belli gündogary öwreiji W.M. Masson dagy Paleolit zamanyna degişli zähmet gurallaryny ylmy-laboratoriýanyň kömegi bilen öwrenip, şeýle netijä gelýär.¹ Türkmenistanyň yerinden öwrenilen paleolit zamanyna degişli gurallardan ozal iň belli duralgalar Kawkazdan we Ýakyn Gündogardan tapylan diýilýärdi. Indi, Türkmenistanyň yerinden şol zamana degişli zähmet gurallarynyň öwrenilmegi netijesinde şol zamanda ýaşan adamlaryň ýasan daş gurallarynyň öz daşky görnüşleri

---

¹ Массон В.М. Первые цивилизации. М. 1989 с. 34

boýunça tä b.e. öňki III-II müňýyllyklara çenli Türkmenistanyň ýerinde saklanyp dowam edendigini subut etdiler. Ýöne öndürijilik tarapy has ýokary bolupdyr. Bir bellemeli zat, ol hem bolsa gurallaryň ýasalýş usuly bir meňzeş, şol usulyň (görnüş) taryhyň soňky döwürlerde mis asyrynda hem saklanandygy has takyk öwrenilipdir. Diýmek, daş asyrynyň has irki zamanlarynda gurallary ýasan adamlaryň usullary nesilden-nesle, arkadan-arka geçipdir. Gaýtalansa-da bir zady aýtmaly ol hem şol ýasalan zähmet gurallarynyň öndürijiligi gitdigiçe has ýokarylanypdyr.¹

Irki paleolit zamanyna degişli öwrenilen 10-dan gowrak gadymy duralgalaryň 8-sinden mustýe zamanyna degişli daş gurallary anyklandy.

Balkan welaýatynyň Türkmenbaşy şäheriniň golaýynda Jebel duralgasyndan tapylan daş gurallary biri-birinden öndürijiligi we durmuşda ulanmak üçin oňaýlylygy bilen tapawutlanýarlar. Türkmenistanyň dürli ýerlerinden paleolit zamanynyň irki, ortaky, giçki döwürlerine degişli ulanylan daş gurallaryny öwrenenler N.A. Beregowaya, W.A. Sanow, A.A. Maruşenko, A.Lýapin, H. Ýusupow we beýleki alymlardyr.²

Soňky ýyllarda paleolit zamanyna degişli zähmet gurallary Duşagyň golaýyndan tapylan tapyndylary alym N.A. Beregowaya tarapyndan öwrenildi. Ýene-de şol alym tarapyndan Saragt etrabyň günbatar-günortasyndan hem gadymy duralgalar öwrenildi. Paleolit zamanynyň soňky döwürlerine degişli Damdam çeşmeden öwrenilen zähmet gurallary ol ýerde iki sany medeni ýagny, Damdam I,II medeni gatlaklaryň bolandygyny anyklady. S.Hemragulyýew, H. Ýusubow tarapyndan Garateňňir,

---

¹ Окладников А.П. Древние каменные изваяния с городища Новая Ниса. Труды Ю.Т.А.К.Э том 1

² Юсубов Х. Пртузбойские туркменские племена XIV-XV в.в. Ашхабад – 1957. С. 54 его же новые сведения о древних кочевниках Узбоя в кн. Новые

Gyzyk-Burun, Alam-Kul, Beg Arslanbag, Koýmat ýerlerinden köp daş gurallary öwrenilipdi. Aým H, Ýusubow käbir ýadygärlikleriň ýerleşen ýerleriniň nä takyklyklary barada hem türkmen arheologiasyna täzelik girizdi.

Türkmenistanyň paleolit we mezolit zamanlaryndaky jemgyýetiň taryhy wakalaryna doly göz ýetirmek üçin biz diňe bir Türkmenistanyň ýerindäki maglumatlar bilen çäklenmän, goňşy ýurtlardaky wakalar bilen hem deňeşdirme görnüşinde tanyşmagymyz hökmandyr.

Ýeriň taryhy 4,5-5 mlrd. ýyly öz içine alýar. Ýeriň taryhynda adamzat gysgajyk bir epizoddyr. Geologlar ýeriň taryhyny birnäçe geologik döwre bölýärler. Şolaryň iň soňkusy ýa-da adamzadyň ýaşap ýöreniň kaýnozoy erasy diýilýär. Ol hem adamzat döremezinden has ön, ýagny mundan 60-70 mln. ýyl ön başlanypdyr. Alymlar kaýnozoy erasyny hem 3 bölege ýagny, paleogen, neogen we antropogene bölýärler. Geologlar paleogen bilen neogeni birleşdirip oňa tertiýny döwür diýýärler. Antropogen (grekçe “antropos”-adam, “genesis”-döremek) ýa-da cetwertiýny döwür diýilip, ol adamynyň we onuň maddy medeniýetiniň dörän we ösen döwüridir. Eger häzirki Türkmenistan bilen şol geologiya döwüründäki Türkmenistanyň geografik aýratynlyklaryny deňeşdirmek tebigy üýtgeşmeleriň uly möçberlidigine göz ýetirmek has hem aňsat bolar. Paleolit zamanynda Kaspi deňziniň derejesiniň ýokary galmasy we aşak düşmesi, Türkmenistanyň ýerindäki derýalaryň (Arwaz-Bäherdeniň ýanynda, Etrek, Sumbar, häzirki Kaka etrabynda uly derýa bolan, Tejen, Murgap, Amyderýa) öz ugurlaryny üýtgetmekleri Garagum çölüniň emele gelmegi, olaryň netijesi adamzadyň durmuşyna ägirt uly täsir edipdir Mysal üçin, 60-70 mln. ýyl ön Garagum we Köpetdag etegi deňiziň düýbi bolupdyr.

Arheolog H. Ýusubowyň berýan maglumatlaryna görä, irki daş asyryna degişli tapyndylaryň Türkmenbaşy ýarym adasynyň we Badhyzyň häzirki çöllük ýerlerinde, Etrek derýasynyň ýakalarynda, Gowurdak ýerlerinde, dogry häzir adam ýaşamaýan ýerlerden tapylan tapyndylar köp maglumat berýandir.

Gadymy daş asyrlary döwrüniň adamlary çölün jümmüşindäki Amyderýanyň we onuň goşantlarynyň aýaklaryna, jülgelerine, kölleriň kenarlaryna, çeşme suwlarynyň akýan ýerlerine tarap göçüpdirler. Häzirki döwürde bar bolan tapyndylaryň azlygy zerarly Türkmenistanyň ýerlerinde ýerleşen adamlaryň gyra deňligine doly ynanyp bolmaýar, ýöne arheologiki ýadygärlikleriň ýerleşişine seredeninde Türkmenistanyň hemme ýerinde diýen ýaly adamlar üznüksiz ýaşapdyrlar.

Aşel döwrüniň çak edilýän maglumatlary häzirlikçe diňe Günbatar Türkmenistanyň üç ýerinde (Etrek ýakalarynda, Türkmenbaşy ýarym adasynda we Janakda) öwrenildi. Irki daş asyrynyň orta mustýe döwrüniň daş gurallary Türkmenistanyň gadymy adamlaryny medeniýetini öwrenmek üçin has peýdaly maglumatlar bolup, olar geçirilýän arheologiki barlag işleriniň netijesinde Türkmenistanyň köp ýerlerinde, şeýle hem Merkezi Köpetdagdan, Badhyzdan, Gowurdagyň töwreklerinden tapyldy. Irki daş asyrynyň ýokarky döwrüne degişli tapyndylar diňe Türkmenbaşy ýarym adasynda we Badhyza degişlidir.¹

Adamzat jemgyýetini taryhy döwürlere bölüp öwrenmek taglymaty käbir alymlar tarapyndan tankyda sezewar bolan hem bolsa, heniz jemgyýeti öwreniji alymlaryň arasynda bu mesele anyk çözülenok.

Şu sebäpli türkmen taryhynyň döwürlere bölüşinden ugur alyp, Oguz han döwründen öňki we şol döwrüň özüni in gadymy we orta asyrlar, ýagny Gorkut

---

^{1 2} Юсубов Х. Древности Узбоя. Ашгабад . 1991 с. 63

atanyň zamany diýen basgançaklar boýunça döwürlere bölüp öwrenmek göwnejaý bolýar.

Ine, şu sosial-ykdysady bölünişikleriň ilkinjisi ilkidurmuş obşına gurluşy bolup, dünýäniň ähli halklary bu taryhy basgançagy dürli ösüş ýollary bilen geçdiler.

Adamzat taryhynyň iň uly döwrüni öz içine alan ilkidurmuş obşına gurluşynyň başlangyjy ýa-da ilkinji basgançagy “ilkidurmuş obşına”, soňky basgançagy bolsa “urug obşinasy” döwri diýilip öwrenilse, ýagny Oguz han zamanyndan öňki we soňky taryhy döwürlerdir. Gadymy adamlaryň toparlaýyn ýaşan döwrüniň soňky basgançagy arheologiýa ylmynyň döwür baglanyşygynda mustýe döwürüne gabat gelýär. Şu döwürde ýaşan ata-babalarymyz bolsa adamyň peýda boluş seljerşinde neondertal adamy diýen at bilen ylma girdi. Şol zaman adamlar ýer ýüzüniň ep-esli ýerlerini özleşdiripdirler. Paleolit zamanynda ýaşan jemgyýetiň taryhynda bolan ilkinji ewolýusion ösüş, ol hem gadymy toparlardan gadymy (ilkidurmuş) obşınaçylygyna geçilmekdir.

Bu beýik geçiş döwründe zähmet gurallaryny ýasamagyň tehnikasynnda, hojalygynnda, ýaşayş obrazynda, olaryň sosial gatnaşyklarynda, dünýägaraýyşlarynda, hatda adamyň beden gurluşynnda düýpli özgerişler bolup geçýär.

Türkmen antropology O.Babakow
Türkmenistanyň günbatar etraplaryndan taryhyň iň gadymy zamanyna degişli adam bedenlerini we kelleçanaklaryny öwrenmek boýunça köp ylmy-barlag işlerini geçirmegi netijesinde bu döwürde adamyň hakyky ýüz keşbiniň we aşaky eňeginiň öz görnüşine gelendigini belleýär. Bu döwürde adamlaryň süňkleri neondartallaryňky ýaly iri däl, aýagynyň elleriniň hereketlerinde çalasynlyk duýulýar. Umuman, häzirki zaman adamlarynyň beden aýratynlyklary olarda doly öz beýanyyny tapýar. Alymlar bu döwürň adamlaryna homo sapiens (akylly, aň-düşünjeli adam) diýip at berdiler.

Antropolog alymlaryň ylmy gözegçiliklerine görä, soňky 35-40 müňýyllygyň dowamynda adamzadyň biologiki, beden gurluşynda onçakly uly özgerişler bolmandyr. Antropolog alymlaryň kesgitlemelerine görä Türkmenistanyň ýerinde irki zamanlarda ýaşan ýewropapisint jynsly (ýewropeid) adamlar ylymda kromanýon adamy diýip at alypdyr. Kromanýon adamy belent boýly, syratly, kelle süňki we ýüzi uzynak, dersiniň reňki ak, gözleri gök, saçlary sary bolup, biziň çaklamamyza görä, bu görnüşiniň şeýle bolmagyna Türkmenistanyň tebigy şertleri mümkinçilik döredipdir. Ýeri gelende aýtsak, ýokarda sanalan görnüşleriň köpüsi diýen ýaly şu günki türkmen hem häsiýetli alamatlardyr. Her bir ýurduň halkynyň keşbi tebigaty bilen düşündirilýär. (täsi). Alymlar bu ýagdaýy öwrenip Afrikanyň ilatynyň käbir wekilleriniň Italiýa arkaly Ýewropa hatda Ukraina çenli gelip ýetendiklerini belleýärler. Alymlar olaryň (negrleriň) saçlarynyň buýra, hamynyň gyzylymtyl gara bolmagynyň, dodaklarynyň hem ýokarky dişleriniň öňe çykp durandygyny Afrikanyň yssy klimaty bilen baglanyşdyrýarlar.

Paleolit zamanýnda Türkmenistanyň ýerinde hojalygyň ösüşinde zähmet gurallaryny ýasamak hem olary hojalykda peýdalanmak aýratyn ähmiýete eýe boldy.

Zähmet gurallaryny ýasamakda öňkisi ýaly Çakmakdaş, Köpetdagyň, Balkan, Köýtendaglarynyň daşlary esasy çig mal bolmagynda galypdyr. Mustýe zamanýnda zähmet gurallarynyň has kämilleşen görnüşleri peýda bolýar. Meselem, mustýe döwründäki disk şekilli daş ýadronyň ýerine (gödek, oňasysz) indi uzyn has gabyl ýadro peýda boldy. Şular ýaly täze görnüşleriň peýda bolmagy täze görnüşindäki zähmet gurallary we olardan peýdalanmagyň

---

¹ Массон В.М. Развитие обмена и торговли в древнем обществе. Обмен и торговля первобытного общества.

tehnikasyndaky özgerişler (täzelikler) bilen baglydyr. Indi daşdan ýasalan gurallar süýkemek (sürtmek) usuly bilen däl-de, ýonmak usuly bilen ýasalypdyr.

Ylaýta-da “pyçak” we “gyrgyç” görnüşli gurallary ýasapdyrlar. Paleolit zamanyn-da jemgyýetde bolan ewolýusion ösüşleriň ýene-de biri daş gurallarynyň arasynda çakmak daşdan ýasalan naýzanyň uçlary uly haýwanlaryň süňklerinden ýasalan köp dişli çeňňekler (garpunlar) peýda bolýar. Bu gurallaryň peýda bolmagy paleolit zamanynyň soňky döwürlerinde jemgyýetde (hojalygynda) balyk awlamagyň peýda bolandygyna şaýatlyk edýär. Daş gurallarynyň kömegi bilen haýwanlaryň şahларыndan, süňklerinden, dişlerinden zähmet gurallary ýasalyp başlanýar. Jemläp aýdanymyzda, şu zamanda jemgyýetiň taryhynda ilkinji gezek birnäçe ösüşler bolýar.

1. Iň gadymy adamlaryň topar bolup ýaşayanlary indi obşına (urug gurluşy) geçýär.
2. Mustýe döwründe gödek disk görnüşli daş gurallaryň deregine uzyn has oňaly, gawil ýadro ýüze çykýar.
3. Daşdan ýasalan naýzanyň uçlary haýwan süňklerinden ýasalan köp dişli çeňňekler (gorpunlar).
4. Daş gurallarynyň kömegi bilen uly haýwanlaryň dişlerinden şahларыndan has öndüriljekli gurallaryň ýasalmagy.
5. Şekillendiriş sungatynyň süňkden bejerilen nusgalary ýüze çykýar.

Süňkiň ýüzüne dürli nagyşlar salmak we süňkden obşinanyň ýolbaşçysynyň, obşinanyň iň abraýly agzasy bolan enelerini mukaddesleşdirýän heýkelleri ýasamak adaty ýagdaýa öwrüldi.

Arheologiki maglumatlara görä, gadymy suratkeşler we heýkeltaraşlar ilkinji nobatda göwreli

aýallaryň suratlaryny çekipdirler we heýkelini ýasapdyrlar. Iri haýwanlaryň suratyny çekip olaryň awlanyşyny şekillendiripdirler. Şeýlelikde, ýokarky paleolit döwründe ilkidurmuş şekilleri we amaly sungat peýda bolýar. Paleolit zamanynda şeýle taryhy wakalaryň bolandygyna arheologiki tapyndylar şaýatlyk edýär.

6. Oturymly hojalyga öwrülmeke üçin sadaja külbeler ýasalyp başlanýar.

Paleolit döwri jemi Türkmenistanda we Merkezi Aziýa ýurtlarynda jemgyýetiň ösüşiniň umumy dünýä boýunça kabul edilen döwürleri ony irki we giçki ýa-da aşaky we ýokarky paleolite bölýärler.

Dünýä boýunça alanynda giçki paleolit örän gysga bolup, ol diňe 30 müň ýylyň içine alýar. Irki paleolit hem öz gezeginde oluwat, aşel hem mustýe döwürlere bölünýär.

Olduwat döwri – (2 mln. 700 müň ýyl)

Aşel döwri – (700-150-120 müň ýyl ozal)

Mustýe döwri – (150-120-35-30 müň ýyl ozal)

Bu döwrün ahyrynda adamlaryň gurluşy, keşbi hem kämilleşip paleontropdan häzirkiki keşbine geçipdir. Ýene-de bir bellemeli zat sungatyň, dini düşüňjeleriň döremegi adamlaryň aňynda hem uly özgerişleriň bolandygyny görkezýär.

Paleolit zamanyň ahyrky döwürlerinde ýokarda sanalan, ýagny, paleolit zamanyň aýratynlyklarynda ýatlaýşymyzyň ýaly alymlaryň çaklamalaryna görä, uly haýwan süňklerinden külbeler ýasalypdyr diýen netijä gelmek bolar. Mustýe zamanynda degişli arheologiki tapyndylary Türkmenistanyň, esasan hem Gündogar ýerlerinden (belki hem bu etrapda gazuw işleri köp geçirilen bolmagy mümkin) başga-da Merkezi Köpetdag sebitlerinde köp bolmasa-da geologlara we arheologlara (A.A. Maruşenko) gabat gelen ýerleri bolupdyr. (H. Ýusubow, A.A. Maruşenkonyň şahsy arhiwinden)

Ikinji bir hasap boýunça, ýagny, arheologiki tapyndylaryň ýeri Merkezi Köpetdagdyr.

Ylaýta-da Tomçysu çeşmesiniň we Gökdepe etrabyndaky Sekiz ýap jülgesiniň ýanyndan tapylan zähmet gurallary agzalýan ýerlerde ýaşaýyşyň bolandygyna şaýatlyk edýär. Ýöne bu daşlar hil tarapdan pesdir, çünki, olar ýumşak hek daşlaryndan bejerilen bolmagy ähtimaldyr. Edil şol hili zähmet gurallary (daşyň pes hilinden) ýasalan Arçabil – Aşgabat ýerlerinde has takygy Köpetdagyň eteklerinde Baharly etrabyňyň Nohur obasynyň golaýyndaky dag gerişlerinden (M.B. Durdyýew) Serdar (Gyzylarbat) ýerlerinde gabat gelýär diýip alym H. Ýusubow dilden habar berýär.

Şol arheologiki tapyndylary has hem Mürçäniň ýokarsyndaky dag gowklaryndan M.B. Durdyýewiň talyplar bilen tapan tapyndylaryny üns merkezinden düşürmek bolmaz.

Üçünji bir merkez Badhyzyň tapyndylary bolup, ýöne arheologiki gurallar san tarapdan onçakly kän dälidir. Bu topraga Tejen-Murgap derýalarynyň aralygy Türkmenowgan aralygy degişli bolup, bu ýerlerden tapylan paleolit zamanyna degişli daşdan ýasalan gurallary gidrolog A. Lýapin kesgitledi. A. Lýapin käbir doly bolmadyk paleografiýa maglumatlaryna görä, Badhyzyň sebitlerinde irki daş asyrlary döwrüniň gurallary bolmagy gaty ähtimaldyr diýip ýazýar. Gidrologlaryň berýän maglumatlaryna görä, Badhyzyň ýerlerine irki paleolit zamanyna ýa-da pleýsrosende has suwly bolandygyna saklanyp galan gadymy suw ýaplarynyň yzlary şaýatlyk edýär. Geomorfologlaryň maglumatlary esasynda şol pleýtosen zamanýnda häzirki Badhyz we Tagtabazar sebitleriniň Daşguýý çeşmesiniň ýakynynda Gologan çöketliginde, Akçar, Turnaga we Pynhan gerişlerinden mustýe zamanyna degişli zähmet gurallary tapylypdyr.¹

---

¹ Юсубов Х. Древности Узбоя. Ашхабад. 1986 с 84

Irki daşa asyry zamanyna degişi arheologiki tapyndylar Gündogar Türkmenistanyň Balahana (Lebap etraby) Amulyň günorta-gündogarlarynda Köýten gerşiniň eteginde gabat gelýändir. Arheologiki tapyndylaryň käbirleri ýerleşen ýerindäki daşlardan uzak wagtyk, käbirleri bolsa gysga wagt aralygynda peýdalanmak üçin ýasalandyrlar.

Şolaryň arasynda kepjeler, gyrgyç görnüşli gurallar ýasalypdyr.

Paleolit zamanynyň ahyrlarynda obşinalarda belli bir jemgyýetçilik guramalarynyň dörandigini we zähmetiň jemgyýetde jyns (aýal we erkek) arasynda ýa-da ýaşa görä bölünendigine güwä geçmek bolar. Mysal üçin, erkek adamlar köplenç iri haýwanlary pudarlamak olary duralgalara getirmek, daşlardan dürli gurallary ýasamak bilen meşgul bolupdyrlar.

Aýal adamlar öý-hojalyk işleri bilen meşgullanypdyrlar. Alymlar şol ýasalan gurallara seredip şol zamandaky adamlaryň aňlaýyş we sözleýiş ukypalarynyň bolandygyna hem ynamly garaýarlar. Ilatyň köpelmegi, öndüriji güýçleriň kämilleşmegi adamlaryň ýaşaýyş geografiýasynyň giňelmegini talap edipdir. Adamlar täze-täze ýerleri özleşdiripdirler. Alymlaryň çaklamalaryna görä, paleolitiň soňky döwürlerinde jemgyýetiň ösüş ýa-da kämilleşen gurallara geçiş döwri Türkmenistanyň ýerinde bir wagtda bolman dürli-dürli wagtlarda bolandyr. Özem 30-35 müň ýyl ozal bolandyr. Bu döwürde köp granly prizma meňzeş nukleus ulanylypdyr. Onuň häsiýetli tarapy urgunyň netijesinde pyçaga meňzeş ýukajyk uzyn plastinkalar bölünip aýrylypdyr. Giçki paleolit zamanyn daş gurallarynyň görnüşleri köpelip 50-den gowrak bolupdyr. (S. Hemrakulowa)

Olaryň içinde has ýörgünlileri pyçaga meňzeş kesejik plastinkalar hem gyrgyçlar bolupdyr. Kesgiçler has gaty material bolan süňkden gural ýasamak üçin hem

ulanylypdyr. Alymlaryň çak edişlerine görä, paleolit zamanynyň obajyklarynda obşinalarda (jemagatda) adatça 50-60 adam ýaşapdyr. Hojalygyň esasy pudagyňy öňki döwürlerdäki ýaly uly haýwanlar köpçülikleýin awlamak tutupdyr. Bu döwürde haýwanlary diňe eti üçin däl-de, eýsem, derisi üçin-de awlapdyrlar. Meselem, tilki, möjek, olaryň süňkleri pudarlanman şol durşuna goýulypdyr. Çünki, olar et üçin awlanman, derisi üçin awlanypdyr. Eşik dikmek üçin haýsy haýwanyň derisiniň oňatdygyna adamlar düşüňipdirler. Ýadygärliklerden, esasan hem, ýaş haýwanlaryň süňkleri tapylýar. Ol adamlaryň ýaş haýwanlary saýlap alandygyny görkezýär. Aýratyn hem Türkmenistanyň günorta-günbatar etraplarynda awçylyk bilen bir hatarda iýmit üçin hoz, kömelek, ösümlik köklerini, çigildem, kösük, balykgulak, guşlaryň ýumurtgalaryny we kiçijik haýwanlary awlapdyrlar. Antropologiki maglumatlaryň görkezişine görä, paleolidiň soňky döwürlerinde Türkmenistanyň köp ýerlerinde ýaşan adamlaryň antropologiki görnüşleri häzirki zaman görnüşli adamlar ýaşapdyr. Olaryň jaýlanan ýerleri gaty seýrek duş gelýär. Olaryň ählisi hem obajyklaryň ýagny, adamlaryň ýaşayan ýerlerinde jaýlanypdyrlar. Aýratyn ýerleşen gabyrystanlar – öwlüýäler entek bolmandyr. Arheologiki maglumatlardan belli bolşy ýaly, merhum ýaşalyan jaýyň içinde jaýlanan bolmaly we jaýyň (gowagyň) merkezinde ojak ýerleşipdir. Merhumyň ýanynda çakmak daşyndan ýasalan gurallar haýwanlaryň şahyndan kesilip ýasalan atyň heýkeljikleri ýerleşipdirler. Heýkeljikler iki hatar edilip ýerleşdirilen, olar nokatlar bilen bezelen. Biziň çaklamalarymyza görä, adamlaryň eýýäm hasap ulanyp başlandygyny görkezýär. Bu ýerde iki sany wakany bellemeli.

1. Atyň heýkeljikleriniň ýasalmagy ol ýöne ýerden däl, çünki at we onuň beýany türkmeniň sungatynda we durmuşynda uly orun tutýandyr.¹

2. Heýkeljikleri nokat bilen bezemek ol bir tarapdan sungaty aňladýan bolsa, ikinji tarapdan zenan maşgalalaryň (abbasy) bolan bolmagy mümkindir. Nokat bilen bezemek soňky zamanlarda eneolit we mis asyrynda has hem pajarlap ösýär. (Änew, Namazga, Gara depe) mustýe zamanynda döräp ugran sungat soň has-da pajarlap ösýär. Bu döwürde sungat diňe bir nagyş bilen çäklenmän, eýsem, ol suratkeşlikde-de, heýkeltaraşlykda-da öz beýanyny tapandyr. Paleolidiň soňky döwürleriniň sungatynda realizm ýa-da hakykaty görkezmeklik häsiýetli bolupdyr. Şol adamlar öz görýän zatlaryny bolşy ýaly edip şekillendirmäge çalşypdyrlar. Aýallaryň heýkeljiklerinde heýkeltaraşlar öz sungatynda ýetişen aýallary görkezip, aýratyn hem olaryň jyns organlaryny görkezmäge çalşypdyrlar. Ýüzi, aýagy, eli olary az gyzyklandyrypdyr. Şoňa görä-de olar shemalaýyn çekilipdir. Haýwanlaryň heýkellerinde aýratyn hem olaryň gözleri, gulaklary üns berilip görkezilipdir. Sungat älemindeki agzalan şekiller bular nagyşlar. Käbir alamatlar daş asyryndan soň mis we demir asyrlarynda hem durmuşda uly orna eýe bolýar.

Paleolit döwrüniň sungaty adamlaryň gündelik durmuşynda zerur bolan zatlary beýle edipdir. Şoňa görä-de, awçylygyň esasy dag goçlary (keýikler) bolan obýekti şolaryň şekilleri örän köp duş gelýär. Bu döwrüň sungaty adamlaryň aňynda ýaňy döräp başlan magiýa bilen hem baglydyr. Adamlar awa çykmazlaryndan ön käbir ynançlar döp-dessur bilen bagly bolan hereketleri ýerine ýetiren bolmaklary gaty ähtimaldyr. Mysal üçin, alym M.B. Durdyýew mustýe degişli Nohur daglygynda

---

¹ Ермолева Н.М. Где же одообашили двухгорбного верблюда. Журнал Природа 1976. N 10

gaýalaryň ýüzüne oýulyp çekilen haýwanlaryň şekillerinde tenine naýza çümüp duran şekilleri görüpdür. Çünki, adamlar suratda ýa-da heýkelde görkezilen hereket real durmuşda hem gaýtalanar diýip düşünişdirler.

Ýylanlaryň, guşlaryň, balyklaryň şekillerini käbir alymlar dini ynançlaryň döräp başlamagy bilen baglanyşdyrýarlar.

Şol zamana ýene-de bir täsin zatlaryň biri, ýagny, sungatda diňe adamlar üçin wajyp ähmiýetli zatlar görkezilipdir. (meselem, uly haýwanlary awlamak). Emma onuň tersine, her günde bolup durýan adaty işleri wasp etmändirler. Meselem, miwe ýygnamaklyk, balyk tutmaklyk ýaly işler. Käbir alymlaryň pikirine görä, soňraky wagtlarda dörän totemizm (käbir haýwanlara çökünmek) öz başlangyjyny şol zamandan alyp gaýdýar.

Paleolit döwrüniň heýkeltaraşlygynda adamlaryň aýratyn hem aýallaryň heýkelleri uly orun tutýar. Köplenç aýallar ýalaňaç, jyns alamatlary mese-mälim görünýän, göwreli ýagdaýda görkezilýäler. Erkek adamlar aýallaryň durmuşdaky uly ornuna gowy düşünişdirler. Olara (aýallara) adamzadyň neslini dowam etdirmäge hökmünde seredip, sarpa goýupdyrlar. Aýal adamlaryň şekillerini ýanlary bilen boýunlaryndan asyp göteripdirler. Her bir maşgalada aýal heýkeljigini saklapdyrlar. Netijede adamlar Türkmenistanyň köp ýerlerinde oturymly ýagdaýa geçipdirler.

Paleolit (ylaýtada giçki paleolit) döwründe adamlaryň ykdysady taýdan bir gyraýan ösmezligi ýüze çykýar. Dürli şertlere görä, käbir taýpalar öz ösüşini boýunça öňe saýlanyp, käbirleri bolsa yza galýar. Alynky Aziýada ýaşan taýpalar ykdysady ösüşde has ösüp, öndüriji hojalyga geçmeklige ýakynlaşýar.

Mezolit eýýamy.

Mezolit (b.e.ö. IX-VI müň ýyllyklar)

Грекçe m e z o s – orta. Orta daş asyry diýmekdir. Mezolit adamzat taryhynda paleolitden soňky döwürdir.

Paleolit bilen mezolitiň araçägi barasynda alymlaryň arasynda ýeke-täk pikir ýokdur. Olaryň bir topary arheologik döwürleşdirişlere esaslanyp mezolit paleolitiň soňunda başlanýar diýse, beýleki bir topary mezolit diýen döwür umuman bolman, ol paleolitiň gös-göni dowamydyr diýýärler. Üçünji topary bolsa, mezoliti ondan soňky gelýän neolit döwrine goşýarlar. Biziň pikirimizçe mezolit döwri giçki paleolit döwründe ýüze çykyp ugran kiçijik goşma (mikrolit) gurallarynyň hojalygyň ähli pudaklarynda giňden ulanylyp, beýleki gurallardan agdyklyk etmegi bilen başlanypdyr.

Mezolit döwründe giçki paleolitde ulanylan gurallaryň köpüsi ulanylyp, olar has kämilleşipdir.

Mezolit zamanasynyň häsiýetli tarapy mikrolitleriň durmuşda giňden ulanylmagydyr. Mikrolit – bu kiçijik daş diýmekdir. Onuň manysy – çakmak daşyndan güýçli urgy netijesinde bölünip aýrylýan kiçijik ýukajyk daş böleklerini goşmaça işläp, belli bir şekil berip, olary agaçdan ýa-da süňkden bejerilen başga bir gurala (sap saplamak) berkidip täze gural hökmünde ulanmakdyr (meselem, pyçak, orak, gyrgyç, naýza). Mikrolitleriň artykmaç tarapy: birinjiden, olary ýasamak örän amatly we ýeňil bolupdyr, ikinjiden, olary ýasamak üçin çig mal köp bolupdyr (uly gurallary ýasanda bölünip aýrylan galyndylar), üçünjiden esasy artykmaçlygy guralyň sapy ýa-da özi (tygy) döwläýse onuň beýleki bölegini ýene-de ulanmak mümkin bolupdyr.

Mikrolitleriň ýene-de bir ullakan ähmiýeti – olary ýaý okunyň ujy hökmünde ulanylypdyrlar. Şeýlelikde adamzat durmuşynda ok-ýaý döräpdir. Ol in uly açyşlaryň biridir. Adamlar ilkinji gezek mehaniki güýçden peýdalanylypdyrlar. Mezolit döwründe şeýle kiçijik gurallar bilen bir hatarda ullakan daş gurallar peýda bolýar. Olara

mikrolitler (m a k r o s – grekçe uly diýmekdir) diýipdirler. Makrolitler bilen baglylykda adamzat taryhynda ilkinji gezek daş paltasy oýlanyp tapylypdyr. Nuh eýýamynyň adamlarynyň durmuşynda, aýratyn hem tokaýlyk ýerlerde ýaşayan adamlaryň hojalygynda paltanyň orny diýseň uly bolupdyr. Agajyň köp ýerlerinde agaçdan öý, medel ýasamakda häzirkî günlere çenli esasy gural bolan).

Mezolit döwründe tebigy – geografik şertler-de düýpgöter özgeripdir.

Ol özgerişlikler buzluklaryň eremegi bilen baglanşyklydyr. Buzlugyň eremeginiň netijesine suwuň möçberi çakdan aşa artyp täze derýalaryň, kölleriniň emele gelmegine, deňizleriň göwrüminiň ulalyp häzirkî görnüşine gelmegine getiripdir. Ikinjiden, ýaşamaga ukyply bolan täze ýerler emele gelipdir. Bu döwürde dünýäniň köp ýerleri buzlukdan üzül-kesil boşapdyr.

Buzluklaryň eremegi netijesinde tebigy-geografik gurşaw düýpgöter üýtgeýär.

Howanyň çyglylygynyň artmagy netijesinde ösümlük dünýäsi hem üýtgeýär. Buzlukdan günortada ýerleşen sowuk düzlük çäkler gür tokaýlyk bilen basyrylýar. Buzlukdan boşan ýerler hem tokaýa öwürülipdir. Ösümlük dünýäsiniň howasynyň üýtgemegi netijesinde haýwanat dünäsi-de özgerýär. Täze şertlere uýgunlaşyp bilmän mamontlar, tüýli we beýleki äpet haýwanlar ölüp gutarýar. Haýwanat dünýäsi (fauna) garyplaşýar. Diňe ownuk, çalt ylgaýan we mekir haýwanlar täze şertlere uýgunlaşypdyr. Uly haýwanlaryň ýitip gitmegi bilen hem awçylyk hem kynlaşýar. Adamlar aw gözläp has uzak aralyklary geçmäge mejbur bolýarlar. Şonuň bilen bir hatarda hojalygyň täze görnüşlerini gözlemäge, aw usullaryny üýtgetmäge mejbur bolýarlar.¹

---

¹ Марков Г.Е. Раскопки первобытной стоянки Оюкли. Вестник Московского университета. Серия 9. История N3 1961

Emele gelen täze şertlerde düzlük çäklerde ýabylar, öküzler, saýgaklar, gulanlar, tokaýlyk ýerlerde bolsa sugunlar, keýikler, aýylar, doňuzlar, möjekler, tilkiler we başga haýwanlar ýaşapdyrlar. Täze şertlerde awçylygyň öňki köpçülikleýin gabaw usuly öz ähmiýetini ýitirip, onuň ýerine şahsy (indiwiidual) awçylygyň orny artýar. Her bir awçy öz maşgalasyny eklemek üçin ondan-ona ylgap ýörmeli bolupdyr. Şeýle ýagdaýda uzaga atýan guralyň ok-ýaýyň ähmiýeti has-da artýar. Ok-ýaý bilen tiz ylgaýan haýwanlary hatda guşlary-da awlamak mümkin bolupdyr. Howanyň ýylamagy bilen tebigy taýýar önümi ýygnamaklygyň orny artýar. Howa şertleriniň maýyl bolan ýerlerinde, deňiziň kenarýaka ýerlerinde suw tropik, Garrygala ýerlerinde ýylboýy ýabany önümleri ýygnamak mümkin bolupdyr.

Täze şertlerde balykçylygyň-da orny artýar. Bu döwürde durmuşa girizilen süňkden ýasalan ujy egri garmaklar ýüze çykýar. Paleolitde olar göni bolupdyr. Mezolit döwründe balyk tutmak üçin tordan peýdalanylypdyrlar. Ýogyn agaçlardan köwülip ýasalan gaýyklaryň peýda bolmagy hojalykda balykçylyk pudagyň ähmiýetini has-da artdyrýar. Mezolit zamanynda Hazaryň iň soňky kenary Serdarda Gyzylyrbat bolupdyr. Günorta Türkmenistanyň galan ýerleri gür tokaýçylyk bolupdyr.

Hojalygyň üýtgemegi ilkidurmuş jemagatynyň ownamagyna getiripdir. Ol barada mezolit obajyklarynyň göwrüminiň kiçelmegi şaýatlyk edýär. Alymlaryň hasaplamalaryna görä, mezolit jemagatynda her bir obada 30-dan 100-e çenli adam bolupdyr. Giçki paleolit döwründe ulanylan ullaň jemagat ýaşaaýyş jaýlary ýitip gidýär. Mezolite degişli ýaşaaýyş jaýlarynyň ölçegi 35 m²

–dan geçmeyär, uly jaýlaryň ýerine ýer küme görnüşli kiçijik külbeler ýörgünli bolupdyr.¹

Paleolit döwründäki ullaň jemagatlaryň bölünmegi taýpalaryň döremek işjeňligini çaltlaşdyrypdyr.

Mezolit döwrüniň duralgalarynda alymlaryň çaklamalaryna görä, itiň süňkleri gabat gelýär. Ol bolsa käbir alymlara şol döwürde itler ilkinji gezek eldekileşdirip başlapdyrlar diýmäge esas berýär. Itiň adama wepadar hem kömekçi häsiýetiniň bardygyny adamlar duýup başlapdyrlar. Türkmenlerde itiň adama wepalylygy barada nakyl hem bar.

Mezolit döwründe dürli çäklerde ýaşan adamlaryň ösüşi gyradeň bolmandyr. Käbir ýerlerde tebigatyň taýýar önümlerini ýygnamakdan öndürjilikli hojalyga geçip başlapdyrlar. Mysal üçin, Alynky Aziýanyň çäginde geçirilen arheologik gazuw-barlag işleriniň görkezişine görä, bu ýerde mezolit döwründe öndürji hojalyga geçilipdir, öndürji hojalyga ozaly bilen ekerançylyk we maldarçylyk degişlidir. Has takygy adamlar indi tebigatyň taýýar önümini çöplemän özleri ekin ekip başlapdyrlar.

Maldarçylygyň döremeginde ok-ýaýyň orny uly bolsa gerek. Çünki, aýry-aýry awçylar käwagtlar öýlerine ýaralanan haýwanlary getiripdirler. Olary ilki diri iýmit ätiýaçlyk hökmünde saklapdyrlar. Kem-kemden adamlar eldekileşdirmek üçin haýwanlaryň görnüşlerini seçipdirler. Orta Aziýa arheologik maglumatlaryndan ugur alsak irki eldekileşdirilen haýwan goýun bilen geçi bolupdyr. Süňkleri boýunça eldekileşdirilen we eldekileşdirilmedik haýwanlaryň süňkleri tutuşlygyna hiç wagt gabat gelmändir. Awçylar olary tutan ýerinde öldürip, biderek ýerlerini taşlap gaýdypdyrlar.

---

¹ Массон В.М. Первобытнообщинный строй на территории Туркмении (энеолит, бронзовый век и эпоха раннего железа) Труды ЮТАКЭ. Том 7 Ашгабат 1956

Maldarçylyk bilen bir hatarda ekerançylyk-da başlanypdyr. Emma mezolit döwrüne degişli ýadygärliklerde ekerançylygyň dörandigine güwä geçýän gös-göni alamat ýok. Uzboýda alym H. Ýusubowyň çaklamasyna görä, daş oragy gabat gelýär. Ýöne orak bilen ýabany ösen ösümlikleri oran bolmaklary hem ähtimaldyr.

Mezolit döwründe adamlar täze ýerleri özleşdirmegi dowam etdiripdirler. Aýratyn hem buzlukdan boşan tarapa hereket edipdirler.

Geografiýanyň giňelmegi netijesinde hojalygynyň görnüşi boýunça biri-birinden tapawut edýän birnäçe medeni zona peýda bolupdyr. Merkezi Aziýada iň gadymy mezolit ýadygärlikleri Türkmenistanda ýerleşip, olar: Jebel, Gaýly, Dam-dam çeşme duralgalarydyr. Bu ýerden tapylan gurallar Ýakyn Gündogardaky dünýäde iň gadymy mezolit ýadygärliklerinden tapylyan gurallara meňzeşdir. Şoňa görä-de olaryň ýaşy b.e. öňki X-IX müňýyllyklar bilen kesgitlenýär.

Jebelde ýaşan adamlar-awçylar keýik, gulan, ýabany öküzleri awlamak we balykçylyk bilen meşgullanypdyrlar. Tapylan balyk süňkleri süýji suwda, ýagny akar suwda ýaşayan balyklara degişlidir. Ol bolsa mezolit döwründe Amyderýanyň Uzboý boýunça Kaspi deňzine akandygyny görkezýär. Dürli medeni zonalarda ýaşan adamlaryň hojalygynda iş gurallarynda we medeniýetinde özboluşly üýtgeşikler bolupdyr. Çakmak daşynyň ýok ýerinde aw gurallaryny daşyň beýleki görnüşlerinden – slanes, kwars, obsedian we haýwanlaryň süňkünden we şahyndan ýasapdyrlar. Mezolit döwründe adam jaýlaýyş däp-dessurlarynda hem üýtgeşmeler bolupdyr.¹

---

¹ Марущенко А.А. У истоков культуры следы протонеолитических культур в Каракумах. Жур. Туркменоведение. N 7-8

Käbir araçäklerde urug mazarystanlary ýüze çykypdyr.

Mezolit döwrüniň sungaty esasan gaýa suratlaryndan ybarat. Heýkeltaraşlyk düýbünden ýok diýen ýaly.

Jemläp aýtsak, mezolit eýýamy täze gözlegleriň, açyşlaryň döwri bolup, ol özünden öňki paleolit bilen deňeşdireniňde has ösen durmuş hökmünde öňe saýlanýar. Bu döwürde täze öndüriji hojalygyň düýbi tutulýar. (maldaçylyk, ekerançylyk). Suwuň köpelmegi bilen hojalygyň täze pudagy – balykçylyk giň gerim alyp, kä ýerlerde esasy pudaga öwrülýär. Gurallar kämilleşdirilýär – ok-ýaý, egri garmaklar, paltalar oýlanyp tapylyp zähmetiň öndürijiligini düýpgöter artdyrýar.

Tebigy-geografik şertleriň üýtgemegi täze görnüşleri durmuşa girizýär. Sahsy özbaşdak awçylygyň arny artýar.

Adamzat toparlarynyň ýokary derejelere ösüşi paleolit döwründe ýüz berip ugran taýpa gurluşygynyň ösmegine getirýär. Mezolit döwründe täze çäkleri özleşdirmeklik dowam edýär.

Şu ýokarda sanalan progressiw öňe gidişlikler, adamzadyň täze mundan hem ösen jemgyýete geçmegine esas döredýär.

Mezolit zamanynda Hazaryň suwunyň derejesi birden ýokary galypdyr. Şonuň netijesinde Günbatar Türkmenistanyň ýerleri - ylaýta-da, Hazar ýakasyndaky oýtaklary suw basypdyr. Onuň tersine Garagumda bolsa giň meýdanlar ekin hem maldarçylyk üçin açylypdyr. Alym H. Ýusubowyň çaklamalaryna görä, mezolit zamanynda Maňgyslakda suwuň derejesiniň peselendigini, 9 müň ýyl mundan ozal bolsa täze Hazar joşguny netijesinde deňiziň suwunyň täzedan galyp ugrandygyny, özem baş gezek yzygiderli galandygyny bellemek bolýar.

Olaryň iň soňkusy 8 müň ýyl töweregi mundan ozal bolupdyr.¹

Uly hem Kiçi Balkan öz tebigy baýlyklary bilen saýlanýarlar. Hazar ýakasynyň mezolit eýýamynyň adamlary öl ýerleri ýaşayş üçin amatly hasaplapdyrlar. Bu ýerlerde çeşme suwlary ýeterlik bolupdyr.

Galyberse-de Uzboý hem şol ýerden akypdyr. Şunuň ýaly gowy tebigy şertler hem-de dürli gurallary ýasamak üçin çakmak daşlaryň ýeterlik bolmagy mezolit zamanynyň adamlarynyň ýaşayşy üçin amatly ýagdaý döräpdir. Adamlar toparlara bölünip sowukdan, ýelden, ýagyşdan, wagşy haýwanlardan goranmak üçin özlere amatly bolan çatma kysymly öýjagazlary gurupdyrlar. Gowaklarda hem Garabogaz köl ýakalarynda Hazar ýakasynda aýyk düşelgelerde ýaşapdyrlar. Topar-topar bolup ýaşan mezolit döwrüniň adamlarynyň yzlary Jebel, Gaýly, Dam-dam çeşme I we 2, Garabogaz köl ýakalarynyň aýyk düşelgelerinde Hoja suw I Hoja suw I^a, Depe çaganak we beýleki ýerlerde-de tapyldy. Mezolit zamanyna degişli bu arheologiki ýadygärlikleriň uly ähmiýeti bar. Öwrenilen köp medeni gatlakly gowaklar Türkmenistanda we bütin Merkezi Aziýada mezolit döwrüni öwrenmekde esasy ýadygärliklerdir. Ýadygärlikleriň köpüsi ol ýerde gysga wagt aralygynda ýaşalany üçin medeni gatlaklar dargap-tozap gidipdir. Ýöne ýadygärlikleriň köplügi şol zamanda ilatyň köpçülikleýin ýaşandyklaryna şaýatlyk edýär. Häzirki wagtda barmasy kyn hem adam ýaşamaýan ýerleri bolan demirgazyk Balkan sähralary, Çilmämetgum çöli, Üstýurduň üsti we tekiz belentlikleri şol zamanyň adamlarynyň ýaşamagyna ýardam edendir. Hazaryň gündogar kenarynyň mezolit zamanlaryndaky ýaşayş derejesini ýakyn gündogaryň döwürdeş ýadygärlikleri bilen deňeşdirilip göründe käbir meňzeşlikleriň

---

¹ Юсубов Х. Древности Узбоя. С.16

bardygyny görmek bolýar. Günbatar Türkmenistan maldarçylygynyň ýüze çykan irki merkezleriniň biri bolmak bilen Merkezi Aziýanyň ýerindäki mezolit zamanynyň medeniýetini öwrenmekde esasy merkezleriň biridir.¹

NEOLIT zamanynyň esasy ýadygärlikleri.

Merkezi Aziýa neolit zamanynnda. Jeýtun medeniýeti. Günorta Türkmenistandaky irki ekerançylyk siwilizasiýasy.

Jeýtun medeniýeti Merkezi Aziýanyň günortasynda Köpetdagyň eteginde dörän in gadymy ekerançylyk medeniýetidir. Onuň ady bu medeniýetiň esasy hem in öwrenilen ýadygärligi Jeýtun obajygynyň ady bilen baglydyr. Jeýtun obasy Aşgabadynyň 26-30 km. demirgazygynda Aşgabat-Daşoguz ýolunyň ugrunda ýerleşýär. Jeýtun medeniýeti takmynan Baharly etrabyndan başlap Mäne-Çäçä çenli Köpetdag etegini hem-de demirgazyk Eýranyň çäklerini öz içine alypdyr. Bu medeniýetiň ýadygärlikleri Jeýtun, Pessejikdepe, Täze Nusaý galasynyň aşaky gatlagy, Çopan depe, Çakmakly depe Köpetdagdan akyp gaýdýan kiçijik çaylaryň ugrunda, olaryň guma ýaýrap gutarýan ýerlerinde ýerleşipdirler.² Bu ýerleriň klimaty gurak bolup ekerançylyk üçin onçakly amatly bolmandyr. Emma tekiz düzlk bolany üçin suwarymly ekerançylyk mümkin bolupdyr. Obajyklar suwuň basmaýan belentliklerde ýerleşipdirler. Belentligiň daş-töweregindäki suw basýan tekizliklerde bolsa däneli ekinleri ekipdirler. Jeýtun obasy inedördül görnüşli bir otagdan ybarat bolan 30 sany öýden

---

¹ Юсубов Х. Новые сведения о древних кочевниках Узбоя. В кн. Новые археологические открытия в Туркменистане. Ашгабат. 1982 с. 64

² Бердиев О. Неолит Новой Нисы. Советская Археология. 1965. N 2 с. 237-242

ybarat bolupdyr. Her öýde 5-6 adam ýaşapdyr. Öýleriň diwarlary entek kerpiçe gaty meňzemedik uzyn süýri bajak görnüşli palçyk böleklerinden örülipdir. Olaryň uzynlygy 60-70 sm. bolupdyr. Olar guraldylman pagsa ýaly bir-biriniň üstüne örülipdir. Her bir otagda diwara ýanaşyk edilip gurulan ojak, gapy tarapynyň bir burçunda bolsa hojalyk gurallaryny goýar ýaly bölüm ýerleşipdir. Otaglaryň aşagy (pol) we diwarlary tekiz suwalyp soňra reňklenipdir. Ýaşayyş otaglarynyň käbirleriniň daşyna palçykdan haýat aýlanypdyr. (howly). Howlynyň içinde däne saklamak üçin çukurlar gazylypdyr. Jeýtunlylaryň ekerançylyk bilen meşgul bolandyklaryny suwaga garylan samanyň arasyndan arpanyň , bugdaýyň däneleriniň bolandygy hem-de ulanylan iş gurallary gös-göni görkezýär.¹ Jeýtundan ýygñalan tapyndylaryň arasynda pyçaklar, oraklar, gyrgyçlar hem-de agaç ýa-da süňk sapyň ujuna berkidilýän dürli görnüşli mikrolitler agdyklyk edýär. Olardan başga-da zernotýorkalar (dänäni owratmak üçin ulanylan iki sany daş) sapana salyp atmak üçin ýasalan şarikler, süňkden ýasalan temenler, balykgulaklardan bejerilen monjuklar, dokmaçylykda ulanylýan ikbaşlar we ş.m. zatlar tapylypdyr.

Jeýtundan tapylan süňkleriň arasynda eldekileşdirilen haýwanlaryň süňkleri agdyklyk edýär. Ol bolsa Jeýtunlylaryň maldarçylyk bilen hem meşgullanandyklaryny görkezýär.

Küýzegärçilik Jeýtun medeniýetiniň iň aşaky gatlaklaryndan başlap bellidir. Küýzegärlik ilkinji gezek b.e. öňki VII müňýyllykda Ýakyn Gündogarda ýüze çykypdyr diýilýär. Jeýtunda hem şol wagt döräpdir diýip aýtmak bolar. Jeýtunyň ilkinji küýze önümlerini tekiz düýpli bolup, lenta usulynda ýasalypdyr. Küýze ýasalyan palçyga owradylan saman garylypdyr. Küýze önümleriniň

---

¹ Массон В.М. Жейтунская культура. Труды ЮТАКЭ. Том Ашхабад 1961 стр. 64

köpüsi gyzyl reňk bilen çekilen nagyşlar bilen bezelipdir. Nagyşlar ýönekeýje bolup, dikligine ýa-da ýatyk çekilen we egri-bugry çyzyklardan ybarat bolupdyr.

Ýaşayyş jaýlarynyň ýanynda her hili hojalyk jaýlary gurlupdyr. Ol jaýlar örän ýygy-ýygdydan täzelenen bolara çemeli. Şol hojalyk jaýlarynyň her biriniň öz aýratyn maksat üçin bina edilen, käbir otaglarda zähmet gurallary ýasalan bolsa käbirlerinde haýwan süňklerinden bezeg şaý-seplerini ýasapdyrlar. Jaýlary bir otagly bolupdyr. Bu hili binagärçilik täze daş asyrynyň aýratynlyklarynyň biridir.

Jeýtun medeniýetine degişli Pessejik depede (Gökdepe etraby) örän galyň we berk daşky diwarly, meýdany has uly adaty bolmadyk bir jaýyň üsti açyldy. Jaýyň içinde hiç hili tapyndy ýok. Meýdany bolsa örän uly bolup, oňa obanyň ähli ilaty ýerleşip biljek. Ol bolsa bu ymaratyň jemgyýetçilik, ýagny köpçülik üçin niýetlenendigine güwä geçýär. Jaýyň diwarlary ak suwagyň ýüzüne gyzyl we gara reňkler bilen çekilen toýnakly we wagşy haýwanlaryň, agaçlaryň, üçburçluklaryň we adamlaryň suratlary bilen bezelipdir. Pessejik depäniň suratlary b.e. öňki VI müňýyllyga degişli, adamzat taryhynda iň gadymy suratlaryň hataryna girýär. Şeýle gadymy suratlar Türkiýäniň Çatal-Guýuk obasynda tapylypdyr. Bu öý mümkin adamlaryň dini düşüňjeleri bilen bagly bolan, haýsy-da bolsa bir zada sežde edilýän jaýdyr. Başgaça aýtsaň iň gadymy ybadathana jaýy bolmagy mümkin. Pessejik obasynda tapylan adamlaryň we haýwanlaryň heýkeljikleri-de ony tassyklaýar. Käbir heýkeljikleriň ýokarsynda deşik edilipdir. Ol bolsa heýkeljikleriň dogatumar hökmünde boýna dakylandygyny görkezýär.

Köpetdag eteginde Jeýtun medeniýetine degişli başga-da bir näçe ýadygärlik bar. Mysal üçin, Gökdepe etrap merkezinden 7-8 km. gündogarda ýerleşen Çopan-depe. Onuň günorta-günbatardan demirgazyk gündogara

uzalyp gidýän süýrmek görnüşi bolup, umuman tutýan meýdany 2 ga. ýakyndyr. Geçirilen gazuw-agtaryş işlerinde bu ýerde hem Jeýtunyňka meňzeş bolan bir otagly jaýlaryň üsti açyldy. Togalak depe Çopan depäniň 4-5 km. demirgazygynda ýerleşýär. Onuň uzynlygy 50 m, belentligi 10 m. ýetýär. Bu ýerde hem öýler “batona” meňzeş süýri çig kerpiçlerden Jeýtunyňky ýaly gurlupdyr.

Jeýtun medeniýetine degişli ýadygärlikleriň iň günbatardakysy häzirki Bamy bekediniň 2 km. günbatarynda ýerleşen Bamy obajygydyr. Ol entek ylmy taýdan gowy öwrenilenok, ýöne onda gazylan stategrafik suflary onuň neolit döwrüne degişlidigini görkezdi.

Jeýtun medeniýetiniň günorta-gündogary Altyndepäniň golaýynda Mäne we Çäçe obalarynda ýerleşen Monjukly depe we Çagylyly depe bilen çäklendirilýär. Umuman alanymyzda mezolitiň soňky etaplaryndan we neolitiň başlaryndan başlap dürli klimatik we geografik zonalarynda ýaşan adamlaryň hojalygynda düýpli özgerişler başlanýar. Käbir ýerlerde (Meselem, Köpetdag eteginde Jeýtun medeniýeti) ekerançylyk bilen meşgullansalar, ekerançylyk üçin şertleriň ýok ýerlerinde maldarçylyk we awçylyk bilen meşgullanypdyrlar. Merkezi Aziýada hojalyk esasan iki ugur boýunça ösüp başlaýar.

Türkmenistanyň Günbatarynda Kaspi deňziniň Gündogar kenarynda Jebel medeniýeti ýaýrapdyr. Jebelliler gowaklarda ýaşap maldarçylyk bilen meşgullanypdyrlar. Oňa olaryň ýaşan ýerlerinden tapylýan öý haýwanlary – goýnuň, geçiniň köp sanly süňkleri şaýatlyk edýär. Jebellileriň daş gurallary örä kämil ýasalyp, esasan hem prizma görnüşli nukleuslardan we mikrolitlerden ybarat bolupdyr. Däne owradyjy daşlar hem duş gelýär. Jebelliler küýze ýasamagy hem başarypdyrlar. Umuman, Jebel medeniýetiniň gurallary bilen Jeýtun medeniýetindäki meňzeş bolsa-da onda özboluşly aýratynlyklar duýulýar. Alymlaryň pikirine

görä, bularyň ikisiniň-de köki bir bolup, bir medeniýetiň iki uçlary (ekerançylyk we maldarçylyk) bolupdyr.

Gaýly gowagynyň golaýynda urug mazarçylygy öwrenilýär. Gabyrlaryň hemmesi birmenzeş, merhumlar bir tarapa seretdirilip, olaryň jesediniň üstüne gyzyly reňk (ohra) sepilipdir. Bularyň hemmesi gaýlyda ýaşan adamlarda “Ol dünýä” bolan ynam barasynda gürrüň berýär. Neolit zamanynda demirgazyk Änew galasynda gadymy ekerançylaryň we maldarlaryň birnäçe müňýyllyklaryň dowamynda yzygider ýaşandyklaryny we olaryň dünýä sungatyna we medeniýetine uly goşant goşandyklary barada arheologiki maglumatlar doly habar berýär.

Änew galasynda ilkinji gezek sözüň doly manysynda arheologlar tarapyndan amerikan alymy Rafael Pampelli tarapyndan arheologiya we ösümlikçilik babatda edilen açyşlar b.e.öňki 6 müň ýyl ozal türkmenleriň ata-babalarynyň ak bugdaý ösdürip ýetişdirediklerini dünýä mälim etdi. Türkmenistan öz medeni mirasynyň köklerini müňlerçe ýyllaryň jümmüşine ornep giden ýurtlaryň hatarynda durýar. Ilkinji Jeýtun, Änew ekerançylary we maldarlary, halk binagärleri (guruýylar) öz bina edýän ymaratlaryny pagsadan salypdyrlar. Olaryň taryhy senelenişi b.e.öňki VII müň ýyl ozaldyr. Änew özüniň baý nagysly küýzegärlik önümleri bilen gadymy gündogar siwilizasiýalaryndan öň bolan başlangyç medeni gatlak hökmünde irki ekerançylyk eýýamyny açdy. Belli gündogary öwreniji alym W.M. Massonyň ýolbaşçylygynda geçirilen arheologiki barlaglar Türkmenistanyň ýerinde irki ekerançylyk medeniýetleriniň ýerinde irki ekerançylyk medeniýetleriniň tutuş bir merkeziniň bolandygyny görkezdi, şeýle ýadygärlikleriň biri Änewiň demirgazyk galasydyr. Geçirilen täze ylmy barlaglary b.e. öňki VI müňýyllyga degişli Jeýtun medeniýetiniň Türkmenistanyň iň gadymy ekerançylyk medeniýeti bolandygyna şaýatlyk

edýärler. Jeýtun medeniýetine irki ekerançylyk medeniýetiniň arpa-bugdaý ekmek, laýdan jaý salmak nagyşly küýzegärlik önümleriniň adamlaryň we haýwanlary mahsus bolupdyr. Şondan soňrak ösüş alamatlary Änew 1A kysymly ýadygärlikler toplumyny häsiýetlendirýär. Bu ýerde daş gurallar kem-kesläýin mis gurallar bilen çalşyrylýar, şonlukda eneolit döwri gelip ýetýär. Şol döwürleriň esasynda günorta Türkmenistan irki ekerançy taýpalar tarapyndan özleşdirilýär. Garadepe, Altyndepe, Göksüýri ýaly uly merkezler peýda bolýar. Bu medeniýetiň gülläp ösen döwri b.e. öňki IV müňýyllyga III müňýyllygyň başlaryna gabat gelýär. Şondan soňraky ösüş alamatlary dag etek zolagynda we Murgap jülgesinde irki ekerançylyk siwilizasiýasynyň emele gelmegine alyp barýar.¹ Jeýtunyň bir otagly jaýlarynyň orta arasynda ojak bolupdyr. Otaga gireniňde sag tarapynda hojalyga degişli kýze gap-gaçlary goýulypdyr. Türkmenlerde jaýyň şol bölegine “dul” diýilýär.

Kelteminar medeniýeti. B.e. öňki V-IV müňýyllyklara (mümkin II müňýyllyga çenli) degişli bolup, ol Aral deňziniň töwereklerine ýaýrapdyr. Onuň esasy çäkleri Amyderýanyň Akjaderýa deltasydyr. Jeýtun medeniýeti bilen deňeşdireniňde Kelteminar medeniýeti birneme yza galak ýaly bolup görünýär. Ony şu medeniýete degişli taýpalaryň durmuşynyň köp taraplary görkezýär. Olaryň öýleri köp halatlarda ýönekeýje, wagtlaýyn häsiýetinde gurlupdyr. Obalaryň galyndylary gaty seýrek duş gelýär. Horezmde Amyderýanyň kenarynda ýerleşen Janbasgala 4 oňat öwrenilen ýadygärliklerdir. Adamlar ol ýerde topar bolup bir jaýda ýaşapdyrlar. Öýleriň tutýan meýdany 300 m. kw. çenli bolup, olar uçlary birleşdirilen agaçlardan kons

---

¹ Массон В.М. Жейтун. Труды ЮТАКЭ том 17 его же . Первые цивилизации. М. 1989

formasynda ýasalyp, gamyş bilen basyrylypdyr. Öýlerde köp sanly ojak bolup, olar hatar edilip ýerleşdirilipdir. Ojaklaryň ýanynda gap-gaçlaryň bölekleri, haýwan süňkleri tapylypdyr. Her ojak bir aýratyn maşgala degişli bolsa gerek Oýuň ortasynda ullaň ojak ýerleşip, onuň töwereginde ýaýaly tapyndylar ýok. Ojagyň aşagyndaky toprak 0,5 m. çenli ýetipdir. Alymlaryň çak edişine görä, ol ojak kult häsiýetli bolup, onda baky ot ýanypdyr. Egerde şol pikir dogry bolsa, onda ol Merkezi Aziýada soňragiň ýaýran ot kultunyň iň gadymy alamatydyr. Janbasgalada başga medeniýetlere häsiýetli bolan geometrik gürnüşli gurallar-da, oragyň ujuna daňylýan ýiti daşlar-da asla ýok. Ýöne ýaý oklarynyň uçlary örän köp. Kelteminarlylaryň hojalygy awçylyga we balykçylyga esaslanypdyr. Medeni gatlaklarda balyklaryň dürli görnüşleriniň (soň şuka), ýabany doňuzyň, sugunyň suwda ýüzyň guşlaryň süňkleri köp duş gelýär. Iýmit ýygnamaklyk hem uly rol oýnapdyr. Oňa guş ýumurtgalarynyň gabyklary, balykgulaklar (molýuski) hem şaýatlyk edýär. Käbir ýadygärliklerde öý haýwanlarynyň süňkleri duş gelýär. Ol maldarçylygyň dörap başlandygyny görkezýär. Arheologlaryň pikirine görä, Kelteminar medeniýeti Merkezi Aziýanyň we Eýranyň medeniýetleriniň täsiri astynda ösen Uralyň we Günübatar Sibiriň neolit döwründäki medeniýetine çalymdaşdyr.

Kelteminar medeniýetiniň irki döwründe küýze gaplary togalak we ýiti düýpli bolup, olar kese we dik çyzyjyklar bilen bezelipdir. Giçki döwürlerine tekiz düýpli nagyşsyz gaplar häsiýetlidir. Ýöne öndüriji hojalygyň iň gadymy ojaklary Alynky Aziýada dörapdir hem ösükdir. Ozal belleýişimiz ýaly, neolit döwründe ähli welaýatlar bir gyradeň ösmändir. Neolitiň esasy alamatlarynyň biri-de öndüriji hojalygyň adamlaryň durmuşyna ornaşdyrylmagydyr. Şeýle oblastlaryň biri-de Alynky

Aziýadyr. Bu ýerde öndüriji hojalyk ýa-da irki ekerançylyk hojalyk üç sany merkezden ýaýrap başlapdyr.

Ýakyn Gündogar merkezi palestin kompleksleri.

Bu zonanyň iň görnükli ýadygärligi Iýerihon ýadygärlikleridir. Iýerihon Jansyz deňziniň demirgazygynda Iýordan derýasynyň jülgesinde ýerleşýär. Geçirilen gazuw-barlag işleri neolitiň bu ýerde VIII-VII müňýyllyklarda başlanandygyny görkezýär. Onuň esasy aýratynlygy entek küýze önümleriniň bolmandygdyr. Ýöne neolit gatlaklary gös-göni mezolit gatlagynyň üstünde ýerleşipdir.

Alymlar Iýerhon neolitini 2 etapa – Neolit – A (VIII müňýyllyk) hem Neolit – B (VII müňýyllyk.) gatlaklara bölýärler. Neolit A döwründe Iýerhon obasy 4 ga. meýdany tutupdyr. Daşyna gorag diwary aýlanypdyr. Gorag diwarlarynyň ini 1,6 m. bolup daşdan örülipdir, käbir ýerleri diňler bilen berkidilipdir. Diňleriň diametri 7 m. belentligi 8 m. ýetipdir. Diwaryň iç tarapynda iýerihonlylaryň öýleri ýerleşipdir. Jaýlar entek belli bir galypda ýasalmadyk kerpiçe meňzeş palçyk böleklerinden gurlupdyr. Jaýlaryň görnüşi aýlaw (tegelek) görnüşli bolup, girelgeden başlap töre tarap çuňlaşyp gidýär. Arheologlaryň pikirine görä, bu görnüş mezolit döwrüniň ýarym ýerkümelerinden baş alyp gaýdýan bolsa gerek. Merhumlaryny ýaşaýyş jaýlarynyň polunyň aşagynda jaýlapdyrlar. Tapyndylaryň arasynda awçylyk hojalygyna degişli ok-ýaý uçlary agdyklyk edýär. Haýwanlaryň hamyny işlemek üçin ulanylýan kesgiçler, gyrgyçlar hem duş gelýär.¹

Ekerançylyk pudagyna degişli oraklar, bugdaýyň, arpanyň däneleri tapylypdyr. Gural ýasamakda çakmak daşy bilen bir hatarda obsidion hem ulanylypdyr.

---

¹ Бердыев О. Новые раскопки на поселениях Пессежик дepe и Чакмаклы дepe. Каракумские древности. Ашхабад 1968

Umuman, Iýerihon A obasyny sözüň doly manysynda irki ekerançylaryň obasy diýip, Iýerihonyň ösüşiniň 2 etapy Iýerihon B döwrüne (VII müňý. B.e. öň) degişlidir.

Iýerihon B döwrüniň artykmaçlygy aýratyn hem öý gurluşygynda mese-mälim görünýär. Bu döwürde ölçegler 6,5x4 m, 7x3 m. bolan gönüburçly öýler gurulypdyr. Ýaşayyş otaglaryna ýanaşyk edilip hojalyk hajatlary üçin (iş gurallaryny, däne saklamak üçin) kiçijik otaglar gurlupdyr. Ýaşayyş otaglarynyň aralarynda kiçijik açyk howlular bolup, ol ýerde nahar bişirilipdir. Jaýlaryň pollary, diwarlary tekiz suwalyp dürli reňkli boýaglar bilen reňklenipdir. Ýaşayyş otaglarynyň diwarlarynyň aşak bölegine gyzyll reňke boýalan panel edilipdir. (häzirki döwürde hem edilýär). Ýokarsy dürli reňklere boýalypdyr.

Jaýlaryň pollarynyň aşagynda belli bir tertip boýunça ýerleşdirilen kelleçanak süňkleri gömülipdir. Käbirleriniň ýüzüne palçykdan bejerilen maska geýdirilip, gözlerine balykgulaklar goýlupdyr.

Hojalyk gurallary, esasan hem ok-ýaý uçlaryndan, kesiji, deşiji gurallardan, ýüz tarapyna “diş” kesilen daş oraklaryndan, däne owratmak üçin ulanylan ýasy daşlardan, paltajyklardan ybarat bolupdyr. Daş gurallary bilen bir hatarda süňkden bejerlen gurallar-da ullanylypdyr.

Palçykdan haýwanlaryň, adamlaryň heýkeljikleri ýasalypdyr. Olaryň arasynda has ululary-da gabat gelýär.

Iýerihon B döwründe hojalyk ösmegini dowam etdiripdir. Däneleriň möçberleriniň ulalmagy, ekin ýerleriň gowy özleşdirilendigi, däneli ekinleriniň hilleriniň gowulaşýandygy barasynda gürrüň berýär.

Keýikleriň, goýunlaryň, geçileriň, doňuzlaryň, eşekleriň süňkleriniň köp mukdarda duş gelmegi, hojalygyň awçylyk pudagynyň-da entek ornunyň uly bolandygyny görkezýär. Pişigiň süňküniň bolmagyny däne baýlyklarynyň emele gelmegi bilen baglanyşdyrýarlar.

Alymlaryň pikirine görä, Iýerhon B döwründe geçi, it, pişik eldekileşdirilipdir. Iýerhon medeniýetine degişli ýadygärlikler Orta ýer deňziniň gündogar kenarynyň başga ýerlerinde hem duş gelýär.¹ Mysal üçin, Iýerhondan 320 km. günortada ýerleşen Beýda obajygy, bu ýerde jaýlaryň diwarlarynyň aşak bölegi ýörite işlenilen daş plitalaryndan örülip, diwarlary, pollary hek goşulan suwag bilen suwalypdyr. Jaýyň ortasynda az-kem ýokary galdyrylan ojak ýerleşip, diwara ýanaşyk edilip daş oturgyçlary goýulypdyr. Beýda-da ilkinji gezek palçykdan gap-gaçlary ýasap başlapdyrlar. Ýöne olar entek bişirilmändir.

2. Irki ekerançylyk medeniýetiniň ýene-de bir merkezi Kiçi Aziýada döräpdir diýmek bolar. Kiçi Aziýanyň günorta-günbatarynda ýerleşen Hajylar obasynyň aşaky gatlaklary b.e. öňki VII müňýyllygyň aýaklaryna III müňýyllygyň başlaryna degişlidir.

Bu ýerde hem Jeýtundaky ýaly palçykdan gurulyp, olaryň pollary, diwarlary üns berilip suwalypdyr. Suwagyň üsti gyzyň reňke boýalyp, geometrik nagyşlar bilen bezelipdir. Kūyzegärlik entek ýok. Emma daşdan bejerilen gap-gaçlar duş gelýär. Sünkden ýasalan temenler, çakmak daşyndan hem obsidiandan bejerilen oraklar, daşdan bejerilip, örän oňat ýylmanan daş paltalary bu medeniýetiň häsiýetli gurallarydyr.

Kiçi Aziýada ýerli irki ekerançylyk medeniýeti b.e. öňki VII müňýyllygyň II ýarymyna – VI müňýyllygyň I ýarymyna degişli Çatal-Guýuk ýadygärliginde öz beýanyny has gowy tapypdyr. Çatal-Guýuk Koni jülgesinde ýerleşýär. Ol 13 ga. meýdany tutýar. Bu jülgede Çatal-Guýukdan başga-da 20 sany obajyk ýerleşipdir. Emma, Çatal-Guýuk olaryň iň ulusy bolup, ol özboluşly bir merkez bolupdyr. Bu ýadygärlik Pessejik depäniň mysalyndadyr.

---

¹ Археология Зарубежной Азии. М. 1986 с. 102

Çatal-Guýuk obasy gönüburçly çig kerpiçlerden gurlan öýlerden ybaratdyr. Otaglarda palçykdan adam oturmak üçin sekiler-sufalar edilipdir. Käbir, aýratyn hem uly möçberli otaglaryň içki diwarlary dürli reňkli nagyşlar, palçykdan bejerilen relýefler bilen bezelipdir. Olaryň dini maksatlar üçin ulanylan bolmagy mümkin. Merhumlaryny otaglarynyň polunyň aşagynda jaýlapdyrlar. Üstüne gyzyly reňk (ohra) sepipdirler. Merhumlary jaýlanlarynda aýallaryň ýanynda monjuklar, daşdan bejerilen azallar, süňkden temenler, çemçeler; erkekleriň ýanynda, kürsüniň ýokarsy, obsidiandan bejerilen pyçaklar, ok-ýaýyň we naýzanyň uçlary, kemeriň tokarlary ýaly zatlar goýulypdyr. Iş gurallary esasan daşdan we süňkden bejerilipdir. Tebigatda taýýar halda gabat gelýän metallar hem ulanylypdyr. Kúýze önümleri seýrek gabat gelýär. Gap-gaçlaryň köp bölegi agaçdan ýasalan bolsa gerek. Olaryň görnüşleri dürli-dürli bolup, esasan gabyrlarda, merhumyň ýanynda gabat gelýär.¹

Çatal-Guýuklylaryň hojalygynyň esasyny ekerançylyk we maldarçylyk tutupdyr. Arheologlaryň sanawy boýunça däneli we beýleki ösümlikleriň 14 görnüşi ekilipdir. Olaryň arasynda arpa, bugdaý, garoh has uly orun tutýar. Mindalyň, pissäniň çigittleri-de gabat gelýär. Mümkin olardan ýag alandyrlar. Edil şular ýaly tapyndylar Pessejikdepede hem öwrenildi.

Öý haýwanlarynyň arasynda iri we ownuk şahly mallar agdyklyk edipdir. Öňki döwürlerden dowam edip gelýän awçylyk-da bolupdyr. Diwar ýüzi nagyşlardan ugur alsaň, esasan hem öküz hem sugun awlapdyrlar. Çatal-Guýuk medeniýetiniň ýene-de bir häsiýetli tarapy ýaşaýyş şertleriniň ýokary derejede bolmagydyr – öýleriň tertipli hem tämiz gurulmagy, gös-göni önümçilik prosesleri bilen bagly bolmadyk zatlaryň agdyklyk etmegi.

---

¹ Массон В.М. Протогородская цивилизация Юго Средней Азии. Жур. Советская Археология. 1964. N4 Стр. 210

Mysal üçin, dürli görnüşli bezeg şaýlary, monjuklar, tumarlar, kosmetiki gaplar we ş.m. Çatal-Guýuklylaryň ruhy dünäsi-de örän baý we giň bolupdyr. Oňa Çatal-Guýuklylaryň dini düşüňjeleri bilen bagly bolan “mukaddes” (swýatilişe) jaýlarynyň bezelişi-de güwä geçýär. Şeýle jaýlaryň diwarlaryny tekiz ak suwagyň ýüzüne tebigy reňkler bilen çekilen suratlar, agaçdan ýasalan karkasa palçyk ýelmemek arkaly bejerilen heýkeller bezäpdir. Esasan öküziň we goçuň kelleleri asylypdyr. Sufanyň üstüne uzyn hatar edilip ýerleşdirilen äpet şahly öküzleriň kelleleri jaýyň içinde nähilidir bir galagoply atmosfera döredipdir. Heýkelleriň arasynda ellerini galdyryp ýa-da iki tarapa uzadyp duran aýal heýkelleri bar. Çatal-Guýuklylaryň aýalyň obrazyna görkezilen hasyldarlygyň hudaýyna sežde edendiklerini görkezýär.

Heýkelleriň köpüsi daşdan ýasalypdyr. Olaryň arasynda mermer daşyndan ýasalan ellerine hem eginlerine bilezik geýdirilen erkek adamynyň şekili has-da täsirli. Şu görnüşli şekiller Pessejik depede hem öwrenildi.

Çatal-Guýuk medeniýetiniň gelip çykyşy entek onçakly anyk däl. Çatal-Guýuk obasynyň häsiýeti barada hem anyk pikir ýok. Günbatar alymlarynyň köpüsi ony neolit şäheri diýip häsiýetlendirýärler. Hasaplamalara görä, onda iki müňden – alty müňe çenli adam ýaşaýdyr. Emma käbir alymlaryň pikirine görä, Çatal-Guýuk entek söwdanyň we hünärmentçiligiň merkezi bolmandyr, şoňa görä-de oňa şäher diýmek bolmaz. Ýöne onuň haýsydyr bir oba hojalyk okrugynyň obalaryny birleşdirýän funksiýany ýerine ýetiren bolmagy mümkin (meselem dini.).

3. Alynky Aziýada iň gadymy ekerançylyk medeniýetiniň III merkezi, Demirgazyk Mesopotamiýada we onuň bilen serhetdeş Günbatar Eýranda ýerleşipdir. Bu ýerde b.e. öňki VII-VI müňýyllyklarda Jarmo atly

medeniýet ösüpdür. Bu medeniýete Jarmynyň özünden başga Tell-Şimşara (Yrak), Tee Sorab we Tepe Guran (Eýran) ýadygärlikleri degişlidir. Bu ýadygärliklerden öwrenilen arheologiki maglumatlar jeýtun bilen zamanadaşdyr.

Jarmo obasy 750 m. belentlikde tokaýlyk zonada ýerleşipdir. Bu ýerde jaýlar palçykdan, käbirleri bolsa daş fundamentiň üstünde gurlupdyr. Medeni gatlagyň galyňlygy 7 m. bolup 15 gorizonta bölünýär. Jarmo medeniýetiniň häsiýetli taraplarynyň biri – onda mikrolitleriň giň ýaýramagydyr. Ortaýer deňziniň gündogar kenarlaryna hem-de Kiçi Aziýa häsiýetli bolan ok-ýaý uçlary Jarmo medeniýetine degişli ýadygärliklerde ýokdur. Maddy medeniýetiniň ýene-de bir häsiýetli tarapy daşdan ýonulyp ýasalan dürli görnüşli bilezikleriň we gap-gaçlaryň köplügidir. Kűzgegärligiň ýüze çykmagy bilen daş gap-gaçlar ulanmakdan galmandyr.

Kűze gap-gaçlaryň käbirleri goýy hem açyk gyzyly reňklerde göni, egri, kese çyzykly nagyşlar bilen bezelipdir. Palçykdan ýene-de dürli zatlar – haýwanlaryň şekilleri ýasalypdyr.¹

Olaryň arasynda oturan ýalaňaç aýallaryň-da şekilleri bar.

Jarmonyň ilatynyň ekerançylyk we maldarçylyk bilen meşgullanandygy sübhesizdir. Kömre öwrülen bugdaý dānesiniň 2 sorty, arpanyň, nohudyň dāneleri tapylypdyr. Öý haýwanlary bolan goýnuň, geçiniň, doňzuň süňkleri köp gabat gelýär. Gűnbatar Eýranda ýerleşen Sorab depäniň maddy medeniýeti Jarmodan birneme tapawut edýär. Daş gurallary kűze önümleri, palçykdan bejerilen heýkeljikler Jarmonyňka meňzese-de bu ýerde öýler örän ýönekeý, wagtlaýyn häsiýetde gurlupdyr. Sorab depe 1260 m. belentligi bolan daglyk

---

¹ Массон В.М. Древние Земледельцы Месопотамии. Жур. Вестник Древней Истории. 1971 N 3 с. 84

ýerde ýerleşipdir. Mümkün ol maldarlaryň wagtlaýyn ýaşayan ýerleridir.

Lurustanda (günorta Sorab depe) ýerleşen Guran depe, Yragyň demirgazygynda dag eteginde ýerleşen Tell-Magzali, Umm-Dagiýa, Tell-Sotto ýadygärlikleri hem b.e. öňki VII-VI müňýyllyklara degişli bolup, Jarmo medeniýetine çalymdaşdyr. Bu ýadygärlikleriň hemmesi üçin hem palçykdan salnan alibastr polly öýler, reňklenen küýze önümleri, adam we haýwan heýkeljikleri häsiýetlidir.

B.e.öňki VII-VI müňýyllyklarda Eýranyň günorta-günbatarynda ýaşan taýpalar özleriniň medeni ösüşinde başga ugur boýunça gidipdirler. Bu ugra degişli ýadygärlikleriň in gowy öwrenileni Dehi Luran jülgesinde ýerleşen Ali-Koş ýadygärligidir. Bu ýadygärligiň in aşaky gatlaklaryndan baslap jaýlar gönüburçly uzyn kerpiçlerden bina edilip, olaryň diwarlary gyzyly reňk bilen reňklenipdir. Ähli irki ekerançylyk taýpalarynda bolşy ýaly, Aly – Koşlylar öz merhumlaryny obanyň çäklerinde ýygrylan (skroçennyý) görnüşde jaýlapdyrlar. Reňklenen küýze gap-gaçlary ulanylypdyr. Ýöne nagyşlaryň görnüşleri Jarmonyňka meňzeş däl. Neolit döwriüniň irki ekerançylyk medeniýetine degişli ýadygärlikler Hindistanyň we Hytaýyň çäklerinde hem ýerleşipdir. Olar Hindistanyň çäginde ýerleşen Mergar, Hytaýda ýerleşen Ýanşau medeniýetleridir. Şu medeniýetleriň Jeýtun medeniýeti bilen arabaglanşygynyň bolandygyna arheologiki tapyndylar. Şaýatlyk edýändir. Jeýtundan öwrenilen küýze gaplaryndaky nagyşlar, jaýlaryň gurluşlaryndaky meňzeşlikler şol zamanda Jeýtun medeniýetiniň dünýä medeniýetine täsiriniň ýetendigine subutnamadyr. Irki täze daş asyrlary döwründe ekerançylyk-maldarçylyk jemagatlary ýüze çykyp, olaryň birnäçesi bir oazisiň çäginde birleşipdirler. Oňa mysal hökmünde Jeýtun medeniýetine degişli Pessejikdepäni, Çopandepäni, Togalak depäni hem häzriki Gökdepäniň golaýyndaky

Giýewijigi görkezmek bolar. Ilatyň gür bolmagy we sanynyň artmagy täze daş asyrlary döwrüniň häsiýetli aýratynlyklarynyň biridir. Bu ýagdaý orta daş asyrlary döwründe entek ellenmedik, şol döwürde howa hem ýaşaýyş üçin ähli amatlyklary bolan täze ýerleriň özleşdirilmegine getiripdir. Garagumda, Gyzylgumda, Çilmämmet gumda Demirgazyk Balkanda, Mürze çölde, Uzboýyň aňyrsynda we Üstüýurtda hem Lāwlekan Karakotin, Başbulak çöketliklerinde, Aktamyň, aşaky hem ýokarky Uzboýyň köne hanalarynda, Kelkör, Sarygamyş hem beýleki guran köllerde gabat gelýän köp sanly ýadygärliklerdir obalaryň galyndylary oňa mysaldyr. B.e. öňki VI müňýyllyklarda giç bolmadyk döwürde Tagtabazar şäherçesiniň golaýyndaky Murgab derýasynyň sag kenaryndaky ýerler özleşdirilipdir. Bu ýerdäki açyk görnüşli düşelgelerde ýaşan awçylar balykçylykdyr ir-iýmiş çöpleýjiler çakmakdaşyndan ýasalan gurallary ulanyp özboluşly “Tagtabazar daş asyry” atly medeniýeti döredendir.

Hojalyk ýagdaýy barasynda aýdylanda bolsa, Merkezi Aziýanyň çäkleri üç sany uly hojalyk ulgamyna: Günortasy –Jeytun medeniýetiniň irki ekerançylyk hem maldarçylyk, demirgazyk-Kelteminar medeni birligini döreden awçylyk, balykçylyk, ir-iýmiş cöplemeklik hem bölekleýin maldarçylyk.

Gündogary-maldarçylyk, ýabany dāneli ösümlikleri ýygnamaklyk hem awçylyk bilen meşgullanarlara bölünýär. Şeýlelikde, Merkezi Aziýanyň jugrafik hem hojalyk alamatlary boýunça bölünen medenitaryhy çäkleri ýa-da garyndaşlyk medeniýetine degişli ýadygärlikleri özünde jemleýär we biri-birinden özlerine mahsus aýratynlyklary bilen tapawutlanýarlar. Bu taýpalarynyň hojalyklarynyň ösüşini öwrenmek b.e. ö. VII-VI müňýyllyklaryň ahyrynda ykdysadyýetiň dāp bolup gelen görnüşlerinden öndüriji hojalyk häsiýetine

geçmek babatdaky düýpli özgerişligiň bolandygyna göz ýetirmäge mümkinçilik berýär.

Ýöne bu geçişiň ýollary dürli-dürli bolupdyr. Jeýtun medeniýetini ýaýradyjylar uly hem kiçi Balkan düzlügininiň düşelgeleriniň ýaşajylaram ekerançylyk, maldarçylyk ugruny saýlap alypdyrlar. Damdamçeşme-2, Jebeliň, Aral ýakasynyň açyk düşelgeleriniň, gadymy Zerewşan aşak akymynyň ugurlarynda, Pamir daglyk etraplarynda ilat täze görnüşli ykdysadyýete ekerançylygyň üsti bilen geçipdirler. Kelteminar taýpa toparlary – iri şahly mallary, Balkan sebitiniň hem Gisar taýpa toparlary bolsa ownuk mallary köpeltmek ýoluny saýlap alypdyrlar. Neolit zamanasynda bolan medeni ösüşler has takygy b.e. öňki VIII-VII müňýyllyklarda Hazaryň gündogar kenarynda başlanan şol oňaýly özgerişleriň möhüm merkezi bolupdyr. 4) Eneolit –daş-mis zamanlary Änew, Göksüýri medeniýetleri. Türkmen haly nagyşlarynyň gadymylygy. Amerikan alymy R. Pampelliniň geçiren gazuw işleri. Türkmen hatynyň ilkinji alamatlary.

Türkmen haly we haly önümlerindäki nagyşlaryň (tagmalar) her biri taryhyň has gadymy zamanlarynda ýagny Oguz han zamanynyň başlarynda b.e. öňki VI-V müňýyllyklarynda gadymy gündogaryň (Şumer, Akkad, Wawiloniýa) Mesopotamiýanyň we Türkmenistanyň ýerlerinde dörän hatyň ilkinji alamatlary ýagny many aňladýan jemgyýetiň gündelik durmuşy bilen bagly bolan bellikler (tagmalar) kabul edilipdir. Olara ylymda “piktografiýa” ýagny many aňladýan şekiller diýilipdir. Biz şu işde Türkmenistanyň yerinden taryhyň dürli zamanlaryna degişli b.e. öňki V-III müň ýyllyklarda durmuşda ulanylan hatyň ilkinji alamatlaryny gadymy gündogaryň hatlary bilen deňeşdirip gördük. Eger-de irki Elamda b.e. öňki V müňýyllyklarda gadymy Şumerde sonuň ýalyda gadymy Hindistanda Harappa medeniýetlerine degişli nagyşlar dünýä ylymynda hatyň

ilkinji alamatlary diýilip Kabul edilen bolsa onda Türkmenistanda hem b.e. öňki V-III müňýyllyklarda hatyň ilkinji alamatlary döräp soňra nagyşa öwürlipdir diýip bolar. türkmen elipbiýi barada özüniň “Türkmeniň baş eýýamynyň ruhy” atly şa dessanynda “...elipbiý bu neslimiziň harpydyr, elipbiý milletimiziň bagtydyr” diýmegi hem ýöne ýerden dälidir. Adamzat taryhynyň siwilizasiýasynyň dürli döwürlerinde türkmen topragynda ylym, medeniýet, sungat gülläp ösüpdir. Türkmenistanyň ýerinden öwrenilen gadymy adamlaryň döreden medni miraslary şaýatlyk edýändir. Gadymy döwürlerden bari Türkmenistanda Jeýtun, Pessejik depe, Altyn depe, Namazga galasy, Dehistan, Köneürgenç, Amul... ýaly köp sanly dünýä siwilizasiýalaryň merkezleri döräp gülläp ösüşleriň mesgeni bolandyr.

Türkmenistanyň ýerinde hatyň we türkmen elipbiýiniň döremeginde we kämilleşmeginde ösüşi iki taryhy döwür bilen baglaşdyrýar.

Birinji milli türkmen many aňladýan belgileri müňýyllyklaryň dowamynda durmuşuň ösüş derejesi bilen baglylykda ýyl-ýyldan köpelip b.e. öňki V-III müňýyllyklaryň dowamynda türkmen elipbiýi döräp soň nagyşa öwürlipdir.

Ikinji ösüş ýoly ol gadymy gündogaryň ýerinde pars hatynyň esasynda dörän Kufi we Talik hatlary taryhyň XIV-XVII asyrlarynda bina edilen metjitdir mowzaleýleriň içinde girilgelerinde (Portal) bir tarapdan nagyş hökmünde, şol bir wagtda-da taryhy sene hökmünde peýdalanydyr.

Türkmen halky öz taryhyny, medeniýetiniň köklerini, sungatyny ölmez-ýitmez eserlere, asyrlara asyrlar boýy ýaşajak eserlere, hala, senetçilik önümlere, şaý-seplere daşdan, demirden, kümüşden, altyndan, gymmat bahaly halsedon, kwarsit, ýaşma ýaly daşlardan ýasalan önümlere haly we haly önümlerine çekip türkmen

hatynyň ilkinji alamatlaryny Garaşsyzlyk zamanasyna miras goýupdyrlar.

Oguz han türkmen: “Halkymyň harplary, ruhy ýitmesin, baky ýaşasyn diýip haly dokapdyr. Haly diýmek – Oguz haly, ýagdaýy, ruhy diýmekdir. Nesiller Oguz hanyň harplaryny, öz harplaryny hala çitip, baş mün asyryň içinden geçipdirler...” (Türkmeniň baş eýamanyň ruhy, sah.239.)

Eneolit-daş-mis asyrlary.

Neolit we eneolit zamanlarynda ähli gazanylan üstünlikleriň özeni oba-hojalygy bolupdyr, ol iki sany esasy pudakdan ekerançylykdan we maldarçylykdan ybarat bolupdyr. Şunda emeli usul bilen suwarylýan ekerançylyk esasy orny eýeläpdir. Galla önümleriniň saklanýan ýerleri we ybadathanalar obada aýratyn topar bolup oturypdyrlar. Olar has takygy guramaçylyk merkezleri diýip atlandyrylypdyrlar.

B.e. öňki IV münýylygyň aýagynda III münýylygyň başynda Artygyň golaýyndaky Garadepe kysymly toplumlaryň, ylaýta-da Göksüýri kysymly toplumlaryň emele gelmegi orta gündogaryň medeniýetiniň taryhynda täsin gudrat bolupdyr. Göksüýri jemagatlary günorta tarapda Eýran Seýistanyna çenli, demirgazyk tarapda bolsa Syrderýanyň ýokarky akymlaryna çenli ýaýran medeni ösüşe özleriniň goşandyny goşupdyrlar. Göksüýride adamlar hojalyk jaýlary bilen bile gurulan kiçjik otaglardan ybarat bolan öýlerde ýaşapdyrlar. Iýmiti palçykdan ýasalan gaplarda gönüburçly ojaklarda bişiripdirler. Gaplar gögümtik ak ýa-da gyzyk reňk bilen reňklenipdir hem-de üçburçluklaryň kese hatarlaryndan ýa-da Änewiň demirgazykdaky depesiniň aşaky gatlagynyň nagşyny ýadyňa salýan bir-birini kesip geçýän zolaklardan ybarat bolan nagyş bilen bezelipdir. Käbir halatlarda gabyň ýüzüne haýsy-da bolsa

bir haýwanyň ýa-da ösümligiň şekilini çekipdirler. Şol wagt hojalyk gap-gaçlary galyň humlardan, düýbi gury okaralardan, ýarym tegelek ýuka käselerden golçalardan ybarat bolupdyr. Bu ýerden hem adamlaryň hem haýwanlaryň toýun palçykdan ýasalan, heýkelleri tapylandyr.

Daşlyja depäniň töweregindäki takyrlarda misden we çakmak daşdan ýasalan gurallaryň döwürlerine köp gabat gelinmegi şol wagtda bu ýeriň güri ilatynyň bolandygyna şaýatlyk edýär. Tejen derýasynyň aşaky akymlyrynda özbaşdak hojalykly uly sebitleriň emele gelmegi şu sebitlerde ýaşan taýpalaryň medeniýetine täsir edipdir. Köpetdagyň eteginde ýaşan taýpalaryň medeniýeti bilen deňeşdirilende göksüýrilileriň medeniýetinde täze özboluşly sypatlar peýda bolýar: gap-gaçlar ýene oňat nagyşlanyp başlanýar, atanak görnüşli şekiller we olaryň bölekleri şol nagyşlaryň esaslary bolýarlar. Şunuň ýaly nagyşlaryň we bezegleriň häzirki zaman türkmen haly we haly önümlerinde bolmagy hem ýöne ýerden dälidir. (bu pikir barada şu bölümiň ahýrynda seret)

Türkmenistan gadymy ýadygärliklere iň baý ýurtlaryň biridir. Gadymy Türkmenistanyň ýerinde ýaşan adamlar öz goňşy ýurtlarynyň halklary bilen syýasy, ykdysady medeni gatnaşykda bolandyklaryna arheologiki tapyndylar şaýatlyk edýändir.

Neolit döwründe daş gurallaryny kämilleşdirmek iň ýokary derejesine ýetýär. Soňky döwürlerde daş gurallary ulanylanda bolsa, olaryň tehnologiýasyna ullaňan özgerişler girizilmändir.

Metalyň ýüze çykmagy bilen gural ýasamakda daş ýeke-täk material hökmünde öz ähmiýetini ýitiripdir. Başga söz bilen aýdanymyzda oňa güýçli bäsleşik ýüze çykýar.

Himiki barlaglaryň görkezişine görä, metaldan ýasalan gadymy gurallar arassa misden ýasalypdyr. Gural ýasamak üçin adamzadyň ulanan iň gadymy metaly mis

bolupdyr. Misiň ulanylyp başlanylmagyny бүрүнч асырныň gözbaşы diýmek bolar. Şoňa görä-de köp alymlar eneolit döwrüni бүрүнч асырна goşýarlar.

Eneolit iki sözden ybarat bolup, grekçe enus-mis, litos- latynça da, ýagny mis-daş асыры diýmekdir. Beýle diýildigi eneolitde mis gurallary ýüze çykýar, ýöne daş gurallary agdyklyk edýär diýmekdir. Ol dogrudan hem şeýledir. Hat-da бүрүнч асырныň iň ösen döwründe hem daş gurallaryny ulanmaklyk dowam edipdir. Daşdan pyçaklar, paltalar, gyrgyçlar, ýaý okunyň we oraklaryň uçlary ulanylypdyr. Metal gurallarynyň şübhesiz agdyklyk etmegi ol soňky döwürlerde bolup geçýär. Metalyň ulanylyp başlanylmagy bilen adamzadyň durmuşynda ullakan hojalyk hem sosial özgerişler bolup geçýär. Eneolit eýýamynyň esasy mazmuny hem şondan ybaratdyr.

Metalyň we metal önümleriniň ýüze çykmagy we ýaýramagy, barasynda alymlaryň arasynda iki hili pikir bar. Olaryň bir topary metal öndürmeklik dünýä boýunça bir regionda, ýagny b.e. öňki VIII-VII müňýyllyklarda Kiçi Aziýadan Huzistana çenli (Eýranyňgünorta-günbatar tarapy) bolan territoriýada döräpdir diýýärler. Oňa mysal edip Türkiýedäki Çatal-Guýuk hem Çeýnyu depesini görkezýärler.¹ Ol ýerde metaldan ýasalan monjuklar, temenler, iňňeler tapylypdyr. Olaryň pikirine metal önümçiligi ol ýerden goňşy territoriýalara ýaýrapdyr. Başga pikir boýunça metal önümçiligi kähalatlarda аýры-аýры territoriýalarda özbaşdak hem döräpdir. Mysal üçin, mis magdanlaryna baý ýerlerde misden örän gödek we ýönekeý gurallary ýasapdyrlar. Olaryň pikirine görä, eger şol gödek gurallary ýasan adamlar öňdebaryjy taýpalaryň tejribesinden peýdalanan bolsalar, olaryň gurallary hem

---

¹ Массан В.М. Средняя Азия и Древний Восток. Л. 1964 с. 94 его же Южно- Туркменистанский центр раннеземледельческих культур. Труды ИТАКЭ. Том X Ашгабат с. 214

kämil bolardy diýýärler.¹ Umuman, metal önümçiligi mis magdanly etraplar bilen bagly bolupdyr. Mysal üçin, Ýewropada ilkinji mis gurallary b.e.öňki V we IV müňýyllyklaryň çatrygynda ýüze çykyp, Balkan-Karpat magdanly sebiti bilen bagly bolupdyr. Gündogar Ýewropada ondan başga Ural ätiýaçlyk gory hem bolupdyr. Merkezi Aziýada metal önümçiligi Týan-Şan sebiti bilen bagly bolupdyr.

Reňkli metallurgiýanyň ösmeginde dört etapy belleýärler.

Birinji etapda adamlar diňe tebigy taýýar misi ulanypdyrlar. Adamlar ony daşyň bir görnüşi hasaplap daş gurallarynyň ýasalyş usulynda, ýagny kesmek, ýonmak, ýylmamak arkaly gural ýasapdyrlar. Nähli ýagdaýda metalyň açylandygy belli däl. Mümkün adamlary onuň gyzyly reňki gyzyklandyrandyr. Şoňa görä-de ondan ilki diňe bezeg şaýlaryny ýasapdyrlar. Mis magdanlarynyň käbir görnüşi (meselem, malahit) örän owadan we özüne çekiji bolupdyr. Ondan ilki diňe bezeg şaýlaryny ýasap, has soňrak mis magdany hökmünde ulanyp başlapdyrlar. Ol häzir ýene-de ýarym gymmat bahaly daş hökmünde ulanylýar.

Mümkün tebigy taýýar mis böleginiň tötänden oda we eräp başga forma geçmegi mis metallurgiýasynyň başlangyjy bolandyr.

Ikinji etapda tebigy taýýar görnüşde duş gelýän mis bölejiklerini eredip, ondan dürli zatlary ýasap başlapdyrlar.

Üçünji etapda ikinji etapda ýetilen derejäniň esasynda taýýar mis bölegini däl-de, mis magdanyny eretmegi we ondan mis metalyňy alyp, gural ýasap

---

¹ Сарианиди В.И. Раскопки жилых комплексов на энеолитических поселениях Гоксюр (по материалам ЮТАКЭ в 1956 г.) КСИИМК М. 1959 N 76 с. 66 его же энеолитическое поселение Геоксюр. Труды ЮТАКЭ. Том Ашгабат 1960

başlaýarlar. Ol hojalykda metallurgiýa pudagynyň hakyky baslangyjy bolupdyr. Ol b.e. öňki V müňýyllykda bolup geçipdir.

Reňkli metallurgiýanyň ahyrky dördünji etapynda bürünç almaklyk ýagny, mis bilen başga bir metalyň erginini garyp täze misden berk metal alyp başlapdyrlar. Mis kânleri ilki başda tötänleýin açylan bolsa gerek. Mis magdanlary ýeriň ýokarky gatlagynda ýerleşen bolsa, onda ýeriň üsti ýap-ýaşyl bolup durýar. Ol mis magdanynyň alamatydyr. Ony gadymy magdançylar gowy bilen bolsa gerek.

Ilki başda ýeriň ýokarky gatlagynda ýerleşen magdanlar özleşdirilipdirler. Emma soňy bilen ýeriň aşaky gatlaklaryna aralaşyp has çuň ýerleşen magdanlarda özleşdirilipdir. Altaýdaky Belorusow kâninde bir magdançynyň skleti tapylypdyr. Onuň ýanynda bolsa malyň hamyndan tikilen halta bar eken. Şeýle halatlarda mis kânlerinde işlän işçiler magdany ýokaryk çykaran bolsa gerek. Aşaky gatlaklardan mis magdanyny almaklyk eneolit döwründe başlanypdyr. Oňa şol döwre degişli küýze önümleri şaýatlyk edýär.

Soňky wagtlara çenli ylymda mis örän ýumşak metal bolany üçin daş bilen bäsleşip bilmändir. Şoňa görä-de eneolit daş gurallary agdyklyk edipdir diýen pikir öňe sürülýärdi. Dogrudan-da mis gurallarynyň uýy çalt küteklenipdir. Ýöne daş gurallarynyň hem uçlary owranyp zaýalanypdyr. Şeýle ýagdaýda mis guralynyň ujuny täzedan ýitilemek mümkin bolupdyr. Emma daş gurallaryny täzelemeli bolupdyr. Arheologlaryň geçiren tejribeleriniň görkezişine görä, mis guralynyň öndürilijiligi şonuň ýaly daş guralynyň öndürilijiliginden has artyk bolupdyr. Diýmek, mis gurallarynyň az ýaşramagyna onuň ýumşaklygy däl-de, gytlygy we gymmat düşýänligi sebäp bolupdyr. Şoňa görä-de misden ilki başda diňe bezeg şaýlaryny we ownuk gurallary ýasapdyrlar. (deşi

we kesiji gurallar – pyçak, temen, we ş.m.). Eneolit eýýamynyň hronologik çäklerini nähili kesgitlemeli?

Eneolitiň çäkleri metallurgiýa pudagynyň ösüş derejesi bilen kesgitlenýär. Metallurgiýa bolsa magdan eredip arassa metal almakdan başlanýar. Diýmek, eneolit reňkli metallyrgiýanyň taryhynyň üçünji etapynda başlanypdyr. Şeýlelikde, eneolit döwri şu iki sany ajaýyp tehniki täzeligiň aralygydyr ýa-da dördünji etapyna çenli döwürdir. Metalyň durmuşa girizilmegi bilen köp sanly hojalyk we sosial özgerişler bolup geçýär. Bu özgerişler dürli territoriýalarda dürli wagtlarda bolup geçipdir. Meselem, Gündogar Ýewropada b.e.öňki IV-II müňýyllyklarda, Zakawkaziýede we Merkezi Aziýada V-IV müňýyllyklarda.

Eneolit döwründe adamzadyň iň esasy açyşlarynyň biri – teker oýlanyp tapylypdyr. Tekerin oýlanyp tapylmagy bilen adamlaryň ýaşaýyş şertleri düýpgöter ýenilleşýär.

Maldarçylyk has köp ösüp açyk düzlüklere çykýar. Ýewropanyň we Aziýanyň hemme ýerinde diýen ýaly mallaryň esasy görnüşleri bolan sygyr, goýun, at, doňuz ýaýrapdyr. Düzlük sähra taýpalarynyň sürülerinde kem-kemden dowarçylyk we gylýalçylyk agdyklyk edip başlapdyr. Kem-kemden maldarçylyk bilen meşgullanan taýpalar çarwalara öwrülipdir. Şeýlelikde, taryhda ilkinji jemgyýetçilik bölünişigi bolup geçýär. Maldarlar ekerançylardan bölünip aýrylýar. Emma durmuşda arassa maldar ýa-da arassa ekerançy taýpalar bolmandyr. Olaryň hojalygynda diňe maldar ýa-da ekerançylyk pudagy agdyklyk edipdir.

Adamlaryň maddy durmuşynda bolup geçen özgerişler düzgünleriniň hem özgermegine getiripdir. Jemgyýetde erkek adamlaryň roly artypdyr. Eneolit we бүрүнч асылларында патриалһаl urug gatnaşyklary höküm sürүpdir.

Hojalygyň hünärmentçilik pudagy hem ýüze çykyp başlaýar. Mis magdanlaryna baý sebitlerde mis gurallaryny ýasaýan ýöriteleşdirilen obalar peýda bolýar.

Eneolit döwrüniň küýze önümleriniň kämilligi, olaryň ýokary hünärli ussalar tarapyndan ýöriteleşdirilen ussahanalarda bejerilendigini görkezýär. Ýöne, küzegärligi has ýenilleşdirilen küýze çarhy soňrak irki бүрүнч аsырында ulanylyp başlapdyr. Meselem, Mesopotamiýada V müňýyllygyň aýagynda IV müňýyllygyň başynda Merkezi Aziýada (Türkmenistanda 2-nji) III müňýylykda (Namazga 4) ýüze çykypdyr.¹

Jemläp alanymyzda eneolit döwründe ýaşan taýpalar ähli ýerde öndüriji hojalyga geçipdir. Metallurgiýa öndüriji hojalygyň bir pudagyna öwürülýär. Ekspluatasiýanyň we synplaryň döremegine getiren ýeterlik hünärmentçiligiň ekerançylykdan bölünip aýrylmagyna itergi beren ilkinji alamatlaryň biri bolan küýze çarhy peýda bolýar. Hünärmentçiligiň ekerançylykdan bölünip aýrylmagy öz gezeginde synplaryň ýüze çykyş prosesini ýitileşdiripdir. Eneolit döwri käbir sebitlerde (meselem, Ortaýer deňziniň gündogar tarapy) synpy jemgyýetleriň dörän döwrüdir.

Eneolit döwrüniň esasy ýadygärlikleri

Merkezi Aziýada eneolit döwrüniň ýadygärlikleri esasan Köpetdagyň eteginde dag bilen gumuň aralygyndaky inçejik zolakda ýerleşýär. Bu döwrüň ýadygärlikleri özleriniň baş görnüşi boýunça belent depelerden ybarat bolup öz göwsünde köp metrlik medeni gatlaklary jemleýär. Ol depeler palçykdan ya-da çig kerpiçlerden gurulan ýaşayyş jaýlarynyň galyndylaryndan ybaratdyr.

---

¹ Массон В.М. О культе женского божества у анауских племен. КСИИМК вып. 73

Merkezi Aziýada eneolit döwrüne degişli iň irki öwrenilen ýadygärlik Aşgabadynyň etegindäki Änew obasynda ýerleşen iki sany depedir.¹ Ol ýerde 1904-nji ýylda R. Pampelli tarapyndan ýolbaşçylyk edilen Karnegi institutynyň (ABŞ) arheologik ekspedisiýasy işläpdir. Soňra ol depeleri XX asyryň 40-njy ýylyny aýagynda GTAKE öwrenipdir. Geçirilen gazuw-agtaryş işleriniň netijesinde Änew depeleriniň (Änew medeniýeti) hronologiýasy düzülýär.

Änew I (A-B) – b.e.ö. V-IV m.ý. Änew 1A = b.e.ö. Vm.ý.

Änew II b.e.ö. IV –III m.ý. Änew 1B=Namazga I b.e.ö.IV m.ý.

Änew III b.e.ö. II m.ý. Änew II Namazga II, Namazga III b.e.ö. III m.ý.

ÄnewIV

Namazga IV

Änew III=Namazga V –

II m.ý. I ýarymy

Namazga VI-II m.ý. II

ýarymy

Merkezi Aziýanyň eneolit döwrüne degişli ýadygärlikleriniň hronologiýasy köp wagtlap tablisa boýunça kesgitlendi.

Soňky döwürde bu hronologiýa üsti doly gazylýp açylan Kaka etrap merkezine ýakyn ýerleşen Namazga depäniň materiallary esasynda jime-jik takyklandy. Namazga depäniň töwereginden eneolit döwrüne degişli ýene-de birnäçe ýadygärlik açyldy. Olardan Artygyň ýanyndaky Garadepäni we Mäne obasyndaky Altyndepäni we Tejeniniň ýanyndaky Göksüýri oazisini görkezmek

---

¹ Массон В.М. Древнеземледельческие племена Южного Туркменистана и их связи с Ираном и Индией ВДИ N1 его же изучение энеолит и бронзового века Средней Азии. Советская Археология. Мю 1957 N4 c115

bolar. Öz gezeginde olaryň töwereginde hem köp sanly obajyklar ýerleşipdir. Meselem, Göksüýri toparyna 9 sany ýadygärlik girýär.

Ylymda berk ornan hronologiýa boýunça Merkezi Aziýada eneolit eýýamynyň irki döwründe Änew I (A) we Namazga 1 kompleksleri girýär. (B.e.öňki V-IV müňýyllygyň ortasyna çenli). Bu döwürde Köpetdag eteginde eneolit zamanynda başlan ekerançylyk medeniýeti ösmegini dowam etdiripdir. Ekerançylyk ýerler çiller arkaly kartalara bölünip, olarda dagdan akyp gelýän suwlar saklanypdyr. Iş gurallary kämilleşdirilipdir. Esasan bugdaý we arpa ekipdirler. Amerikan ekspedisiýasy 1904-nji ýylda bu ýerde – Änewde b.e. öňki V müňýyllyga degişli dänelerini tapypdyr.

Maldarçylyk hem ösüpdür. Gazuw-agtaryşda sygyryň, goýnuň, doňzuň süňkleri tapylypdyr. Maldarçylyk awçylygy doly gysyp çykarypdyr.

Ilkinji gezek çig kerpiç ulanylyp başlanýar. Bu döwrüň öýleri çig kerpiçden gurlupdyr. Öýler öňküsi ýaly 1 otagdan ybarat bolupdyr. Ýöne olaryň ýanynda dürli hojalyk harajatlary, goşmaça otaglar, ammarlar gurlupdyr.

Obalar entek uly bolmandyr. Olaryň tutýan meýdany entek iki gektardan geçmeýär. Döwrüň aýagynda 10 gektara çenli bolan obalar döräp, olaryň gurluşy kämilleşip, köçeler peýda bolýar.

Misden ýasalan ilkinji zatlar, bezeg şaýlary, iki tarapy hem ýiti pyçaklar, temenler ulanylyp başlapdyr. Geçirilen derňewler olaryň tebigy taýýar misden däl-de, mis magdany eredilip alnan misden ýasalandygyny görkezdi. Ol metallurgiýanyň ösüşiniň 3-nji etapyna gabat gelýär. Alymlaryň çak edişine görä, ilkinji mis zatlary başag ýerden (mümkin Eýrandan) getirilen misden guýulypdyr. Galyplar entek bir taraplaýyn bolupdyr. Mis gurallarynyň ulanylyp başlamagy bilen daş gurallaryň roly peselen-de bolsa, olar entek ulanylmagyny dowam etdiripdir. Kúýze önümleri tekiz düýpli bolup, olaryň daş

tarapynyň ýokary bölegi bir reňkli geometrik nagyşlar bilen bezelipdir. Palçykdan bejerilen ikbaşlar tiz-tizden gabat gelýär. (dokmaçylyk). Daşyna nagyş çekilen aýal heýkeljikleri-de gabat gelýär. Olar aýal hudaýynyň kulty barada gürrüň berýär.

Merhumlaryň jesetleri Jeýtun medeniýetinde bolşy ýaly obalaryň içinde jaýlanypdyr. Jesetler ýygrylan halda goýulyp, olaryň üstüne gyzyl reňk sepilipdir. Merhumyň ýanynda goýulýan zatlar entek örän az. Sosial deňsizligiň alamatlary-da entek duýulmaýar.

Namazga II döwri. B.e. ö. 3500-nji ýyllarda başlanypdyr diýilip çak edilýär. Obalaryň sany köpelip, tutýan meýdany 12 gektara çenli artýar. Obalar topar-topar bolup ýerleşip, adatça olaryň ortasynda bir uly oba ýerleşipdir. Her obanyň özüne degişli umumy däne saklanýan ammary we sežde edilýän jaýy bolupdyr.¹ Namazga II-niň başynda entek bir otagly jaýlarda ýaşapdyrlar. Ýöne soňabaka köp otagly öýler ýüze çykyp başlapdyr. Namazga II-ä degişli Garadepede we Göksüýri oazisinde kiçeňräk ýapjagazlar görnüşinde ilkinji suwaryş ulgamy tapylypdyr. Ol bolsa suwarymly ekerançylygyň ýüze çykandygyny görkezýär.

Maldarçylykda dowardarçylyk agdyklyk edipdir. Azda-kände doňzuň süňki hem gabat gelýär. Entek öý guşlary (towuk) düýbünden bolmandyr. Mis gurallary mis magdanlaryndan eredilip alynypdyr. Ýöne indi diňe bir guýmak usuly bilen däl-de, eýsem, metaly gyzdyryp çekiçlemek arkaly hem gurallary ýasapdyrlar. Gyzdyrylan kümüşden ýasalan bezeg şaýlarynyň tapylamgy bu metallaryň özleşdirilip başlanandygyny görkezýär.

---

¹ Массон В.М. Первообытный общинный строй на территории Туркмении (Энеолит бронзовый век и эпоха раннего железа. Труды ЮТАКЭ. Том VII Ашгабат 1956

Daş gurallarynyň sany barha azalypdyr. Adatça daşdan ýaý okunyň uçlary däne owguçlary ýasalypdyr. Süňkden temenleri ýasapdyrlar. Ýarym aýlaw görnüşli jamlar, garşoklar, uzyn okaralar, küýze önümleriniň esasy görnüşleri bolupdyr. Emma nagyşlar çylşyrymlaşyp olar köp reňkde çekilipdir. Küýze nagyşlarynda geometrik şekiller agdyklyk edýär. Küzelereini hili diýseň ýokary. Palçykdan aýallaryň we haýwanlaryň şekillerini-de ýasapdyrlar.

Merhumlar ýekelikde günorta garadylyp jaýlanypdyr. Gabryň gyraňlary köplenç çig kerpiçlerden örülipdir. Merhumyň ýany bilen goýlan zatlaryň esasan-da jemgyýetiň baý garyba bölünip başlanandygyny görmek bolýar. Mysal üçin bir çaganyň gabryndan 2500 sany monjuk tapylypdyr. Olaryň içinde gyzyldan, kümüşden, gipsden bejerilenleri-de bar. Bu döwürde Demirgazyk Owganystandan getirilen, ýöne ýerinde (Türkmenistanda) ýasalan lazurit monjuklary-da duş gelýär. Ol bolsa alyş-çalyşyň bolandygyny görkezýär.

Namazga III döwri. Bu eneolitiň giçki döwrüni öz içine alýar. Alymlar Namazga II bilen Namazga III araçagini häzire çenli doly anyklap bilenoklar. Ýöne, onuň gutaran wagtyny b.e. öňki 2750-nji ýyl b.e. öňki 3000 ýyllygyň ikinji çäryegi diýip kesgitleýärler. Namazga III döwünde şu medeniýetiň günbatar we gündogar sebitlerinde ep-esli ýerli aýratynlyklar ýüze çykýar. Ol aýratynlyklar ilkinji nobatda keramika önümlerinde mese-mälim görünýär. Namazga depe Altyndepe ýaly iri merkezler ýüze çykýar. Bu döwürde obalaryň dürli görnüşleri, ýagny uly, orta we kiçi möçberleri döräpdir. Mysal üçin, obalarda köp otagly öýler adaty zada öwrülýär. Olaryň arasynda 20 otagly öýler bar.

Çak edilşine görä, şeýle uly öýlerde uly maşgalalar jemagatlar ýaşapdyr. Ekerançylykda hem uly üstünlikler gazanylypdyr. Emeli suw howdanlary, suwaryş

kanallary ulanylypdyr. Şeýle howdanlaryň biriniň 1100 m kw. meýdany we 3 metr çuňlugy bolupdyr. Şeýlelikde, ekerançylar ekin meýdanlaryny köp gezek suwarmaga we ýylda iki hasyl almaga mümkinçilik gazanypdyrlar.

Mal sürüleriniň düzüminde käbir üýtgeşiklik bolmandyr. Ozalkysy ýaly dowardarçylyk agdyklyk edipdir.

Gazuw-agtaryş döwründe jylawlanan at goşulan palçykdan ýasalan tekerli arabanyň modeli tapylypdyr. Ol bolsa tekeriň we iş haýwanlarynyň bolandygyny görkezýär. B.e.öňki III-II müňýyllyklarda düýe hem ulanylyp başlapdyr. Metallurgiýada galyplaryň ýapyk görnüşleri ulanylyp başlanýar. Şeýle galyplarda guýulyp ýasalan aýna, deşgiç, inňebagjyk, bilezik we gylyç tapylypdyr. Giçki eneolitiň keramiki önümleri esasan ýarym aýlaw görnüşli jamlardan, okaralardan, kuboklardan we ýalpak gaplardan ybarat bolupdyr. Göksüýri oazisinde küýze bişirilýän küre hem tapylypdyr. Daşdan sokulary olaryň sapyny, däne owguçlary we ýer işlenýän käbir gurallary ýasapdyrlar. Daşdan möhür hem ýasapdyrlar. Möhürler şahsy eýeçiligiň ýüze çykyp başlandygyny aňladýar. Ozalkylary ýaly aýal heýkeljikleri-de ýasalypdyr. Ýöne bu döwürde sakally erkek adamlaryň şekilleri-de gabat gelýär.

Türkmenistanyň ýerlerinde ýaşan ekerançylykdyr maldarçylyk bilen meşgul bolan adamlar öz gündelik durmuşlarynda gabat gelýän wakalaryny ýaşaýyşda özlere hemaýat berýän haýwanlaryň, ösümlikleriň görnüşlerini we şekilleriniň üsti bilen beýan edipdirler.

Daş asyrynyň ahyrky döwründe ýagny b.e. öňki V-IV müňýyllyklarynda ýaşan adamlaryň esasan ekerançylyk we maldarçylyk bilen meşgul bolandyklaryny we olaryň has gadymy Şumer Akkad ýurtlarynyň ýerlerinde ýaşan toparlar bilen ýakyn medeni aragatnaşykda bolandyklaryna Türkmenistanyň günortasynda ýerleşen gadymy ekerançylygyň merkezi

bolan Jeýtun, Namazgadepe, Garadepe, Göksüýri oazisindeki ýadygärlikler, Marguşda Togalak, Goňur gadymy galalaryndan tapylan küýze gap-çanaklaryndaky şekiller we nagyşlar şaýatlyk edýändir. Owganystanyň Tylladepe diýen ýadygärliginden tapylan küýze gaplarynyň nagyşlarynyň Günorta Türkmenistanyň ýerindäki Ulug-depedäki nagyşlara meňzeşlikleri hem şaýatlyk edýändir. Häzirki günlerde türkmen haly we haly önümlerindäki nagyşlar: mysal üçin “sygyr- guýryk”, “tazy guýruk”, “It yzy”, “öküz burun”, “Sagdan” (sulgun), “Guş yzy”, “Guş-dyrnak”, “Gaz aýak” (teke gölüniň içindäki nagyş), “Dyrnak göl” we beýleki küýze nagyşlary gadymy Änew depesinden we Sumbar derýasynyň kenarlarynda ýerleşen Parhaý ýadygärliklerinden tapylandyrlar. Biziň zamanamyzdan öňki IV müňýyllygyň ahýrlarynda we III müňýyllygyň başlarynda gadymy Türkmenistanyň ýerinde dokmaçylygyň bolandygyna şaýatlyk edýän dokma senetleri (keser) beýleki arheologiki materiallar bilen bile köp sanda gabat gelýär.

Şonuň ýaly hem ýokarda agzalan taryhy zamanda (döwürde) Marguş (Merw) Göksüýri ýadygärliklerinde bejerilen küýze gap-çanaklarynda gabat gelýän bezeg nagyşlary häzirki zaman haly nagyş önümlerinde ylaýta-da mundan örülýän gülli joraplarda “Gelin-barmak”, “Dogajyk”, “Tegbent”, “Alaja” we “Goçak” ýaly nagyşlar halk arasynda giňden ulanylýar. Goçak nagyşy gadymy gündogar halklarynyň gündelik durmuşynda ulanylýan we häli-şindi gabat gelýän nagyşlaryň biridir. Goçak nagyşy ol dag tekelerini, dag goçlaryny ýada salan şekildir. Bu nagyş öz gadymylygy boýunça agzalan beýleki nagyşlardan has öň ýüze çykandyr. Arheologiki materiallardan belli bolşy ýaly, jemgyýetde ylaýta-da çarwa taýpalarynyň durmuşynda keçe halydan öň peýda bolýar. Keçe we keçe önümlerinde goçak nagyşy has giňden ulanylypdyr. Goçak nagyşy dag goçunyň şahyna meňzeşdir. Häzirki günlere çenli goç şahy halk arasynda

bela-beterden, gözden-dilden goraýan zat hökmünde jaýlaryň gapylarynda asylyp goýulýar.

Gadymy Jeýtun we Änew galalaryndaky arheologiki materiallaryň arasynda beýleki nagyşlar bilen birlikde dag etek etraplarynda dagda ösýän ösümlikleriň görnüşlerini şekillendiripdirler.

Şolaryň arasynda dagdan agajy has köp gaýtalanýan ösümlikleriň biridir. Bu şekil diňe bir küýze önümlerinde duş gelmän, eýsem gaplar bezelende dürli many aňladýan adam şekilleriniň arasynda hem gabat gelýär.

Şeýle nagyşar Pessejik depeden hem tapyldy. Bu hili we şuna meňzeş şekiller dünýä babatynda ýokarda agzalan zamana degişli örän bir seýrek gabat gelýän zatlaryň biridir. Has takygy Türkiýäniň günortasynda Çatal – Guýuk diýen ýerdäki ýadygärlikden tapylandyr. Diňleýjä düşnükli bolar ýaly, Neolit zamanyna, ýagny biziň zamanamyzdan öňki V müňýyllykda günorta Türkmenistanyň ýerinde ýaşan adamlaryň kelleçanagy antropologlaryň kesgitlemesine görä, şu günki türkmenleriň kelleçanagyna meňzeşdir).

Dagdan agajy şu günki günlerde hem türkmenleriň durmuşynda öz ornuny saklap gelýär. Her bir türkmen öýünde dagdan agajy dogra hökmünde saklanýandyr. Köplenç halatlarda dagdan agajyndan çagalaryň we ýaşy gaýdyşan aýal adamlaryň boýunlarynda görmek bolýandyr. Arheologiki tapyndylarda ýene-de bir köp duş gelýän şekilleriň biri ol hem haç görnüşli nagyşdyr. Haçyň şekili gadymy Şumer we Akkad ýaly Tigr hem-de Ýefrat derýalarynyň aralygyndaky döwletlerde ýaşan halklaryň sungatynda uly orun tapan şekilleriň biridir. Haç şekili gadymy gündogar halklarynda günün hereketini aňladýan manyny beripdir. Häzirki zaman Türkmen halylarynda ylaýta-da “Eňsi” halysynda gölün içini dolduryp durýan nagyşdyr.

Haly nagyşlarynyň arasynda “Älem” hem çuň manyly belgileriň biridir. Älem nagyşy ýeri we asmany aňladypdyr. Älem nagyşy biziň zamanamyzdan öňki III müňýyllykda gadymy Eýranyň ýerinde dörän Elam döwletiniň ady bilen hem baglaşdyrylýar. Yöne, älem nagyşy Elam döwletiniň döremeginden öň dowam edip gelýän nagyşdyr. Bu nagyş gadymy Mesopotamiýada ýasalan küýze gap-çanaklarynda nagyş hökmünde ulanylypdyr. Taryhdan belli bolşy ýaly, gadymy Mesopotamiýada ýaşan halklar (biziň zamanamyzdan öňki V müň ýylynda) Türkmenistanyň ýerinde ýaşan halklar we halkyýetler bilen ýakyn medeni aragatnaşykda bolupdyrlar. Gatnaw ýollary bolsa gadymy Elamyň üstünden geçipdir. Şunuň bilen bagly türkmen halyçylarynyň arasynda şeýle rowaýat hem bar. Ýagny, haly dokaýanlar aýdýarlar: -“ Äleme ýetdim, ýola düşdüm”, diýmek Mesopotamiýadan Türkmenistana gaýdylanda aralykdaky ýer bolmaly. Elam döwletiniň ady Älem bilen bagly bolmagy hem ähtimaldyr.

Älem nagşyna meňzeş nagyşlar biziň zamanamyzdan öňki III müňýyllyga degişli Namazga, Garadepe arheologiki ýadygärliklerinden tapylan küýze gap-çanaklarynda köp duş gelýändir.

Türkmen haly sungatynda haly önümleriniň birinde eňsi diýilýär. Eňsi gadymy Şumer we Akkad dillerinde Eňsi welaýat häkimlerini alamatlandyryýan belgi bolupdyr. Eňsi halysy häzirki günlerde gapa tutulýan tuty hökmünde dokalýar. Biziň deňeşdirmelerimiziň esasynda “eňsi” sözünden “ANSI” sözi gelip çykandyr. “ANSI” diýmek gadymy taryhy çeşmelerinden Parfiýa diýmekdir. Parfiýa döwletinde hem haly we haly önümleri giňden ulanylypdyr. Parfiýa arhitekturasyndaky Nusaý galasy-metoplar türkmen haly gölüne meňzeşdir. Rowaýatlara görä ärsaglar (parfianlar) türkmenleriň “Par” diýen tiresiniň ata-babalarydyr.

Ençeme beýik özgerşikleriň sallançagy bolan , ululy-kiçili göterlişleriň galkynyşlaryň ojagy bolan, taryhy ähmiýetli medeniýetleriň merkezi bolan, ululy-kiçili göterişleriň, galkynyşlaryň ojagy bolan, taryhy ähmiýetli medeniýetleriň merkezi bolan Türkmenistanyň dünýäniň taryhynda tutan orny hem, Yslam dininiň jahana ýaýranyndaky orny hem örän uludyr, türkmen halkynyň dünýä medeniýetine, ylmyna, edebiýatyna, sungatyna goşan goşandy-da çäksizdir. (Mukaddes Ruhnama s.26)

Şonuň ýaly-da Mukaddes Ruhnamada şeýle wasp edilýär: “Eger-de, dünýä boýunça gözelligiň, kämilligiň baýdagy döredilmeli bolsa, şol baýdak türkmeniň nepis halysy bolardy” diýýär.

Bize gadymy türkmen taryhyndan belli bolşy ýaly, dünýäde iň oňat matalaryň Merwde, Nusaýda dokalandygy barada tassyklaýjy maglumatlar berýändir.

Şonuň ýaly-da Türkmenistanyň ýeri ýüpek matalarynyň, ýüpek halylarynyň mekany bolandygyny belleýär.

Türkmeniň ata-babalary özlerini gylyç bilen, batyrlyk, ruhubelentlik bilen dünýä tanadan bolsalar, türkmen halky Garaşsyzlygy alandan soň: “Bu gün öz aklymyz, baý ruhy gymmatlyklarymyz bilen dünýä tanadarys” diýip anyk kesgitleýär. Geçmişde Türkmenistan özüniň deňi-taýy bolmadyk ajaýyp Ahal – teke atlary, dünýä sungatynyň ajaýyp nusgalaryna öwürülen halylary we ummasyz tebigy baýlyklary bilen tanalandygy Mukaddes Ruhnamada öz beýanyny tapandyr. Türkmen öz topragynda hiç mahal gülläp ösmegini we bereket eçilmegini bes etmedik halkdyr.

Şu ene toprakda türkmen Adam ata we How eneden dünýä inip durmuşa ukyply nesiller bolan halkdyr. Alymlaryň çaklamalaryna görä, türkmenleriň özboluşly medeniýetiniň gözbaşyndan gadymy gündogaryň medeniýetiniň iň irki gözbaş alýan ojagydyr.

Müňýyllyklaryň sungatyndan geçen türkmen halky öz bütewiligini saklap özüni goran halkdyr. Arheologiki maglumatlara görä, Türkmenistanyň köp welaýatlaryň ýerlerinden (Balkandan, Köpetdag eteklerinden, Marguşdan, Amuldan, Köneürgenç döwletinden) öwrenilen gadymy guburlardan türkmenleriň häzirki zaman keşbine çalymdaş adamlaryň kelle çanaklary tassyklaýjy maglumatlaryň esasynda öwrenilendir. Galyberse-de ähli arheologiki maglumatlaryň esasynda asyrlar boýy dörän we kemala gelen türkmeniň ruhy medeniýetiniň hem-de durmuşa çuň ornaşan maddy medeniýetiniň bolandygyna subutnamadyr.

Şol maddy we ruhy medeniýetleriň düýpli öwrenilmegi esasynda Altyndepede we Marguşdaky Goňur galasynda ýaşan adamlaryň oturymly ýaşajylyarynda üç sany möhüm taryhy waka bolup geçipdir.

Birinjiden taýpalaryň öz ýaşap ýören ýerinden başga bir ýere göçenleri.

Ikinjiden göçüp gidenleriň birnäçe ýyllardan soň yzyna göçüp gelmekleri.

Üçünjiden göçmän galan oturymly toparlar.

Bularyň ilkinjisi öz ýerli medeniýetlerini baran ýerlerindäki ozalky ýerli medeniýete ornaşdyrmaklary.

Ikinjisi, ilki göçüp soň yzyna gelen toparlar, gaýdan ýerindäki halkyýetleriň medeniýetini ozalky öz ýerli medeniýeti bilen utgaşmagydyr. (medeniýetiň görnüşi)

Üçünji, üýtgemän göçmän galan ýerli türkmen medeniýetidir. Türkmen halkynyň haly gölleriniň regional aýratynlyklary teke, salyr, saryk, ýomut, ärsary we beýleki toparlaryň her biriniň hünärine görä many aňladýan tagmalary (nagyslary) bolandyr. Ýokarda agzalan taýpalaryň nagyslary diňe bir hünärleri bilen bagly

bolman, olaryň ýerli tebigaty bilen hem bagly bolan bolmagy ähtimal.

Mukaddes Ruhnamada aýdylşy ýaly, türkmen gymmatlyklary döreden halkdygy üçin beýikdir.

Türkmen haly we haly önümlerindäki nagyşlaryň (tagmalar) her biri taryhyň has gadym zamanlarynda, ýagny, Oguz han zamanynyň başlarynda b.e. öňki VI-V münýyllyklarda Türkmenistanyň ýerinde hatyň ilkinji alamatlary, ýagny, many aňladýan, jemgyýetiň gündelik durmuşy bilen bagly bolan bellikler (tagmalar) kabul edilipdir. Haly göllerindäki ululy-kiçili belgiler, many aňladýan şekiller bularyň hemmesi türkmen hatynyň ilkinji başlangyjydyr, haýsy tagmanyň ýa-da haýsy belginiň (nagşyň) aňladan manysyny öwrenmek indiki alymlaryň çözmeli meseleleridir. Ýöne b.e.öňki V-IV münýyllyklarda Türkmenistanyň ýerinde hatyň ilkinji alamatlarynyň bolandygy anykdyr. Ilkinji türkmen haty barada Mukaddes Ruhnamada şeýle beýan edilýär:

- Oguz hanyň düzen düzgün-nyzamly döwletletleri münýyllyklara uzandyr.

Oguz hanyň düzen elipbiýi münýyllyklaryň içinden hereket edipdir. Ruhnamada beýan edilişi ýaly, biz bu gün elipbiýiň haçan ýitip gidendigini bilemzok, emma XVIII asyrda, mundan tas 300 ýyl öň ýaşap geçen şahyr Şeýdaýynyň döreden “Gözel ýigrimi baş” mersiýe goşgusy Oguz hanyň ýiten elipbiýiniň agysy:

	Ýedisinden	owaz
çykyp,		
	On	sekizi tartar
çekip,		
	Üç mün	ýaşda ömrün
ýakyp,		
	Geçirdik,	gözel
ýigrim baş.		

(Mukaddes Ruhnama s. 97)

Arheologiki gazuw-barlag işleri netijesinde Änew galasyndan 1999-njy ýylda amerikan alymy H. Fret tarapyndan göwrümi boýunça uly bolmadyk daşdan ýasalan, b.e. öňki baş münýyllyga degişli bolan kiçijik möhür tapyldy. Mohrň ýüzüne oýulyp ýazylan belgiler alymlaryň çaklamalaryna görä, dünýäde iň gadymy hat diýen netijä geldiler. Edil şu görnüşdäki belgiler häzirki zaman türkmen halylarynda we haly önümlerinde “ýabak gölçe”, “çarşak göl”, “Guş dyrnak”, “Gölçäniň şelpesi”, “Guş ganat” diýen ýaly belgiler bilen atlandyrylýar. Haly we haly önümlerindäki käbir (nagyslar) tagmalar keçe we keçe önümlerinde hem gabat gelýändir.

B.e. öňki V münýyllygyň ahyrky döwürlerine Änew galasyndan tapylan möhürň ýüzündäki şekil türkmen haly sungatynda “Haç”, “Göl şelpesi” ýa-da “Guş ganat” ýaly atlandyrylýan şekiller dünýä alymlarynyň garaýyşlaryna görä ol hatyň ilkinji görnüşi bolmagy ähtimaldyr. 1999-nji ýylda arheologiki gazuw-barlag işleri netijesinde ýaş amerikan alymy H. Fret demirgazyk Änew galasyndan tapylan möhürň ýüzündäki hat barada dünýäniň belli gündogary öwreini alymlary bilen pikir alyşyp, Änewden tapylan möhürň ýüzüne oýulyp ýazylan hatyň ilkinji alamatydyr. Olar öz meňzeşlikleri boýunça dünýäde heniz deňeşdirmäge hiç hili meňzeşligiň ýokdugyna alym H. Fret güwä geçýär. Amerikan, Hytaý, Eýran, Hindi alymlary bu möhürdäki nyşanlary görnüşleri we kertikleriniň azlygy bu ýazuwyň piktografiýa (surat şekili) däl-de, eýýäm umumy many aňladýar diýen kesgitlemäni berýärler. (bu möhür barada atlandyrylan alymlarynyň pikirleri doly suratda bardyr).

Biziň pikirimizçe, bu möhür haýsy hem bolsa bir şahsyýetiň hususy möhüri bolmagy ýa-da bir belli şahsyň (adamyň) wezipe derejesi ýa-da gutarnykly many aňladýan haýsy hem bolsa bir söz bolmaly.

Has takygy şu günki gün haly sungatynda “Guş ganat” , “Göl şelpesi” diýilýän nagyslar ozal öz

zamanynda b.e.ö. V müňýyllykda türkmen hatynyň aňladan Änewden tapylan möhürdir.

Gadymy Türkmenistanyň ýerinde dokmaçylygyň durmuşda uly orun tapandygyna b.e. öňki VI-V müňýyllyklara degişli Jeýtun, Änew, Namazga, Garadepe, Göksüýri, Gadymy Marguşdan Togalak, Goňur, Kelleli, Adambasan Oguzboýdan we beýleki taryhyň has irki zamanlaryna degişli bolan ýadygärlikleriň medeni gatlaklaryndan tapylan kúýze gap-çanaklaryndaky many aňladýan nagyşlar şu günki türkmen hatynyň başlangyç gözbaşydyr.

Türkmenistanyň dürli ýerlerinden, ýagny, b.e. öňki V-IV müňýyllyklara degişli tassyklaýjy arheologiki maglumatlar bilen bir ýerden tapylan (Änew, Goňur) gadymy adamlaryň kelle çanaklary alym tarapyndan öwrenilip, olaryň şu günki türkmeniň kelle çanagyna çalymdaşlygy hem alymlar tarapyndan tassyklanandyr. Häzirki günlerde haly nagyşlarynda halkyň arasynda atlandyryşlaryna görä, “sygyr-guýruk”, “Tazy guýruk”, “Öküz burun”, “Sagdan” (Sülgün), “Guş yzy”, “Guş dyrnak”, “Gaz aýak” (Teke gölüniň içindäki nagyş), “Dyrnak göl”, “Goçak”, “Tegbent”, “Gelin barmak”, “Eňsi”, “Älem” “Haç” we başgalar. B.e.öňki IV müňýyllyga degişli Kaka etrabyň Artyk obasynyň golaýynda ýerleşen Garadepe ýadygärliginden öwrenilen tapyndylaryň, şonuň ýaly-da Göksüýri ýadygärliginden öwrenilen tapyndylaryň arasynda “Haç” görnüşli ýa-da oňa has çalymdaş şekilleriň köp gabat gelmegi we şu günki güne çenli türkmen haly we haly önümlerinde “Haç” we başgalar. B.e. öňki IV müňýyllyga degişli Kaka etrabyň Artyk obasynyň golaýynda ýerleşen Garadepe ýadygärliginden öwrenilen tapyndylaryň, şonuň ýaly-da Göksüýri ýadygärliginden öwrenilen tapyndylaryň arasynda “Haç” görnüşli ýa-da oňa has çalymdaş şekilleriň köp gabat gelmegi we şu günki güne çenli türkmen haly we haly önümlerinde “Haç” görnüşli

belginiň saklanyp galmagy türkmen haly nagyşlarynyň gadymylygyna şaýatlyk edýändir. Emma “Haç” görnüşli belgileriň näme many aňladanlygyny bilmek ol indiki meseleleriň biridir. Belli gündogary öwreniji alym W.M. Masson Garadepeden we W.I. Sarianidi Tejen derýasynyň köne akymyndan Göksüýriden tapylan “Haç” görnüşli belgilere şeýle häsiýetnama berýärler: “Haç” we haç görnüşli belgiler diňe küýze gaplarynyň daş ýüzüne, käbir halatlarda hat-da küýze gabynyň iç ýüzüne şekillendirilip, şol gaby we içindäki gözden-dilden goramak maksady bilen çekilen belgidir. Şol Garadepeden iki sany keramikadan ýasalan süýri, içi deşik iki sany tumarlaryň hem ýüzünde oýma görnüşinde haçyň görnüşiniň aňladylmagy biziň çaklamamyza görä, adamlar göz, dil belalaryndan, daşarky howplardan, bela-beterlerden gorasyn diýen ynançlar bilen adamlar ruhy belentlikde bolmak maksady bilen dakynypdyrlar. Ýokarda agzalan tassyklaýjy we taryhy maglumatlaryň esasynda biziň zamanamyzdan öňki V-II müňýyllyklarda Gadymy gündogaryň, şol sanda Türkmenistanyň ýerinde haýsy taryhy senelerde çeperçilik mekdepleriniň dörandigini we kämilleşendigini aýdyňlaşdyrmak mümkinçiligi bardyr.

Birinji döwür – täze daş asyry biziň eýýamymyzdan öňki VI müňýyllyk (neolit). Bu zamanda ýüzleri sadaja çyzykly keramiki önümleriň döredilmegi we döwrüň ahyrynda bolsa Gadymy gündogarda hünärmentçilik sungatynyň (keramiki ösmegi) dürli nagyşlara çalymdaş geometriki çyzyklar bilen bezelen küýze gap-çanaklar artyp başlaýar. Bu zamanda Türkmenistanyň ýerinde jaýlaryň diwarlaryna dürli tebigy reňkler bilen haýwanlary şekillendiripdirler.

Ikinji döwür - Biziň eýýamymyzdan V müňýyllyk –geçiş döwriň sungaty. Bu döwürde küýze gaplarynda, keramiki önümlerde düýbünden täze nagyşlar (Änew I A), ýagny, türkmen haly tagmalaryna çalymdaş belgiler durmuşa girizilýär. Ozaldan gelýän reňkleriň sany

artýar we jaýlaryň diwarlaryna çekilýän şekiller has goýy gyzyly, gara reňkler bilen bezelip başlanýar. (çakmakly)

Üçünji döwür – daş-mis asyrlary –eneolit zamany. Biziň eýýamymyzdan öňki IV-III müňýyllyklar, Garadepe, Göksüýri, Namazga). Bu zamanda goňşy ýurtlaryň sungatynyň ýerli sungata goşulmagy bilen has täsirlisi, hem-de Mesopotam, Elam, Irki Şumer we Gadymy Harappa sungatlarynyň käbir görnüşleriniň täsirleri esasynda Türkmenistanyň gadymy sungat mekdepleriniň has kämilleşen döwrüdir.

Ýokarda agzalýan küýzedir haly nagyşlary diňe gap-çanaklary bezemek üçinmikä ýa-da jemgyýetiň sosial-syýasy durmuşy bilen bagly bir meselemikä?

Türkmenistanyň ýerindäki arheologiki tapyndylaryň ýüzündäki nagyşdyr şekiller şol zamanlarda Şumer, Akkat, Harappa, Elam ýurtlarynda hat diýilip kabul edilen, ýagny olar piktografiki hatyň ilkinji alamatlary diýilip bütün dünýä taryhynda kabul edilendir.

Edil şolar ýaly many aňladýan belgiler, onda-da piktografiki şekiller Türkmenistanyň dürli künjeklerinde tapylan biziň zamanamyzdan öňki IV-III müňýyllyklara degişli küýze gap-çanaklarynyň daş ýüzünde giňden ulanylýan bellikler köp duş gelýär. Ýokarda agzalan haly nagyşlary hatyň ilkinji alamatydyr.

Diýmek, beýleki gadymy gündogarda ýurtlarda: Elam, Irki Şumer, Harappadaky ýaly biziň zamanamyzdan ozal Türkmenistanda hem harpyň ilkinji alamatlary döräpdir we Türkmenistan hem gadymy siwilizasiýalaryň mekanydyr. (tablisa-hatyň alamatlary)

Daş, Mis asyrlaryndaky söwda alyş-çalyş gatnaşyklary

Günorta Türkmenistanyň teriroriýasynda ilkidurmuş jemgyýeti özüniň ösüşinde birnäçe kanunlaýyk etaplary geçdi.

Beýleki ýurtlardaky ýaly Günorta Türkmenistanyň territoriýasynda hem adamlar, haçan-da, iň gadymy adamlaryň nesilleri ilkidurmuş sürüsinden urug jemgyýetine geçiş ýolunda bolan wagtlary peýda bolupdyrlar. Bu döwür aşaky paleolit zamanyna gabat gelýa, onuň ahyry bolsa ilkidurmuş jemgyýetiniň tehnikasynyň we medeniýetiniň ösüşinde aşel basgançagy bilen laýyk gelýar. Soňra orta paleolit, mustýe döwri gelýar, onda eýýäm neondertal adam döreýär we iň gadymy görnüşli urug jemgyýeti emele gelýär.

Mustýeden soň ýokarky paleolit we mezolit gelýär, häzirkä görnüşdäki adam döreýär, urug jemgyýeti bolsa kämil görnüşi eýeleýär. Bu eýýamda enelik urugy bolupdyr, ilkidurmuş jemgyýetiniň medeniýeti bolsa ep-esli kynlaşýar we baýlaşýar.

Öndüriji güýçleriň soňraky ösüşi bilen, ekerançylygyň we maldarçylygyň ýokary galmagy bilen bu oturmaýy ýerleriň ýaşajylarynda atalyk urug jemgyýeti üçin häsiýetli gatnaşyklar guralýar. Demir eýýamynda bu ýerde gatlak gatnaşyklary döreýär, ekerançylyk jemgyýetleriniň esasynda bolsa iň gadymy gul eýeçilik döwletleri döreýärler.

Günorta Türkmenistanyň territoriýasynda ilkidurmuş jemgyýetiniň döwürlendirilişi umumy görnüşde şunuň ýaly.

Alyş-çalyşyň döremegi dostlukly gatnaşyklaryň netijesinde mümkin bolupdyr. Aýratyn taýpa toparlarynyň arasynda sowgat alyş-çalyşy.

Alyş-çalyşyň bu ilkibaşdaky görnüşleri hojalyk alyş-çalyşyna esas bolupdyrlar, onda önümleri ýörite alyş-çalyş üçin taýýarlaýarlar we şeýlelik bilen hojalyga zerur bolan zatlary almaklyga mümkinçilik berýärler.

Şonuň üçin alyş-çalyş aýratyn hem dürli ekologik şertlerinde ýaşayan we dürli çig-mal serişdeleri bolan jemgyýetlerde çalt ösüpdür.

Alyş-çalyşyň döremegi çalt we giň ýaýrapdyr hem-de ýakyndan goldanypdyr.

Alyş-çalyş gurallarynyň örän çalt ýaýramagyna ýardam edipdir. Olar bir tarapdan beýleki tarapa geçmek bilen örän daş ýerlere düşüpdiler. Alyş-çalyşyň döremegi ýokarky paleolit eýýamyna degişli, şeýlelikde, soňky buzlanma eýýamynda Gara we Ortaýer deňizlerindäki balykgulaklary 800 km. aralyga çenli, orta Dneprdäki duralgalara geçiripdirler. Alyş-çalyşyň köpçülikleýin we hususy görnüşleri bilen bilen bilelikde eýýam yza galak taýpalarda-da duşuşyklar üçin ýörite ýerler döräp başlaýar. Ol ýere adamlar ýörite alyş-çalyş etmek üçin ýgnanýarlar. Şeýlelikde, ilkinji bazarlar döräp başlaýar, ol ýere adamlar ýörite alyş-çalyş etmek üçin ýygnaýarlar. Şeýlelikde, ilkinji bazarlar döräp başlaýar. Hojalyk alyş-çalyşy daşky ýagdaýynda sowagtlar bilen alyş-çalyş häsiýetini göterýär we şonuň üçin iki taraplaýynlyk we hökmanylyk ýörelgesi hereket edýär.

Bu bolsa sowgat berlen zadyň deregine alan tarapyň hem bir zat sowgat bermelidigini aňladýar bu ilkibaşdaky alyş-çalyşda gymmatlyk diýen düşünje düýbünden ýok. Wagtyň geçmegi bilen, alyş-çalyş eýýam özbaşdak we arassa hojalyk döreýişli edilýär, ýöne, şunlukda özüniň gymmatlygynyň ýoklygy häsiýetini saklap galýar. Günorta Türkmenistanyň taýpalarynda ikitaraplaýyn alyş-çalyşyň barlygy barada Prikaspiň eýýam agzalan gowaklaryndan tapylan keramikanyň yzlary şaýatlyk edýär. Gödek ýasalan palçyk gaplary bilen bir hatarda bu ýerde ýasalyş tehnika we görnüşi boýunça başga ýerden gelen zatlary hem bar. Prikaspiň gowaklarynyň medeni gatlaklarynda elde ýasalan ýokarlary gyzyly we seýrek gara reňkli gap-gaçlar döräp başlaýarlar.¹

---

¹ Окладников А. Очерки истории первобытной культуры. М. 1953 с. 128

Ýokardan gelyän gatlaklarda goýy-goňur reňkli örän oňat gap-gaçlaryň bölekleri emele gelyär.

Bu ähli bölekler getirilen bolupdyr, olar Köpetdagyň dag etek zolagynda ýerleşen ekerançylyk ýerlerinden getirilipdir.

Bu obalaryň aşaky gatlaklary uly möçberde gowakdaky tapylanlar ýaly keramikany saklaýarlar.

Şeýlelik bilen, arheologiki materiallar ýokarky paleolit eýýamynda günorta Türkmenistanda ýaşan taýpalarda alyş-çalyşyň döreýşini ähli aýdyňlygy bilen görkezýär. Bu Türkmenbaşydan 39 km. daş gurallaryny işläp bejermek boýunça ussahananyň materiallary boýunça görünýär.¹

Balykgulaklar inňelerini Kopetdagyň etegindäki neolit obalaryndan tapýarlar. Bu obalaryň keramiki önümlerini bolsa Prikaspiň gowaklaryndan tapýarlar. Bu ýerde dürli ekologiki etraplaryň arasyndaky alyş-çalyş görünüp dur, ýöne, taýpalaryň arasyndaky alyş-çalyşyň döremegine ekologiki düzlükler sebäp bolmaly.

Köp halatda alyş-çalyş araçylaryň üsti bilen alynyp barylýpdyr. Alyş-çalyşyň bu görnüşi adamlaryň ikitaraplaýyn ykdysady garaşsyzlygyny güýçlendirmegi we şol bir wagtda olaryň arasynda duşmançylykly gatnaşyklaryň güýçlenmegi netijesinde uly ösüşe eýe bolupdyr. Araçylar taýpalaryň birleşmesi saklanan ýurtlarda ösüpdir.²

Kaspi deňziniň kenary boýunça içki neolit eýýamynda awçylaryň we ýygnaýjylaryň taýpalarynyň giňden ýaýramagy barada.

---

¹ Окладников А. Древнейшее прошлое Туркменистана (древние охотники и собиратели в степях и пустынях Туркменистана. Институт истории Археологии и этнографии. Ашгабад 1956 с. 165

² Блинов А. Партнерство. Труды института этнографии АН. СССР, новая серия, том II М. – Л. 1947 с. 182

Garabogaz aýlagynyň töweregindäki Hojaş we Çawul punktlaryndaky ýaýraw duralgalaryndaky ¹ tapylan tapyndylar boýunça subut etmek mümkin. Ol tapyndylar Gaýly, Dam-dam çeşme we Jebelden tapylan tapyndylaryň meňzeşligi bar. Bu meňzeşlik Garabogazdaky duralgalary b.e. öňki VI müňýyllyga degişli etmäge mümkinçilik berýär.

Günorta ekerançy – maldarçylyk etno-medeni oblast özüniň gelip çykyşy boýunça Prikaspi awçy-ýygnaýjylar taýpalarynyň Köpetdag etek zolagyna süýşmekleri bilen bagly. ² Köpetdag etek zolagynyň daş işläp bejeriş industriýasynyň häsiýeti, oturymly ekerançylyk we maldarçylyk obalary Prikaspiiniň awçy ýygnaýjylar medeniýetine örän ýakyn, olar diňe Günorta Türkmenistanyň ýerinde däl, eýsem Özbegistanyň ýerlerinde giňden ýaýrapdyrlar we demirgazyk awçy-balykçylyk etno-medeni oblastynyň gurluşyna täsir edipdirler. ³ Neolit awçy we ýygnaýjylar taýpalarynyň giňden ýaýramagy we olaryň Günorta we Demirgazyk etnomedeni oblastlarynyň gurluşyna täsiri gürrüňsiz ilki dörän we soňra mydama ösüp başlan alyş-çalyş bilen bagly. Megerem, alyş-çalyş prosesi Günorta Türkmenistanyň haklarynyň maddy we ruhy medeniýetlerinde uly ähmiýetli orun eýelän bolmaly.

Taýpalaryň arasyndaky alyş-çalyş punktlary, diňe bir ýerli ilaty baýlaşdyrman, eýsem, beýleki taýpalar bilen mydama gatnaşykda bolmaga ýardam edipdir we tejribeleri çalyşmaga mümkinçilik beripdir. Şeýle-de

---

¹ Коробкова Г., Крижевская Л., Мондельшман А. К вопросу о неолите Прикаспия., Археология и этнография Средней Азии. М. 1968 с. 63

² Коробкова Г. Культуры Средней Азии эпохи мезолита и неолита. Проблемы археологии Средней Азии, Ленинград . 1968 с. 19

³ Коробкова Г. Проблема культур и локальных вариантов в мезолите и неолите Средней Азии. КСИАб 122 1970 с. 26

Ýeniseýiň orta akymyndaky gadymy taýpalary bilen Kelteminar medeniýetiniň taýpalary bilen gatnaşyklary barada maglumatlar mälimdir. Orta Ýeniseýde neolit duralgasyndan kelteminardakylara meňzeş akýan uçlary tapylypdyr,¹ soňky tapyndylar bolsa Jebel gowagyndaky tapyndylar bilen bir diýen ýalydyr.²

Neolit eýýamynda awçy-ýygnaýjylar taýpalarynyň göçleri Prikaspiniň töwereginde ilatyň doly ýok bolup gitmegine getirmändir. Entek бүрүнч еýýамында Balkan eteklerinde aşaky uzboýyň бүрүнч еýýамыныň medeniýetine meňzeş, özboluşly medeniýetli taýpalar ýaşapdyr.

Günorta Türkmenistanyň taryhynda täze eýýam hojalykda, onuň gadymy eýelerinde düýpli üýtgeşmeler bilen başlanýar. Prikaspiniň awçy we ýygnaýjylarynyň bir bölegi öňki ýaşayyş gurluşyny dowam etdirýän wagty, olaryň esasy köpçüligi çarwa maldarçylyga we ekerançylyga geçýär.

Merkezi Aziýanyň şu ýerindäki ekerançylygyň ösüşine, düme ösdürilişi mümkin bolan tebigy şertler ýardam edipdir. Bu ekerançylygyň iň ýönekeý we zähmeti az talap edýän usuly Günorta Türkmenistanyň ilkinji oturymly eketançylary tarapyndan ulanylypdyr.

Ekerançylygyň we usuly akymy kesişen we suwly uly meýdanlaryň dörän ýerlerinde ulanylypdyr.³ Ekerançylygyň döreýşi dag etraplary bilen bagly.

Ilkidurmuş jemgyýetiniň taryhynyň ösüşinde Jeýtun döwrüniň deregine gelen täze eýýam, öňkünden

---

¹ Окладников А. Пешшера Джебел – памятник древней культуры Прикаспийских племен Туркмении . Труды ЮТАКЭ. Т. VII А. 1956 с. 13

² Лисицина Г. Основные этапы истории земледелия на юге Среднем и Ближнем Востоке. КСИА, 122.1970с. 114

³ Марков Г. Материалы по каменному веку Прибалканьяб неолитические поселения и средневековья города. Ашгабат. 1971. с. 58-59

köpsanly aýratynlyklary boýunça tapawutlanýar. Ekerançylaryň we maldarlaryň berk oturymlaşmagy emele gelýär we ýeriň hasyllygyny ýokarlandyrmak üçin emeli suwaryş ulanylyp başlanýar. Täze yerler çalt kämilleşdirilýär, ilatyň gürligi ýokarlanýar. Jemgyýetçilik gatnaşyklary agyrlaşýar, atalyk urugy gurulýar, Günorta Türkmenistanyň jemgyýetlerine bolsa şol döwrüň Ýakyn Gündogaryň medeniýetleri we gadymy Gündogar siwilizasiýalarynyň orbitasy golaýlaşýar.¹

Günorta Türkmenistanyň eneolit ýadygärliklerindäki giň gazuw-agtaryşlar mynasybetli eneolit eýýamynda medeniýetiň ösüşiniň esasy şahalaryny kesgitlemäge mümkinçilik berýän köp materiallar alyndy.

Namazgadedepäki gazuw işler eneolit eýýamynyň döwürleşdirilişini doly anyklamaga mümkinçilik berdi. Namazga galadaky gazuw işlerinde jemi alty medeni hronologik kompleksler ýüze çykypdyr, olardan üçüsi enelite degişli. Ekerançylygyň we maldarçylygyň ösüşi bilen birlikde küýzegärlik önümçiligi hem ösüpdir.

Şunuň ýaly köp pudakly hojalyk Günorta Türkmenistanyň neolit obalarynyň hojalygy bolupdyr, olarda ekerançylyk, maldarçylyk ösüpdir, entek awçylyk we maldarçylyk belli bir rol oýnapdyr, daş işläp bejermek tehnikasy, küýzegärçilik önümçiligi, bezegleri taýýarlamak, ýaraglary, geýimleri, ojak-gaplary taýýarlamak ösüpdir.

Ýöne alyş-çalyş diňe bir Köpetdag etekleriniň we Kaspi deňziniň Gündogar kenarýakalarynyň ekerançylyk obalarynyň arasynda hereket etmändir.

Pessejikdepeden we Çopandepeden Kauri balykgulaklaryndan bezegler tapyldy, bu-da Günorta Türkmenistanyň Hindi ummanynyň kenarýakalary bilen gatnaşyklaryny görkezýär.

---

¹ Массон В. Средняя Азия и Древний Восток. Л. 1961 с.82

Demirgazyk ugurda hem Kelteminar medeniýetiniň taýpalary bilen alyş-çalyş ösüpdür. Kelteminar duralgalarynyň materiallarynyň görkezişine görä, Merkezi Aziýanyň demirgazyk oblastlarynyň awçylarynyň we balykçylarynyň günortadaky dag etek oturymly ekerançylar bilen gadymy gatnaşyklary örän ýakyn we janly bolupdyr. Bu ýakyn günorta gatnaşyklary aýratyn awçylyk-balykçylyk medeniýetleriň ikitaraplaýyn gataşyklary bilen garyşypdyr.

Günorta Türkmenistanyň territoriýasynda neolit eýýamynda seredilip geçilen alyş-çalyş ýagdaýy ilkidurmuş jemgyýetiniň ösüşiniň möhüm ykdysady faktorlarynyň biri bolup durýar.

Keramika önümçiligi uly ösüşe eýe bolýar. Dag etek zolagynyň küýzegärleriniň önümleri ep-esli oňatlaşýar.

Lazuriti gazyp almak boýunça iri merkezleriň biri iň gadymy döwürlerden bäri demirgazyk Owganystandaky daglyk Badahşan oblasti bolup durýar. Ol ýerden lazurit diňe bir Günorta Türkmenistanyň ekerançylyk obalarynda däl, eýsem Eýrana, Mesopotamiýa, demirgazyk Hindistana eltilipdir.¹

Megerem, lazurit gadymy Gündogaryň ýurtlaryna köp basgançakly alyş-çalyş ýly bilen eltilen bolmaly. Onda Günorta Türkmenistanyň eneolit eýýamynyň ekerançylyk obalary belli bir rol oýnapdyr. Lazuritiň günorta Türkmenistanyň üsti bilen Mesopotamiýa düşmeginiň esasy ugry Tejen derýasy boýunça geçen bolmagy mümkin. Munuň şaýady bolup, lazurit bezegleriniň Badahşandan alnan daşdan edilen önümler hökmünde kesgitlenmegi hyzmat edýär.² Onuň deregine

---

¹ Berdiýew O. Чопан-депе памятник неолитической Джейтунской культуры. Неолитические поселения и средневековые города. Ашгабад. 1971.

² Маккей Е. Древнейшая культура долины Инда, М. 1951 с.85

olar ekerançylyk oazisleriniň önümlerini alypdyrlar bu hem medeni gatnaşyklaryň gurulmagyna we hojalygy dolandyrmagyň usullaryny öwrenmeklige getiripdir.

Bürünç asyrynda Günorta Türkmenistanyň territoriýasy ähli Merkezi Aziýanyň medeniýetiniň iň bir merkezi bolupdyr. Altyndepe şäheriniň ýaşajylarynyň aňyýet göz önüne getirmeleri hakynda aýal terrakota şekilleriniň uly möçberde tapylmagy boýunça anyklamak mümkin.¹

Günorta Türkmenistanyň бүрүнч заманының екеранчылык жемгыyetleriniň iň bir ähmiyetli merkezleriniň biri Namazgadepe bolupdyr. Ol depe Merkezi Aziýada däl, eýsem бүтин Ýakyn Gündogarda iň irileriniň biri bolupdyr.

Günorta Türkmenistanyň ekerançyлык жемгыyetleriniň Günorta yerler bilen, ýagny, Eýran, Hindistan, Päkistan bilen hem döp gatnaşyklary saklanypdyr.

Bir wagtda Eýranyň demirgazyk-gündogar yerleri bilen hem gatnaşyklarösdürilýär.

Altyndepeden tapylan tapyndylara Gissardepeden, Türançdepeden, Eýranyň beýleki demirgazyk-gündogar oturymly yerlerinden tapylan tapyndylar meňzeşlik edýär. Eýran bilen bu gatnaşyklar aýratynam günorta-günbatar Türkmenistanda görünýärler. Günorta-gündogar Türkmenistan hem Harappa medeniýeti bilen ýakyn gatnaşykda bolupdyr.²

Günorta Türkmenistanyň gadymy oturymly ekerançyлык obalary, Indden Tigre çenli giň sähralarda ýaýylan gadymy ekerançyлык medeniýetleriniň esasy düzüm bölegi bolupdyr.

---

¹ Сарианиди Д. О великом лазуритовом пути на древнем востоке. КСИА 98. 1964 с. 60

² Сарианиди В. Древние связи Южного Туркменистана и Северного Ирана. СА. 1970 N 4. С 29-30

Bürünç zamanynda ikinji uly jemgyýetçilik zähmet bölünşi bolup geçýär. Bürünç zamanyňyň iri küýzegärçilik ussahanalary, hünärmentçilik merkezleri dünýäniň beýleki ýurtlarynda, Hytaýda we Zakaspide-de duş gelindi.¹

Metallary öndürmeklik we işläp bejermek boýunça ussahanalaryň barlygy baradaky maglumatlar, aýratynam köpsanlydyr.

Hünärmençiligiň ekerançylykdan bölünip aýrylmagy alyş-çalyşyň örän ýakýndan alnyp barylmagyna ýardam edýär. Muny Gündogar Türkmenistanyň we golaý ýurtlaryň – Eýranyň, Owganystanyň, Hindistanyň we Päkistanyň oturymly ýerindäki materiallar boýunça oňat görmek bolýar. Olaryň arasynda söwda çenli ösüp barýan ýakýndan alyş-çalyş alnyp barlypdyr.

Öndürijileriň ösüşi bilen alyş-çalyşa täze täsirli element – gymmatlyk düşünjesi girýär, ol alyş-çalyş çuňňur kämilleşdirýär. Indi alyş-çalyşa deň gymmatly çalyşylýan zatlaryň ekwiwalenti girýär.

Geljekki alyş-çalyşyň we gymmatlyk ölçeginiň ösüşi. Şunuň ýaly zatlaryň döreýşi – alyş-çalyşyň ösüşinde täze etap.

Şeýlelik bilen, söwdanyň ösüşi netijesinde gadymy jemgyýetde, söwda funksiýasyny ýerine ýetiren täze hünärmen – täjirler gatlagy döreýär. Alyş-çalyş we söwda gymmatlyklaryň ýygnaýmagyna ýardam edipdir we şonuň üçin ilkidurmuş jemgyýetiniň urug taýpa dolandyryjylary alyş-çalyş operasiýalaryny monopoliýalaşdyrmaga ymtylypdyrlar. Şeýle hem söwda operasiýalaryna giňden gatnaşan ruhanylar hem çetde durmandyrlar. Bularyň ählisi hazynalaryň ýygnaýmagyna,

---

¹ Кушнарёва К. К вопросу о развитии металлургии и гончарства на древнем Кавказе. Домашние промыслы и ремесло . Ленинград. 1970 г. с. 21

jemgyýetiň geljekki durmuşy üýtgeşmelerine we ahyrynda ilkidurmuş jemgyýet gurluşynyň dargamagyna, gatlaklara bölünen jemgyýetiň dörmegine alyp barypdyr.

2 Bölüm

Mis - demir eýýämleri. Mis we irki demir asyrlarynda dörän türkmen milli medenýetindäki siwilizasion ösüşler. Swilizasiýa barada düşünje alymlaryň siwilizasion ösüşlere bolan garaýyşlary.

SIWILIZASIÝA BARADA DÜŞÜNJE.

Taryhyň irki döwürlerinde “Siwilizasiýa” diýen söz jemgyýetde örän az derejede ulanylypdyr. Hatda antiki döwürde hem giň derejede peýdalanylmandyr. Bu söz gadymy latyn sözi bolsa-da , “siwilizasiýa” dly öz manysynda ulanylman, ol adalga “raýatlyk”, “säher adamsy” diýen ýaly manylary aňladypdyr. “Siwilizasiýa”, sözün doly manysynda , ilkinji gezek Ýewropa ylymynda XVIII asyrdan peýdalanylyp başlapdyr. 1757-nji ýylda Fransuz, soň 1772-nji ýylda Iňlis edebiýatlarynda ulanylyp başlanýar. Onda-da onuň asyl manysy diňe medeni ösüş diýen düşüňjani aňladýar eken. Mysal üçin XIX asyryň birinji ýarymynda rus dilini beýleki latyn, gerek sözlerinden arassalamak üçin birnäçe işler geçirilýär. Netijede “siwilizlenen halk” diýen sözün ýerine “arassalanan halk¹” diýen adalga girizýärler. Şol adalga boýunça “edepli”, “sowatly” adamlara ýokary siwilizasiýaly adamlar diýip düşüniplerler. Emma köp wagt geçmänkä , siwilizasiýa adalgasy boýunça jemgyýetde öz tutýan ornuny üýtgedýär. Şeýlelikde , “siwilizasiýa” diýen söz taryhda jemgyýetiň ösüşüni aňladyp başlaýar. Has takygy bu söz taryhyň iň uly

---

¹ История лексики . М. 1981. С.175

döwürlerinde bolýan özgerişleri jemgiýetde bolýan täzelikleri, ýa-da ewelýusýalary aňladýar². Bu meselede köp işler bitiren fransuz alymy F. Gizodar. Ol özüniň «Ýewropa siwilizasiýasy» diýen işinde oňa has dogry kesgitleme berýär. Soň inlis alymy G. Boklýa özüniň «Anglýada siwilizasiýasynyň taryhy» diýen iki jiltlik işinde siwilizasiýanyň taryhy döwürler bilen baglydygyny has ynandyryjy deliller bilen kesgitleýär.

XIX asyryň 60-70-nji ýyllarynda Russiýada «siwilizasiýa» adalgasy giň gerim alyp, ol «Medenýet» sözi bilen bilelikde ulanylyp başlanýar.³

Alym Bugadow R.A. dünýä boýunça bir siwilizasiýa bolup biler diýen düşüňjani öňe sürýär. Emma jemgyýetiň ösüşünde, taryhy döwürlerde birnäçe ewelýusýalaryň netijesinde “siwilizasiýa” birnäçe ýurda, dürli görnüşde bolup biljekdigini taryhy maglumatlar doly subut etdi. Has hem soňky ýyllarda taryh ylmynyň dürli dürli şahalarynyň doly öwrenilmegi “siwilizasiýa” diýe sözün jemgiýetiň sosial-ykdysady ösüş bilen baglanşyklydygyny has aýdyň subut etdi⁴.

Siwilizasiýanyň her bir taryhy döwrüň ösüşinde, şeýle hem bir taryhy döwürden beýleki döwre geçiş wagtynda hem bolup bilýändigini aýdyň boldy. Dünýä halklarynyň taryhynda we onuň ösüş ýolunda bir ýa-da iki siwilizasiýa bolman, eýsem onuň birnäçe gezek bolup bilýändigini hem bellidir. “Gadymy siwilizasiýa”. “Buržuaz siwilizasiýasy” öz döwründe “Kommunistik siwilizasiýa” diýip atlandyrylýan siwilizasiýalar muňa mysaldyr.¹

---

² Давидов В. Е. Жданов Ю. А. Сущность. Культуры. Ростов на Дону 1979. С. 48.

³ Бугадов Р.А. История слов в истории общества., М. 1971. С. 130.

⁴ Маркарян Э.С., О концепции локальных цивилизаций. Ереван. 1952. С. 142.

¹ Мереглов М.Л., О методологическом знании понятия «цивилизация» жур. Вопросы философии. 1978. 8.

Netijede taryh ylymynda döwürleýin siwilizasiýalar gizirilendir. Mysal üin Oguz han zamanyndan öňki siwilizasiýa, Oguz han döwrüniň siwilizasiýasy we XIX asyr türkmenistan taryhynda siwilizasion döwri.

Siwilizasiýa zähmet bölünişiginde hem bolup biler. Jemgiýetde hünärmentçiligiň ekerançylykdan bölünip, özbaşdak bolmagy hem özboluşly siwilizasiýadyr. Türkmenistanyň çäklerinde ýaşan ilkidurmuş adamlarynyň taryhynda hem şunuň ýaly özgerişler bolup geçendir. Eger-de dünýä taryhynda ‘peýkam siwilizasiýasy’, “ tokaý-balykçylyk siwilizasiýasy”, “naýza siwilizasiýasy”, “ säher siwilizasiýasy”² bolan bolsa onda Türkmenistanda ýaşan adamlaryň taryhynda uly özgerişleriň bolandygyny göz önünde tutup, “Hazar siwilizasiýasy” , “Uzboý siwilizasiýasy”, “Jeýtun siwilizasiýasy”, “Änew siwilizasiýasy”. “Namazga siwilizasiýasy”, “Altyndepe siwilizasiýasy”, “Margiana siwilizasiýasy”, “Gadymy Amul siwilizasiýasy” we beýleki zähmet bölünşik siwilizasiýalary blupdyr diýip aýtmak bolar. Çünki, bu atlandyrylan medenýetleriň her biri öz döwründe şol ýerde ýaşan jemgyýetiň ösüş derejesi boýunça tapawutlanan jemgyýetlerdir.

Ýeri gelende, has ýeterlik bolar diýen düşünjeden ugur alyp, Türkmenistanyň çäklerinde tapylan ýadygärliklere salgylanmak hökmany diýip düşünyäris. Mysal üçin, Gökdepe etrabyň ýerinden Pessejik depeden tapylan diwarlaryň ýüzüne dürli tebigy reňkler bilen çekilen, özem täze daş asyryna (neolit) degişli dürli haýwanlaryň şekilleri ýa-da Altyndepeden tapylan hatyň ilkinji alamtalary, gadymy Margianada öwrenilen dini ybadathanalaryň (Goňur depe, Togalak depe) galyndylary hem öz gezeginde siwilizasiýa galyndysy bolup biler. Bu siwilizasiýalaryň galyndylary doly

---

² Маккей Э. Древнейшая культура. Долины Инда. М. 1951.

öwrenilende, diňe bir taryhy wakalary bilmäge däl-de ylymyň beýleki görnüşlerine hem peýdaly bolardy. Mysal üçin , ýokarda agzalan Pessejikdepeden tapylan haýwan şekilleri Türkmenistanyň ýerlerinde Neolit (täze daş asry) döwründe nähli haýwanlaryň ýaşandygyny anyklamaga ýardam ederdi. Türkmenistanyn çäklerinde ilki durmuş jemgyýetiniň ahyrky döwürlerinde akyl zähmetiniň, beden zähmetinden aýrylmagy hem taryhyň ösüşüne görä , özboluşly siwilizasiýadyr. Muňa mysal edip b.e.öňki II müňýyllyklarda Margiananyň ýerinde ýörüte binägarlik , geometriýadan başy çykýan, düşünjeli adamlaryň bolandygyna Togalak we Goňur galalardaky ybadathanalaryň bina edilişi hem şaýatlyk edýär.³

Türkmenistanyň çäklerinde şeýle uly ösüşler bolan bolsa , onda bu ýerde ýaşan adamlaryň medenýeti, sungaty türkmen halkynyň maddy medeniýetinde nähili özboluşly yz galdyrdyka?

Geljekki baplarda ine, şu sowalyň çözgüdi yzarlanýar.

1)Türkmenistanyň gadymy sungaty.

Biziň eýyamymyzdadan oňki taryhynyň has irki zamanlarynda Türkmenistanyň edende irki daş asyry paleolitiň gadymy döwrüniň ahyrlaryndan mezolite (orta daş asyryna) geçiş döwründe Türkmenbaşy şäheriniň golaýynda ýerleşen Damdamçeşme, Gaýly ýaly täsin dag gowaklaryndaky arheologiki tapyndylar şol zamanyň medenýetini öwrenmekde uly ähmiýete eýedirler. Bu gowaklarda ýaşan ýaşajylylar awçylyk bilen meşgullanypdyrlar. Olar aw awlamak bilen birlikde balyk tutmak ýabany ösümlikleri ýygnamak bilen goşakda ýaşan adamlar hem meşgullanypdyrlar. Geýimgejimlerini damar-siňir sapaklary bilen tikipdirler. Bu gadymy döwrüň adamlaryny özboluşly ruhy

---

³ Сарианиди В.И. Древний Мерв. М. 1992. С. 32.

medenýetleri bolupdyr. Olaryň deňiz balykgulaklaryndan bezemek däbiniň giňden ýaýrandygyna gazuw agtaryş işleriniň netijesinde tapylyan tapyndylar şaýatlyk edýär. Damdamçeşme gowagyndan bir gyrasy inçelip gidýän turbajyk görnüşli balykgulagyndan ýasalan halkalar tapylyp öwrenildi. Şol döwürlere degişli gönüşdäki monjuklar dünýäniň beýleki künjeklerinden hem tapylypdyr. Giçki paleolit döwründe ylaýtada Kaspi ýaka ilatynyň merhumy jaýlamak däbinde hem deňiz balykgulaklarynyň ulanylmagy olaryň dini ynançlarynyň we şonuň bilen baglaýykly dini däpleriniň bolandygyny görkezýär. Ýöne şol däbiň Gündogar Kaspi ýakasynda gelmegi ýokary aýdylanlaryň entäk çaklanmadygyny görkezýär. Ýöne b.e.öňki VIII-VI müňýyllyklarda degişli uzaga çekmedik taryhy döwürde irki neolit (täze daş asyry) zamanynda Kaspiniň kenarlarynda ýerleşen Gaýlygowagyndaky guburlardan monjuklar tapyldy. Kaspi kenar ýakasynda ýaşan adamlaryň aň düşüňjeleri özlerinden öň ýaşap geçen atababalarynyňkydan has kämilleşen bolupdyr. Munuň şeýledigine Jebel we Gaýly gowaklaryndan tapylyan taryhy tapyndylar şaýatlyk edýär. Tapyndylaryň arasynda duş gelýän palçykdan ýasalan gödeksi we ýonekeýje gapgaçlaryň ilkinji hojalyk esaplarydygyna şek-şübhe ýokdyr. Däne üweýän abzallaryň sokularyň tapylmagy diňe bir ýabany däneli ösümlikleri üwemek üçin ulanylman, eýsem ýer bejeriş işleriniň syrlynyň öz içine alýan mezolitten neolite (orta daş asyrlaryndan täze daş asyrlaryna) geçiş döwrüniň alamaty hökmünde-de özboluşly zähmet gurallarydyr. Günbatar Türkmenistanyň Guba-Seňňir diýen ýerinde balyk gulakdan monjuk ýasamaklyga niýetlenilen daş asyrynyň täsin zergärçilik ussahanasy hem öwrenildi. Arheologiki tapyndylaryň arasynda monjuklardan daşary, monjuk ýasamak üçin taýyn önümleriň 900-sansynyň öwrenilendigini H. Ýusubow habar berýär. Guba-Seňňir gadymy

duralgasynda diňe balykgulakdan monjuk ýasaýan ýöriteleşdirilen ussahananyň bolmagy, şol döwürde olara bolan islegiň diňe bir Gündogar Kaspi ýakasynda dälde eýsem, Aşgabadynyň eteginde ýerleşen Jeýtun ýa-da Gökdepe etrabyňyň Ahal obasynda ýerleşen Çopan-depe we Pessejik-depe ýadygärliklerine hem duş gelinýär. Bu maglumatlar bir uguryň çäginde daşary, tire-taýpalar bilen hem gatnaşyklaryň ýüze çykamgyny aňladýar. Günübatar Türkmenistanyň ýerlerinde irki eniolit döwrine degişli Gaýlynyň guburyňyň ýerleşmegi şol döwürde ýaşan adamlaryň özboluşly medenýetiniň bolandygyny alamatlandyrýar. Neolit döwriň adamlary deňiziň kenarlarynda gubur gazyp, merhumlaryň kellesini demirgazyk-gündogara bakdyryp, aýaklaryny bolsa günorta-gündogara ýatyryp jaýlapdyrlar. Alym H. Ýusubowyň bellemegine görä, Gaýlydaky merhum jaýlamak düzgüni maşgala mazar öwülýalarynyň we merhum jaýlamak düzgüni maşgala mazar öwlýäleriniň we merhum , o dünýä barada kämil düşüňjeleriň bolandygyndan gelip çykýan merhumyň tenini gyzyly reňk bilen reňkläp, onuň mazarynda dürli gap gaçlary goý, eklyk döp-dessurlaryň bolandygyny aňladýar. Arheologiki tapyndylaryň arasynda Gaýlynyň mazaryndan alynan balykgulakdan ýasalan köp sanly monjuklar bar. Monjuklar bilen merhumyň başgaby (telpegi) bezelipdir we onuň biliniň sag tarapyndan monjuklaryň giden düzümi asylypdyr. Alymlaryň aýtmagyna görä, Gaýly gubury maşgala, urug mazarlaryndan bolandygyna hem-de adamlaryň o dünýä baradaky ynançlarynyň bardygyny aňladýan alamatdyr. Gyzyly reňk bolsa ganyň ýerini tutýan o dünýädäki adamlaryň soňky ýaşayşlaryna güýç kuwwat berýän bir alamat hökmünde ynanypdyrlar. Şeýlelik-de merhumlary jaýlamak baradaky ýokarda getirilen döppler we düzgünler 8-müň ýyl öň biziň eramyzyň 6-müňýyllyklarynda ýaşan Günübatar Türkmenistanyň haklarynyň dini

dünýägaraýyşlarynyň bolandygynyň şaýatnamasydyr. O dünýä baradaky ynançlaryň adamlaryň aňynda tutýan ornuny Jeýtun medenýetiniň maglumatlary hem tassyklaýar. Şol döwürin adamlary Türkmenistanyň Günortasynda köpetdagyň eteginde ýaşan ekerançylyk we maldarçylyk bilen meşgullanypdyrlar. Ilkinji gadymy ekerançylygyň özleirilen ýerleri Köpetgadyň etek ýakasy we Jeýtun medenýetine degişli bolan Jeýtun we Çopan depe irki ýaşayyş ýerleri Gökdepe etrabyňyň we Ruhabat ýerleridir. Jeýtun tire taýpalarynyň Günbatara hem Gündogara ýaýramagy megerem şu ýerlerden başlanan bolsa gerek. Jeýtun medenýetiniň esasy kesp-käri maldarçylyk we ekerançylyk bolupdyr. Jeýtundaky ýaşayyş jaýlary palçykdan salynydyr. Günorta Türkmenistanyň yrlerinde arheologiki gazuw-agtaryş işleri geçirlende “gözden –dilden” goranmak üçin niýetlenen bezeg şaýlarynyň tapylmagy Jeýtunlaryň ynançlary bilen baglanyşyklydyr Palçykdan we daşdan ýasalan monjuklardyr, asgyçlardan (hünjülerden) başgada Kaspi deňiziň Hind ummanynyň we Pare aýlagynyň “Didalma” hem-de “Kauri” balykgulaklarynyň bezeg şaýlary hökmünde ulanylmagy gadymy Türkmenistanyň Hndistan, Günorta Eýran bilen ýakyn gatnaşyklarynyň bolandygynyň şaýatnamasydyr. Şeýlelik-de Kauri gözmanjygy öüniň daş görnüşi boýunça ýylan kellesine meňzeş ak-goňur reňkli bolanlygy sebäpli oňa “ ýylanbaş” diýip at berilipdir. Yylanyň şekiline nesil dörediji hudaý hökmünde göwreli zenenlara oňa tagzym edipdirler. Wagtyň geçmegi bilen halkyň aň-düşünjesiniň ösmegi bilen öňki tagzym edilen nyşanlara bolan garaýyş hem kem-kemden üýtgäpdir. Adamlaryň ünsüni özüne çeken gозzellik üçin dakynylan Kauriler wagtyň geçmegi bilen “gözden-dileden” goramak wezipesine eýe bolupdyr.

Jeýtundan tapylan doňuz dişlerinden düzülen asgyçlar adamlary ýaramaz bela-beterlerden we jenjellerden goraýan heýkel hökmünde ulanypdyr.

Gadymy ekerançy jeýtunlylaryň beýleki haýwanlara garanyňda öküzüň şekiline ýüzlenmekleri we oňa dini nazaryýetde aýratyn orun bermekleri hakykata laýykdyr. Arheologiýa maglumatlaryna görä, Mesepotamiýanyň, Müsüriň Hindistanyň, Eýranyň gadymy medeni oaklarynda öküzüň şekili türkmen taryhynyň daş asyry zamanynda ekerançylar taýpasynyň haýwan görnüşli şekillerinde esasy orun eýeleýär. Çünki çünki oňa hasyllylygyň bolçulugyň , keramaty we süri (maly) köpeldiji hökmünde tagzym edipdirler.

Şeýle hem öý haýwanlarynyň içinde öküz zähmet güýji hasaplanylýdyr.

Türkmenistanyň ýerlerinde paleolit we mezolit, neolit we giçki eneolit, бүрүнч (b.e.öňki III-III müňýyllyk) döwürlerinde köp gabat gelýän öküz şekilleriniň ilkinjisiniň Çagylydepeden tapylmagy bilen Jeýtun döwriň heýkeltaraşlary tarapyndan ussatlyk bilen ýerine ýetirilmegi geň galdyryjylykly däl. Oküz aý hudaýynyň şeklini aňladypdyr we Altyndepeden tapylan genji hazynalaryň biridir.

Türkmenistanyň çäklerinden tapylan palçykdan ýaşalan aýal heýkeljikleriniň sany sanardan köp bolup, b.e.öňki III-müňýyllyklaryň medeni gymmatlyklarydyr.

Türkmenistanýn ýerlerinde bolan ilkinji synpy gatnaşyklaryň alamatlary

Türkmenistanyn ýerlerinde – Hazar kenarynda, Etrek, Summar, Murgap amyderýa boýlarynda ýaşan jemgyýetiň has irki döwürlerine degişli (ikli durmuş opşına gurluşyna) adamlaryň ilkinji meşgul bolan zähmetleriniň awçylyk –balykçylyk başlandygy doly subut edildi. Gadymy jemgyýetiň ösüş ýollary dürli döwürlerde dürlüçe kesgitlendi. Mysal üçin ýewropa ylmynda

gadymy jemgyýetiň ösüş ýoluny üç sany basgançak bilen düşündirýärler: a) tegigatyň ýabany önümlerini toplamak, b) maldarçylyk (eldekleşdirmek), w) ekerançylyk şu pikir dünýä ylmynda tä XIX asyryň ikinji ýarymyna çenli dowam etdi. Soň ylymda “üç etaply ösüş” diýen pikir öňe sürüldi. Olar : a) awçylyk, b) maldarçylyk, w) ekerançylyk . Soň XX asyryň başlarynda ylym äleminde üçünji bir akym peýda bolýar. Ol garaýyş boýunça jemgyýetiň ösüşi ilki bilen bu sungatdan başlanyp maldarçylyk bilen ekerançylyk jemgyýetiň ösüşünde in soňky derejä çykarylyp, birinji nobatda sungat öňe sürülýär. Ýöne taryhyň ösüşi dünýä regionlarynda bir görnüşde bolman dürli görnüşde öz ösüş ýoluny geçendir¹. Bu meselä her bir ýurduň, geografiki aýratynlyklary boýunça çemeleşmek gerek. Türkmenistanyň ýerinde gadymy jemgyýetiň öndürüjilikli hojalyga geçmegi, alymlaryň käbir toparlarynyň pikirine görä irki ekerançylygyň peýda bolmagydyr. Emma soňky ýyllarda has anyk takyklaýjy maglumatlaryň şaýatlyk etmegine görä durmuşda ekerançylygyň peýda bolmagy uly ögeriş bolamn eýsem ýönekeý ösüş bolupdyr. Şu ýerden hem gadymy jemgyýet maldarçylyk bolupmy ýa-da ekerançylyk diýen sorag gelip çykýar. Ikinji bir tarapdan zähmet bölünüşgi bolanda ekerançylyk maldarçylykdanmy ýa-da maldarçylyk ekerançylykdan bölünýärmidi diýen mesele gelip çykýar. Elbetde ilki bilen gadymy jemgyýetde ýabany haýwanlar eldekileşdirilip, olryň san taýdan artmagy maldarçylygyň ösmegine getirýär. Hazar kenarynda taryhyň gadymy döwürlerine degişli Dam-dam çeşmeden uzboýdan, Begarслан dagdan, Balkan dagyndan Köpetdag etegindäki Çopandep, Pessejik depe, Jeýtun ýaly ýadygärliklerden tapylan gapčanaklaryň ýüzündäki we jaý diwarlaryna çekilen haýwan

---

¹ Masson. W.M. Türkmenistanyň Günortasyndaky gadymy ekerançylyklar. Aşgabat. 1959. S. 12.

şekilleriniň agdaklyk etmegi gadymy jemgiýetýetiň taryhynda ilki bilen maldarçylygyň uly orun tutandygyna şaýatlyk edýär.

Ýabanylyk döwründe adamlar tebigatyň taýýär önümünü çöplän bolsalar onda wagşylyk döwründe maldarçylygyň ösmegi netijesinde ekerançylyk hem ösendir. Netijede maldarçylygyň ösmegi bilen ekerançylyk ösendir, çünki bu döwürde iri haýwanlaryň san taýdan artmagy, ekerançylygyň armagyna getirendir. Gadymy daş asyry döwründe (paleolit) atlar eldekileşdirilen bolsa , mezolit (orta daş asyrynda) döwründe iri şahly mallar düýe has köp eldekileşdirilendir. Şol hem ekerançylygyň ösmegine we kämilleşdirilmegine getirendir. Mezolit hem-de neolit zamanlarynda adamlar aýa, güne çokunypdyrlar e uly howp abanan wagtlary aty (ýaby), uly haýwanlary aýa ýa-da güne bagşlap öldürüpdirler. Şol zamanlardan başlap diniň ilkinji alamatlary peýda bolýar. Onda-da adamlar haýwanlaryň dürli görnüşlerine ynanydyrlar. Soňky ýyllarda Kaspi kenaryndan, Uzboýdan , Murgapdan, Amyderýanyň aşaky akymalaryndan tapylan arheologiki tapyndylaryň arasynda alymlaryň-kastiologlaryň kesgitlemelerine görä göterim gatnaşygy boýunça haýwanlaryň sünkleri san taýdan agdaklyk edýändir. Kastilog alym W.I. Salkiniň Jeýtunda ýaşan adamlarýň hojalygynda maldarçylygynyň uly orun tutandygyny hem-de olaryň ownuk mallarynyň Owgan goýunlarynyň atababasydygyny köp sanly deňşdirmeleriň esasynda subut etdi. Belli arheolog alymlar W.M. Masson¹ X. Ýusubow², W.I. Sarianidi³ we beýlekiler öndürjilikli hojalygyň

---

¹ Массон В. Мю Первобытнообщинный строй на территории туркмени (энеолит, Бронзоовый век и эпохи раннего телеза) тр ЮТАКЕ. Т. 7. Ашгабат 1956.

² Юсубов. Х. Новые сведения о деревных ночевниках Узбоа. В пн. Новые архелогические открытия т в Туркменистане А. 1982.

başy diňe maldarçylyk diýen netijä gelýärler. Ýöne türkmen taryhynda maldarçylygyň gelip çykyşy ýaýraýşy we gecen ösüş ýollary heniz doly öwrenilmedik/ Turkmenistanyň ýerinde ýaşan adamlar öz ýerleşen ýerlerine görä (tebigat baýlyklaryna) öz hojalyklaryny dolandyrypdyrlar. Türkmenistanyň yrinde, deňiz, derýa kenarlarynda ýaşan adamlar balykçylyk bilen meşgul bolan bolsalar, çöllük ýerlerde awçylyk bilen meşgul bolupdyrlar. Käbir halatlarda howa şerleriniň düýpli üýtgemegi zerarly olar mallaryny ýitirip, soň täzedan mallary köpeldip başlapdyrlar. Şonuň üçünem maldarçylygyň ösüşi durnukly bolmandyr. B.e.önki VI-III müňýyllyklarda Turkmenistanyň ýerinde maldarçylygyň ösüşi dürli ýagdaýlarda bolup geçipdir. Türkmenistanyň käbir regoinlary howa şertleriniň durnukly bolandygy sebäpli öz ösüş ýoluny dowam eden bolsa beýleki ýerlerinde howanyň sowamagy zerarly öz ösüşüni mejbury ýagdaýda täzedan başlamaly bolupdyr. Jeýtun medenýetine degişli adamlaryň taryhynda haýwanlary eldekileşdirmekde it uly oruna eýe bolan bolsa uly Balkanda keýik , geçi goýun ýaly haýwanlary uly üns bilen köpeldipdirler. Alym g.F. Korokowanyň kesgitlemelerine görä Jeýtun medenýeti irki we giçki medenýete iki döwürde bölünýär. Giçki medenýete degişli damalr 12-ýaşan adamlaryň medenýetini dowam etmän täze özleriçe ýaşaýyşy başlapdyrlar. Şonuň üçünem medenýetlilik döreýär. Emma şol zamanda Jebelde hiç hili arakesmäniň bolmandygyny Karakowa , W.M. Masson , A.P. Okladnikow, G.E. Markf , M.B. Durdyýew dagy uly ynam bilen kesgitleýärler. Netijede jemgyýetiň durmuşynda arakesmäniň bolmadyk ýerinde onuň ösüş derejesi hem ýokary bolupdyr.

---

³ Сарианиди В.И. Пячаны – амулети мургабского стиля жур. Советская археология 1876. № 1.

B.e.önki. VI-V müňýyllyklarda W.M. Massonyň kesgitlemegine görä oturymly maldarçylyk bolupdyr. Ylaýta-da goýun, geçi ýaly ownuk mallar san taydan beýleki mallardan artykmaçlyk edipdir. Alymlaryň çaklamalaryna görä gissar goýunlarynyň aňyrsy Jeýtun goýunlaryndan ýaýran bolmagy mümkin.

Türkmenistanyň ýerlerindäki çarwalar özara birnäçe toparlaryň birikmekleri netijesinde çarwaçylyk saýozyny döredip öz ýolbaşçylaryny saýlapdyrlar. Arheologik gazuw-barlag işleri geçirlende Uzboýda tapylan çarwadarlaryň öwüliýälerinde käbir mazarlaryň beýleki mazarlardan jesediň ýanynda goýulan gap-çanaklaryň bezeg şaý-sepleriniň köplügi we gymmat bahalylygy bilen tapawutlanýandygy anyklanyldy. Uboý çarwalary ekerançylykdan başga hünärmençilik mata dokamaklyk, şaý-sepleri ýasamaklyk bilen hem meşgul bolupdyrlar. Amyderýa, Murgap kenaryndaky çarwadarlar haýwanlaryň süňklerinden uly haýwanlaryň dişlerinden bezeg şaýlaryny, söweş wagtynda söweşijileri okdan gorayan esbaplary söweş mahaly atlaryň döşlerine demirden goranyş esbaplaryny ýasapdyrlar. Goýunlaryň ýüňünden nagyşly keçeleri taýýarlapdyrlar. Çarwadarlar aý-güniň hasabyny ýöretmek üçin kalendar hem ulanypdyrlar. Olar halsedor, serdoeik, kwars ýaly gymmat bahaly daşlardan sungata mahsus bolan zatlary ýasapdyrlar. Uzboýuň Balaişen (Nazarkaky) diýen ýerinden tapylan gulakhalkadyr, ýüzükler öz görnüşleri boýunça şol zamanda Müsürde, Garadeňiz kenarynda ýasalan şekillere meňzeşdir. Türkmenistanyň ýerinde çarwadarlaryň esasy mekany Uzboýdyr. Alymlaryň arasynda Uzboýyň gadymy adamlar tarapyndan haçan özleşdirilendigi barada dürli pikirler bar¹.

XX asyryň 50-nji ýyllarynda alym S.P.Tolstow Uzboýyň ikinji gezek b.e.önki IV-III-müňýyllyklarda 3 tarapdan

---

¹ Юсубов Х. Деревности Узбоя. Ашгабат 1986. С. 74.

ýagny , Amyderýanyň aşaky akymlarynda , Köpetdag eteklerinde, Kaspi kenarlarynda göçüp baran çarwa taýpalar tarapyndan özleşdirilip, gadymy Uzboý medenýeti emele gelidir diýen pikiri öňe sürdi we şol hem soňky ýyllardaky maglumatlar bilen gabat gelýär². Uzboý çarwadarlary esasn iki bölege bölünipdirler: göçme çarwa we oturymly çarwa . Bu toparlaryň durmuş taydan ösüşlerinde medeniýetlerinde käbir aýratynlyklar duýulýar. Oturymly çarwadarlaryň ösüş gerimi has giň bolupdyr. Olar maldarçylykdan başgada ekerançylyk, awçylyk bilen hem meşgul bolupdyrlar. Igdigala kerwen saýraý we Akýaýla obasynda ýasan adamlar mata dokamaklyk bilen, belli bir derejede demir eretmeklik bilen meşgul bolupdyrlar.

Ýokarda bellenilşi ýaly Uzboýa üç zonadan (regiondan) baran taýpalar biri-birinden aýra , özaralarynda diňe söwda gatnaşyklaryny ýola goýupdyrlar. Emma köp wagtyň dowamynda nika gatnaşygy bolmandyr. Her bir topar nika gatnaşygyny öz toparyndan çykarmandyr. Bu wakalara Hanlygyr we Içýanlydepe galalaryndan tapylan mazarlardaky jesetleriň üsti bilen has takyk göz ýetirmek bolýar. Başga bir tarapdan ýagny, trasseologiki , marfalogik kesgitlemeleriň esasynda ýokarda aýdylan pikiri tassyklap bokýar. Saklanyp galan ýadygärlikleriň daşky görnüşleri hem-de olaryň hojalykda peýdalanan zähmet gurallary boýunça Uzboýa Köpetdag eteginden baran toparlar maldarçylygyň daşyndan ekerançylyk bilen hem meşgul bolupdyrlar. Uzboýda ýasan çarwa taýpalaryň öndürýän önümleri has uzakda bolup, ýurtlara hat-da ýewropa (Gara deňze) çenli baryp ýetipdir. Çarwa taýpalary elmydama oturymly taýplar bilen gatnaşykda bolupdyrlar. Käbir alymlar 50-60-ýyllarda Merkezi Aziýada ýasan çarwalaryň taryhyny

---

² Толстов С.Г. Последнам древне Хорезмской цивилизации М. 1948.

öwrenilişi barada geçirilen halkara maslahatlarynda çarwa taýpalary oturmly taýpalar bilen elmydama gapma-garşylykda ýaşapdyrlar diýen pikiri orta atypdyrlar. Emma soňky ýyllarda orta we Merkezi Aziýanyň ýerinde ýaşan taýpalaryň geçmiş taryhyny uly üns bilen öwrendiler we şol iki arada agzalan gapma-garşylygyň (ontogonistik garşylygyň) nädogrydygyny subut etdiler.

Gaýtam köp ýerlerde çarwa taýpalary etniki tarapdan ýakyn bolan ekerançylary belli bir derejede goldapdyrlar. Mysal üçin Ahemenitler döwletine garşy ýerli halkyň gozgalaňyny çawlar goldapdyrlar. Ýa-da Margianada ahemenit patyşasyna garşy bolan halk gozgalaňyna diňe bir margiana çarwalary däl-de Türkmenistanyň köp ýerlerindäki çarwalar kömege gelipdirler. Ylaýtada Amyderýanyň orta akymalarynda ýaşan çarwalar Margiana ýagny ýerli halk (gozgalaňçylary) goldamak üçin köp sanly ýaraglanan adamlary iberipdirler.

Ahemenit patyşasy Dariý I şol Margianadaky halk gozgalaňyny ýatyrmak üçin asly margianaly Frad diýen özüniň iň ynamdar serkerdesini iberipdir. Çünki, Frad ol çarwalara garşy göreşmekde has tapawutlanan serkerde eken.

Ýöne akyllý patyşalaryň haýsy ýurdy basyp alsalar-da, olaryň çarwalara kän bir azar bermändir. Emma ahemenit patyşasy Dariý I ol çarwalara aram-aram äsgermezlik edeni üçin çarwalar onuň ýurdunyň dargamagyna sebäpkär bolupdyrlar. Emma Aleksandr Makedonskiý onuň tersine ol çarwadarlary kän yzarlamandyr. Şonuň üçin hem oňa köp ýerlerde garşylyk hem görkezmändirler. Çarwa diýenmizde ýurdy başga döwlet basyp alyp, ol ýerlerdäki oturmly halk onuň gol astyna düşeninde onuň talabyna boýun bolmak islemän çölde göçme maldarçylyk edip, gün-güzeranyny aýlaýan, özlerini gorayan adamlara düşüňäris. Netijede öňki oturan halk iki topara bölünýär. Ýarsy basybalyjynyň

(Ahemenitler A.Makedoniskiý) ol gol astynda galýar. Ýarsy bolsa çarwa öwrülýär, ýöne bu iki topar etniki tarapdan bir halkdyr.

Türkmenistanyň ýerinde bolan synpy gatnaşyklaryň ilkinji alamatlary.

Umuman daş asyry ýa-da irki бүрүнч асырында Türkmenistanyň ýerinde ýaşan halklaryň jemgyýetçilik gurluşy barada alymlaryň arasynda dürli çaklamalar bar. Munuň sebäbi Türkmenistanyň ýerindäki taryhyň dürli döwürüne degişli ýadygärlikleriň öwrenilişi deň däldir. Käbir regionlar çuň we dürli taraplaýyn öwrenilen bolsa (Günorata, Günübatar Türkmenistan) Kabir ýeriniň ýadygärlikleri has pes derejede öwrenilen.

Türkmenistanyň ýerinde iň gowy öwrenilen Änew medenýetine degişli taýpalardyr. B.e.öňki IV-III müňýyllyklarda uly maşgalaly hojalyklar ýaşapdyrlar. Bu döwürde jemgyýetiň dürli tarapdan ösmegi bilen ozaldan gelýän bir otagly jaýlaryň ýerine köp otagly jaýlar peýda bolýar. Netijede durmuşyň ähli pudagynda erkek adamlaryň zähmeti gerek bolýar. Şu hili şertleriň peýda bolmagy jemgyýetde atalyk urugynyň durmuşyň ähli ugurlarynda zerur bolandygyny aňladýar. Fiziki zähmetiň artmagy bilen jemgyýet erkek adamlaryň zähmetine mätäç bolýar we suwarymly ekerançylyk bilen maldarçylyk ozalka garanynda 3-4-esse artýar. Netijede zähmet bölünşi bolýar. Ekerançylygyň maldarçylykdan bölünip aýrylmagy hünärmentçiligiň söwdadan bölünmegi jemgyýetde hususy eýeçiligiň ilkinji almatlaryny döredýär. Ýöne bu şert Türkmenistanýn hemme ýerinde bir meňzeş däldir. Alymlaryň arasynda käbir deňeşdirmeler bar. Mysal üçin hususyýetçiligiň ilkinji alamtalary diňe ekerançylyk taýpalaryndan döräp biler diýen pikiri öňe sördüler. Emma çarwadarçylygyň onda-da Uzboý, Kaspi kenaryndaky taýpalaryň hojalygynyň we

maddy medenýetiniň gowy öwrenilmegi esasynda çarwadarlaryň arasynda hem hususyýetçiligiň ilkinji almatlarynyň dörandigini köp sanly tagmalardan we möhürlerden bilmek blýär. Bürünç asyryna degişli Namazga ýadygärliginden ýaşaýyş üçin mahsus bolan käbir otaglar has owadan we ýerliki tebsirlenipdir, jaýlaryň diwarlary dürli tebigy reňkler bilen reňklenipdir ýa-da ýaşaýyş obalarynda birnäçe önümçilik kwartallarynyň bolmagy hem (demir eredijileriň kwartaly, un üweýjileriň kwartallary , zähmet ýarag gurallaryny ýasaýanlaryň kwartallary) hususy eýeçiligiň alamatlarydyr. Ýöne hususy eýeçiligiň iki görnüsi ýagny çarwadarlar jemgyýetine mahsus bolan hususyýetçilik we ekerançylyk bilen meşgul bolýan toparlaryň arasynda ýaýran hususyýetçilikdir.

Çarwa taýpalarynda öri meýdanlaryny suw guýularyny kaklary hususy eýeçilik bolandyr. Ekerançy toparlaryň eýeçiligi çeşmelere, derýa ýakasyndaky ekin ýerlere , hojalykdaky peýdalanylýan iri mallara, zähmet gurallaryna bolandyr. Bu iki toparyň haýsynda adam zähmetine köp mätäçlik bolandygyny we haýsynda synpy gatnaşygyň çalt ösendigini bilmek has gyzyklydyr. Elbetde çarwadarçylyk bilen meşgul bolýan taýpalarda has giň görnüsde ösendir. Çünki her bir toparda näçe urug bar blsa şolaryň hem maly aýry-aýry bolup, özleriçe tagmalanypdyr. Diýmek birnäçe urug bolup birnäçe taýpalary emele getiripdirler. Arheologik barlaglaryň netijesi Türkmenistanyň ýerinde näçe çarwadar uruglaryň we taýplaryň bolandygyny anyklamaga mümkinçilik berýär.

Amerikan alymy K.Lamberg –Karlowskiý Orta we Merkezi Aziýada ýaşan gadymy çarwadarlaryň gadymy gündogaryň ösen siwilizasion döwletleri bilen (Mesopotamiýa, Şumer, Harappa) bolan gatnaşykalry baradaky isinde çarwadarlaryň regionynda özboluşly ösüş ýolunyň bolandygyny nygtap ýazýar. Emma onuň tersine

Italiýan alym M.Tosi Mesopotamiýada , Pas aýlagynda , Gg, Eýranda, Sirýada G.g Turkmenistanda бүрүнч asrynda , ýagny b.e. öňki III-II müňýyllyklarda ýaşan taýpalaryň ösüş prosesi birmeňzeş bolupdyr diýen pikiri öňe sürýär. Ýene-de bir bellemeli zat professor M.Tosi b.e.öňki III-II müňýyllyklarda Margiananyň ösüş derejesiniň şol zamanda Baktiriýada pesliginin sebäbini, hoajlygyň käbir pudaklaryndaky batyş bilen düşündürýär. Soňky ýyllarda gadymy Margianada umumyan Günorta Türkmenistanda бүрүнч zamanyna degişli ýadygärlikleriň yzygider öwrenilmegi netijesinde prof. M/Tosiniň ol çaklamasynyň nädogrydygyny W.I.Sarianidi, Dž. Ligabuýe we S. Salwatorin R. Bişony has takyklaýjy matirallaryň esasynda subut etdiler. Umuman aýdanmyzda Baktiriýa we Margiana siwilizasiýalarynyň her haýsynyň öz ösüş ýoly blandyr,. Ýene-de bir bellemeli zat çarwadar taýpalaryň ykdysady ösüşi käbir halatlarda ekerançylyk taýpalardan ýokary bolandyr. Ýöne bu ýerde oturmly çarwalaryň ýa-da göçme çarwalaryň haýsynyň ýoka ýokarydygyny anyklamak gerek. Elbetde oturmly çarwadarlaryň ykdysady ösüşi ýokary bolupdyr. Professor M.Tosi oňuniň gadymy Baktiriýa diýen işinde nähili hojalygy öndürüjilikli hojalyk diýip hasaplap bolar diýen soraga jemgyýetiň gadymy taryhynda maldarçylyk öndürüji hojalykdyr diýen jogaby öňe sürýär. Emma bu pikire iki hili garamak mümkindir. Birinjiden –egerde region daglyk bolsa, hojalyk esasan maldarçylyk bilen meşgul bolýar. Egerde derýa ýakalary dag etek zonalary bolsa onda ekerançylyk bilen meşgul bolýarlar. Netijede ozalky öňe sürülýän pikir ýagny öndürüji hojalyk diňe ekerançylyk diýilýän düşünje indi kinji derejeli çarwadarlyk bolsa birinji derejelidir. Çünki maldarçylyk bilen dagda-da, çöllükde-de, dag eteklerin-dede umuman adamyň bolan ýerinde meşgullanyp bolýar. Gadymy Margianada ýaşan ekerançylyk bilen meşgul bolan taýpalaryň bir bölegi ozaldan oturan ýerli hem bolsalar

bir bölegi çölden ekerançylyk bilen meşgul bolmaga gelen taýpalardyr. Gadymy Marguşyň Togalak diýen galasynda ýaşan taýpalaryň ekerançylyk we maldarçylyk taýplaryň medeniýetini ýagny irki medeniyeti göterendiklerine şaýatlyk maglumatlar. Ýa-da bolsa göçüp giden çarwalaryň soň Uzboýda ekerançylyk bilen meşgul bolandyklary hem muňa mysal bolup biler. Umuman Kaspi kenarlarynda Köpetdagyň gerişlerinde ýaşanlar maldarçylyk bilen meşgul bolan bolsalar, gözbaşyny dagdan alýan Amyderýa murgap, Tejen, Summar, Etrek ýaly derýalaryň boýunda ýaşan adamlar ekerançylyk bilen meşgul bolupdyrlar. Taryhyň dürli döwürlerinde şu iki toparyň durmuş ykdysady ýagdaýynyň ösüşi bir gyra deň bolmandyr. Ýokarda aýdylanlaryň easasynda Türkmenistanýn ýerinde ýaşan taýpalar b.e.önki V-müňýyllykda oturmly maldarçylyga we suwarymly ekerançylyga geçmekleri netijesinde öndürüjilikli hojalyk esaslandyrylýar diýip netijä gelmek bolýar. Umuman aýdanymyzad b.e.önki IV müňýyllykda we III üňýyllygyň II ýarymynda jemgyýetiň ähli pudagynda uly öe gidişlik başlanýar. Meselem, öri we erkin meýdanlary giňelýär. Jemgyýetiň ösüşünde sosial tarapdan uly ösüş bolýar. Daşdan ýasalan zähmet we ýarag gurallary hil w öndürüjilik taýdan ozalkysyna garanynda has ýokary göterilýär. Hünärmentçilikde aňyýet bilen bagly täze görnüşli aýal we erkek adamlaryň eýlekileri peýda bolýar. Olar dürli ölçegde we dürli görnüşde bolupdyrlar. Küyze bisrilyän peçler döreyär. Dürli professional ussalar hünärmentler peýda bolýarlar. Eniolit döwründe ölen adamlar täzeçe jaýlanyp başlanýar. Ýagny ozal olar köpçülikleýin jaýlanýan bolsalar, indi ýekelikde jaýlap, merhumyň ýanynda zähmetdir ýarag gurallaryny sungatda mahsus bolan şaý-sepleri hem goýupdyrlar. Bolar bolsa jemgyýetde synpy gatlaklaryň döräp başlandygyna şaýatlyk edýär. Türkmenistanýn ýerinde Garadepden we Ýalaňaç depelerden tapylan aýal we erkek adamlaryň

heýkelleri jemgyýetiň ähli sferalarynda durmuşy ösüşiň bolandygyna şaýatlyk edýär. B.e.öňki III-II müňýyllyklarda ekerançylyk bilen maldarçylyk taýpalaryň gatnaşygynyň has ýakynlaşmagy ekerançylyk maldarçylyk medeniýetiniň döremegine alyp barandyr. Türkmenistanyň ýerinde regionlarda jemgyýetiň sosial ösüşi dürli ýagdaýlarda bolandyr. Indi obalaryň öz tutýan meýdanlary we ilat sany boýunça dürli-dürli bolupdyrlarlar. Has kiçiräk obalaryň meýany 0,5 –1 ýa-da 10-12 gekdara ýakyn bolupdyr. Emma Namazga depeden (70 ga), Altyn depeden (46 ga) öz tutýan meýdanlary boýunça diňe bir Orta Aziýada dälde Merkezi we Alynky Aziýada hem iň uly şäher görnüşli obalardyrlar.

Türkmenistanyň Güorta etraplarynda ekerançylyk meýdanlarynyň sorlamagy zerarly köp ýerler taşlanýar. Netijede maldarçylyk toparlar hem öz öri meýdanlaryny taşlamaly bolýarlar. Netijede ekerançylyk maldarçylyk hojalyklary birleşip bir bitewi medenýeti emele getirýärler. Muňa Dehistan medenýeti mysal bolup biler. Käbir halatlarda çöldäki çarwa taýpalar näbelli sebäplere görä öz kärlerini taşlap ekerançylyk zonalaryna gelipdirler. Netijede atçylyk, düýedarçylyk, ekerançylyk zonalarda beýleki ownuk mallar bilen bir hatarda atçylyk düýedarçylyk ösüpdür. Muňa şaýatlyk edýän kostiologlaryň (haýwan süňklerini öwrenýän ylmy) ylmy kesgitlemeleri bar.

B.e.öňki II-müňýyllykda Türkmenistanyň ähli regionlaryndaky çöl çarwa taýpalaryň köp böleginiň ekerançylyk zonalar gelmekleri bilen iki medeniýet ýagny çarwa medeniýeti bilen ekerançylyk medeniýeti goşulan bolsa diýmek bu iki toparyň ozal başda bir taýpa ýa-da bir etniki topardan bolan bolmaklary ähtimaldyr. Çünki eger olaryň asly bir bolmasa onda olar biri-birini kabul etmez diler.

Türkmenistanyň daş we mis zamanlaryndaky sungaty (medeniýeti)

Türkmenistanyň çäklerinde taryhyň iň gadymy zamanlaryndan, ýagny iriki daş asyryndan bäri Summar, Etrek derýalarynyň kenarlarynda Begarslanda, Balkanda we Köpetdagda (Lýubin W.< Wişniýatiskiý A.) ýaşaýyşyň bolandygyna alymlar güwä geçýärler. Biraz taryhy wakadan soň, Hazar kenar ýakalaryndaky Jebel gowagy, Damdam çeşme ýaly ýerlerden ilki durmuş jemgyýetiniň başga döwürlerine degişli ýaşan adamlaryň daşlaryň dürli görnüşlerinden ýasalan zähmet gurallary tapyldy. (A.P. Oklandikow , G.E. Markow M.B. Durdyýew)

Şol gadymy adamlaryň ýaşan ýerlerinden zähmet gurallary bilen bilelikde adamlaryň kelle çanaklary hem tapyldy. Olara ylmy kesgitlemeler hem berildi. (Antropolog O/ Babakow) Türkmenistanyň ýerlerinde ýaşan gadymy taýpalaryň we türkmen halkynyň etniki düzümini hem-de onuň antropologiki görnüşlerini öwrenmekde köp ylmy işler bitiren belli antropolog prof. L.W. Oşanin özüniň «Антропологический состав туркменский племен и этногенез туркменского народа» / Труды ЮТАКЭ- т. IX /¹ diýen işinde türkmenleriň Orta Aziýanyň çäklerinde ýaşan halklardan özboluşly antropologiki aýratynlyklarynyň bardygyny aýdýar. Aлым 1926-28-nji ýyllarda özüniň Türkmen etnogenezi bilen baglanyşykly ylmy işlerinde türkeniň iň ilki dörän ýeti Hazar kenar yakalary diýip belleýär. /ÝUTAKE-niň tomundan/

L. W. Oşaniniň öňe sürýän bu pikirine şu işiň başynda ýatlap geçen ýadygärliklerimiz hem şaýatlyk edýändir. Şonuň ýalyda aлым A.M. Mandelştam Güorta-

---

¹ Ошанин Л. В. Антропологический состав туркменский племен и этногенез туркменского народа. Труды ЮТАКЭ- т. IX. Ашг. 1968.

günbatar Türkmenistanyň çäklerinde birnäçe ýylyň dowamynda geçiren barlag işleriniň netijesinde has takyklaýjy we anyk maglumatlara görä , Uly Balkan dagynyň gerişlerinde çarwaçylyk bilen meşgul bolan käbir Batmasaý ýaly çarwa taýplary Uzboý tarapa süýşüp ol ýerde hem çarwaçylykdan başgada ekerançylyk bilen meşgul bolup, Uzboý medeniýetiniň ýüze çykmagyna degerli şertler döredýärler. Türkmen alymy H. Ýusubow ýokarky Uzboýdan ilki durmuş jemgyýetine degişli bolan gadymy Çyryşly duralgasyndan Dowaly duralgasyna çely 20-den gowark orta (mezolit) döwrüne degişli adamlaryň ýaşan ýerlerini öwrenmek bilen şol ýerde ýaşan adamlaryň hojalykda peýdalanan zähmet gurallarynyň has soňky döwürlere çenli daşky gurluşuny ýitirmän saklandyklaryny aýdyň kesgitledi.

Iň gyzykly ýeri hem Uzboý medeniýetini easalandyran taýpalaryň (toparlaryň) öz etniki gelip çykyşlary boýunça ozalky Hazar kenaryndaky ýaşan balykçylyk we awçylyk bilen meşgul bolan taýpalardygydyr. Bu barada “Uzboýuň gadymylygy” diýen işinde şeýle ýazýar: “Uzboýuň aşaky akymlary Krasnowodskiý ýarym adasynyň awçylary –balykçylary tarapyndan mezolitiň ahyrlarynda özleşdirilýär”².

Uzboýda ýaşan taýpalaryň (toparlaryň) etnologiýasy , maddy medeniýeti bilen şol zamanda Hazar kenarynda ýaşan taýpalaryň medeniýetiniň bir-birine meňzeşliligi hem tötänleýin däl eken , ýene-de bir bellemeli zat , Uzboýda ýaşan taýpalar neolit zamanynda (täze daş asyryndan) başlap, tä orata asyrlara çenli köplenç bu ýerde ýaşaýdylar. Bu barada alym öz işinde şeýle diýýär. “neolit eýýäminiň ýadygärlikleri bolsa Kelkorada we Aktamada gabat gelýär”³ Netijede şol taýpalaryň maddy medeniýetinde sungatynda uly orun alan käbir nagyşlar ýa-

---

² Юсубов Х. Древности Узбоя . Аш., С. 206.

³ Шол ýerde., S. 206.

da şekiller (tagmalar) has soňky döwürlere cenli Gûnbatar Türkmenistanyň çarwa taýpalarynyň arasynda öz ornuny ýitirmän saklanypdyr. (şol kitapda: Surat & 23, 71 s// surat & 40/ 118 s.)

Gadymy Türkmenistanyň çäklerinde enolit döwründe ýagny b/e/ öňki IV müňýyllykda jemgyýetiň ähli gatlaklarynda peýdalanylýan küýzededen edilen gap-çanaklaryň ýüzünde şu günki türkmeniň haly sungatynda köp şekillendirilýän (çitilýän) nagyşlar saklanyp galypdyr. (Görkezgiç) Mysal üçin häzirki günlerde “Älem”, “Eňsi”, “goçak” nagyşlary diýlip atlandyrylýän we beýleki köp dürli nagyşlar Turkmenistanyň ylaýtada Gûnorta Turkmenistanyň çäklerinde ýaşan çarwa we ekerançylyk bilen meşgullanan taýpalaryň maddy medeniýetinde sungatynda uly orun tapypdyr.¹ Biziň pikirimizçe bular nagyş üsti bilen many aňladýan hat şekilli alamatlar blandyrlar. Mysal üçi , “Asman”, “Sekiz goçak”, “Çarhyselak” “atanak”, “guş yzy” we “syçanyň yzy” we beýlekiler. Käbir nagyşlar (alamatlar) . Türkmenistanyň enolit döwründe ýaşan adamlaryň maddy medeniýetine degişli bolup, olaryň şol döwürde dünýä swilizasiýasyna goşulan ýurtlaryň ýagny Mesopotamiýa, Müsür Hindistan hem-de Hytaý ýaly gadymy döwletleriň çäklerindäki nagyşlar bilen meňzeşlikleriniň barlygy hem biziň görkezgijimizden görünýär. (görkezgiç)². Eger-de ýokarda sanalan swilizasiýanyňösen ýurtlarynda, bular harpdan öňki alamatlar diýilip dünýä halklarynyň taryhynda kabul edilen bolsa, onda näme üçin Turkmenistanyň çäklerindäki şolar ýaly şekiller (alamatlary) hat-dan öňki alamat diýlip bolmaz. Şu maglumatlary deňeşdirenimizde ýene-de bir gyzykly pikir

---

¹ Хлопин И.Ю. Изображение крестов древнеземледельческих культур Южной Туркмении. КСИА АН СССР.

² Хлопин И.Н. Псевоубейдская орнаментации керамики в Южнотуркмении КСИА АН СССР. М. 1964 вып. 101.

ýüze çykýar. B.e. öňki IV müňýyllykda Türkmenistanyň çäklerinde ýaşan taýplaryň medeniýetinde , sungatynda uly oruna eýe bolan ýokarda agzalan nagyşlar (alamatlar) şu günki türkmen halkynyň milli sungatynda hem esasy orun alaýar. Şeýlelikde türkmen halkynyň ata-babalarynyň şol gadymy taýplara bilen belli bir derejede gatnaşygy bolan bolmagy ähtimaldyr³

Indi bolsa şu agzalan pikiri subut etemk üçin taryh ylmynda ýazgy döremezden ozalky wakalary takyk anyklamakda esasy çeşme bolup, we has ynandyryjy maglumatlary berýän antropologiýa lymyny ýene bir gezek arheologiki tapyndylar bilen deňeşdirip göreliň⁴.

Mälim boluşy ýaly Amerkali professor R. Pampelli Änew depesinde gazuw barlag işlerini geçiren wagtynda, taryhy döwürleri tassyklaýjy arheologiki maglumatlar bilen bilelikde birnäç adam kelle çanaklaryny hem tapýar. Olary ham Italiýaly antropolog Serže ylmy nukdaý nazardan esaslendyryp, b.e.öňki IV-III müňýyllyklara degişli bolandygyny kesgitleýär. Olar dolyhosefal süri görnüşinde bolup, onuň häzirki türkmenleriň kelleçanagyna meňzeşligi baradaky netijä gelendigini L/W/ Oşanin hem tassyklaýar.

Türkmenleriň kelleçanagynyň dolyhosefal görnüşünde bolmagynyň sebäbi käbir halatlarda çagalykdan kellesi ýaglyk blen daňylmay netijesinde diýen etnologiki pikiri hem öňe sürdiler. Maşat-Misseriandan başlap⁵, tä Kaka çenli dürli ýaşdaky adamlaryň kelleçanaklaryny öwrenmek bilen L. W.

---

³ Gubaýew G.K. Durdyýewa . Türkmen haly sungatyndaky käbir nagyşlaryň gadymylygy barada Žur. “Türkmenistanyň ýadygärlikler” , 1989.

⁴ Maksat b/e/öňki IV müňýylynda enolit zamanyn da Türkmenistanyň çäklerinde ýaşan çarwaçylyk we ekerançylyk bilen meşgul bolan taýpalaryň kelleçanaklarynyň şu günki türkmenleriň kelle çanagyna meňzeşligi baradaky pikiri üýtgetmekden ybarat.

⁵ Günorta-Günbatar Türkmenistan

Oşanin onuň şeýle emeli usulda bolmaýandygyny aýdyp şeýle ýazýar. «Никаких следов искусственной депормации не отличено ни раз в материалах Р. Помпелли, ни в материалах М.Е. Массона» (36.с.)⁶

Ýokarda ýatlanan antropologiki maglumatlar öz taryhy yzygyderliligi boýunça b.e. öňki tä XVIII asyra çenli dowam etmek bilen, Türkmenistanyň çäklerindäki halklaryň öž antropologiki keşplerinde tapawutly üýtgeşikligiň bolmandygyny görkezýär. Eýsem, gadymy Türkmenistanyň çäklerinde ýaşan halklaryň, halkyýetleriň nähili aňyýet garaýyşlary bolduka? Olaryň goňşy halklar (döwletler) bilen syýasy-ykdysady ganaşyklary netijesinde gadymy Türkmenistanyň çäklerinde haçan we nähli synpyň alamatlary ýüze çykdyka? Şäher döwletleriň döremegine nähili şertler täsir etdikä? Bu babatda nähli ylmy deňeşdirmeler barda? Diýen meseler hem bu günki gün öz jogabyna garaşýan meselerdir.

Ilki bilen üns bermeli mesele b.e.öňki III müňýyllykda (bürünç asrynda) Turkmenistanyň çäklerinde ýaşan adamlaryň sosial gurluşyny we ykdysady ýagdaýlary barada Günorta Türkmenistanyň ymaratlaryň galyndylary, Altyn depe, Togalak we Goňur ýaly gadymy galalarda üsti açylan ymaratlaryň galyndylary taryhy hakykata dogry jogap berýärler. Käbir taryhy maglumatlara ýüzlenmezden ozal bir zada üns bermegimiz gerek. Taryhdan belli boluşy ýaly Elam döwletinden irki Sumer (Şumer) döwletinde gadymy Hindistanda Harppa medeniýetine degişli hatyň ilkinji görnuşleriniň bolmagy,¹ şol zamanda ýagny b.e. öňki III-müňýyllyklarda Turkmenistanyň çäklerinde arheologiki barlag işleriniň netijesinde öwrenilen ýokarda ady tutulan ösen medeniýetleriň hatyna meňzeş hatyň alamatlarynyň öwrenilmegi esasynda b.e.öňki III müňýyllykda (bürnüş

---

⁶ Oşanin L.W. Görkezilen iş. 146 s.

¹ Ylymda kabul edilişine görä.

asrynda) Türkmenistanyň çäklerinde hem hatyň ilkinji alamatlary bolupdyr diýen netije gelip çykýar?²

Soňky ýyllarda Gündogar halklaryň medeniýetini öwrenmekde örän köp işler bitiren belli alym professor W. M.Masson Günorta Türkmenistanyň çäklerinde ýerleşen Altyndepeden we Türkmenistanyň beýleki ýerlerinden tapylan gap çanaklaryň ýüzlerinde şekillendirilen nagyşlaryň, hatyň Elam, Sumer, Harappa hatlaryna meňzeşdigi anyklandy (görkezgiç)³.

Bu maglumat Türkmenistanyň çälerinde бүрүнч asry zamanynda Altyndapa şäher döwletiniň bolandygyna şaýatlyk edýär.

Ýene-de bir üns bermeli zatlaryň biri Türkmenistanyň çäklerinde haçan merkszleşdirilen döwletiň emele gelendigidir. Bu babatda biz Tukmenistanyň gadymýetini öwrenmekde köp işler bitiren alym W.I.Sarianidiniň işlerine salgylanalyň, Gadymy Marguş diýp atlandyrylan ýer häzirki Merwden Gäwürgala, Erikgala takmynyn 45-50 demirgazyk-gündogarynda ýerleşýär. Togalak we Goňur galalaryndan otparazlyk dinine mahsus bolan ybadathana galalarynyň galyndylarynyň takyk arheologiki maglumatlary esasynda bu msele orenilendir. B.e.öňki III-II müňýyllyklara degişli, özem Günorta Türkmenistanyň (Marguşda) çäklerinde bejerlen ýokary erňekleri dürli haýwanlaryň şekilleri bilen bezelen, diňe otparazlar dinine mahsus bolan küýze gaplarynyň Eýranyň we Owganystanyň, Mesopotamiýanyň uly gadymy Merkez şäherlerinden tapylmagy we olaryň öwrenilmegi Türkmenistanyň çäklerinde Marguşda otparazlar diniň esasy özboluşly şäher döwlet dini bolandygyna şaýatlyk edýär. Şonuň bilen bir hatarda Marguşyň başga bir ýurtlardan dürli

---

² Deňeşdirmeler esasynda

³ Удмурадов Б. Алтын тепе и Маргиана. Связи, хронология, происхождения, Аш., 1993. С. 8.

dinlere gulluk edýän taýpalar hem göçüp gelipdirler. Bu ýerde olar öz dini dāp-dessurlaryny saklapdyrlar. Mysal üçin W.I. Sarianidi şeýle ýazýar. «... Очевидно что жители страны Маргуш отличалис большой веротерпимосью. Разные переселенцы могли на новой родине продолжать свои религиозные обычаями ритуалы»¹

Has takygy şol zamanda Marguşda ýaşaýan ýerli adamlar goňşy ýurtlardan göçüp gelen taýplary dini tarapdan hiç hili çaklendirilmäbdirler.² W.I. Sarianidiniň ýazmagyna görä , Goňur galasy gadymy Marguşyň paýtagty bolandyr. (Şol eserde: 14) Ol gala W.I. Sarianidiniň aýtmagyna görä köşk bolupdyr. Bu blsa onuň paýtagt bolandygyna güwä geçýän tassyklaýjy alamatdyr. Ýokarda agzalýan maglumatlara esaslanyp, häzirki Mary welaýatynyň çäklerinde ilkinji şäher döwleti b.e.öňki III müňýyllygyň aňyrlarynda, II müňýyllygyň başlarynda döräp, onuň paýtagty hem Goňur galasy bolupdyr diýen netijä gelmek bolýar. Has takygy, ilki Marguş soň bolsa Merw döreyär. Marguş taýpalaryň käbir toparlary öz merhumlaryny otparazlar däbi boýunça jaýlaman, merhumy ýerde obanyň golaýyndaky ýalazy meýdanda jaýlapdyrlar. Bu barada W.I. Sarianidi şeýle ýazýar. “... Своих умерших древние Маргушцы хранили на кладбищах» (28.c)

Indi bolsa arheologiki maglumatlaryň esasynda şol zamanda jemgyýetde synpyň käbir alamatlarynyň ýüze çykandygyna şaýatlyk edýän tapyndylara esaslanyp, b.e.öňki III-II müňýyllyklarda Türkmenistanyň ýerinde synp döräpdir diýilýän pikire ýüzneliň.

Birinjiden arheologlaryň kesgitlemelerine görä, şol zamanda adamlar бүрүнçден даşlaryň дүрли görnüşлерinden (halsendon, pöwrüze) haýwanlaryň

¹ В.И. Сарианиди. Древний Мерв .М., 1992. С. 18.

² Bu türkmenlere mahsus bolan häsýetdir.

sünklerinde, taňsykdan (kermika) dürli görnüşli möhürler ýasapdyrlar. (görkezgiç). Sol möhürleriň ýüzünde haýwanlaryň dürli ýagdaýdaky, ýatan, urşup duran, üstüne howp abanýan pursat şekillendirilipdir. Bu şol möhürleriň her haýsynyň bir uly topara ýa-da taýpa degişli bolan bolmagynyň mümkindigini ýuze çykarýar. Umuman, möhür şol zamanda hususy eýeçiligiň bolandygyna şaýatlyk edýär. Şol möhürleriň içinde iň köp gabat gelýän şekil iki örküçli düýäniň şekilidir. Şolaryň arasynda düýäniň owsaryndan çaganyň ýa-da uly adamlaryň iýdip barýan şekili köp gabat gelýär. Bu görnüşli möhürler Mesopatamiýanyň çäklerinde hem gabat gelýär. Ligiwistler düýe onda-da sary reňk düýe zorastranyň aňyrsy diýen düşüňjani öňe sürýärler (36. S.)³ Marguşdaky dini ymaratlaryň bina edilişine seredeninde , şol zamanda arfmetikadan, geometriýadan, astronomiýadan başy çykan ökde ýerli hünärmenleriň bolanlygy äsgar bolýar. (37 s.) Şu maglumatlaryň esasynda Tukmenistanyň çäklerinde şol zamanda b.e.öňki müňýyllygyň ahyrlarynda şäher döwletleriniň bolandygyna göz ýetirmek bolar.

Ikinjiden b.e.öňki VII-Vi asyrlarda Türkmenistanyň çäklerinde şäher döwletlerinden soň uly taýpa birikmeleri, (şäher döwletden uly, merkezleşen döwletden hem kiçi) emele gelýär. Kā halatlarda taryhy maglumatlarda onuň merkeziniň Margiana bolandygy bellenýär¹. Kābir alymlary ony Horezim diýip atlandyrýarlar. Emma oňa taýpalaryň birikmeleri diýsek has ýerlikli bolar.

Üçünjiden b.e.öňki I asyrdan Eýranyň we türkmenistanyň çäklerinde öňki Altyn depe, Elam, Midiýa Uly Horezim (taýpalaryň birikmeleri) döwletleriň hemmesini ýerine bir merkezleşen Ahameniler döwleti

³ Сарианиди В.И. Gadymy Merw. M.1992. 14 s.

¹ Indi taryhyn döwrüň çalyşmagy bilen Marguş Margiana öwrüldi.

döreýär. Ahameniler Türkmenistanyň çäklerinde ýaşan taýpalary özüne birikdirip, etniki tarapdan dürli bolan bu döwlet Orta Gündogaryň köp ýurtlaryny boýun egdirýär. Türkmenistanyň çäklerinde ýaşan taýpalar hukuk tarapdan oňa boýun bolsalarda, olar ozalky öz ýerli medeniýetini saklap bilipdirler. Arheologiki maglumatlaryň netijesinde Türkmenistanyň çäklerinde indi iki medeniýetlilik emele gelýär. Ýagny, ozalky aýdyşymyz ýaly basyp alan ahameniler döwletiniň medeniýeti esasy bolan bolsa, ikinjisi ozaldan ýaşap gelýän ýerli halkyň medeniýetidir. Muňa mysal edip gadymy Amyderyä hazynasyny görekezmek bolar. XIX asyryň başlarynda Amy derýanyň kenaryndan tapylan gymmat bahaly şaý-sepler we şol ýerde zikgelenen pullar sungata degişli bolan beýleki tapyndylar London muzeýine düşýär. Gündogary öwrenijiler tarapyndan ol ýerde iki medeniýetliliğiň, ýagny ahameniler döwletiniň sungaty bilen ýerli halkyň sungatynyň bolandygy has takyk anyklandy.

Dördünjiden Orta Aziýa grekleriň (Al.Man) aralaşmagy bilen Turkmenistanyň çäklerindäki ululy- içili taýpalar grekleriň gol astyna düşýär. Netijede, F.I. Fillelli medeniýeti, ýagny iki etniki tarapdan dürli bolan halkyýetiň güýç bilen birikdirilmeginde iki medeniýetlilik döreýär.² Arheologiki maglumatlardan belli boluşy ýaly, Türkmenistanyň çäklerinde eneolit we Altyndepe zamanlarynda dörän sungatyň köp alamatlary näçe müňýyllyklar geçsede öz kökünü ýitirmän haýsy basybaljynyň gol astyna düşsede öz ornuny belli bir derejede saklap bilipdir. Uňa mysal edip, öz döwri boýunça giçkirkä hem bolsa W.W.Bartold öz işinde Türkmenistanyň çäklerinde ýaşan halklaryň medeniýetinden ahamenilerden başlap tä b.e. VII asyryna

---

² Ýerli halkyň öz husy medeniýeti hem-de grek medeniýeti.

(Arap halyfatlaryna) çenli öz görnüşünde tapawutly üýtgeşikligiň bolmandygyny uly ynam bilen aýdýar.³

Bäşinjiden Parfiýa-Sasaniler döwründe (käbir etnologiki maglumatlarda) Parfiýalylar häzirki türkmenleriň par diýen taýpasynyň aňyrsy hökmünde häsýetlendirilýär. Margiana şiweleri hem bolupdyr. Ýüze çykarylan maglumatlara görä b.e.öňki I asyra çenli Türkmenistanyň çäklerinde ýaşan etniki tarapdan bir-birine meňzeş bolan halkyýetler bir-biriniň diline düşünpdirler . Emma b.e.öňki I asyrdan başlap, onuň tersine bu ýerde ýaşan halklar bir-biriniň diline düşünmän ugrapdyrlar. Diýmek halklaryň arasynda göçüşlik (migrasiýa) bolup geçipdir diýip hasap edilýär. Parfiýalylar döwründe Türkmenistanyň çäklerinde ýaşan adamlaryň medeniýetinde hem ozaldan ýagny ahameniler zamanyndan dowam edip gelýän ýerli medeniýet öz ornuny ýitirmän saklapdyr. Aýal maşgalalaryň heýkelleri (Boginýa Materi) ýa-da Margiana hudaýlarynyň heýkelleri (Margianskaýa boginýa) muňa mysal bolup biler. Margianada aýal maşgalalaryň heýkellerinde türkmenleriň etnologiasyna (börk) mňzeşlikler köp gabat gelýär.

Jemläp aýdanmyzda Türkmenistanyň çäklerinde şäher döwlet iň ilki bilen b.e.öňki III müňýyllyklarda döräp, soň ol birnäçe ösüş ýollaryny geçmek arkaly has kämilleşen görnüşe gelipdir.

GADYMY ALTYN DEPE WE MARGUŞ SIWILIZASIYALARY.

Taryh ylmynda kabul edilişine görä gadymy şäherler siwilizasiýasynyň merkezleri bolupdyr. Şäherlerde ýöriteleşdirilen önümçilikler bir ýere jemlenipdir, hem-de sungat gülläp ösüpdir, täze eýýamyň

---

³ Bartold W.W. Tom Soç. 3. M. 1973. S. 12-126.

başlanandygyny alamatlandyrýan ägirt uly desgalar bina edilipdir. Altyndepe hut şu kysymly gadymy şäher bolup, gazuw agtaryş işleri şol döwürlerde gülläp ösen medeniýetiň köp taraplaryny häsiýetlendirmäge mümkinçilik berýär. Adamlaryň bu ýerde köp münýylyklaryň dowamynda ýaşamagy bu ýadygärligiň iň ajaýyp tarapydyr. Altyndepäniň medeni gatlagynyň beýikligi 30 metre ýakyn dy netijede ilkinji ekerançylaryň medeniýeti ýuwaş-ýuwaşdan ösüpdür we çylşyrymlylaşypdyr hem-de Kakanyň golaýyndaky gadymy siwilizasiýasynyň emele gelmegi bilen tamamlanypdyr. Bu uly ösüş esasyda öz goňşylary bilen berk arabaglanşykda we aragatnaşykda bolup geçipdir. Jemgyýetiň ösüş ýollary esasan üç ugur – jemgyýet, ykdysadyýet we medeniýetdir. Täze ösüşler esasan hem iri obalaryň ösüp uly merkezlerde öwrilen şäherleriň töwereginde bolup geçýär. Şäherler ilat köpçüliginiň medeni we ruhy mümkinçilikleriniň jemlenen uly merkezleri bolupdyr. Şäherleriň ähmiýeti olaryň ýerine ýetirýän wezipelerine bagly bolupdyr. Olar ozaly bilen oba hojalyk merkezleri wezipsini ýerine ýetiripdirle hem-de belli bir ugurlarda iş alnyp barylýpdyr. Bu ýerde söwda senetçilik harby edara ediş wezipeleri we ruhy ýörelgä baştutan bolmak ýaly ýörite wezipeler bolupdyr. Ýurduň esasy ybadathanalary hut şäherlerde ýerleşipdir. Şonuň ýaly ybadat merkezleriniň bolmagy şäheriň köplenç, hakyky şäher hökmünde emele gelmeginiň deslapky şerti bolupdyr. Şonuň bilen birlikde şol wezipeleriň jemlenişi hemme merkezler-de deň bolmandyr, köplenç şäherleriň ýerine ýetirýän esasy wezipesi olaryň merkez derejesini kesgitleýdir. Günorta Türkmenistanyň irki ekerançylyk jemgyýetinde – Garadepe, Göksüýri, Namazgadepe kysymly mesgenler eýýäm şol döwürde öz töwereklerinde ugrukdyryjy wezipäni ýerine ýetiripdirler. Jemgyýetiň, onuň ykdysadyýetiniň, medeniýetiniň ösmegi netijesinde бүрүнч асыллары döwüründe şeýle mesgenler senetçiligiň we

ýöriteleşdirilen alyş-çalyşyň jemlenen ýerine öwrülýärler, olaryň ybadathana ymaratlary bolsa, bu mesgenleriň öňdebaryjy ýagdaýda bolmagy üpjün edipdir. Günorta Türkmenistanda şeýle merkezleriň aýry-aýry oturymly ýerleri dag etek zolagynda, Murgabyň ayaklarynda gadymy Margianada ösüpdür, olar dünýä medeniýetiniň emele gelmegine hem-de döwlet gurluşynyň dörän başlamagyna ýardam edipdirler. Gazuw-agtaryş işleri netijesine tapylan dört tigirli arabalaryň toýun palçykdan şekilleriniň kämilleşmegi, olaryň ön tarapynda düýäniň kellesiniň şekillendirilmegi ozalky täze daş asyryndaka garanynda has ýokary ösüşleriň bolandygynyň subutnamasydyr. Düýe tirkegləri hut Günorta Türkmenistan çemenzarlyk ýerleri üçin häsiýetli alamat bolupdyr. mesopatamiýada tirkeglere eşekleri, Hindistanda bolsa öküzleri goýer sürüpdirler. Günorta Türkmenistanyň ýerinde ylaýtada Köpetdag zolaklarynda oýlaryň şekilleriniň duşmagy ekerançylykda olaryň ähmiýetiniň hem ýokary bolandygyna şaýatlyk edýändir. Soňky ýyllarda Köpetdag zolaklarynda we Marguşda düýäniň şekiliniň köp gabat gelmegi Günorta Türkmenistanyň jemgyýetlerine düýe malyna taryhyň b.e.öňki IV müňýyllyklarda hem durmuşda ähmiýetiniň uly bolanlygyna subutnamasydyr. Mal tirkegi uzak ýerlerde köp ýük äkitmäge mümkinçilik beripdir. Köpetdagiň etegindäki zolakda we Tejen derýasynyň jülgesinde Türkmenistanyň ilatynyň gadymy ekerançylyk medeniýetiniň ýadygärlikleri – obajyklaryň-depeleriň köp gatly galyndylary bolup, bu ýadygärlikler indi ýüz ýyla golaý wagt bäri alymlar tarapyndan öwrenilip gelýär. Irki бүрүнч асылrary дөwrүniň археологикі медені топлумы nagyşly önümleriniň өсүş дөwri hökmünde ýüze çykaryldy we археологик дөwүrlere bölüniş ulgamynda olar Namazga IV дөwri ýa-da Änew III irki топлумы diýip senelenýär. Häzir Günorta Türkmenistanda irki бүрүнч асылrary дөwrүniň tapyndylaryny öz içine alýan

ýadygärlikleriň 21-si öwrenilýär. Olaryň has gowrak öwrenilenleri Aşgabatdaky Ak-depe, Kakanyň ýanyndaky Namazgadepe, Duşagyň golaýandaky Ulug-depe, Altyndepe, Hapyzdepe obajyklarydyr, olarda Namazgadepe IV eýýaminiň gatlaklarynyň umumy galyňlygy 4-5-metre barabar bolup, 5-6 gurluşyk medeni gatlaklary emele gelipdir. Altyndepäniň tutýan meýdany şol zamanda 25 gektara barabar bolupdyr. Ol çig kerpiçden salynan gür jaýlar bilen gurşalypdyr. Ýaşayş mähelleleri köçeler bilen bölünýär, mekanyň daş töweregi haýat bilen gurşalan, oňa bolsa iki tarapy beýik diňli derwezededen girmek bolýar. Munuň özi eýýam ýaşayş mekanynyň – gadymy şäheriň täze keşbidir. Onuň binagärçilik keşbini başgadyr bir düýpli desga-dini ulgam kesgitleýär. Ýigirmi metr belentlikdäki üç basgançykly minara merkezi bolup durýar. Minaranyň, gapdalyndaky 3-metrlik bütewi ulgamda ruhanylaryň mazary, baş ruhanynyň jaýy, hudaý ýoly berilýän dürli ot ýakylan ojaklar ýerleşipdir. Ruhanylaryň mazarlary altyndan, göwher daşlaryndan ýasalan monjuklardan doly. Bu ýerde we möjegiň altyndan ýasalan kelleleri hem tapyldy. Olar megerem, ýörite taýaklaryň ujyna berkikdilen bolmaly. Öküziň gözleri pöwrizeden (daş) edilip aýa meňzeş şekil bolupdyr. Aýly öküziň şekili gadymy Mesopotamiýada aýratyn meşhurlyga eýe bolupdyr. Ol ýerde şeýle hudaýlylyk iň aňrybaş hasaplanypdyr. hat-da günüň hasabyny ýoretmek hem agşam düşüp, asmanda aýyň görünmeginden başlanypdyr. Diýmek Altyndepedäki dini ulgamy şeýle hudaýlygya bagyşlanypdyr.

Günorta Türkmenistanyň irki ekerançylyk eýýamynda Garadepe, Göksüýri, hem Ýylgynly ýaly ajaýyp ýadygärlikleri döreden ilat ykdysadyýetde hem-de medeniýetde ep-esli üstünlikler gazanypdyr. Ýokarda sanalana üstünlikler bilen Altyndepe siwilizasiýasy türkmen taryhyna girendir. Munuň özi gadymy Gündogar görnüşi siwilizasiýasynyň adaty ösüş ýoly, ýagny

ekerançylaryň irki iri obalaryndan ilkinji şäherlere ösüp gitmegidir. Bu babatda Günorta Türkmenistan hem gadymy gündogaryň beýik siwilizasiýasynyň adaty ösüş ýoly bilen ösüpdür, ýagny ekerançylaryň irki iri obalary ösüp ilkinji şäherleri emele getiripdir. Günorta Türkmenistan hem gadymy gündogaryň beýik siwilizasiýalary – Şumer hem Müsür ýaly, bütin dünýä taryhynyň ösüşiniň birmeňzeş kanunalaýyk döwürlerini geçipdir. Altyndepe öz döwründe tiz ösýän önüçiligiň merkezine öwrülmeği bilen indi onuň ilaty 5000-6000 adama ýetipdir, diýip belli Gündogary öwreniji alym W.M. Masson ýazýar. Ýokary medeniýetli hem ösen önümçilikli jemgyýet ozalky durmuşygyradeňligini ýitiripdir, has gurply hojalyklar emele gelip ugrapdyr. Belli-belli adamlar, öňi bilenem serdarlardyr, ruhanylar jemgyýetde eýeleýän orunlary hem baýlyklary babatda beýlekilerden göz-görtele tapawutlanypdyrlar. Munuň özi aýry-aýry hojalyklarda hususy eýeçiligiň ýüze çykyp ugrandygyny görkezýär. Muny daşdan ýonulan ýa-da metaldan ýasalan möhürleriň döräp ugramagyda subur edýär. Şol möhürlerde, köplenç, hatlar şekillendirilipdir. Olaryň tekiz tarapynda geometrik şekilli güberçek nagş, arka ýüzünde bolsa asar ýaly halkajyk bolupdyr. Ýünmegiň yzy galan tokga palçykdan ýasalan şol möhürleriň, adatça, haç görnüşli yzlary tapyldy. Altyndepe jemgyýeti gadymy Gündogar siwilizasiýalarynyň arasynda öz ornuny tapandyr. Mesopotamiýa bilen aragatnaşyklar arhitektura usullarynyň birenteginde öz beýany tapypdyr. Altyndepäniň barly baý adamlarynyň guburlarynda gadymy Hindi çeper önümçiliginiň, piliň süňkinden edilen önümleriniň tapylmagy we öwrenilmegi şol zamanlarda Günorta Türkmenistanyň dag etek zolaklarynda ýaşan adamlaryň öndüren önümleriniň Hindistanda baranlygy, Harappa medeniýetinde mese-mälim görünýändir. W.M.

Massonyň¹ ýazmagyna görä – Altyndepede Harappa ýazgyly Hindi şekilleri hem gabat gelýär.

Bu iki siwilizasiýada jebis meňzeşligiň gabat gelmegi olaryň arasynda söwda (alyş-çalyş) bolandygyna şaýatlyk edýär. Altyndepede kiçi şekilli sungatyň ösüşide özboluşly ösüş derejesini gazanandyr. Gadymy şäheriň ilatynyň ýaşan jaýlarynda-da, mazarlarynda-da adamlaryň hem haýwanlaryň toýundan bişirilip ýasalan heýkeljikleri kän gabat gelýär. Ýöne olaryň ýasalyş usuly önkülerden tapawutlanýar. Irki ekerançylar dolmuş göwüslek, ýasy bykynly zenanlary şekillendirmegi gowy görüpdirler. Olar haýwanat hem ösümlik dünýäsinde bolçulygyň penakäri bolan zenan hudaýynyň güýç-kuwwatyny aýdyň alamatlandyrypdylar. Zenan hudaýlar Altyndepede siwilizasiýasy döwründe-de öňki meşhurlygyny saklapdylar. Ol şekiljikler her öýde diýen ýaly duş gelýär. Ýöne şol döwürde ozalky ýaly heýkeller şertli ýasy şekiller bilen çalşyrylypdyr. Heýkeltaraş olaryň nepisligine aýratyn üns beripdir. Heýkeljikleriň elleri gerlen, bykynlary ýasy, billeri inçe, boýunlary uzyn, gözleri uly, iki çekgesinden hem sagrysyndan (arkasyndan) saçlar sallanyp gaýdýar. Heýkeljikleriň käbirinde kiçijek telpek, beýleki birnäçesinde bolsa täç bar. Gözleriniň aýratyn uly ýasalmagy şertli mana eýedir. Gadymy Gündogarda göz bilen gulak ähli zady görýän hem eşidýän hudaýlaryň paýhasyny alamatlandyryan beden agzalary hasaplanypdyr.

Jemläp aýdanymyzda Altyndepede medeniýetiniň mirasy Türkmenistanyň, şeýle-de tutuş Merkezi Aziýanyň medeniýetiniň soňky ösüşine uly täsirini ýetiripdir. Has takygy käbir kem-käs arakesmeler bilen, Parfiýa, Baktriýa, Horezm ýaly gadymy medeniýetiň dowam eden döwründe gülläp ösüşini başdan geçiripdir. Medeni däpler,

---

¹ Массон В.М. Алтын-депе труды ЮТАКЭ. Том XVI. Ашгабат 1981.

mirasdüşerlik hem yzygiderlilik alamatlary arkaly dürli döwürleri biri-biri bilen pugta baglaşdyrypdyr.

Marguş diýilende häzirki Marynyň iň gadymy döwürleri göz önüne getirilmelidir. Çünki, Marguş ady onuň iň gadymy döwrüne degişli bolup, soň antiki döwürde Margiana, ondan soň bolsa Merw diýilip atlandyrylypdyr.

Dünýäniň öndebaryjy merkezleri bolan Mesopotamiýa, Kiçi Aziýa, Hindistan ýaly ýurtlaryň gadymy medeniýetiniň göwnejaý öwrenilmegi netijesinde Türkmenistanyň çäklerinde Marguş medeniýetiniň bolandygy ýüze çykandan soň, alym B.I. Sarianidi şol ýadygärlileri yzygiderli öwrenip başlady². Netijede ol diňe bir ekerançylyk bilen meşgul bolan taýpa – toparlarynyň ýaşan ýa-da sadaja bina eden jaýjagazlaryny öwrenmän, eýsem, özüniň düýplüligi we belentligi bilen at alan tanalan köşkleriň we ybadathanalaryň bolandygyny has taryhy takyklaýjy maglumatlaryň esynda subut etdi. Marguşda ýaşan adamlaryň esasy kärleriniň ekerançylyk bolup, olaryň bugdaý, arpa ýaly ekinleri ekendiklerine Kelleli oazisinde tapylan ýadygärlilikler subutnama bolup biler. Bu ýerde käbir obalaryň daşy hiç hili goranyş diwarlary bilen gurşalmadyk hem bolsa, şolaryň arasynda daş-töweregi söweş minaralary bilen berkidilen äpet gorag diwarly galalar bolandyr. Şol uly diwarlaryň aňyrsynda (galanyň içinde) ýaşajylylaryň gönüburçly çig kerpişden we pagsadan salynan jaýlary hem öwrenildi. Jaýlaryň ýüzleri saman suwag bilen suwalypdyr. Şeýle jaýlaryň içinde zerur bolan öý hojalyk esbaplary tapyldy. Käbir halatlarda ýorite aýallaryň iýmit taýýarlaýan kiçeňräk howlujuklary hem bolpdyr. Uly bolmadyk ýaşajyş üçin mahsus bolan otaglarda howanyň sowuk wagtlary otagy gyzdirmek üçin diwar peçleri hem edilipdir¹. Käbir

---

² Сарианиди В.В. И здесь говорил Зоратуштра. М. 1992.

otaglarda dynç almak ýa-da ýatmak üçin ýorite sekiler hem edilipdir. Şular ýaly ýönekeýje obalar bilen bir hatarda jemgyýetiň ýolbaşçylyk (agalyk) edýän toparlary üçin has uly, öz zamanasyna görä haýbatly köşklendir, ymaratlar hem gurulypdyr. Gadymy Marguş hersi onlarça we yüzlerçe şeýle obadan durýan birnäçe iri oazislerden ybarat bolupdyr. Şonuň bilen bilelikde hem oazisler üçin umumy bolan Goňurdepede paýtagt ýerleşipdir. Onuň merkezinde gadymy we häzirki güne çenli doly öwrenilmedik merkezi köşk bolup, ol ýer ýurduň ähli meselelerini çözüýän guramanyň hereket eden ýeri bolupdyr. Bu köşk doly öwrenilmedik hem bolsa, ýyllaryň geçmegi bilen her ýyl azda-kände gazuw-barlag işleriniň geçirilmegi netijesinde, ol köşgüň ululygy, diwar burçlary öz zamanynda minaraly ymarat bolanmdygy aňladýar. Köşgüň içinde köp sanly otaglar biri-biri bilen giň bolmadyk dälizler arkaly birleşipdirler. Eger-de bu köşk alymlaryň çaklamalaryna görä, doly öwrenilse, onda Marguş ýurdunyň ilatynyň gündelik durmuşy meseleleriniň nähili ymaratlarda geçirilendigine has aýdyň göz önüne getirmek bolardy.

Goňur, Togalak we beýleki galalaryň çykalgalarynyň golaýynda hünärmentçileriň, demirçileriň, küýzegärleriň, gaýyşçylaryň, zergärleriň we beýleki hojalykda ulanylýan önümleriň işlenýän ýeriniň her hili özbaşdak toparlar bolup ýerleşipdirler. Bularyň içinde has doly öwrenileni küýzegärleriň toparydyr. Olar hojalygyň ähli görnüşine gerek bolan gap-çanaklary ýasapdyrlar. Mysal üçin, palçykdan galla saklanýan, suw saklanýan gaplar ýasalypdyrlar. Alymlaryň görkezmeklerine görä, bu gap-çanaklar hiç hili reňkli bezegler bilen bezelmändir. Ýasalýan gap-çanaklar diňe bir hojalyk üçin bolman, eýsem, dini maksatlar üçin hem taýýarlanylýpdyr. Ýöne diňe mahsus bolan gaplaryň yokary eňegine hemişe diýen ýaly dürli haýwanlaryň, guşlaryň, süýrenjileriň görnüşleri, dürli haýbatly ýörişleriň pursatlary şekillendirilipdir.

Goňur we Togalak galalaryndan tapylan küyzeleriň ýüzünde biri-birine haýbat atýan adamlar şekillendirilipdir. Olarda dürli haýwanlar, guşlar hem-de süýrenjiler bilen birlikde, alymlaryň çaklamalaryna görä, gadymy Marguşlylaryň dini düşüňjeleri bilen baglanyşykly bolan gadymy rowaýatlardaky hyýaly görnüşdäki şekiller hem uly orun tutupdyr. Marguşda ýaşan zergärler we demir ussalarý öz öndürýän önümleriniň köp bölegini gadymy Müsür piramidalaryna meňzedip, kä halatlarda bolsa köp gün şöhesi çykýan germewleri (rozetka) aňladypdyrlar. Şeýle hem ussalar ylgap baryan towşanyň, içýanyň, guşlaryň dürli görnüşlerini öz ýasan möhürlerinde oýup şekillendiripdirler.

Marguş ýurdunda daş seýrek hem bolsa, oňa garamazdan zergärler daşdan möhürdir dini dogajyklary hem ýasapdyrlar.

Alymlar gadymy Marguşlylar daşy, ýa-da Köpetdagdan, ýa-da Baktriýadan (Amyderýanyň ýokary akymy) getirendirler diýen çaklamany öňe sürýärler. Dürli daş jynslaryny bezeg, dini maksatlar üçin ýonup, has sünnäläp, görnükli möhürler ýasapdyrlar. Marguşdan tapylan käbir daşdan ýasalan möhürleriň ýa-da gaplaryň ýüzünde ýanyp duran oduň töwereginde ýaşuly adamlaryň kiçi ýaşlylary üýşürüp, olara has elhenç we aýylganç aždarha ýaly süýreniji haýwanlar hakynda gürrüň berýän prusatlary hem ussatlyk bilen şekillendirilipdir. Gadymy Marguşda ýasalan möhürlerdir gap-çanaklar öz ýasalyş ussallary we görnüşleri boýunça Anadoly we Gresiýa ýaly ýurtlarda şol zamanda öndürilen önümleriň ýasalyşyna meňzeýär. Diýmek, b.e.öňki II müňýylynda Murgap kenar ýakalaryna ýaşan taýpalaryň käbirleriniň ata Watanlarynyň Siriýa we Anadoly bolandygy subur edilendir. Emma şol taýpalaryň näme sebäpden Siriýadan we Anadolydan Marguşa göçüp gelendikleri barada häzir doly maglumat ýok.

Togalak galasynyň günorta böleginde hojalykda peýdalanylýan önümleriň öndürilýän ýeri bolupdyr. Ol ýerde gazuw-barlag işleri geçirilende, jaylaryň günorta böleginde jaýlaryň düşeginden birnäçe santimetr beýiklikde bolan sekiler (sufalar) edilip, şol ýerde hem diwara galyň hum küyzeleriň mümkin gadar dokalan ýüň haltalar dolanyp, gömüp goýunlandygy ýuze çykarylady¹. Onuň hem küyzeleriň düýbüne çöken organiki çökündiler ýöriteleşdirilen himiki laboratoriyalarda barlanandan soň, häzirki zaman döwrüne çenli Efedra medisinasynda peýdalanylýan neşe serişdeleriniň taýýarlanýan we saklanýan ýeridigi anyklandy.

Togalak galasynyň daşy göňüburçly çig kerpiçler bilen (haýat) gurşalandyr. Alymlaryň kesgitlemeklerine görä, otaglaryň käbirleri dini şerap, arak içişlige niýetlenendir. Togalak galasynda öwrenilen ybadathanalar öz gurluşlary boýunça dürli ölçegden ybaratdyr. Eger merkezi ybadathana bolsa, ol göwrümi boýunça uly bolýar. Emma kiçiräk oba degişli bolsa, onda onuň tutýan meýdany kiçi bolupdyr. Kä halatlarda ybadathananyň käbir otaglaryna dini gap-çanaklardan öz döwrüniň döpdessurlary, adatlary boýunça suwuklyklar sepeläpdirler.

Netijede, bu ýerde ozal dünýä ylmynda düýbünden näbelli bolan, ýokary derejede ösen medeniýetli, gadymy gündogar görnüşindäki Margaş ýurdy dünýä mälim bolýar. Çünki, başda aýdyşymyz ýaly, b.e.öňki II müňýyllyklarda Margaşda ýerli binagärleriň we astronomlaryň bolandygy doly subut edildi. Margaşdan tapylan tapyndylaryň, binagärlik ymaratlarynyň gadymy Bakrtiýanyň, Owganystanyň gadymy çäklerinde öndürilen önümler we bina edilen galalar bilen umumy meňzeşligi bu halklaryň belli bir derejede etniki ýakynlygyny aňladýar.

---

¹ Sarianidi W.I. Gadymy Merw. ...s. 18.

Alymlaryň çaklamalaryna görä, otparazlar dininiň düýbi Marguşdan ýagny, Togalak we Goňur ybadathanalarynyň zamanyndan gözbaş alýar diýsek, bu dogrudanam hakykata bap geljek ýaly bolup görünýär.

Irki demir asry – Ýazdepäni, Tahyrbaýdepäniň, Ulugdepäniň, Ýelken-depäniň, Kaspi kenarýakalary (Grikaniýa), Dehistan, Benguan galalarynyň öwrenilişi.

B.e.öňki II müňýyllygyň ahyrynda I müňýyllygyň başlarynda Türkmenistanyň ýerinde çarwa taýpalaryň, ýagny çarwa bilen çarwanyň ýa-da çarwa bilen ekerançylaryň birikmeleri bolup geçýär. Şolaryň iň irileriniň biri hem Dah-Massaget konfederasiýadyr (taýpa birikmeleridir). Daglyk ýerlerde ýaşan çarwalar we çöldäki çarwalaryň durmuş ösüşinde hem göze görünýän uly aýratynlyklary bardyr. B.e.öňki I müňýyllygyň başlarynda daglyk ýerlerde ýaşan çarwadar taýpalaryň arasynda uly nägileçilik döreýär we göçe-göçlük (migrasiýa) başlanýar. Netijede, Sumbar, Etrek, Murgap, Tejen, Amyderýanyň orta we aşaky akymlarynda ýokarda aýdylyşy ýaly çarwa taýpalakrynyň ýerli ekerançylyk taýpalary bilen umumy birikmeleleri hem bolandyr. Bu hojalyklarda atçylyk has ösendir. Ylaýtada Amyderýanyň orta we aşaky akymlarynda ýaşan Massagetlerde atçylyk has giňden peýdalanandyr. Massagetleriň jemgyýetçilik gurluşy Nuh zamanyna häsiýetlidir (ilki durmuyş obşina). Olarda nika gatnaşyklary urugyň içinde bolup, dogan garyndaşlyk arasynda bolupdyr. Massagetler urug ýolbaşçylary aýal adamlardan bolup, esasy ýolbaçylygy aýal adamlar alyp barypdylar. Taryhy çeşmeleriň berýän maglumatlaryna görä Massagetlerde garry adamlary öz däpleri boýunça özleri öldüripdirler.

Grek taryhçysy, taryhda aýdylşyna görä taryhyň atasy Gerodot şeýle ýazýar. Okyja has düşnükli bolar ýaly biz Gerododyň sözünü türkmen dilinde terjime etmän bolşy ýaly ulanmakçy. *“По одежде и образу жизни массагеты похожи на скифов, сражаются они*

верхом на лошадях и пешие: знают оба способа войны: сражаются луками и копьями: вооружены обыкновенно секирами. Все предметы у них из золота и меди. Головные уборы, пояса и перевязы украшаются золотом. Также из меди делают они панцири для лошадей... Железа и серебра они вовсе не употребляют... Обычаи их таковы: хотя каждый из них женится на одной женщине, но женами они пользуются сообща... Предела жизни у них не полагаются вовсе, но кто состарится к тому все родственники, убивают его, а в вместе с ним и разный скот, варят это вместе и подают... они ничего не сеют, питаюсь домашними животными и рыбами, которые в изобилии доставляют им река, Окс и Аракс (Аму дарья и Сыр дарья, А.Г.). Они пьют молоко. Из богов чтут только солнце, которому приносят жертву лошадей."

Ahemenitleriň patyşasy Kir çarwa taýpalary güýçsiz we alaşsyz toparlardyr, olardan hiç mahal çozmaly däldir diýen taglymaty öz geňeşdarlaryna we goşun serkerdelerine çalt-çaltdan gaýtalap aýdýan eken. Şeýle äsgermezçiligi aňan Massagetler Ahemenitleriň ýurdunyň jümmüşine giripdirler we köp obalary talapdyrlar. Kâbir maglumatlara görä Ahemenitleriň patyşasy Kir Massagetleriň ýolbaşçysy Tomirisa öýlenmek üçin öz ýakyn adamlaryndan birini iberipdir. Haçan-da Tomiris ol habary eşidende gaty köp pikirlenmän, ol teklibi inkär edýändigini aýdypdyr. Çünki Kir öz döwrüniň gaty mekir we akylyly adamlarynyň biri bolupdyr. Tomiris ol teklibe şeýle düşünpdir. Ahemenit patyşasy Kiriň özüne aşyk bolan Massaget goşunyny özüne tabyn etmekligiň hyýaly gaty düýpli düşünpdir. Tomiris ogluna Spargapis diýip atlandyrypdyr. Onuň ölümi barada hem iki hili pikir bar. Kâbir maglumatlara görä ony ýesirlikde öldüripdirler diýen düşünje bar. Ikinji tarapdan ol namys edip, öz-özüni ödüripdir. Eger-de

Kir Massagetleri eline alyp bilse, onda bütün Gündogarda hatda dünýäde ýeke täk agalyk ederin diýen pikirden ugur alypdyr.

Şu wakalar b.e.öňki 530-529-njy ýyllarda bolan wakadyr. Massagetler Ahemenitler bilen birnäçe günläp ýüzbe-ýüz durup söweşipdirler we netijede söweşde Kir agyr ýaralanyp ölýär. Kābir taryhy maglumatlarda şol söweşiň bolan ýeri Uzboý diýip hem çaklaýarlar.

TÜRKMENISTAN IRKI DEMIR ASYRYNDA

B.e.öňi II-I münýyllyklaryň sepgidinde Orta Aziýanyň Günorta ölkelerindäki ekerançylyk-maldarçylyk dünýäsi demirgazyk ölkelerdäki maldar-ekerançy taýpalaryndan düýpli bölünip başlaýar. Beýleki tarapdan, bu döwürde iri taýplaryň bolmagy häsiýetlidir. Muňa бүрүнч еýýамының аһырындан irki demir asyryna geçiş döwründe şol giň çäklerde bar bolan arheologik toplumlar şaýatlyk edýär.

Türkmenistanyň günorta-günbatarynda Kaspi deňzine ýanaşyk Missirian jülgesinde b.e.öňki II münýyllygyň ahrynda gadymy Dehistan medeniýeti döreyär. Şeýle-de bolsa, hronologik maglumatlara görä, bu medeniýet eýýam irki demir asyryna degişli bolup, onuň umumy görnüşi giçki бүрүнч еýýамына degişli toplumlar bilen has baglanyşyklydyr.

Şolar bilen birlikde, Ýazdepe medeniýetiniň Türkmenistanyň çäklerinde iri iki sebirleri boýunça toparlara bölünýän ýadygärlikleri gönüden-göni baglanyşyklydyr. Ýadygärlikleriň bir topary Köpetdagyň eteklerinde birnäçe münýyllyklaryň dowamynda Änew medeniýetiniň gülläp ösen döwründe adaty ekerançylyk oazislerinde ýerleşipdir.

Ýadygärlikleriň ikinji topary Türkmenistanyň günorta-gündogarynda Murgap etrabyның gadymy Delta basseýninde çaklendirilýär. Ýadygärlikleriň iki topary-da

Ýazdepäniň ýelmenip taýýarlanan keramikasy, şol sanda suratly keramiklaryň agdyklyk etmegi bilen häsiýetlendirilýän anyk bir arheologik medeniýetine degişlidir.

Ilkinji demir önümleri (aýratyn-da zähmet gurallary): бүрүнчден iki ýelekli ýüzli garaly, şeýle hem beýik kerpiç platformadan düşegi bolan berk galaly iri obalaryň emele gelmegidir.

Ilkinji gatlaklar Änew IV A ýaly tapawulandyrylan hem bolsa, bu gatlaklar boýunça doly materiallar Ýazdepäniň iri paýtagt obasynda Toplum diýen at aldy. Ýaz I toplumynyň daşky häsiýetli alamaty az sanly önümlerden agdyklyk edýän suratly ýelmenip taýýarlanylýan küýze gap-gaçlary giň ýaýranlygydyr.

Irki demir asyryň surat çekilýän medeniýetiniň baktriý toplumlary Owganystanyň demirgazygynda (Tylla Tepe, Naibad oazisi) we Özbegistanyň günortasynda (Kuşuk Tepe, Mirşade) meşhurlyga eýe bolsa-da, ol döwürde bu toplumlar entek başlangyç stadiýadadyr. Gere irki demir asyrynyň günorta türkmen we baktriý ýadygärlikleri gelip çykyşynyň umumylygyny görkezýän özara meňzeşligini mälüm edýän bolsa, onda Orta Aziýanyň çep günorta-gündogarynda ýerleşen Fergananyň Çust medeniýetiniň ýadygärlikleriniň täsiri başgarakdyr. Çust medeniýetiniň ekerançylyk-maldarçylyk taýpalary-da b.e. çenli I müňýyllygyň üçden birinji böleginde ýaşapdyrlar. Çust medeniýetiniň daşky alamaty Ýazdepäniňki ýaly suratly ýelmenip taýýarlanan keramika bolup, köpleriniň pikiriçe, ol Ýaz I tipli suratly gap-çanaklaryna az-owlak meňzeşligi bardyr.

Şeýlelik bilen, iki anyk medeniýeti şu bölümiň esasy mowzugydyr. Ilki bilen Ýazdepäniň milli medeniýetinden başlalyň. Ol doly we hemme taraplaýyn öwrenilendir. Bu medeniýeti öwrenmegiň taryhy XIX asyryň ahyrynda käbir Ýewropa syýahatçylary tarapyndan Aşgabadýň etegindäki Änew depelerinde ilkinji höwesjeň

gazuw-agtaryş işlerini geçirmäge girişmegi bilen başlanýar. XX asyryň başlarynda Änewiň depelerinde Amerikan ekspedisiýasy tarapyndan suratly keramika gatlaklary tapyldy. Olar Änew III A ady aldylar.

Sowet ýyllary içinde şu görnüşli medeni gatlaklar ýagny, Ýelkendepede, Ýaşylllydepede tapyldy. Ikinji Jahan urşundan soň , Änew IV A gatlagyň Duşagyň ýanynda Ulug depe ýaly iri obalaryň barlygy anyklandy¹, şeýle hem Duşagyň ýanynda Ýasy depede we Saraý depede obalary açyldy we olar bölek-leýn gazylyp öwrenildi.

Murgap basseýnine degişli ýadygärlikleriň açylyş we öwreniliş taryhy has hem gysgadyr. Irki demir asyryna degişli ilkinji obalar, şol sanda Ýaz depe, Arabaly depe, Köne depe ýaly uly obalar XX asyryň başynda açyldy, soňra barlanyldy (derňeldi). Emma şeýle-de bolsa, Änew IV A görnüşli (başgaça Ýaz depe) medeniýetiniň tapyndylary 1946-njy ýylda güňkorta Türkmenistan Arheologik Toplumlaýyn ekspedisiýanyň döremegi bilen çynlakaý öwrenilip başlanýar.

Aýratyn-da, bu gözlegler 1954-1956-njy ýyllarda, Ýaz depe obasynda uly we yzygiderli gazuw-agtaryş işleri geçirilende giň gerime eýe bolup, netijede ilkinji gezek irki asyr gatlaklarynyň arheologik döwürlere bölünişi anyklandy.

Ýaz depedäki statigrafik agtaryşlar we şurflar medeni gatlaklaryň şu yzygiderligini anyklamagy mümkinçilik döretdiler:

Ýaz depe I (b.e.çenli 900-650 a.a.).

Ýaz depe II (b.e.çenli 650-500 a.a.).

Ýaz depe III (b.e.çenli 500-400 a.a.).

---

¹ Куфтин Б.А. Полевой отчет о работе XIV отряда ЮТАКЭ по изучению культуры первобытнообщинных оседлоземледельческих поселений эпохи меди и бронзы. Ашгабат 1952.тр. ЮТАКЭ том VII.

Şonuň bilen birlikde täze, ylaýta-da Ýekendepeden materiallaryň toplanmagy, dag eteklerinde has irki gatlaklaryň bardygyny görkezdi. Bu bolsa Ýaz I toplumynyň başlangyçlarynyň b.e.çenli II müňýyllyklaryň ahryna, has takygy b.e.çenli XII-VII asyrlaryna degişli etmäge mümkinçilik döredýär¹.

1972-nji ýylda Murgap derýanyň deňize guýyan ýerinäki (delta) işler täzeden başlanýar. Geçirilen işleriň netijesinde Margiananyň бүрүнч еýýamyndaky birnäçe obalary irki demir asyrynda bölekleýin ornaşandygy anyklandy. Muňa depäniň üstünde duş gelen suratly, ýelmenip taýýarlanan küýze döwürleri şaýatlyk edýär. Aýratyn-da, Taip, Togalak, Goňur we Tahyrbaý oazisleriniň obalary irki demir asyrynda güýçli depginde mesgen tutupdyrlar.

Umuman, Günorta Türkmenistanda irki demir asyryň medeniýetini öwrenmegiň taryhy şeýle görnüşdedir. Bu anyk arheologik toplумыň аýратынлыгы – biziň esasy maglumatlarymyzyň keramika sungatyna we az-kem obalaryň görnüşleriniň häsiýetnamasyna esaslanmagyndan ybaratdyr. Henize çenli ne terrakota heýkeltaraşlygy, ne amaly sungat, ne jaýlamalar mälim däldir. Bu bolsa belli bir derejede umumy we ilki bilen irki demir asyryň taýpalarynyň ruhy medeniýetini kynlaşdyrýar. Hakykatda diňe obalaryň görnüşi we olaryň meýilnama ýörelgeleriniň häsiýeti bir tarapdan, beýleki tarapdan bolsa, keramika derňelýän medeniýetiň umumy keşbi hakynda maglumatyň ýeke täk ýeterlikli däldir. Ilkinji tertipde obalary üç esasy görnüşe bölüp bolar:

- 1) galaly obalar
- 2) еýелән meýdany 1 gekardan köp bolan iri obalar

---

¹ Марущенко А.А. Елкен-депе (отчет о раскопках 1953, 1955 и 1956 гг) труды ИИАЭ. АН ТССР. Том V. Ашгабат 1959.

3) eýelän meýdany 1 gektardan az bolan kiçi obalar.

Dag etek çägendäki birinji görnüşli ýadygärliklere Duşagyň, Artygyň ýanyndaky Ýassy depe we Gäwersiň ýanyndaky Ýaşyly depe degişlidir.

Ulug depe dag etegindäki has iri iki obanyň biridir. Ol ýerde irki demir asyrynyň gatlaklary bardyr. Degişli materiallaryň hakykatda hiç wagt çap edilmedigi sebäpli, şu ýerde olar hakynda has doly beýan edilýär¹. Iň ýokary depesinde gazuw-agtaryş işleri geçirilmese-de, onuň ýapgytlarynyň bölekleyin ýylmanmagynda 10 metr çemesi kerpiç örme platformasy ýüze çykarylady. Bu örme has dogrusy öňki galanyň platformasy bolandyr.

Ulug depäniň medeni gatlaklaryna umumy galyňlygy birnäçe yzygiderli stratigrafik gatlaklara bölünendir. Olardan Ulug I gatlak (has giçki) Ahemeniden irki (Ýaz II) we Ahemenit (Ýaz III) döwürlerine degişlidir. Ulug II irki demir asyryna (Ýaz I görnüşli) we Ulug III – giçki бүрүнч еýýамына degişlidir (Namazga VI görnüşli).

Ahryky бүрүнч еýýамында irki demir asyrynyň başlangyjynaçenli şol üç esasy gatlagyň özara stratigrafik yzygiderligini has jikme-jik aýdyňlaşdyrmaga girişilen.

Gazuw-agtaryş işlerini, uly hapa çukurdan ýaňa takyk stratigrafik gözegçiligi geçirmäge mümkinçilik bermedi. Emma şeýle-de bolsa, onuň ýokarky gatlagy tutuşlaýyn Ulug I döwrüne degişlidir. Indiki ini 1-2-metr bolan medeni gatlak Ulug II döwrüne degişlidir. Muňa köpçülikleýin ýelmenip taýýarlanan, şeýle hem köwreden has agdyklyk edýän suratly keramika şaýatlyk edýär. Ini 1,5 metr bolan aşaky gatlak Ulug III wagtynyň бүрүнчден giçki keşbiniň gurluşynyň we materialynyň galyndylaryny özünde saklapdyr.

---

¹ Сарианиди В.И. Хапыз-депе как памятник эпохи бронзы. КСИА. АН СССР. М., 1964. Вып. 98.

Gazuw-agtaryş işleri beýikligi daş-töwerekden 20 metr beýik bolan tümmekli Ulug depäniň demirgazyk? netijesinde obanyň kuwwatlygy 1,5, metr çemesi bu bölegiň ýokarky gatlagy Ulug I döwrüne degişlidigi anyklandy. Gap-çanagyň aglaba bölegi köwre, açyk jäheklidir. Esasy görnüşleri tegelek eňnek alamatly banka şekilli gaplardyr. Olaryň ýokarky bölegi açyk angob bilen örtülen, düýbünden üstki böleginde kesikleriň yzy bar. Iri we orta ölçegli gaplarda aglaba halka şekilli eňnekli hum we humça görnüşdedir. Aşhana gaplary ýelmenip ýasalan, köp halatda owardylan keramika we çäge garyndyly gazanlar, şar şekilli görnüşde, käbirlerinde keseleýin el tutawaçlary hem bar. Şu keramika toplum tutuşlygyna Ýaz II-III görnüşiniň gap-çanagyna laýyk gelýär. Köwere we ýelmenip ýasalan (şol sanda suratly) gap-çanaklaryň ýokary ernekleri jemi sany 125 we 23 gatnaşygy berýär, ýagny takmynan 5:1. Bu gatnaşyk Ulug I döwründe köwere keramikasynyň suratlylardan agdyklyk edýändigini görkezýär.

Ulug II gatlak çig kerpiçden ýasalan birnäçe özara baglanyşykly jaýlardan ybaradtyr. Ol jaýlaryň birinde poluň üstünde bokurdagyna çenli gömülen suratly hum tapyldy. Tapydan humlar keramikanyň arasynda ýelmenip ýasalan, şol sanda suratlylar 1:3 gatnaşykda köwereden agdyklyk edýär. Suratly keramika esasan gyzylymytyl, käbirleri ýasýlymytyl reňkler bilen geometrik suratlar bezelendir. Onuň esasy görnüşleri – ýuka diwarly, düýbi ýasy, ýarym sferik we ernek bilen çala epilen okaralardyr: nagşy jähek görnüşinde şol okaralaryň ýokarky böleginiň görnüşinde çekilen suratlar bilen bezelmegi ýöne ýerden dälidir. Gazanlaryň we gapaklaryň tegelek el tutawaçlary hem bardyr. Şeýlelikde, Ulug II gatlagyň materiallary bütinleý Ýaz I görnüşli keramika gabat gelýär.

Statigrafik gazuw-agtaryş işleri ýokarky gatlagyň Ulug I döwrüne degişlidigini ýüze çykardy. Ýaz II-III toplumyna meňzeş köwre gap-çanaklaryň arasynda Ulug

II toplumyna has mahsus galyň diwarly gap-çanaklaryň ýek-tük ýelmenip ýasalan böleklerine duş gelindi. Bizi gyzyklandyrýan Ulug II gatlak şol gadymy obanyň anyk yerinde 2,5 metr galyňlykda bolup, hojalyk maksatly gurmalaryň galyndylaryny özünde saklap galypdyr. Muňa (has dogrusy tamdyra meňzeş) çörek bişirmek üçin ulanylan gönüburçly şekilli gümmezli peçler şaýatlyk edýär. Hasaba alynan gap-çanaklaryň arasynda wençikler boýunça hasaplamalar el bilen ýasalan keramikanyň haýrana 1:4 gatnaşygy berýär. Bu keramiki gorşok, tabak, okaralar we şol bir düýbi ýasy, wençik bilen çala eplenen ýarymsferik okaralar; köp ösümlik garyndyly palçyk, suratly jähekler okaralaryň yokarky bölekleri boýunça gecirilen görnüşdedir.

Ulug depäniň günbatar bölegindäki №6 şurfun esaslaryny gyzykly stratigrafik barlaglar görkezýär. Bu yerde Ulug III gatlaryň, ýagny giçki bürünç eýýamyna degişli VI seitirinde bir entek köwere gap-çanaklaryň arasynda iki-ýeke ýelmenip ýasalan, şol sanda Ulug II tipli suratly küýze döwürlere duş gelindi. Ýokarky gatlaryň obalaryň galyndylary çig kerpiçden ýasalan 50x28x10sm. ölçegli diwarlary saklap galypdyr. Üstesine-de, keramiki materialda suratly ýelmenip ýasalan gap-çanaklar san taýdan artýandyr.

IV-II gatlaklar tutuşlygyna Ulug II gatлага degişlidir. Ýüze çykarylan jaýlar üýtgeşik uly göwrümlü 60x25x10sm. we 55x25x10sm. kerpiçden ýasaln köp otagly jaýyň bölegine degişlidir. Bu yerde eýýam ýelmenip ýasalan, şol sanda suratly keramika Namazga VI görnüşli köwereden agdyklyk edýär. Nagyşlar-gülgün reňk düşekligiň ýüzünde gyzyly ýaşylymtyl reňkler bilen yerine ýetirilipdir. Esasan-da, dürli sazlaşykly, kese top ýaly edilip bellenen (ştrihlenen) romblar, üçburçlyklar, piramidalar görnüşindäki geometrik suratly gap-çanaklaryna has üýtgeşik nagyşly repertuar häsiýetlidir. Suratly gap-çanaklaryň has ýaýbaňlanan görnüşi: düýbi

ýasy we wençik bilen daşyna çala eplenen ýarymsferik okaralardyr. Aşhana gap-çanaklaryň arasynda ýönekeý eltutawaçly ýa-da kese ýelmenen çyzykly gazanlar, eltutawaçly çanaklara duş gelindi. Keramiki däl tapyndylaryň arasynda daş däne gyrgyçlar, sokylar, soky daşjagazalary, serdesseler bar.

Iň ýokarky birinji gatlakda ýek-tük suratly böleklere duş gelindýär hem bolsa, ýelmenip ýasalan gap-çanaklaryň sany birden azalýar, onuň ýerine köwere keramikasy agdyklyk edýär. Köwere keramikanyň arasynda düýbi ýasy Ýaz II görnüşli banka şekilli okaralar ýaly häsiýetli şekiller bardyr. Bu şurfun alamtalaryna бүтинлеý baha bermek bilen bir hatarda, gözlegiň barşynda giçki бүрүнç еýýамында birentek keramikanyň arasynda suratly ýelmenip ýasalan böleklere duş gelindi. Eger şol döwürler ýokarky gatlakdan süýşmedik bolsalar, onda gelejekde olaryň üsti bilen Günorta Türkmenistanda suratly ýelmenip ýasalan gap-çanaklaryň döreýiş we ýaýraýyş häsiýetlerini anyklamak bolar. Ýöne bu toplumyň peýda bolmagynyň başlangyş döwri, bu ýerde бүрүнч еýýамының аһырында, ýagny б.е.çенли II müňýyllygyň II ýarymynda ýaşaýşyň bolan döwri bilen gabat gelýändigini düşnükli. Bu bolsa suratly keramikany ýaýradýjy таýпаларының аýры-аýры ýerleşmeginiň taryhyny anyklamak üçin esasy ähmiýete eýedir.

Indiki Ýelken depäniň dag etek zolagynyň I görnüşiniň iri obasy A.A. Maruşenko tarapyndan hemme taraplaýyn öwrenildi¹. Onuň maglumatlaryna görä, bu ýerde ilkinji oba giçki бүрүнч еýýамында дөрәпdir (Ýelken I gatlag), soňra irki demir döwründe şäherçäniň merkezinde diametri 130m. çenli 6 metr beýiklikli berk kerpiç platformanyň üstünde gala şekilli köpburçluk gurlupdyr. Depäniň däsiny gurşap alan galanyň diwarlary

---

¹ Марущенко А.А. Елкен-депе (отчет о раскопках 1953, 1955 и 1956 гг) труды ИИАЭ АН ТССР. Том 5. Ашгабат 1959.

500x290m. ölçegli, daşky öň tarapy çukurlar bilen örtülendir. Galanyň içkio diwarlary Ýeleken II döwründe salynan diýlip çak edilýän hem bolsa, ýadygärligiň gutarnykly fortifikasion bezegi indiki Ýelken III şäherçäniň has gülläp ösen döwrüne degişli diýilip pikir edilýär.

Bizi gyzyklandyryan Ýelken II gatlaklary kuwwatlygy 2,5 metrden ýokary däl. Ol gatlagyň esasy keramik materiallary ýelmenip ýasalan, şol sanda suratly keramika düzýär. Suratly ýelmenip ýasalan gap-çanagyň arasynda in ýörgünli şekil uly bolmadyk, düýbi ýasy, wençik bilen eplenlen ýarym sferik okaralardyr. Geometrik nagyşly ol okaralajryň ýokarky bölegi jäheklenýär.

Ýelken III gatlagyň çig kerpiçden ýasalan 50x25x10 sm. we 60x30x11sm. ölçegli diwarlary saklanyp galypdyr. Keramikasynda köwere agdyklyk edýär. Olaryň arasynda banka şekilli okaralar, silindrikonik şekilli humlar, küzeler tapawutlandyrylýär. Bu gatlagyň keramikasy bütinleý Ýaz II-III görnüşiniň keramikasyňa gabat gelýär.

Gazuw-agtaryş işler Ýelken II gatlagyň göni materigiň üstünde ýatandygyny görkezdi. Bu bolsa iriki demir döwründe mümkin Ýelken depäniň iri merkeze öwrülip, tutuş Günorta Türkmenistan ulgamynda paýtagt bolan döwründe obalaryň birden artanmdygyna şaýatlyk edýär.

Ulug dep we Ýelken depe görnüşli ýadygärlikler gurluşyklaryň meýilleşdiriş ýorelgelerini açyp görkezýär. Gurluşyklaryň esasy özeni beýik köp metrli kerpiç platformanyň üstünde salynan galalardyr.

Bu hakynda göni maglumatlar bolmasa-da, ol kerpiç platformalaryň ýokarsynda ýerli dolandyryjynyň rezidentiýasy ýaly monumental arhitektura ýerleşdirilendigi şübhesizdir. Eger indiki gazuw-agtaryş işleriniň netijesinde bu iki ýadygärlikleriň içki gorag

diwarlarynyň bolamndygy tassyklanylsa, onda bar bolan ähli maglumatlar şeýle galalaryň daşky duşmanlardan däl-de, öýleri galanyň düýbinde ýerleşen ýönekeý oba obşına daýhanlar köpçüliginden goranmak üçin niýetlenendigi aýdyňlaşdyrýar.

Arheolog G. Gutlyýewiň geçiren barlaglary (Gutlyýew G., 1974) täze obalary (belki-de galalary) açdy. Emma awtoryň gazuw-agtaryş işleri geçirilip gutarylýança, ol obalar diňe şol görnüşli ýadygärliklere diňe şertli degişli edilip bilner. Bu Goşa depe I we II meýdany 4-5 gektarly, umumy beýikligi 6 metr çemesi obalardyr.

Ýadygärlikleriň ikisinde-de obanyň umumy beýiklik derejesinden 1-2-metr ýokary bolan platformaly galanyň galyndylaryny häsiýetlendirýän kiçeňräk depeler bardyr. Bu görnüşe düzlükde ýerleşen 550x325 we beýikligi 6 m. çemesi umumy ölçegli Babaýazlyk I hem degişlidir. Bu obadan 2 metr ýokarda 30x30 metr ölçegli (çen bilen gala ýaly) depe bölünip aýrylýar. Şol görnüşdäki Babaýazlyk II obasy hem biraz kiçiräk ölçeglidir.

Seredilýän meýilnamamyza meýdany 5 gektardan köp, umumy beýikligi 6 metr bolan Goşaja depe obasy hem häsiýetlidir. Obanyň demirgazygyndaky beýikligi 8 metrden ýokary bolan 25x25 ölçegli belent platformaly galanyň bolmagy mümkindir. Ulug depäniň golaýynda G. Gutlyýew tarapyndan bölekleýin gazuw-agtaryş işleri geçirilende Garaoy depe obasy açylypdyr. Ýadygärlik gündogardan günbatara tarap 300 metr we demirgazykdan gündogara tarap 200 metr uzalyp, onuň demirgazyk böleginde obadan 3 metr ýokary bolan opurlan depäniň galyndylary tapyldy. Gazuw-agtaryş işleri alebastr bilen suwalan giň diwarly (1m. galyň), çig kerpiçden salynyn polly birnäçe jaýlary ýüze çykardy.

Bar bolan maglumatlardan çen tutsak, bu obalaryň ählisi irki demir eýýamynda döräp, Ýaz I, II, III görnüşli

materiallary özünde jemleýär. Ol döwürde ekerançylyk-maldarçylyk hojalygy ýöretmek üçin gerek bolan ähli täze ýerler özleşdirilipdir we adamlaryň köp bölegi ol täze ýerleriň oturymly halkyna öwrülipdir diýip pikir etmegimize degerli esaslaryň barlygy mese-mälimdir. Biri-birine golaý ýerleşen Ulug depe we Garaoy depe munuň aýdyň mysalydyr. Olar köne ýerlerde (Ulug depe) täze obalaryň we täze ýerleriň (Garaoy depe) açylmagy hakynda täsirleri açık görkezýär.

Bu obalar bilen bir hatarda tutýan meýdany 1 gektardan köp bolan ikinji görnüşli obalar hem bolupdyr. Muňa mysal edip Ýasy deäni görkezmek bolar (meýdany 250x250, umumy beýikligi 6 metr). Ýadygärligiň şurfokasy ýokardan 4 metrden-de çuň çuňluga giden Ýaz II-III görnüşindäki keramika materialy görkezdi. Aşaky ýatan 1,5-2 metrli gatlar keramik materiallar görnüşinde bolup, olaryň arasynda ýelmenip ýasalan, şol sanda suratly, Ýaz I tipli gap-çanaklar agdyklyk edýär. Duş gelinen keramika has fragmentirlenen-de bolsa, nagyşlamakda içinden kese top ýaly doldurylan geometrik nagyşlaryň agdyklyk edendigini tassyklamak bolar, käbir ýagdaýlarda içki nagyşlar doly doldurylan. Tutýan meýdany 2 gektardan köp, beýikligi 5 metr çemesi Ýaz I eýýamynda emele gelen we Ýaz II, III döwürlerde bölekleýin ýaşan Daşlyja depe hem örän gyzyklydyr.

“Oba” obalaryň III görnüşine Obadan depe, Garahan depe I, II, III; Ýelken depe degişlidir. Olar meýdany 1 gektardan uly bolmadyk, ýöne ep-esli irki demir döwründe emele gelen obalaryň tiplerinde dürli görnüşliligi häsiýetlendirýän beýik depelerdir. Obalaryň ýokarsynda Ýaz I, II, III tipli materiallara duş gelindi. Ulug depe Ýaz I tipli gatlar eneolit eýýamynyň has gadymy gatlarlaryny gaýtadan örtüp, irki demir asyrynyň adamlarynyňol materiallardan peýdalanandygyna şaýatlyk edýär. Şeýlelik-de, ýadygärligiň bu tipine bir wagtlar Änewiň günorta depesiniň ýokarsynda ýerleşen (meýdany

1 gektar töweregi) oba hem degişlidir. Tapylan materiallaryň arasynda suratly ýüelmenip ýasalan gap-çanaklardan başga-da, demir oragyň bölekleri esasy gyzyklanma döredýär. Gazuw-agtaryş işleri geçirijileriň ýolbaşçysy skif tipiniň ok-ýaýlarynyň peýkamlaryna esaslanyp, Änew IV toplumynyň senesini dogry kesgitleýdir, ýagny b.e.öňki 1000-500-nji ýyllar .

Dag etek zonany goýup, Garagumyň günorta-gündogaryna seredeliň. Bu ýerde Ýaz depe irki demir eýyamynda ähli Margiana ulgamynda merkezi paýtagt bolandygy şübhesizdir. Onuň meýdany 16 gektar, beýikligi 4 metre çenli. Depäniň merkezinde gala görünýär. Gala 12 metr beýiklikde, onuň 8 metri tutuşlygyna çig kerpiçden bitirilendir, tutuş emeli platformadan salynyp, Murgap suw akymynyň çökündi palçyklarynda deň diýen ýalydyr.

Galada aýlanma diwar görnüşli goranyş desgalar tapylmady, bu bolsa gadymy gatlaklaryň suw bilen ýuwanlygy bilen düşündirilýär. Emma şeýle-de bolsa, demirgazyk Owganda Tillýa depede şeýle gala eltýän çuň oý ýerler has dogrusy, galanyň gadymy merkezi girelgesiniň galyndylaryny alamatlandyrýandyr. Ondan başga-da, günorta böleginde 55x28x11sm. ölçegli kerpiçden salynan üýtgeşik giň binanyň günbatar böleginde koridor şekilli dört bölege uzaldylan, her biriniň ini 2m. bolan dar jaýlar ýerleşdirilipdir. Gazuw-agtaryş işleriň ýolbaşçysy W.M. Massonyň adalatly pikirine görä, bu jaýlar gümmezler bilen örtülendir¹. Binanyň gazylyp alynan bölegi цокол (цokolnyý) gatynyň iş jaýlarynyň bölekleri diýlip çen edilýär, bu bolsa binanyň ikinji gatynyň-da bolanmdygyny çaklamaga esasydyr. Has dar

---

¹ Массон В.М. Древнемаргианское поселение Яз дepe. ИАН ТССР, Ашхабат 1955. №3.

Древнеземледельческая культура Маргиана. МИА №73 М., 1959.

geçelgeler giň demirgazyk zalyna eltýär; onuň ýanyndaky gündogar zaly gazuw-agtaryş işi pursatynda bölekleýin täzeden guralypdyr. Monument binanyň tutşlygyna ýerli dolandyryjynyň rezidensiýasy ýaly köşk hökmünde ulanylandygyny çaklamak has kanagatlanarlydyr.

Hur şu anyk obanyň keramiki materiallarynda Ýaz I, II we III toplumlar has aýdyň görkezilmegi, ilkinji sapar “Änew IV gatlak” amorf düşüňjani anyk keramik toplumlar bilen çalşyran W.M.Massonyň bitiren hyzmatlarydyr. Keramiki däl tapyndylaryndan бүрүнç pyçagy, ok-ýaýlaryň peýkamlarynyň iki görnüşini – iki ýelekli dyklyly we baldakly (saply), serdesseleri belläp geçmek bolar.

Ýaz depeden demirgazyklygyna b.e.çenli I müňýyllygyň I ýarymynda gülläp ösen köp sanly obalar, mysal üçin Uç depe topary, Otlyýatan topary, Aýrak obalar topary, Adam Basan topary, Çöpli topary, Daşly topary, Arabaly topary, Guşbegi tipli aýry-aýry obalar we başga-da ençemeleri degişlidir.

Häzirki wagtda Ýaz I görnüşli keramikaly gatlaklar Margiananyň birnäçe täze obalarynda açyldy. Olar ýa-ha giçki бүрүнç döwrüniň obalaryny bölekleýin örtýärler, ýa-da irki demir asyrda dörän özbaşdak obalaryň galyndylary bolup çykyş edýär. Bu maglumatlary öwrenmek ýaňy bir başlangyç tapgyrdadyr. Emma şeýle-de bolsa, I.S. Maksimow tarapyndan düýpgöter täze Taýip oazisinde açylan Ýaz I maglumaty alty obany bellemek gerek. Olaryň birisi, meýdany 3 gektar töweregi we beýikligi 1 m. töweregi tutuşlygyna Ýaz I döwrüne degişlidir we onuň üstki böleginde ýelmenip, şol sanda suratly keramika bardyr. Şurfa görä seredilse, onuň ýanynda ýerleşen we meňzeş ikinji obada şeýle ýadygärlikleriň medeni gatlagy uly dälendir. Ýelmenip ýasalan gap-çanaklaryň nagyşlary aýyk fonda gyzyly ýa-da gara reňk bilen çekilip, esasan-da ştrihler bilen üçburçluk görnüşinde dürli kombinasiýalarda örtülendir. Şol giçki

bürünç eýýamynyň beýleki, meselem Togalak, Goňur we Tahyrbaý ýaly obalarynda tapyldy, üstesine-de, bu obalar aýry-aýry ýerleşip, Ýaz I tipli gatlaklar bilen örtülipdir. Togalak oazisinde bu oba meýdany takmynan 120x80 metrli takyrda keramika saçyndylary hökmündäki Togalak 27-dir. Keramiki material tutuşlygyna Ýaz I topluma degişli bolup, ýelmenip ýasalan, şol sanda suratly we çal palçykly gap-çanaklar görnüşinde görkezilendir.

Tahyrbaý oazisinde eýýam mälim bolan, Ýaz I döwrüniň gatklary diýilip esasly çak edilýän Tahyrbaý depeden başga, şol depeden gündogarda 200m. çemesi aralykda ýeleşen, irki demir döwrüniň materiallary bilen Tahyrbaý I (doly diýen ýaly çäge bilen örtülen) obasy tapyldy. Ýelmenip ýasalan, suratly döwük-ýenjikler iri üçburçlyklar bilen, top görnüşinde ştrihlenip bezelipdir, käbir suratsyz okaralar ýalpyldatmalary saklap galypdyrlar.

Giçki bürünç asyrynyň Tahyrbaý III obasynyň gündogar çetinde 1,5 m. beýikligi 30m. x20m. ölçegli depejik bölünip dur. Medeni gatlagy zordan 1,5m galyňlykda bolup, keramikasy esasan ýelmenip ýasalan, şol sanda suratly; soňkynyň nagyşlary monjukly parallel lentalar görnüşinde suratlar bilen bezelendir.

Tahyrbaý 13 obasy relýefde gowşak bildirýän oba görnüşinde bolup, 1m. çemesi beýiklikde umumy ölçegi 300x100 metrdir. Medeni gatlagy 80-100 sm. galyňlykda, Ýaz I görnüşli ýelmenip ýasalan, şol sanda suratly?

Görşümüz ýaly, Margiana döwrüniň irki bürünç döwrüni çuňňur öwrenmek heniz başlangyç taphgyrdadyr. Emma şeýle-de bolsa, eýýam häzir Günorta Türkmenistanyň dag etek zonasyna meňzeşlikde, bu ýerde hem obanyň görnüşi ýerleşip, galasyz ýadygärlikleriň agdyklyk edilýändigini tassyklap bolar. Edil şonuň ýaly-da, bu depede täze ýerlerde mesgen tutan obalar, şeýle hem irki demir asyrynda bölekleýin ýaşan giçki bürünç asyryň ýadygärlikleri goňşy bolup ýaşapdyrlar. Bularyň

ählisi beýleki maglumatlar bilen bilelikde irki demir döwrüniň ýadygärliklerini, olaryň ýerleşen ýerlerine garamazdan, bitewi arheologik Ýaz I tipli toplumyna degişli etmäge mümkinçilik döredýär. Emma bu bitewi toplumyň içinde kesgitli öşboluşlylyk duýulýar. Bu bolsa keramiki gap-çanaklary seljerlende has aýdyň ýüze çykýar.

Irki demir asyryň arheologik toplumyna seretmeklige geçmek bilen, bu materiallaryň esasan hem keramika görnüşinde tapylandygyny aýtmak zerurdyr. Metaldan (ok-ýaýyň peýkamlary, şilýalar, blýaşkalar) we daşdan ýasaln az sanly önümler öwrenilýän arheologik toplumyň diňe bir umumy häsiýetnamasynyň üstüni ýetirýär. Şeýlelik bilen, biziň esasy ylmy çeşmeleri öwreniş bazamyz keramika bolup galýandygy düşnüklidir.

Keramikanyň ählisi W.M. Masson tarapyndan iki topara bölünendir: ýelmenip ýasalan we köwere. Ýelmenip ýasalan gap-çanaklar öz gezeginde suratlylara, suratsyzlara we çal-palçyklylara bölünipdir. W.M. Massonyň pikirçe, bu üç boluçeler el bilen bejerilen we hökmany ovradylan keramikanyň bölekler garyndysyny birleşdirýär. Suratly gap-çanaklaryň şekilleri: gorşok şekilli kuboklar we gorşok şekilli humlar we humçalardyr. Okaralar ilki bilen açyk ýaşylymytyl, sary ýa-da krem angorlar bilen örtülip, suratlar bilen bezelipdir. Nagyşlar (goňur ýa-da gyzylymytyl – goňur reňkler bilen ýerine ýetirilen) has çäkli bolup, üçburçlyklardan düzülen jähekler görnüşinde çyzylandyr. Nokat ýa-da monjuklar, romblar, şahmat tertipde ştrihlenen we ş.m. görnüşlerdäki motiwler hem duş gelindi.

Çal palçykly gap-çanaklar az sanly bolup, olaryň arasynda ýalpyldatma bilen örtülenleri köpdür. Bu gap-çanaklar ýelmenip ýasalanlara meňzeşlikde, şol bir iki sany esasy şekilinde görkezilendir. Humlaryň üstüne walikler ýelmenip bezelipdir; ýarymsferik okaralar ýa-da kese eltutawaçly jamlar tapawutlandyrylýar.

Gowakda gap-çanaklaryň gyzylymytl reňkli bölekleri bar, palçyk gowy saplanypdyr. Okaralar daşyndan ýaşylymytl ýa-da sarymytl angoblar bilen örtülip, olaryň aşaky bölegi angobirlenmändir. Esasy şekilleri – kuboklar we humlar; has selçeň gorşok şekilli okaralar, çukur jamlar, käseler duş gelindi.

Değişli hasaplamalar ýelmenip ýasalan, şol sanda suratly gap-çanaklaryň köwerelerde has agdyklyk edýändigini görkezdi. Aşhana gap-çanaklar gazanlardan, ojaklardan we eltutawaçly gapaklardan ybarat bolupdyr.

Ýaz depe II keramiki toplum ýokarda beýan edilenden ilki bilen, indi hemme gap-çanagyň köwere aýlawynda ýasalan we şol döwürde ýörgünli bolan suratly nagyşlar tutuşlygyna ýitenligi bilen tapawutlanýar. Banka görnüşli okaralar, biraz gijiräk , indiki Ýaz depe III döwürde has meşhur we öndebaryjy bolan, tapawutlanýarlar. Tutuşlygyna Ýaz depe III keramiki toplum ondan öňki toplumyň esasy görnüşlerini, ýagny köwere aýlagynda ýasalanlar (aşhana gap-çanaklaryny hasaba almazdan) dowam etdirýär. Ýaz I arheologik topluma gysgaça häsiýetnamadan soň, dag etek zonasyna değişli maglumatlary beýan etmäge girişeliň. Ýokarda, ýadygärlikler beýan edilende, tapytan gap-çanaklar ýerde olary ýene-de bir ýola gaýtalap geçmegiň zerurlygy yok.dıñe bir zady belläp geçeliň, ýagny dag etek zonasynda gazylyp tapytan ýadygärlikleriň arasynda, häzirk wagtda ulug depe obasyndan has köp maglumatlar işleri geçirildi we tapytan materiallar Günorta Türkmenistan ulgamynda has baý we dürli görnüşli ýygynyndyny emele getirýär. Bularyň ählisi Ulug depäni Yelken depe bilen bir hatarda irki demir döwründe Köpetdagyň dag etek zonasynyň paýtagt obalar görnüşinde tapawutlanýar. Nagyşlaryň görnüşlerine geçmezimizden ötri, dag etek zonasynyň keramikasy bejeriliş tehnikasy boýunça we görnüşleri boýunça-da Murgap toplumyna meňzeşdigini belläp geçeliň. Nagyşlar

angobyň düşgi al gyzyly ýa-da gyzylymytylyň ýüzünde gara, goňurymtyl, gyzylymytyl, kä-halatlarda ýaşylymytylreňkler bilen bejerilipdir. Doly nagyş goşulan on sany esasy tipi tapawutlandyrmak mümkindir.

Küýze nagyşlardan görnüşi ýaly, birinji görnüş kompozisiýasynyň esasy egri çyzyklaryň içi ştrihlenen we göni ştrih geçirilen üçburçlyklar düzyän nagyşlar tapawutlandyrylypdyr.

Ikinji görnüş içi kiçijik romblar bilen doldurylan, öz gezeginde ýa-da ştrihlenen, ýa-da nokatlar bilen doldurylan, ýöne hemişe şahmat görnüşinde ýerleşen üçburçlyklar düzyärler.

Üçünji görnüş içi yşykly we kiçijik üçburçlyk şekilleri bilen doldurylan, dürli kombinirlenen üçburçlyklardan ybarat.

Dördünji görnüş içi owunjak romblar bilen doldurylan, şahmat tertipde ýerleşdirilen we tutuşlygyna gara ýa-da goňur reňkler bilen reňklenen iri üçburçlyklardan düzülen jäheklerden ybarat.

Bäşinji görnüş içi tutuşlygyna gara reňkeler bilen reňklenen iri üçburçlyklardan düzülen nagyşlardan ybarat. Görşümüz ýaly, on sany tapawutlandyrylan görnüşimiziň ýarysy (5 görnüşi) esasy dürli hili usulda bejerilen üçburçlykly nagyşlardan ybaratdyr.

Indiki, altynjy görnüş içi dürli hilli doldurylan: hiç zat bilen bezelmedik, kese çyzyklar bilen doldurylan, tutuşlygyna şahmat tertipde ýerleşdirilen dörtburçluklar bilen doldurylan, döwük lentalar görnüşinde şekiller bilen sazlaşdyrylan jähekler görnüşdedir.

Ýedinji görnüş iri rombly, ýa-da içi kese top şekilde ştrihlenen, ýa-da şahmat tertipde ýerleşdirilen, tutuşlygyna reňk bilen örtülen ownuk dörtburçlyklar bilen doldurylan zynjyrlý jähekler görnüşindedir. Esasy usul görnüşinde üçburçlyklaryň (ol üçburçlyklaryň depesi giň kese lentalar bilen birleşdirilendir) depeleri bilen goşulan

we kese ştrihler bilen doldurylan romblar jähekleri belläp geçmek gerekdir.

Sekizinji görnüş dürli utgaşyklarda ştrihlenen, şeýle hem boş ýerlerinde ýa-ha «kebelek», ýa-da iri bir uly nokat çekilen (ýek-tüklerden bu iki element hem bardyr) giň lentalardan ybarat kompozision esasly jähekler görnüşlidir.

Dokuzynjy görnüş sekizinji görnüşe meňzeş bolup, içi ýa-ha kese ştrihlenen, ýa-da şahmat tertipde ýerleşdirilen kwadratlardan ybaratdyr.

Nagyşlaryň iň soňky onunjy görnüş iselçeň motiwlerden ybaradyr. Olar göni çyzyklar görnüşde däl-de, bir tovlanýan lentalar, bir-de keseligine ýerleşdirilen ýarym sfer görnüşli suratlaryň esasynda düzülendir. Bu görnüşüň nagyşlarynyň arasynda adaty bilelikde parallel çyzygy emele getirýän birnäçe nokatly görnüşindäkileri has ýaýbaňlanandyr.

Bular nagyşlaryň esasy görnüşleridir. Mundan başga-da, ýek-tük duş gelinýänler hem bardyr. Emma ol tipli nagyşlaryň aýdyň görünmeýänligi we kanagatlanarsyz ýagdaýda saklanyp galmagy, olary doly häsiýetlendirmäge tesirçilik döredýär. Geçmişde nagyşlaryň dürli görnüşli tipleriň bolanlygy №2 tablisadan hem görüp bolar bu tablisa iki esasy görkezilmäge mynasypsyr: birinjiden-ä, ol nagyş shemasynyň baý we ýeterlikli dürli görnüşli repertuaryny açyp görkezýär, beýleki tarapdan bolsa, ähli baş ýer gatlagyň dowamynda tutuşlygyna diýen ýaly gaýtalanýarlar.

Dogrudan-da, eýýam ýeriň bu gatlagynda-da, öňki wagtlarda IV-III gatlaklaryň dowamynda gaýtalanyp gelýän nagyşlaryň tas doly repertuary görkezilendir. Nagyş shemalaryň II we ylaýta-da I gatlaklarynda has azalmagy, ýelmenip ýasalýan, şol sanda suratly gap-çanaklaryň deregine ýuwaş-ýuwaşdan köwere keramikanyň tutup başlandygyna şaýatlyk edýär. Şeýle ýagdaý №3 tablisada, ýagny №6 gazuw-agtaryş işleriniň

ýelmenýän, suratly keramikanyň nagyşlarynyň esasy motiwleri görkezilendir.

Indi, eger bu tablisalaryň ikisini özarasynda deňeşdirip görsek, onda aşaky III-V gatlaklarda nagyş suratlary ştrihlenen ýaly-da, tutuşlygyna doldurylan ýaly-da görmek bolar. Emma has giçki gatlaklarda (I-II gatlaklar) tutuşlygyna doldurmak praktikasy ýitip, nagyşlaryň içi ştrihlenendir. Bu gözegçilik belli bir netijede çykarmak üçin ýeterlik bolmasa-da, belkide bellenen tehnik usullar ýöne ýerden däl, onda olar wagtlaýyn indikatarlar hökmünde çykyş edýärler.

Iň soňky, 4-nji toplum tablisasy üç gazuw-agtaryş (№3,4,5) işleri boýunça, Ulug depäniň dürli uçastoklarynda ýerleşen we tutuşlygyna keramiki sungatynyň ösüşiniň umumy daragtyny görkezýän nagyşlaryň esasy motiwlerini açyp görkezýär.

Ulug depe obasynda umumy ösüş dargtyny we nagyşlaryň esasy repertuaryny kesgitleňimizden soň dag etek zonasynyň beýleki ýadygärlikleriň şulara meňzeş maglumatlaryna seljeriş işini geçireliň. Seljeriş ilki bilen, Ýeken depe, Ýasy depe we Ýaşylly depe ýaly obalardan başlalyň. Ulug depäniň ýokarda beýan edilen nagyşlaryny esas hökmünde alyp, Ýelken, Ýasy we Ýaşylly depeleriň keramikalary bilen degişli deňeşdirme geçirip, şu 5-nji tablisa alyndy. Şol tablisa görä bu ýadygärlikleriň ählisinde I-VI görnüşler doly görkezilendir, ýagny üçburçlygyň dürli görnüşinde bejerilen kompozision esasly nagyşlar, we tersine, VII-X görnüşleriň has az sanly bolamagy has çylşyrymly, inçeden çekilen suratlar Ulug depe ýaly paýtagt obasynyň köwereleriniň arasynda has ýaýbaňlanandygyna şaýatlyk edýär. Şeýlelik-de, şu korellýasion tablisanyň esasynda gutarnykly şeýle netijä gelmek bolar; keramiki toplumynyň şübhesiz umumylygynda, nagyşlarynyň baý we dürli görnüşliliginde Ulug depäniň köwereleriniň önümleri has tapawutlanypdyr.

Indi Margiana oazisiniň degişli maglumatlaryň ilki bilen Ýaz depe keramiki toplumyna seredip geçeliň. Ilki bilen aýtmaly zat, Ulug depe ýaly Ýaz depe keramiki toplumu hem gadymy Margiana ulgamynda “paýtagt” ýadygärligi bolanlygydyr. Ondan hem başga, bu gazuw-agtaryş işleriň göwrümi köp halatlarda Ulug depäniň gazuw-agtaryş işleriniň masştablaryndan hem ýokarydyr.

Tablisadan görnüşi ýaly, Ýaz depedäki suratly gap-çanaklar san taýdan ulylyklaryna garanynda deň gelmeýär, üstesine-de, Murgap deltasynda ýönekeý we shematik nagyşlar (jähekler esasan-da üçburçlyklar görnüşinde) has ýaýrandyr. Mundan başga-da, Ýaz depe keramikasynda hemişe nagyşlaryň iç taraplary bolsa, bir ekzemplyary hasaba almazdan, biziň klassifikasiýamyzyň dördünji we başynji tipleri, ýagny hut esasy figuralar tutuşlygyna reňk bilen reňklenen nagyş shemalar düybünden görkezilmändir. Ulug depäniň stratigrafik şurflarynyň materiallarynda, gürrüni edilýän ýerlerde ştrihleme (tutuşlygyna reňk bilen doldurma däl) keramiki önümçiligiň şeýle görnüşiniň has giçki nagyşlary diýilip belenendigini ýadymyza salsak, onda biz Ýaz I-niň materiallary Ulug II-niň giçki toplumyna degişli diýen netijä gelýäris. Aslyýetinde-de, dag etek zonasynda Ulug II we Ýelken II döwrüleriniň medeni gatlaklarynyň nökerleri bilelikde 3 metrden az bolamdyk kuwwatlygy eýeleýärler. Şol wagtda Murgabyň deltasynda umuman Ýaz I tipleriň sinhron gatlaklary ortaça 1,5m. çemesi galyňlykda bolup, Tahyrbaýda bolsa ondan hem az – 0,5m. çemesi.

Günorta Türkmenistanyň hasylly ýerlerindäki obalaryň dinamikasy hakyndaky mesele häzirkî wagtda doly çözülip bilinmese-de, bar bolan arheologik gözlegler ilki bilen Günorta Türkmenistanyň dag etek etraplary, birneme soňrak bolsa Murgap deltasynyň basseýni gurulypdyr.

Irki demir döwrüniň keramika toplumynyň sanyny gutarmak bilen, köwere gap-çanaklar hakyndaky soragyň üstünde durup geçmegimiz gerek. Gazuw-agtaryş işleriň netijesinde birnäçe ýadygärliklerde ýelmenip ýasalan, şol sanda suratly gap-çanaklar köwere, suratsyz keramika bilen bir ýerde ýerleşenligi anyklandy. Murgabyň deltasynyň materiallary arkaly geçirilen deňişli hasaplamalar 3 gazuw-agtaryşyndan soň Ýaz depäniň iň aşaky XIII gatlagynda köwere gap-çanaklaryň ýek-tük ekzemplýarda duş gelendigini görkezdi. Köwere keramikanyň udel agramy ýuwaş-ýuwaşdan artýan hem bolsa, Ýaz depe I toplumyň çäginde şu anyk gazuw-agtaryş işinde göterim hasabynda gap-çanaklar şeýle yzygiderlikde ýerleşendir: çal (сероглиняный) – 14,5%; ýelmenip ýasalan suratly – 4%; ýelmenip ýasalan suratsyz – 70%; we köwere – 11%.

Dag etek zonasynyň materiallary boýunça-da şeýle ýagdaý bolar, ol ýerde köwere gap-çanaklaryň udel agramy birneme ýokary bolsa-da, erňekler boýunça hasaplamalr ýelmenip ýasalan keramikanyň peýdasyna 1:2 gatnaşygy berýär. Tehniki nagyşlary boýunça köwere gap-çanaklar hiliniň gowulygy bilen tapawutlandyrylýar: garyndysy görünmeýän palçykdan (käbirlerini, çäge garyndylyny hasaba almazdan) bişirilen, daş ýüzünden, düzgün bolşy ýaly, ýaşylymytyl ýa-da sarymytyl angob geçirilendir. Esasy şekilleri – kuboklar, okaralar, ýarymsferik käseler, gorşok şekilli gaplar, humlar we humçalar.

Irki demir asyryň köwere keramikasynyň genetiki Namazga VI döwrüniň бүрүнч еýýамыныň gap-çanaklaryndan başlanýandygy häzirki wagtda subut edildi diýip hasaplamak bolar. Mundan başga-da, Ýaz I tipli ýadygärlikleriň we Namazga VI-njy дәplerini dowam edip gelýän ýadygärlikleriň irki demir asyrynda bilelikde ýaşandyklaryny çaklamaga esas bar. Bu nukdaý nazardan, eger Ýaz I döwründe ýelmenýän suratly gap-çanaklar has

köp ýaýran bolsa, onda onuň bilen bilelikde ýaşan köwere ýuwaş-ýuwaşdan onuň ýerini tutan diýip hasaplamak dogrudyr. Soňra gap-çanaklaryň esasy bolandygyna Ýaz II we III görnüşli toplumlar şaýatlyk edýär. Şeýle baglanyşygyň netijesinde bu iki toplumy-da bir umumy Ýaz II görnüşli birleşdirme maksada laýyk bolar. Bu iki toplumynda ýelmenip ýasalan, şol sanda suratlylaryň doly ýitip gitmegi we düýbünden ýokarky bölegi zaýаланан banka şekilli gaplaryň giňden ýaýramagy häsiýetlidir.

Ýaz I tipli toplumyň gelip çykyşy hakyndaky sorag birneme çylşyrymlydyr.

Gysgaça soragyň taryhy şulara alyp bolýar: - biziň asyrymyzyň başynda amerikanlar ilkinji sapar ýelmenip ýasalan suratly keramika gatlagyna (Änew IV diýip tapawutlandyrdylar) duş gelenlerinde, eýýam Ýe. Şmidt ýelmenýän suratly gap-çanaklaryň köwereler bilen çylşyrmak faktlaryna daýanyp, taglymaty öňe sürdi. Ol taglymata laýyklykda bu täze medeniýeti ýaýradyjylar Günorta Türkmenistana daşyndan gelipdir. Şmidtň pikiriçe, Köpetdagyň dag eteklerini basyp alan, sonuň bilen birlikde ýerli medeniýetiň döpleriniň ösüşini bes edilen Orta Aziýa sähralarynyň (çöllügininiň) göçüp-gonyp ýören taýpalary bolupdyr. Şol döwür şeýle hem atlandyrylypdyr: “Warwar siwilizasiýa eýýamy” (W.S.E.). Bu taglymat taryhy, şol sanda sowet ylmyna giripdi. Uruşdan soňky ýyllarda Günorta Türkmenistanyň esasy barlag geçiriji A.A. Maruşenko⁶; ýelmenip ýasalan suratly gap-çanaklary bolan Ýelken depe II toplumy tapawutlandyryp, bu taglymaty, maldarçylyk bilen meşgullanýan taýpalaryň gelmegi bilen baglanyşykly ýerli halkyň ýaşaýyş taryhynda çuň regres döwrüne göz

---

⁶ Марущенко А.А. Елкен-депе (отчет о раскопках 1953, 1955 и 1956 гг) труды ИИАЭ АН ТССР. Том 5. Ашгабат 1959. том. sah.54

ýetirmek, bilen doly goldady. Emma bu nädogry taglymatdyr, çünki, maldarlaryň ekerançylar bilen goşulyşmagy hiç haçan jemgyýetiň ösmeginde “regress” pese düşmegi dälidir.

Gözlegçileriň agzybirlikli pikirine görä, bu arheologik toplum Günorta Türkmenistandaky Ýaz I görnüşli maglumatlaryna we Demirgazyk Owganystanyň Gündogar Horasan medeniýetine gabat gelýär. Bu ýerde iki bende-de Şibergan oazisinde (Tylla depe) Naibabad oazisinde günorta türkmenleriňkä meňzeşlik duýulýan materiallar tapyldy (Sarianidi W.I., 1972).

Medeni gatlaklaryň galyňlygynyň tapawutlanyşynyň obalaryň, suratly keramikalarynyň nagyş shemalarynyň meňzeşliginiň esasynda (Demirgazyk Owganystana degişli medeni gatlaklaryň galyňlygy 10m. ýokarydyr), Günorta Türkmenistanyň irki demir asyrynyň medeniýetiniň Tylla depe görnüşli ýadygärlikleriň medeniýetinden gelip çykan diýip çak edilýär (Sarianidi W.Ş., 1972, 29-32 sah.).

Dogrudan-da, Tylla depede şeýle güýçli medeni gat-gat bolup ýerleşen gatlaklaryň ýüze çykmasynyň kanunylygy hakynda käbirlerde şübhe döredýär (Hlopina L.I., Hlopin I.N., 1976, 200-203 sah.). Emma, ýadygärlikde geçirilen täze gazuw-agtaryş işleri ilkinji netijeleri tassyklaýan goşmaça gurluşyk gorizontlary anyklady (Sarianidi W.I., Hojaniýazow T.H., 1980).

Her niçik-de bolsa, demirgazyk owgan materiallary Günorta Türkmenistanyň suratly keramikasynyň çeşmelerini tapmak jähtinden içgin öwrenilmeli; Tylla depäniň bolsa arheologik maglumatlarynyň gysgaça häsiýetnamasy aşakda berilýär.

Ýadygärlikde üç döwür görkezilýär:

Tylla I, Tylla II we Tylla III.

Tylla I toplumyna ýelmenip ýasalan, şol sanda suratly gap-çanaklaryň köwereler bilen bilelikde bolanlygy häsiýetlidir.

Tylla II döwründe ýelmenip ýasalan, şol sanda suratly gap-çanaklary-da, köwereler-de üýtgemändir. Ýöne bu döwürde ilkinji gezek gara palçykly we çal palçykly gap-çanaklar peýda bolýar.

Tylla III suratly gap-çanaklaryň we gara ýylmanyňlar birden azalyp, köwere gap-çanaklaryň has ýaýrandygy bilen häsiýetlidir. Giçki döwürde Ahemenid döwrüne häsiýetli silindr-konus bankalar peýda bolýar.

Indi Günorta Türkmenistanyň we Demirgazyk Owganystanyň degişli maglumatlaryny deňeşdirip görsek, Tylla depäniň maglumatlarynyňky suratly gap-çanaklaryň nagyş repertuarynyň dürli görnüşliligini boýunça meňzeşlikler Murgabyň basseýninde däl-de, dag etek zonasyndaky ýadygärliklerde tapylýar diýip çak etmek bolar. Beýleki tarapdan gara ýylmanan gap-çanaklaryň diňe Tylla II gatlagynda we Günorta Türkmenistanyň ýadygärliklerinde bolmagy, bu ýerde Tylla I toplumyna degişli maglumatlaryň bolmagyny görkezýär.

Sözümizi jemläp aýdanymyzda demirgazyk owgan görnüşi Günorta Türkmenistan görnüşi bilen utgaşyklydyr. Çak edilýän baglanşygyň içki mehanizmini anyklamak heniz kyn, emma bu meňzeşlik maddy medeniýetiň – suratly keramika – ýeke bir derejesi bilen çäklenmeýändigini, eýsem kerpiç platformada salynan, gümmezli goranyjy diwarlary bilen örtülen galaly obalaryň meňzeş tipliligini, antropomorf we zoomorf plastikalarynyň bolmanlygy, obalaryň çäklerinde öli adamlaryň jesetleriniň jaýlanylmandygyny bellemek zerurdyr. Şu aýdylanlar, seredilip geçilen iki toplumyň biri-birine ýakyndygyny, olaryň genetik baglynyşygyny çap etmäge esasdyr.

GADYMY HOJALYK WE JEMGYÝEÇILIK GURLUŞY

Ýokarda birnäçe ýola belleýşimiz ýaly, Ýaz I tipli arheologik toplumyň umumy medeni-taryhy hakynda maglumatlar örän azdyr. Irki demir döwrüniň gatlaklarynyň hemmesi diýen ýaly köp metrli Ýaz II-III tipli gatlaklar bilen örtülipdir. Şoňa görä-de, hususy jaýlaryň gurluş tipleri, obalaryň özleriniň umumy planirofkasy häzirki wagta çenli näbelliligine galýar. Bu bolsa maşgala we jemgyýet häsiýetli meseleleriň çözülmegine böwet bolup durandyr. Bir söz bilen aýdylanda, irki demir asyrynyň hojalyk bazasy bilen baglanyşykly şu we beýleki meseleler çaklama esaslanarlyk bolup galýar. Ýöne Ýaz I arheologik toplumynyň aýdyň oturmly, ekerançylyk häsiýetlidigi barada şübhe bolup bilmez. Heniz gazuw-agtaryş işlerinde däneli ekinleriň dänelerine duş gelinmedik hem bolsa, giçki бүрүнч еýýамының аналогыалары боýунча irki demir asyrynda-da, eneolitik döwründen belli bolşy ýaly, bu ýerde esasan ýeňil bugdaý we ikihatarly arpa we Günorta Türkmenistana dāp bolan däneli ösümlikleri kultiwirlendigini çaklamaga esaslar bar.

Köpetdag zonasynyň dag etekleriniň suwarymlarynyň häsiýetleri hakynda ýörite barlaglar çakli hem bolsa, şundan öňki döwür ýaly, irki demir döwrüniň obalary öz hojalyklaryny, ylaýta-da ekerançylygy dag etek derýalarynyň suwlary bilen suwarypdyrlar diýip pikir edip bolar. Meselem, Duşak we Loinis (dagdan gaýdýan derýajyk). Köp gezek suwarmak üçin bu derýajyklaryň üstünde ýörite suw tarazçyk desgalary bejerilendigi çak edilýär.

Murgap deltasynyň gadymy basseýniniň maglumatlary köpräkdir. Bu sebitiň wizial barlygy we ýadygärlikleriň kartografiýasy bu ýerde irki demir asyrynyň oazisileriniň ýerleşmegi iki magistral degişlilikde 36 we 55 km. çemesi uzynlykly kanallarynyň geçirilmegi bilen baglanyşyklydygyny çaklamaga getirdi. Mundan başga-da, bu sebitde geçirilen täze barlaglar

bürünç eýýamynyň has gadymy oazisleriniň häzirki Baýramaly we Mary şäherlerinden demirgazyga tarap 100 km. daşlykdaky günorta-gündogar Garagum çöllüginin jümmüşinden gelip çykandygy kesgittendi. Şol sebäpli, bu obalaryň suw ulgamlaryndan peýdalanandygyny düşnükliidir.

Soňra, b.e.çenli II münýyllygyň II ýarymýyllygy aralygynda bu ýerde ýene-de birnäçe gadymy ekerançylykly oazisler emele gelýär. Emma, olar Ýaz depe oazisine golaý, günorta ugurda ýerleşendir. Suwarylýan meýdanlaryň göçürilmegine şaýatlyk edýän oazisleriniň bu topagrafiýasy, Murgabyň migrasiýasy we Garagumyň günorta-gündogar böleginde ulanylan derýa ulgamynyň ýuwaş-ýuwaşdan dargap başlandygy bilen baglanyşyklydyr. Ondan bürünç eýýamynda-da, irki demir asyrynda-da ekerançylyk hojalygyň esasy Murgabyň suw gollaryna esaslanandygyny çaklamak bolar. Bu bolsa şeýle suw gollarynyň esasynda aryk, uly bolmadyk kanallar görnüşinde kiçeňräk irrigasion desgalaryň döredilendigini aňladýar. Bu bolsa hasyllygy ýokarlandyryp, kä halatlarda ýylyň dowamynda bir hasylyň ýerine iki hasylyň alynmagyna ýardam edýär.

**ŞOL ZAMANLARDA TÜRKMENISTANYŇ
ÝERINDE ÝAŞAN ŞALYKLAR: AHEMENILER,
ISGENDER ZÜLKARNEYİN, SELEWIKLER,
PARFIÝALAR, HOREZMILER, KUŞANLAR,
AFRIGITLER,
EFTALILER. BISUTIN ÝAZGYLARY.
TÜRKMENISTANYŇ DAŞ WE MIS
ZAMANLARYNDAKY SUNGATY.**

Turkmenistanyň taryhynda ýazylyşyna görä, demir eýýamynyň başlarynda, ýagny b.e. öňki I münýyllygyň üçden biriniň ikisinde bu ýerde ilkidurmuş jemgyýeti

dargap, synpy jemgyýete geçilipdir. Emma biziň pikirimizçe, eneolit zamanada, ylaýta-da бүрүнç zamanynyň soňky müňýyllygynda bolup geçen özgerşikler şol geçiş döwrüni biraz aňry süýşürmäge mümkinçilik berýär. Бүрүнç zamanynyň ahyrlary has takygy b.e.öňki II müňýyllyk Türkmenistanyň gadymyýetinde taryhy sepgit bolupdyr. Şu döwürde synpysyz jemgyýet synply jemgyýet bilen ornyny çalyşypdyr. Adamlar durmuş deňsiziliginiň ilkinji kada-kanunlarynyň talaplaryna laýyklykda ýaşap başlapdyrlar.

Demir eýýamynyň başlarynda bolsa hususyýetçilik howasyndan hem dem alynýan eken. Demir gurallary bilen birlikde hususyýetçilik hojalygyň ösmegine itergi beripdir. Dehistanda (onuň gadymy ady Girkaniýa, häzir bolsa ýerli ilat Maşat-Misseriýan diýýär), Murgabyň hem-de Amyderýanyň aşak akymlarynda uly ýer massiwleri özleşdirilipdir, kanallar çekilipdir. Mysal üçin, Etrek we Sumbar derýalaryndan Maşat-Misseriýan düzlüğine çekilen kanallar 50-60 km. meýdana uzap, orta we ownuk ýaplar bilen bilelikde çylşyrymly suwaryş ulgamyny emele getiripdir. Бүкүрсäp ýatan boz ýerleriň münherçe gekтарыnda gawun, garpyz, bugdaý hatda şaly ekilipdir, miweli baglar ösdürilip ýetişdirilipdir. Bu bol suwly, mes toprakly ekin-tikinli jennete meňzäp duran gülzarlyk jahankaşdeleri haýran edipdir. Gadymy grek alymlary Diodoryň we Strabonyň, Aleksandr Makendonskiniň ýörişlerine bagyşlap ýazan ýazgylarynda şeýle setirlere bar: “Aleksandr Girkaniýanyň ähli şäherlerini basyp almak bilen “bagtly ilat” diýilýän ýere ýetdi. Dünýäniň hiç bir ýurdy özüniň baýlygy hem-de täsin miweleri bilen oňa taý gelip bilmez. Girkaniýa köp şäherli, gaty uly mes toprakly düzlük ýurt. Bir düýp üzümiň hasyly 450 kg, injiriňki 3 tonna barabar bolup, orak wagtynda ýere gaçan däneler geljek ýylyň bol hasylynyň düýbünü tutmaga ýetýär. Ol ýerde dub agajyna meňzeş agaç bar. Onuň ýapraklaryndan bala meňzeş suwuklar akýar, ýerli ilat ony

iýmit üçin ullanýar, tokaýlarda balçylyk bilen meşgullanýarlar.” Bu sözler düşündiriş talap etmeýär. Emma bu setirleriň aňyrsynda ýatan uly many bar, ýagny Aleksandr şu topraga aýak basýança (b.e.öňki IV asyr) ilat eýýam durmuş deňsizlik bilen öwrenişen (taryhda şeýle durmuş psihologiýasynyň ornaşmagy üçin birnäçe asyr gerek bolýandygy bellidir) bolmaly. Hut şeýle bolansoň köpün güýjüni kanallary gurmaga, ýerleri özleşdirmeklige gönükdirmekligi başarypdyrlar. Ol kanallaryň, ýapdyr, çilleriň yzlary häzirem bildirip dur.

Murgabyň aşak akymynda emele gelen oazisiň merkezinde gurulan köşk hem jemgyýetde dörän durmuş deňsizliginiň özboluşly görkezijisidir. Şol döwürde çenli Namazgadepe, Altýndepe şäherleri pese gaçyp başlapdyr. Ýurtdan göçen ilat Murgabyň aşak akymlyrynda birnäçe oba emele getiripdir. Ýaz depe şolaryň biri eken. Bu obalar ekerançylygyň dag etek medeniýetini dowam etdiripdirler we ösdüripdirler. Ýaz depe galasynda uly köşk bolupdyr. Onda uzyn koridora meňzeş we inedördül otaglar iki hatar edilip gurlypdyr. Köşkde diwary mäkäm duruzýan dik çykgytly, söýgetli bir giň jaýam bar eken. Çig kerpiçden gurlan köşgüň möçberi, diwarlarynyň galyňlygy ünsü özüne çekýär. Hasaplamalara görä, ony gurmak üçin yüz münlerçe kerpiç harçlanypdyr. Şol zamanlarda şeýle ägirt ymaratlary diňe gul zähmeti ulanylanda gurup boljakdy. Köşgüň bina edilişinde Mesopotamiýada gurulan köşklere çalymdaşlyk bar.

Ýaz depeden tapylan demir eýýamynyň başlaryna degişli küýze gap-gaçlaryň ýüzünde dürli nagyşlar çekilipdir. Nagyşlarda hususan-da üçburçlyklara syrygýan şekiller agdyklyk edýär. Üçburçlygyň ýokarsy ýokary garadylyp çekilip, küýze gabyň ýokary gyrasynda jähek emele gelipdir. Şeýle nagyşlar çaklaňrak gaplara mahsusdyr. Uly humlarda bolsa gabyň agzynyň gyrasynda ýa-da şonuň aşak ýanynda iki sany göni çyzyk çekilipdir. Humuň orta gürpünde hem göni çyzyk bar, ýokary

eňregindäki çyzyklar bilen orta gürpdäki çyzyklaryň arasynda dürli nagyşlardan emele getirilen üçburçluklar şekillendirilipdir. Çyzyklaryň arasynda uly nokatlar bar. Üçburçluklar romblara bölünipdirler, olaram nokatlar bilen ştrihlenip ýa-da tutuşlygyna reňklenip küşt tertibinde ýerleşdirilipdir.

Arheologik barlaglaryň netijesinde, Ýaz depäniň aşaky gatlagyndan (b.e.öňki VII-V asyr) demir paltanyň bölegi, ýokary gatlagyndan (b.e.öňki V-IV asyr) bolsa, 6 sany demir palta bilen bir demir ýonguç tapyldy. Orta gatlakdan tapylan blýaha (ýasyja demir), altyndan ýasalan gulak halka, daşy gelşikli çarçuwaly (ramaly) aýna amalykaşaň sungatynyň ösüş geriminiň giňelendigini aňladýar. Bu döwürde gap-çanaklaryň ýüzüne nagyş çekmek kemkemden azalyp, soňra ýitip gidýär.

Amyderýanyň aşak akymlarynda ýaşan taýpalar Täzebagýap medeniýetini döredipdirler. Aýdylyşyna görä, ol medeniýet Gazagystanyň we Güorta Sibiriň medeniýeti bilen baglanyşykly bolupdyr. Täzebagýaplylar Angagala diýilýän ýerde gönüburçly ýerkümede ýaşapdyrlar. Olaryň küýze gap-çanaklary elde ýasalypdyr (bular da heniz küýzegärçilik çarhy ýok eken). Gaplaryň ýüzündäki nagyşlar bolsa, ýa oýulyp ýa-da ülnide çekilipdir. Täzebagýaplylar ekerançylyk bilen bir hatarda maldarçylyk, balykçylyk bilen meşgullanypdyrlar.

Akademik S.P. Tolstowyň pikirine görä, sag kenar Horezmde Täzebagýaplylar bilen goňsuçylykda Süýergan medeniýetine degişli taýpalar ýaşapdyrlar. Janbasgalada süýeganlylaryň ýaşan süýri jaýlary tapyldy. Bularyň hem gelip çykyşy Täzebagýaplylaryňka meňzeş, özlerem şolaryňky ýaly, ekerançylyk bilen bir hatarda maldarçylyk, balykçylyk bilen meşgullanypdyrlar. Demir asyrynyň başlarynda bu taýpalaryň hojalygynda ekerançylyk esasy orna geçipdir. Horezmde ekerançylyk medeniýeti çalt ösüp başlapdyr.

Dehistanda, Murgabyň we Amyderýanyň aşak akymlarynda ýaşan taýpalar köplenç ekerançylyk bilen meşgullanan bolsalar, Merkezi Garagumda, Uzboý hem-de Sarygamyş sebitlerinde hojalykda esasy orun çarwaçylyga degişli bolupdyr. Çarwa hem ekerançy taýpalar alyş-çalyş aragatnaşygyny saklaýar eken. Mysal üçin, maldarlar ekerançylara et, süýt, ýün önümlerini berip, deregine bugdaý, arpa, jöwen, bag-bakja önümlerini alypdyrlar. Alyş-çalyşyň artmagy bilen çarwalarda hem durmuşy tapawutlar çuňlaşypdyr. Demir asyrynyň başlarynda bularda hem baýy garyby aýyl-saýyl bildirýän eken.

Türkmenistanyň gadymyýetinde synpy jemgyýetiň ilki başlarynda ilatyň ýerleşişini we olaryň durmuş-ykdysady ýagdaýy şeýleräk bolupdyr. Uzak geçmişiň demir eýýamynyň başlaryna çenli döwri esasy arheologik tapyndylar boýunça öwrenilendir. Ol tapyndylar näçe möhüm bolsa-da hemme zat hakynda maglumat bermeyär. Mysal üçin, iň gadymy taýpalaryň öz zamanynda nähili atlandyrylandygyny mälim edenok. Şol sebäpli olar hakda aýdylanda awçylar ýa-da balykçylar, ekerançylar ýa-da maldarlar diýip çäklenmeli bolýar. Ozal bellenip geçilişi ýaly, Jeýtunly, Gubaseňnili, Altyndepeli, Göksüýrüli, Täzebagýaply diýilmegi hem şol ýerleriň häzirki zamanda atlandyrylyşy bilen baglydyr. Ýazuw ýadygärlikleriniň ýüze çykması şondan buýana taýpalaryň nähili atlandyryandygyny bilmäge mümkinçilik döretdi. Ýazuw ýadygärliklerine esaslanyp biz demir asyrynyň başlarynda Maşat-Misseriýanda ýaşan taýpa girkanylar, Köpetdag etegindäkilere parfiýalylar, Murgap derýasynyň aşak akymlaryndakylara bolsa horezmliler diýilendigini bilýäris. Çölde çarwaçylyk bilen meşgullanýan taýpalara dahlar, massagetler, sarmatlar diýilipdir. Bu taýpalar etniki taýdan bir-birlerine golaý bolupdyrlar, özlerem ýewropapisint jynsyna degişli eken.

Demir eýýamynyň başlarynda, ýagny ýazuw ýadygärlikleriniň ýüze çykan wagtyndan başlap, diňe bir Türkmenistanyň gadymyýetine degişli taýpalaryň durmuşy däl, eýsem goňşy ýurtlar barada-da ygtybarly maglumatlar geçmişde Türkmenistanyň käbir welaýatlary ençeme gezek ol ýurtlaryň düzümine giripdir. Atababalarymyzyň ykbaly haku-nähak ol haklaryň ykbaly bilen çatlyşypdyr. Şeýlelik-de olaryň geçmişine öwrenmek öz geçmişimizi has doly göz önüne gatirmäge ýardam edýändir.

B.e.öňki VII başlaryna çenli gadymy parsalaryň döwleti Midiýa emele gelipdir. Parfiýa bilen Girkaniýa hem onuň düzümine giripdir diýip çak edilýär. Midiýanyň alyp baran uruşlarynyň netijesinde Assiriýa, Urartu döwletleri ýykylypdyr. Midiýada ýurt ilkinji gezek satraplara bölünipdir.

Ahemeniler

B.e.öňki 550-nji ýylda pars taýpalarynyň biriniň serdary Kir Midiýanyň paýtagty Ekbatanany basyp alypdyr we Ahemeniler döwletini esaslandyrypdyr. Öňki Midiýa garaşly welaýatlar Ahemenileriň gol astyna geçipdir. Kir Kiçi Aziýada Lidiýany, soňra Wawilony eýeläp, 539-njy ýylda Orta Aziýany basyp almaklyga girişipdir. Ol syýasy taýdan özara soýuzda duran Baktriýany we Margianany, şeýle hem Sogdianany (Özbegistanyň Zerewşan we Kaşkaderýa sebitleri), Horezmi boýun egdiripdir. Emma b.e.öňki 530-njy ýylda Orta Aziýanyň çarwa taýpalary bilen bolan söweşde pars goşunlary derbi-dagyn edilipdir. Kir hem öldürilipdir. Uly goşunyň ýenilip, beýik serkerdäniň özüniň hem öldürilmegi döwürdeşlerini haýran edipdir. Bu hakda köp rowaýatlar, çaklamalar döräpdir. Hat-da ol ýeňiş gazanan çarwalaryň atlary hem dürli çeşmelerde dürli görkezilipdir. Geradot olara massagetler diýse, Beros dariler (dahlar), Ktesiýa bolsa derbikler diýipdir.

Şu maglumata görä, Kir massagetleri boýun egdirmegi ýüregine düwürdir. Massagetler bolsa örän köp hem edermen halk bolupdyr. Şol döwür olaryň patyşasy ölüp, onuň dul galan aýaly Tomiris (häzirki zaman dili bilen aýdylanda Tumar) patyşalyk edýän eken. Kir Tomirisiň ýanyna ilçilerini iberip onuň özüne durmuşa çykmagyny teklip edipdir. Ýöne Kiriň düýp maksady diňe bir öýlenmek däl-de, massagetleri özüne tabyn etmeklik bolupdyr. Tomiris bu mekirlige düşünpdir we onuň teklibini kabul etmändir. Ilçileriň üsti bilen bolsa oňa: “Sen gowusy yzyňa gaýt, sebäbi söweşiň kimiň peýdasyna gutarjagy belli däl. Eger gaýtmasaň, gana suwsan bolsaň, men seni gandan doýuraryn”, diýen habary ýetiripdir. Kir oňa asla gulagam asmandyr. Araks derýasynyň boýunda söweş başlanýar. Gerodotyň aýtmagyna görä, bu wagşylyk zamanynyň iň aýylganç wakasy bolupdyr. Iki goşun ilki esli aralykda bir-birine garşy durup ýaýdan ok atypdyrlar. Soňra naýzadyr, peýkamlar bilen söweşipdirler. Söweş uzak dowam edip, ahyry massagetler ýeňipdir. Serilip ýatan läşleriň arasyndan Kiriň maslygyny tapyp Tomirisiň ýanyna eltip beripdirler. Tomiris onuň kellesini gandan doldurylan meşige çümdürip: “Men seni gandan doýurmaga söz beripdim, sözümde-de tapyldym” diýipdir.

Gerodotyň aýtmagyna görä, massagetler atlam, pyýada-da ussatlarça söweşip bilýär ekenler. Olarda ähli zatlar misden we altynan ýasalypdyr. Sebäbi bularyň ýurdunda mis, altyn köp bolup, demirdir kümüş ýok eken. Massagetler kellä geýilýän sopbaşdyr gulak daňylaryny altyn bilen bezemegi gowy görüpdirler. Atlaryny döşüne çenli misden ýasalan sowut bilen örtüpdirler. Atyň kellesi, agyzdyrygy uýany bolsa, altyn bilen bejerilipdir. Massagetler Güne hudaý diýip, şoňa çökünypdyrlar. Olar hudaýy ganatly atyň üstünde oturan, kellesi altyn şlemli eli dartylan ýaýly we altyn peýkamly ägirt pälwan şeklinde göz önüne getiripdirler. Massagetler iň gowy görýän atlaryny Gün hudaýyna gurban beripdirler. Sebäbi

bularda at keramatly hasaplanypdyr. Häzirki türkmenlerde at hakda alada etmek, ony göze başa deňemek, ana şol massagetlerden galan endikdir. Alymlaryň kesgitlemeklerine görä, häzirki ahal-teke ýomut atlary-da, şol massaget, şeýle hem dah, parfiýa atlarynyň nesilleridir. Massagetleriň uçup barýan hudaý hakdaky ynançlarynyň esasynda soňra bolsa musulmançylyk döwründe Hezret Aly we onuň (uçýan) Döldüli hakyndaky rowaýat döräpdir. Ol rowaýat häzirem türkmenleriň arasynda giňden mälimdir.

Kir ölensoň, onuň ogly Kambis Ahemenitler döwletiniň patyşasy bolupdyr. B.e.öňki 522-nji ýylda Kambis ölüpdir. Ýöne bu wakalar döwründe Egeý deňzinden Hind derýasyna çenli uzap giden ägirt imperiýanyň hemme ýerinde diýen ýaly Ahemenitlere garşy tolgunyşyklar möwç alýar. Şol ýyl tagta çykan Dariý I (b.e.öňki 522-486 ýý) bada-bat gozgalaň ýatymaga girişipdir. Dariý I häzirki Eýranyň Hemedan şäheriniň 100 km. günbatarda ýerleşen Bisutin gaýasynda gadymy pars, elam we wawilon dillerinde şine şekilli hatda ýazgy ýazmagy buýurypdyr. Ol soňra behistun ýazgylary ady bilen taryha giripdir. Ol ýazga Dariý I-niň kimdigi, onuň agalyk eden ýyllarynda nirelerde nähili ýeňişler gazanandygy, imperiýanyň düzümine haýsy welaýatlaryň girenligi we ş.m. maglumatlar ýazylypdyr.

Bisutin ýazgylarynda Ahemenitlere tabyn edilen döwletleriň arasynda Parfiýa, Horezm, Sogdiana, Baktriýa görkezilipdir. Margiana bolsa Baktriýa bilen syýasy soýuzda durandygy, käwagt olaryň bir welaýat hasaplananlygy üçin aýratyn ýazylymandyr. Emma Ahemenitlere garşy baş göteren ýerler beýan edilende, Margiana ilkinjileriň hatarynda ýazylypdyr. Margianadaky gozgalaň heniz Kambis dirikä başlanyp, soňra Dariý I wagtynda has güýçlenipdir. Gozgalaňa Margianaly Frada atly adam ýolbaşçylyk edipdir. Gozgalaňçylary goňşulykda gum içinde ýaşan çarwa saklar goldapdyr.

Fradanyň gozgalaňy Türkmenistanyň gadymy ýazuw ýadygärliklerinde mälim bolan ilkinji halk hereketidir. Margianadaky gozgalaňy ýatyrmak üçin Baktriýanyň satrapy Didarşiň ýolbaşçylygyndaky uly goşun iberilipdir. Bisütün ýazgysynyň habar bermegine görä, b.e.öňki 522-nji ýylyň Bitaraplyk aýynyň 10-nda gozgalaňçylar derbi-dagyn edilipdir, 55 müň adam öldürilip, 6500-si ýesir alynypdyr. 521-nji ýylda Parfiýadaky we beýleki welaýatlardaky gozgalaňlar basylyp ýatyrylypdyr. Emma Garagumdaky çarwa halklar boýun egmändir. B.e.öňki 517-nji ýylda Dariý I özi saklaryň garşysyna goşun çekip ugrapdyr. Söweşde sak goşunlarynyň esli bölegi ýok edilip, olara baştutanlyk eden Skunha bolsa ýesir alynypdyr. Ýöne munuň bilen hem iş tamamlanmandyr.

Saklardan Syrak diýen bir çopan Dariý I-iň ynamyna girmek üçin öz bedenini gök dalak, ýüz gözünü persala edip, onuň ýanyna gelip, Sak serdaryndan jebir çekendigini, olardan ýaña içiniň ýanyp durandygyny, eger-de islese oňa saklaryň galan goşunlarynyň nirede gizlenýändigini görkezjekdigini aýdypdyr. Dariý I onuň sözlerine ynanyp, yzyna düşüpdür. Syrak bolsa olary suwsuz çölüň jümmüşine alyp gidipdir. B.e. II asyrynda şap geçen Poliyeniň aýtmagyna görä, pars goşunlaryny dogry gelen ajaldan diňe tötänleýin ýagan bir ýagyş halas edipdir.

Ahemeni patyşalary öz tabynlygyndaky welaýatlarda ýerli medeniýeti gysyp, Pars medeniyetini ornaşdyrmaga synanyşyk edipdirler. Emma ýerli sungat däpleri ýitmän saklanypdyr. Ýöne olar belli bir derejede Ahemenileriň sungat däpleri bilen goşulyşypdyr. Has takygy iki sungat bir-birine täsir edipdir. Mysal üçin, Kir patyşa özüniň agalyk eden ýyllarynda boýun egdirilen ýurtlarynyň iň gözəl binagärçilik şekillendiriş sungatyny Suzi şäherinde gurulýan köşklerde ulanmaklygy buýrupdyr. Şeýlelik-de köşkeriň sütünleriniň ýokary

bölegi Müsür, Mesopotamiýa, Kiçi Aziýa, Margiana üzüm hoşalarynyň şekilleri bilen bezelipdir. Persapol şäherinde Dariý I mazarynda daşyň ýüzünde gara reňk bilen çekilen äpet uly hoşalar hem Margiana üzümleriniň hoşalarydyr.

Ahemeniler döwründe imperiýada haryt gatnaşyklary ösüp başlapdyr. Altyndan hem-de kümüşden pul (monetalar) ýasalyp, dolanyşyga goýberilipdir. Suzi şäherinde we beýleki merkezi welaýatlarda Kiçi Aziýa, Baktriýa, Hindistana barýan ýollar gurlypdyr. Taze şäherler peýda bolupdyr. Bisütün ýazgylarynda şeýle şäherleriň hatarynda Parfiýanyň hem iki şäheri Patigrabana we Wişnauzatiş ýatlanyp geçilýär. Bu döwre çenli Parfiýada eýýam kârizler bar eken. Ahemeniler kâriz gurany salgytdan boşadany üçin, ýene ençeme kârizler gurlupdyr. Margianada täze oazisler döräpdir, şol oazisleriň birinde Merw şäheriniň iň gadymy özeni Erk gala peýda bolupdyr. Ol häzir opurylyp giden galalaryň örküşleriniň arasynda äpet uly aý krateri? ýaly bolup ýatyr. Diametri ýarym kilometre golaý, özem tegelek görünýän (hakykatynda köp burçly) Erk galany henizem barmasy kyn, kert diwarlar gurşap otyr. Erk galada gazuw-agtaryş işleri geçirilende b.e.öňki I müňýyllygyň ortalaryna degişli gatlakdan düýbi ýalpak banka şekilli küýze gaplar, sapan üçin laýdan edilen göjekler tapyldy. Erk galanyň gurluşynda ullakan süýri kerpiçler bilen harsaň-harsaň pagsalar ulanylypdyr. Galanyň merkezinde 15 metrlik beýik platformanyň üstünde ägirt desga, häkimiň köşgi bina edilipdir. Hasaplamalara görä, şol platformanyň gurluşygyna 3-milliona golaý çig kerpiç gidipdir. Şäheriň töweregini gurşap oturan galanyň düýbünüň ini bolsa 20 metrden hem köp bolupdyr. Şol döwürde gurluşykda täze harby inženerlik gurluşyklary pudagy-ugry döräp başlapdyr. Horezmdäki Küýzeligyr şeýle gurluşygyň aýdyň mysalydyr. Galanyň diwaryndaky süýri diňleri atyjylar galareýasy küşt tertibinde ýerleşdirilen deşikleri bolupdyr. Ahemeniler imperiýasy

söwdanyň pul-haryt gatnaşyklarynyň ösmegi bilen demirçilik, ylaýta-da ýarag ýasaýan ussachylyk, zergärçilik örän düşewüntli käre öwrülipdir. Megerem, şu döwürden başlap halyçylyk kämil sungat hökmünde mälim bolupdyr. Häzirki wagtda Sankt-Peterburgdaky Ermitažda saklanýan halylar kolleksiyasy bu sungatyň iň gadymy nusgalary hasaplanýar. Olar b.e.öňki V-IV asyrlarda, ýagny Ahemeniler döwründe Günorta Türkmenistanda we Eýranda dokalypdyr. Ol halylary professor S.I. Rudenko 1947-nji ýylda daglyk Altaýyň Pazyryk diýen ýerinde gazuw-agtaryş işlerini geçirende tapypdyr. Şonuň üçin olara Pazyryk halylary diýilýär. S.I. Rudenkonyň pikiriçe, olary bu ýere söwda kerwenleri getiripdir. Pazyryk halylary häzirki türkmen halylaryna, ylaýta-da ýomut halylaryna meňzeş. Diýmek, baryp demir asyrlarynda biziň halyçylyk sungatymyz kämil sungat derejesine ýeten eken. Ol oňa çenli lälezar reňkleriň we nagyşlaryň gözlegine näçe asyr sarp etdikä? Belki asyr ýa-da asyrlar däl-de, eýsem eýýämlerdir. Biziň pikirimizçe, türkmen halyçylyk sungatynyň kökleriniň iň bärkisi neolit zamanýndan gözlenmelidir.

Aleksandr Makedonskiniň Gündogara ýörişi.

Mälim bolşy ýaly, Ahemeniler imperiýasy dünýä agalygy ugrunda grek-makedon döwleti bilen b.e.öňki 334-nji ýyldan Aleksandr Makedonskiý gre-makedon goşunlaryna baş bolup, Dardenelli bogazyndan geçip, Ahemeniler imperiýasynyň çetinden giripdir. Iň soňky Ahemeni patyşasy Dariý III bilen birnäçe agyr çaknyşyklar bolupdyr. B.e.öňki 331-nji ýylda Mesopotamiýada Gawgamelli obasynyň ýanynda bolan aýgytly söweşde pars goşunlary çym-pytrak edilipdir. Bu döwre çenli Orta Aziýa halklarynyň köpüsi Ahemeniler imperiýasyndan özbaşdaklyk gazanypdyrlar. Käbir özbaşdak däl hasap edilenlerinde-de merkezi häkimýetiň

täsiri gowşapdyr. Şol sebäpden Gawgamelli söweşine gatnaşmandyr. Baktriýallylar, sogdiýanalylar, hindiler Baktriýanyň satraby Bessiň baştutanlyk etmeginde atyjylary, Parfiýa hem-de Girkan atylary bolsa, Parslaryň soýuzdaşlary hökmünde gatnaşypdyrlar. Gawgamelli söweşinde esasy güýçlerini ýitiren Baktriýaly Bessiň atylary Baktriýa gaçypdyr.

A. Makedonskiý Dariý III yzyna düşükdir. Parfiýanyň Günbatar çäklerine aralaşandan soň Dariý III ýanyndaky ýakyn adamlary ony öldüripdirler hem-de Bessy Aziýanyň patyşasy diýip yglan edipdirler. Bess Baktriýa dolanyp barypdyr. Oňa Sogd, Ariýa (häzirki Hyrat sebirleri) hem boýun egipdir. Käbir maglumatlara görä, ol öz häkimligini Parfiýa hem ýetirjek bolup çalyşypdyr. Bessiň işleri rowaçlanyp gidiberende, Orta Aziýa halklarynyň grek-makedon basypalyjylaryna garşy göreşi has netijeli bolup, olaryň syýasy özbaşdaklygynyň saklanmangy-da mümkin eken, emma Bess turuwbaşdan Beýik döwlet şowinizmi (bu bir milletiň bähbitlerini beýleki milletleriň bähbitlerine garşy goýýan milli duşmançylygy we ýigrenji tutaşdyrýan milletçiligiň iň agressiw görnüşi) syýasatyny ýöredipdir we tizara abraýdan gaçypdyr. Ahemeni agalygyndan ýaňy dynan halklar täze bir hökmirowanyň bolamgyny islemändirler.

Parfiýanyň satrapy Fratafern A. Makedonskiniň önünden çykyp, oňa özüniň boýun egýändigini mälim edipdir. Grek-makedon goşunlary Parfiýada çadyr dikip, dem-dynjyny alypdyrlar, hem-de Orta Aziýanyň jümmüşine aralaşmaga güýç toplapdyrlar. B.e.öňki 329-njy ýylda A. Makedonskiý Baktriýa garşy ugrapdyr. Bessiň ýakyn adamlary ony tutup, grek serkerdeleriň eline tabşyrypdyrlar. Onda-da A. Makedonskiý ýörişi togtatmandyr we şäher yzyna şäher basyp alypdyr. Ýöne ol ýenişler oňa ýeňil düşmändir. Ort Aziýa halklarynyň basypalyjlara garşy göreşleri tutaşypdyr. Göreşe Sogdianaly Spitamen ýolbaşçylyk edeni sebäpli, esasy

wakalar şol ýerde bolup geçipdir. A. Makedonskiý Spitameniň üstüne gaýta-gaýta ýöriş gurapdyr. Agyr söweşler bolupdyr. Ol söweşlere Spitameniň tarapyndan massaget, dah taýpalary hem gatnaşypdyr. Çak edilişine görä, gadymy grek taryhçysy Arrianyň Baktriýada duran grek-makedon goşunlarynyň üstüne çozan “Skif atlylary” diýýänleri-de Günorta-Gündogar Türkmenistanda Margiana oazisiniň çäklerinde ýaşan maldarlar bolmaly. B.e.öňki 328-nji ýylda grek-makedon goşunlary Margianany hem eýeläp, ol ýerde Aleksandriýa şäherini esaslandyrypdyrlar. Ýöne beýik serkerdäniň özüniň bu ýerde bolany ýa-da bolmany heniz nämälimdir. Soňky ýyllarda ylmy barlaglar bu barada aňry soňy belli bir netijä gelmäge mümkinçilik berdi. A. Makedonskiý b.e.öňki 328-nji ýylda Margiana gelipdir. Spitameniň gozgalaňny basylyp ýatyrylypdyr, onuň öziem wepat bolupdyr.

A. Makedonskiý basyp alan ýerlerinde ornaşmak üçin rehimsiz terror bilen bir hatarda ýerli ilatyň ýokary gatlagyny tarapyna çekmek we başga-da dürli heläkçilikli usullary ulanypdyr. Mysal üçin, ol Gawgamelli söweşinden soň, Parfiýada saklanyp, goşunlaryna dync berýän mahaly ilkinji gezek zynatly tikilen Gündogar lybasyny geýipdir. Bu onuň ýerli däpleri “gaýry saýmaýandygyny” alamatlandyrýardy. Rowaýata görä, ol haýsy ýurtda bolsa ýerli bagşylary-da diňläp eken. Orta Aziýada eşiden aýdymalaryndan “Ýelpeselendi” (türkmenlerde ol “Nar agajy” ady bilen bellidir) aýdymy gulagyna has ýaranmyş. Şol sebäpden bu saz grek-makedon goşunlarynyň gimni hökmünde girizilenmiş. A. Makedonskiniň ýerli ilatdan bolan ýaş ýigitlerde halk ýadynda galmak üçin başga-da eden işleri az däl. Spitameniň gozgalaňny basylyp ýatyrylandan soňra, ýerli ilatdan bolan ýaş ýigitlerden 30 müňüsi grek-makedon goşunlarynyň hataryna alnypdyr. Iş ýüzünde bolsa ol ýigitler ýöne esger däl, tabynlylygyň girewi hökmünde

alnypdyrlar. Onuň özi Baktriýanyň satraby Oksiartyň gyzy Roksana, onuň ýakyn egindeşleriniň biri Selewk Spitameniň gyzy Apama öýlenipdir. Kābir maglumatlara görä, A.Makedonskiniň Amyderýanyň boýunda toý tutup alan Roksanany onuň 360-njy gynagy eken. B.e.öňki 327-nji ýylda ol Hindistana ýöriş edipdir. Ony eýeläp yzyna barýarka, 323-nji ýylda 33 ýaşynyň içinde Wawilonda aradan çykypdyr. Arrianyň ýazmagyna görä, ol öz mugallymy beýik Aristoteliň taýýarlan zäheri berlip öldürilipdir. Onuň zorluga daýanýan imperiýasy dargapdyr.

Orta Aziýada grek-makedon agalygy döwründe Horezm, şeýle hem Çarwa massagetler, dahlar, saklar öz erkinligini saklapdyr. A. Makedonskiniň ölen habaryny eşiden Baktriýada we Sogdda duran 20 müň pyýada, 3 müňem atly grek-makedon goşunlary öz watanyna gaýdypdyrlar. Parfiýada duran garnizon hem yzyna çagyrylypdyr. Şu döwürde Orta Aziýa öz erkinligi ugrunda göreşi ýene-de tutaşan bolmaly. Mysal üçin, Margianada gurulan Aleksandriýa zuluma garşy baş göteren ýreli ilat tarapyndan ýykylypdyr.

Selewkler.

A. Makedonskiniň ägirt uly imperiýasynyň dargamagy bilen köp sanly özbaşdak döwletler döräpdir. B.e.öňki 312-nji ýylda onuň ýakyn egindeşi Selewk I Wawilony eýeläp, soňra Siriýany, Orta Aziýa welaýatlaryny özüne birikdirýär. Onuň guran döwleti öz ady bilen Selewkler döwleti adyny alypdyr. B.e.öňki 292-nji ýylda Selewk I Spitameniň gyzyndan bolan ogly Antioh kakasynyň gündogar welaýatlaryna häkim bellenipdir. Damarynda sogdy gany urýan Antioh I (283-261-nji ýyllar) döwründe Orta Aziýa welaýatlarynda grek-makedon basypalyşlary wagtynda weýran bolan şäherler gurlupdyr. Mysal üçin, Margiýananyň merkezinde gadymy Erk galanyň töwereginde uly şäher peýda

bolupdyr. Oňa Margiýana Antiohiýasy diýilýän eken. Şäheriň daşyna äpet aýlanypdyr. Ol gala häzir Göwirgala ady bilen bellidir. Uzynlygy 250 km. töweregi bolan pagsadan galdyrylan ol galanyň galyndylary Baýramaly şäheriniň demirgazyk sebitlerinde saklanyp galypdyr.

Gäwirgala Margiananyň bol hasylly ýerlerine süýşýän çägeden, şol bir wagtyň özünde-de çarwa taýpalaryň çozuşlaryndan gorap saklamaga niýetlenipdir. Ol 320 gektar töwregi meýdany tutupdyr. Bu bolsa şol döwürdäki Rim şäheriniň daşyna salynan galanyň tutýan meýdanyndan hem ep-esli köpdür.

Gäwürgalanyň özi uly dörtburçluk görnüşinde gurlup, dört tarapyndan dört sany derwezesi bar eken. Şol dört derwezededen çekilen ýollar galanyň ortasynda atanak şekilli kesişip, onuň içini dört sany kwartala bölüpdir. Şol kwartallaryň ýerleşişini, olarda gurulan ymaratlary synlanyňda ilatyň durmuş gatlaklara bölünip ýaşandygyny aňmak kyn däldir. Hökümdar toparlar, gul eýeleri, täjirler öz köşklerini, kaşaň jaýlaryny beýleki ilatdan birneme üzňelikde (açyklykda) gurupdyrlar. Şäheriň günorta tarapynda hünärmentleriň kwartaly bar eken, demirgazygynda bolsa garyp-gasarlaryň külbeleri ýerleşipdir.

Selewkler döwründe ekerançylygy ösdürmekde uly işler edilipdir. Gadymy grek taryhçylarynyň ýazmagyna görä, Margianada, Baktriýada, Parfiýada şäher gurluşygyndaky işlere grekler, makedonlar, Kiçi Aziýanyň we Siriýanyň ellinileşen, ýagny grek-gündogar garyşyk medeniýetinden emele gelen şäheleriň ilaty çekilipdir. Biziň pikirimizçe, bular diňe bir şäher gurluşygynda däl, uly suw desgalarynyň gurluşygynda-da möhüm orun eýeläpdirlər. Şu döwürde Murgap derýasynyň boýunda uly suw howdany gurlupdyr. Bent gurlan bolmagy-da mümkindir. Şol suw howdany häzirki Soltanbendiň gurlan ýerlerinde bina edilipdir. Margianada, Horezmde täze kanallar çekilip, suwarymly ekerançylyk has giňelipdir.

Horezmde Janbas-gala, Bazargala, Galalygyz, Goýungyrlangala diýen ýerlerden tapylan küýze gaplary, terrakota heýkeliçler bu döwürde hünärmentçiligiň hem mese-mälim ösändigine şaýatlyk edýär. Şol küýze gaplarda güberçekli nagyşlar bilen atly esgerler, guşlar, düýeler, keýikler örän çeper şekillendirilipdir. Baktriýada, Parfiýada, Sogdda monetalar zikgelenip başlanypdyr. Ilki ol pullar (altyn moneta-stater; kümüş monetalar-drahma, tetradrahma) biçak gymmat bahaly bolup, diňe lomaý söwda etmäge mümkinçilik beripdir. Soňra ownuk monetalar (obollar), şol sanda mis monetalar hem zikgelenip bölek-satuw söwdanyň ýola düşmegine ýardam edipdir. Heniz Ahemeniler döwründe açylan ýollarda kerwen gatnawy indi has ýygjamlaşypdyr. Mysal üçin, Baktriýany we Hindistany Ikiderýalyk hem-de Siriýa bilen baglanyşdyrýan ýol bu ýurtlaryň arasynda diňe bir haryt gatnaşyklarynyň däl, eýsem medeni gatnaşyklarynyň-da ösmeginde möhüm rol oýnapdyr. Selewkler döwründe dolandyryş (adminstratiw) häkimlik etmekde özgerme geçirilipdir. Ahemeniler döwründen bäri dowam edip gelen satraplyklar ownuk dolandyryş birliklere bölünipdir. Şonda mysal üçin, Parfiýa üç bölege bölünen eken: Parfiýena (häzirki Ahal sebitleri), Apawrktikena (Etek), Atauena (Parfiýanyň günorta taraplary). Özgerişme basyp alynan ýerleri edara etmegi ýeňilleşdirmäge, şeýle hem, iri welaýatlarda separtizm meýilleriniň döremeginiň önüni almaga gönükdirilipdir. Emma merkezi häkimýete şol meýillere garşy durma doly başartmandyr. Sebäbi Demirgazykda Horezmiň, Garagumda çarwa taýpalarynyň hiç kime boýun egmän erkinligini saklap oturmagy Parfiýada, Baktriýada we beýleki ýerlerde syýasy özbaşdaklyga islegi artdyrypdyr. Onsoňam Selewk hökümdary bu döwürde Günbatarda Müsür bilen uzak we gazaply uruş alyp baryp, Gündogar welaýatlardaky separtistik hereketi doly basyp ýatymaga güýç tapylmandyr. Şeýlelik-de, b.e.öňki 250-nji ýylda Baktriýa

özbaşdaklyk gazanypdyr. Onuň yzy süre Margiana, Parfiýa hem özbaşdaklygyny yglan edipdir.

Görşümüz ýaly, grek-makedon agalygy taryhy nukdaý nazardan uzak dowam etmändir. Käbir taryhçylaryň tekdarlaýşyna görä, A. Makedonskiý we onuň oruntutarlary Orta Aziýada, şol sanda Türkmenistanda siwilizator, ýagny medeniýeti ýaýradyjylar bolanmyşlar. Olar bu ýerde şäher gurmaýy öwredenmişler. Ýerli ilat wagşylykdan çykyp, medeniýetlenenmişler. Bu, elbetde beýle däl. Olar bu ýere gelmänkälerem bu ýerde medeniýetem bardy, şäherem. Basybalyjylaryň maksady golastyna düşen halklary özlerine ruhy taýdanam tabyn etmek bolupdyr. Mysal üçin, A. Makedonskiý Ahemeniler döwletini, şol sanda Orta Aziýa welaýatlaryny basyp alanda bu ýerdäki zorastrizm dininiň ulamalaryny ýoklamak barada ýörite aladalanyrdylar. Ol bary-ýogy 2 nusgada ýazylan “Awestanyň” bir nusgasyny oda ýakdyryp, beýlekisini Müsüre ýollapdyr. Şondan soň geçen müň ýyldanam köpräk ýazylan ähli çeşmelerde diňe şol beýik kitabyň ýiten ýazgysyny tapmak we öňki kaddyna getirmek barada gürrüň edilipdir. Şu bir mysalyň özem grek-makedon basybalyjylarynyň ýerli medeniýete örän ýowuz garandygyna subuntnamadyr. Diýmek, siwilizasiýa medeniýetinde Orta Aziýa halklary minnete diňe grek-makedon basybalyjylaryndan çekmeli däl. Biziň pikirimizçe, taryhy hakykat şeýle: ellinizm medeniýeti bilen ýerli medeniýet goşulyşyp, has çylşyrymly, ýagny özboluşly täze medeniýet emele gelipdir. Ol ylaýta-da Parfiýa medeniýetiniň döremeginde aýdyň ýüze çykypdyr. Elbetde, grek-makedon agalygy döwründe ýaňy ugurlary mälim bolup başlan eken, kämil görnüşde bolsa ol Parfiýa özbaşdaklyk gazanyp, soňra imperiýa öwrülen döwründe kemala gelipdir.

Parfiýa

Strabonyň ýazmagyna görä, Parfiýa ilki bir kiçiräk ýurt eken. Özem daglyk, tokaýlara bürenip oturyp, ekerançylyk ýerleri hem az eken. Şol sebäpden ýurt garyp bolup üstesine-de ilki uzak wagtlap parslara, soňra bolsa makedonlara paç töläpdirler. B.e.öňki 247-nji ýylda çarwa dah taýpalarynyň biri hasaplanýan parslar selewkilere garşy gozgalaňa başlapdyrlar. Gozgalaňa Ärsak, käbir maglumatlara görä-de, dogan Ärsak we Tridat ýolbaşçylyk edipdir. Selewkileriň Parfiýadaky dikmesi bilen çaknyşykda gozgalaňçylar ýeňiş gazanypdyrlar. Wakanyň bolan yeri bilen bagly bolan döwlete Parfiýa ady berlip, oňa Ärsak patyşa saýlanypdyr. Emma tiz wagtdan ol söweşde wepat bolup, tagta Tridat çykýar. Häzirki Bagyr obasyndaky Nusay Parfiýanyň ilkinji paýtagty bolupdyr. Tridat Selewk patyşalarynyň şeýle hem ýurduň Gündogar tarapynda dörän Grek-Baktriýa patyşalygynyň ýöriş etmeginden ätiýaçlyk edip turuwbaşdan harby taýýarlyga üns beripdir. Onuň döwründe Selewk II goşunlary bilen bolan söweşlerde ýeňiş gazanylypdyr, Girkaniýa Parfiýa birikdirilipdir.

Mitridat I patyşalyk eden ýyllarynda (b.e.öňki 171-138-nji ýyllar) Parfiýa gadymy dünýäniň uly döwletleriniň birine öwürlipdir. Grek-Baktriýa patyşalygy boýun egdirilipdir. Soňra Selewkiýa basylyp alnyp, Parfiýanyň serhetleri yewfrat derýasynyň kenarlaryna çenli giňäpdir. Ondan aňyrdan bolsa Rim imperiýasy başlaýan eken. Fraat II döwründe (b.e.öňki 138-129/8-nji ýyllar). Parfiýa çarwa sak taýpalary bilen agyr çaknyşyklara sezewar bolupdyr. Selewkiler garşy söweşlerde saklar parfiýalylaryň soýuzdaşy eken. Emma parfiýalylar selewkilerden üstün çykyp, olaryň at-ýaragyna, hazynalaryna eýe bolanlaryndan soňra, olja paýlaşmak baradaky wadalarynda tapylmandyrlar. Aldanan saklar urşa başlapdyrlar. Olar Parfiýanyň Demirgazyk taraplaryny talapdyrlar. Söweşleriň birinde Fraat öldürilipdir.

Mitridat II (b.e.öňki 124-84-nji ýyllar) saklary boýun egdiripdir. Sakastan (Seýistan) Parfiýa birikdirilipdir. Margiana bilen Ariýa hem boýun egdirilipdir. Häzirki Ermenistanyň bir bölegi alnypdyr. Arşakiler dinastiýasynda ilkinji bolup, Mitridat II «Patyşalaryň patyşasy» diýen ady alypdyr. Onuň döwründe Parfiýa ilçileri Rime, Hytaýa baryp, gepleşikler geçirip gelyän ekenler. Hytaý resmi hronikasynyň maglumatlaryna görä, şol wagtlar Parfiýa ululy-kiçili ýüze golaý şäherli ägirt uly döwlet hasaplanypdyr.

Orod I (b.e.öňki 55-38/7-nji ýyllar) döwründe Parfiýanyň şan-şöhraty ýetjek derejesine ýetipdir¹. Emma Parfiýanyň barha güýçlenip öz serhetlerine aralaşmagy, Rim imperiýasyna ýaramandyr Iki imperiýanyň arasynda uzaga çeken uruş başlanypdyr. B.e.öňki 53-nji ýylda Demirgazyk Mesopotamiýada Karry şäheriniň golaýynda Parfiýa serkerdesi Suren bilen Rim serkerdesi Krassyň arasynda uly söweş bolupdyr. Söweşde Krassyň goşunlary derbi-dagyn edilip, özi bolsa öldürilipdir. Rimlilerden 10 müň adam ýesir alnyp, Margiana iberilipdir. Ýesirler şol ýerde onlarça ýyllaryň dowamynda dürli işlerde işledilipdir. Karry söweşinde gazanylan ýeňişden soň Parfiýanyň paýtagty Tigr derýasynyň çep kenaryndaky Ktesifon şäherine geçirilipdir, imperiýanyň serhetleri bolsa Siriýany, Kiçi Aziýany, Palestinany hem öz içine alyp, has günbatara tarap süýşüpdir.

B.e.öňki 30-njy ýyllardan başlap, Parfiýa syýasy we ykdysady taydan gowşap ugrapdyr. B.e. I asyrynyň I ýarymynda imperiýanyň gündogarynda gadymy Baktriýa topragyndan öňän Kuşan döwleti emele gelipdir (oňa taryhda beýik Kuşanlar döwleti hem diýilýär). 61-nji ýylda Girkaniýa Parfiýadan awtonomlyk hukugyny alypdyr. Biraz soňra Margiana özbaşdaklyk gazanypdyr. I

---

¹ Gündogdyýew O. Aşgabat – keramatly Ärsagyň şäheri. Aşgabat, 2005.

asyryň II ýarymynda we II asyrdä Parfiýa öz bäsdeşleri gündogarda Kuşan, günbatarda Rim imperiýalaryna garşy ençe gezek urşa girmäge mejbur bolupdyr. Şol bir wagtyň özünde çarwa saklaryň çözüşlary dowam edipdir. Üstesine-de zorluk bilen birikdirilen welaýatlarda ýerli aristokratiýanyň wekilleri özbaşdaklyga ymtylypdyr. Imperiýada baş-başdaklyk başlanypdyr. Parfiýa halys güýçden gaçyp, 224-nji ýylda döwlet hökmünde ýaşamagyna bes edipdir. Şol döwürde Persida (pars) welaýatynda häkimýet sasaniler nesliniň eline geçipdir. Olar eýranlylaryň Sasanylar döwletini esaslandyryp, dargan imperiýanyň köp bölegini özlerine birleşdiripdirler.

Mälim bolşy ýaly, iki eranyň sepgidinde baş asyra golaý ýaşan Parfiýa imperiýasy taryhda uly yz goýupdyr. 1948-1956-njy ýyllarda akademik M.Ýe. Masson tarapyndan imperiýanyň paýtagty Nusaý şäheriniň harabaçylygynda, has takygy Köne we Täze Nusaý galalarynda gazuw-agtaryş işleri geçirildi. Arheologik barlaglary soňky ýyllarda hem dowam etdirildi. Galalaryň ikisem baýyrylykda gurlupdyr, ýagny olary bina etmekde tebigy relýef peýdalanylypdyr.

Täze Nusaý üç bölekden ybarat meýilnamada gurlupdyr: sitadel, şäher we şäher etegi. Şäher 18 gektar meýdany tutupdyr. Şäheriň günorta-günbatar tarapynda garyp-gasarlar ýaşapdyr, demirgazyk-gündogarynda bolsa barly gtlaklaryň kwartallary ýerleşipdir. Täze Nusaýyň 2,8 km. demirgazygynda ýerleşen Mansur depede Parfiýa döwrüne degişli ymaratyň üsti açyldy. Çak edilişine görä, ol ybadathanalar toplумы bolupdyr. Täze Nusaýda soňky döwürlerde hem, tä XVI-XVII asyrlara çenli durmuş dowam edipdir.

Köne Nusaý belentlikde dagaşyksyzrak başburçlyk görnüşinde (baýryň durşuna görä) gurlan Haýbatly gala 14 gektar meýdany tutupdyr. Galanyň diwarynyň galyňlygy 8-9 metre ýetip, ol goşmaça 43 sany gönüburçly diň bilen

birikdirilipdir. Köne Nusaýdaky jaýlar esasan iki (demirgazyk we günorta) toplumda jemlenipdir. Demirgazyk toplumda hazyna, çakyr saklanýan we beýleki hojalyk jaýlary bolupdyr. Günorta toplumda köşk we ybadathana jaýlary ýerleşipdir. Patyşanyň köşgi onlarça uly we kiçi jaylardan ybarat eken. Şolaryň arasynda meýdany 400 kw.metr bolan ägirt inedördül audiýens-zal (resmi kabulhana) has dabaraly görnüpdir². Audiýens – zalyň galyň diwarlary iki ýarusdan (bölekden) ybarat bolup, aşaky bölek ak reňk, ýokarky bölek gyrgyzy reňk bilen reňklenipdir. Ilki gurlanda audiýens zalyň ortasynda adaty sütünler bolup, diwaryň uzaboýuna göni burçly dekorativ plýastrlar (dik çykgytlar) bar eken. Soňra onuň interýeri düýpli üýtgedilipdir. Adaty sütünleriň deregine dört sany has berk goşa sütün gurlupdyr. Dört diwaryň hersiniň uzaboýuna ýarym sütünlerden altysy ýerleşdirilipdir. Bularyň gurluşygynda ýörite galyplarda guýulan bişen kerpiçler ulanylypdyr. Diwaryň ýokarky, ýagny ikinji ýarysynda daşy ýarym sütünler bilen çarçuwalanan erkek we aýal adamlaryň heýkelleri goýlupdyr. Audiýens – zalyň sütünleriniň gurluşynda we heýkelleriň ýasalýşynda ellinizm däplerine çalymdaşlyk duýulýar.

Imperiýa ýykylyp, paýtagda galagoply pursatlar dörän mahaly audiýens-zaldaky köp bezegler, şol sanda heýkellerem weýran edilipdir, olaryň ýüzleri birkaslaýyn döwülip, käbirleriniň el-aýaklary bolsa hat-da goňşy otaglara taşlanylypdyr. Bölek-büçeklerden çen tutsaň zalda 10-a golaý heýkel bar eken. Çak edilişine görä, bu heýkeller arşakylar dinastiýasynyň hudaýlaşdyrylan patyşalarynyň we olaryň aýallarynyň şekili bolupdyr.

Günorta toplumda iki sany tegelek ymarat (tegelek zal we minara) bina edilipdir. Ýöne bu zalyňam ýokarky ýarysynda heýkeller goýulan tekjeler bolan bolmagy

---

² Кошеленко Г.А. Культура Парфии. М., 1966. Стр. 21

mümkün. Minaranyň beýikligi 8 metr bolup, depesinde kiçiräk altar goýlupdyr. Köşk we ybadathana jaýlarynyň gündogar tarapyndan galanyň merkezine çykalýan ýerde üç sany howuz bolupdyr. Howuzlaryň düýbi häzirem mese-mälim bildirip dur.

Demirgazyk toplumda jaýlaryň binagärçilik keşbi başgaça meýilnamada gurlupdyr. Bu ýerde eýýam köşk gurluşygyndaky kaşaňlyk duýulmaýar. Oňa derek jaýlar praktiki ähmiýetine görä, amatly edilip gurlupdyr. Aýratynam hazyna saklanýan jaýyň özboluşly binagärçilik gurluşy ünsi özüne çekýär. Ol ortarasynda howlusy bolan uly inedördül jaý (60x60m.) 12 sany gönüburçly otaglardan (içki howlynyň her tarapynda üç otag) ybarat. Her 3 otag özara geçelge baglanyşdyrylan, ýöne howla çykalga diňe käbirinde goýlupdyr. Howludan tutuş jaýyň daşyna çykmak üçin bolsa, ýeke täk insiz koridor edilipdir. Hemme gapylar berk ýapylyp, Parfiýa möhürleri bilen möhürlenipdir. Daşyna-da kerpiç üşürlipdir. Munça seresaplylygyň näme üçin gerek bolandygy jaýdaky saklanan zatlary göreniňden soň öz-özünden mälim bolýar: otaglaryň birinde mermerden ýasalan heykeller, ikinjisinde piliň süňkünden (şirmaýydan) ýonulyp bejerilen nepis zatlar, üçünjisinde kümüş hem bürünç gap-gaçlar bar eken. Häzir Sankt-Peterburg ermitažynda we Türkmenistanyň muzeýinde saklanýan meşhur Parfiýa ritonlary hem şol otaglaryň birinden tapyldy³. Hazynanyň töwereginde hojalyk ähmiýetli jaýlar, şol sanda uly çakyr ammary gurlupdyr. Onda köp sanly çakyrly humlar saklanypdyr. Her humuň gapagynda milli gara syýa bilen şol huma degişli maglumatlar ýazylypdyr. Mysal üçin, bir gapakdaky ýazgyda şeýle sözler bar: «şu huma Segabiçiň mülkündäki üzümçilikden salgyt alnan 15 metr kub çakyr salyndy. Ony Bruhmehan obasyndan çakyr getiriji Weýborjan äkeldi. Getirlen wagty 179-njy ýyl». Köne

---

³ Кошеленко В.А. Родина Парфии. М., 1977. Стр. 86.

Nusaýdan şeýle resminamalaryň iki müňe golaýy tapyldy. Ol resminamalarda Parfiýanyň hojalygynyň ýagdaýy, administratiw gurluşy, ilatyň ýerleşiş barada gymmatly maglumatlar duş gelýär.

Parfiýada resmi din Zoroastrizm bolupdyr. Onuň gumanistik häsiýetli ideallary tutuş Parfiýa jemgyýetine özüniň ynsanperwerlik öwüşginlerini çaýypdyr. «Awestada» eli hünerli adamlara «gul-igdigine» garamazdan uly sarpa goýulypdyr. Onuň esasy ýörelgesi durmuşda haýyr bilen şeriň özara barlyşyksyz göreşinde haýyr iş edýäne söýget bermek, ynsan kalbyny päklemek, bet gylyklary ýoklap, ýagşy niýetleri oýarmak bolupdyr. Bu hakda öňem aýdypdyrk, ýene bir gezek ýatlalyň: adam zähmetini, on barmagyň hünärine wasp etmekde düýä dinleriniň hiç birisi Zoroastrizmiň deňine ýetmändir. Hut şol sebäpli Parfiýadaky, Rimdäki ýa-da Gresiyadaky ýaly gullara «janly gural» hökmünde däl-de, «tabyn müşderi», başgaça aýdylanda, erkin däl, emma adam hökmünde garalypdyr. Bu Parfiýa jemgyýetiniň, onuň ruhy medeniýetiniň artykmaç taraplarynyň biridir.

Emma taryh ylmynda köp wagtlaryň dowamynda Parfiýa medeniýetiniň äsgerilmän kä halatlarda bolsa inkär edilip gelinendigi mälimdir. Mysal üçin, XIX asyr fransuz alymy M. Dolfuanyň pikiriçe, parfiýalylar “gaty gödek hem wagşy adamlar” bolup, olar “sungaty dörediji däl-de ýoýujydyr”, tutuş Parfiýa medeniýeti barasynda aýdylanda bolsa ol Ahemeniler bilen Sasanylar medeniýetiniň arasynda ýöne bir sandyr. Nemes alymy Ýe. Gresfoldyň pikirem şondan oňly däl. Oňa ynansaň «parfiýalylarda originallyk ýokmuş, olar medeniýetiň we sungatyň ugur tärlerini saýlamakda ellinlere öýkünemişler», gödegräk aýdylanda, şolardan göçürenmişler. Aý, garaz, Parfiýa sungaty ýatlanyňa degmeýän bir çig-çarşy zat-da...

Hakykat ýüzünde bolsa Parfiýa sungaty ýöne bir gury san ýa-da göçürlen bir zat däl-de, ýerli däplere eýerilip, ellinlerden hem-de hindidir hytaýlardan

öwrenilenlere döredijilikli çemelişilip döredilen özboluşly täze sungatdyr. Sözümiziň gury bolmazlygy üçin bir mysala ýüzleneliň. Dünýä belli Parfiýa ritonlarynyň ýüzüne çekilen olimpiýa hudaýlarynyň şekilleri grek sungat döplerine eýerilmeginiň gözli şaýadydyr. Şol bir wagtyň özünde ritaonlaryň şah şekilli bolmagy, galyberse-de, olaryň daýanç böleginiň gündogara mahsus ganatly guşuň (grifonyň), ganatly adam-öküziň görnüşinde bolmagy Parfiýa sungatynyň hiç-kime öýkünmän ösendiginiň alamatydyr.

Parfiýanyň öz taryhçylary, taryhy edebiýaty bolupdyr. Ýöne olaryň ýazan işleri biziň günlerimize gelip ýetmändir. Parfiýanyň çeper edebiýatam bar eken. Emma olam tutuşlygyna diýen ýaly ýitip gidipdir. Her niçikde bolsa şol edebiýatyň täsiri Abulkasym, Ferdöwsiniň genial eseri bolan «Şanamanyň» käbir bölümlerinde öz beýanyny tapypdyr. Alymlaryň çaklamalaryna görä, eserdäki Rüstem pälwanyň keşbi sak-parfiýa durmuşyndan alnypdyr. Rüstem Zalyň we eserdäki beýleki legendar gahrymanlaryň beýik Magtymgulynyň goşgularynda öwran-öwran ýatlanýandygy bellidir. Magtymguly Ferdöwsä halypasy hökmünde garapdyr, onuň rowaýatlar ummany – «Şanamasyndan» ylham alypdyr.

Parfiýa goşunlarynyň gurluşy, harby taktikasy hem ellinistik döwletleriňkiden düýpli tapawutlanypdyr. Ellinlerde goşunyň esasy pyýada goşun düzen bolsa, Parfiýa atly goşun düzüpdir. Parfiýa goşuny ýeňil ýaraglanan (ok-ýaýly) hem-de agyr ýaraglanan (naýzadyr, gylyç-galkanly) atlylardan ybarat eken. Pyýada goşun bolsa köplenç garawulçylyk, tertip-düzgüne gözegçilik etmek wezipesini ýerine ýetiripdir. Agyr ýaraglanan atly goşun Parfiýa goşunynyň ujypsyzja bölegini tutup, olar aristokratiýanyň wekilleri bolupdyr. Olaryň özlerem, atlaram mis ýa-da bürünçden ýasalan goranyş esbaplary bilen goragly eken. Grekler olara «katafraktariler» diýen bolsa, Parfiýada «endamyna şikes ýetmedikler»

diýipdirler⁴. Gadymy Rim taryhçysy Ýustiniň ýazmagyna görä, ýeňil ýaraglana atlylar Parfiýa goşunynyň aglaba köpüsini düzüpdir. Olar esasan gullardan ybarat bolupdyr. Parfiýada guly azat etmäge hiç kime rugsat berilmändir. Ýöne geň tarapy: parfiýalylar gul çagalary hakda-da edil öz çagalary ýaly alada edipdirler, olara at münmegi, ýaýdan ok atmagy we ş.m. öwredipdirler. Parfiýaly näçe gurply bolsa şonça-da patyşa goşunyna köp esger beripdir, şonçaragam onuň patyşanyň ýanynda, tutuş jemgyýetde hormaty tutulypdyr. Şu jähtden seredilende, Parfiýa gul eyeçilik döwleti diýilse-de, bu ýerde gulçulygyň özboluşly aýratynlygy bardyr. Ol Rimdäki ýa-da Gresiyadaky nusgawy gulçulykdan düýpli tapawutlanýandyr.

Parfiýalylaryň rimliler bilen söweşeni gözleri bilen gören rim taryhçysy Plutarhyň ýazmagyna görä, parfiýa atlylary uzyn donly bolupdyr. Olar duşmana golaý gelenlerinde goşun serkerdesi elini galdyryp duýduryş (signal) beripdir welin tutuş daş-töwerek ala-zenzele bolupdyr. Ol deprekdir we ş.m. beýleki gurallardan çykan batly ses zähräni ýarara getiripdir. Garaşylman durka eýmenç sese duşmanyň aýagy sandyrapdyr. Edil şol wagt esgerler uzyn donlaryny sypyrypdyrlar weli özleriniň hem-de atlarynyň üstüne örtülen metaldan ýasalan goraýjynyň esbaplary güne lowurdap duşmanyň gözünü gamaşdyrypdyr.

Parfiýalylaryň harby sungaty söweş hereketlerinde çaltlyga esaslanypdyr. Olar haýa-ýagallygy ýl bolmasa ähli güýji bir galanyň daşyna üýşürüp gabap ýatmagy halamandyrlar. Parfiýalylaryň ýörgünli taktikasy ýeňil ýaraglanan atlylar bilen tüweleý ýaly çalt hüjüm etmek we duşmanyň aýak ýeterinden daşrak aralykdan onuň üstüne ok (ýaýdan) ýagdyrmak bolupdyr. Olar duşman bilen garpyşanlarynda uzak söweşmän birden yza serpilip, gaçan bolýar ekenler. Bu ýagdaýa duşman äm-säm bolup

---

⁴ Кошеленко Г.А. Культура Парфии. М., 1966. Стр 38.

durka ýene-de täzeden hüjüme geçilipdir. Şol pursatda agyr ýaraglanan atlylaram söweşe girýär ekenler. Şeýle psihologik hüjümden soň söweşiň ykbaly köplenç parfiýalylaryň peýdasyna çözülipdir. Şol söweşleriň birinde bolan ýagdaýy Plutarh şeýle beýan edýär: "... parfiýalylar tarapyndan dar ýere gabalan rimliler biri-biri bilen çakyşyp, duşman tarapyndan urlan zarba çydam edip bilmediler. Olar bedenine çümen peýkamlaryň çekip çydardan çökder agyrysyndan ýer bagyrtlap, towlam-towlam bolup iki ýana urunýardyrlar". Parfiýalylaryň harby sungaty, söweş taktikasy hakda aýdylanda Göroglynyň "it urşy" barada aýdanyny ýatlanyňy duýman galýarsyň. Üns beriň ol näme diýýär:

"Menem bu urşy itden öwrendim,
Gähi gaçyp, gähi kowmagyň gerek."

Aslyýetinde bolsa "it urşy" gör, kimden öwrenen eken! Ýene-de Göroglydan: "Gaçyşym bar, kowuşama bermenem". Bu ýerde şol taktika hakda gürrüň ginýändigini aňlamak kyn däl. Parfiýa serkerdeleriniň ylhamyndan çykan bu sungat, gör, näçe nesillere kuwwat berip, näçe ömürleri aman saklapdyr?! Seniň çeşmäňe bereket! Parfiýalylaryň gazanan ýeňişlerinde olaryň söweş taktikasy bilen bir hatarda kowsa ýetýän, gaçsa gutulýan gamyş gulak bedewleri ägirt uly rol oýnapdyr. Belli atşynas professor W.O. Wittniň ýazmagyna görä, häzirki zaman türkmen atlary genetiki taýdan şol Parfiýa atlarynyň nesilleridir.

Biziň pikirimizçe, Parfiýada gullara (erksiz adamlar) özboluşly adamkärçilikli garaýyş ýurtda hojalygyň ýokary görterilmegine has aýgytly täsir edipdir. Mysal üçin, Rim serkerdeleri Krassyň (b.e.öňki 53-nji ýyl) we Antoniniň (b.e.öňki 37-nji ýyl), goşunlary ýeňilenden soň, Margiana iberilen müňlerçe rimliler diňe oazisi çarwalaryň çozuşlaryndan goraman, eýsem uly ymaratlary, suw desgalaryny gurmaga we beýleki hojalyk işlerine-de gatnaşypdyrlar. Olardan ençemesi bu ýerde

maşgalaly bolup nesil ondüripdirler, köp ýyllardan soň yzyna dolanmaga mümkinçilik döwürde-de, yzyna dolanman galypdyr. Margianadaky suwaryş kanallaryň gutarnykly ulgamy şolaryň kömegi bilen emele gelipdir. Bu döwürde Merw (Margiana Antiohiýasy) diňe bir Margianada däl, Parfiýa imperiýasynyň demirgazyk-gündogar welaýatlaryndaky iň uly şähre öwürülipdir. Gadymy Rim taryhçysy Klawdiýa Ptolomeý Margiýananyň şäherleri hakda söz açyp, olaryň sanyny dokuza ýetiripdir. Şolardan ençemesi Parfiýa döwründe gurlupdyr. Häzir Türkmenabat diýip atlandyrylýangadymy Amul şäheri şol zamanda gurlan bolmaly. Köp şäherlerde äpet ymaratlar bina edilip, daşyna gala salnypdyr. Dag eteklerinde kârizler gurulsa, oazislerde kanallar çekilipdir. Bu uly işleri geçirmekte gul zähmeti giňden ulanylypdyr.

Köne Nusaýdan tapylan hojalyk resminamalaryndan belli bolşuna görä, Parfiýada miweli baglaryň, üzümçilik plantasiýalarynyň giden meýdanlary emele gelipdir. Häzirki Ahal, Etek, Sumbar sebitlerinde üzümden bol hasyl alnyp, ondan patyşa köşgi üçin ýokary hilli çakyrlyr ýasalypdyr. Bugdaý, arpa meýdanlary artypdyr. Adamlaryň durmuşynda uly özgerişlik döreden el degirmenleri hem şol zamanlarda ýüze çykypdyr. Merwden we Könegaladan (Aşgabadynyň etegindäki Köşi obasynyň) b.e. III asyra degişli el degirmenleri tapyldy. Ozal daş owguçda (зернотерка) owulan däneden näme bişirendikleri anyk aýtmak kyn. Belki, ýarmadyr dänik ýaly zatlar bişirip mydar edendirler, ýöne indi degirmenden çykan unuň peýda bolmagy bilen ýalpyldap duran çörekleriň bişirilip başlandygyny çaklamak mümkindir. Biziň pikirimizçe, türkmen tamdyrlarynyň-da has ýönekeýje görnüşleri baryp şol zamanlarda ýüze çykypdyr.

Parfiýada şäher gurluşygynyň giň gerime eýe bolmagy bilen imperiýada gurluşyk materiallarynyň (gipsiň, gök çägäniň, horasan mermeriniň, nişapur

pöwrizesiniň, dag hrustalynyň)gazylyp alnyşy artypdyr. Mineral reňkleriniň öndürilişi köpelişdir. Parfiýada kükürt, nebir, demir hem çykarylypdyr. Aýratynam Margiana demiri özüniň ýokary hili bilen tapawutlanypdyr (demiriň köp bölegi Parfiýanyň Astuena welaýatynyň Tus şäheriniň golaýyndan çykarylypdyr). Margiana demiri täzedan işlenende gara öwsüp duran polada öwrülýär eken, ondanam gynyndan çykarylanda gözüni gamaşdyryp barýan gylyç, galkan ýaly zatlar ýasalypdyr. Margiana demiri Rim bazarynda hem geçginli harytlaryň biri bolupdyr.

Parfiýa gündogarda Hytaý, günortada Hindistan, günbatarda Gresiýa, Müsür, Rim aralygynda emele gelen “beýk ýüpek ýolunyň” ugrunda ýerleşip, dünýä siwilizasiýasynyň bu gadymy ojaklarynyň arasynda özboluşly köpri bolup hyzmat edipdir. Keşpli aýdylanda, şol köprüden diňe bir haryt däl, ylym, medeniýetdir sungatam geçipdir. Şonuň üçin ýüpek ýolunyň çatrygynda ýerleşen Nusaý, Merw, Amul we beýleki şäherler gülläp ösüp, öz döwrüniň uly ylmy we medeni merkezlerine öwrülipdir.

Adatça bolşy ýaly, uzak ýurtlaryň arasynda kiçiräk kerwenleriň birikmeginden mele gelen uly kerwenler gatnapdyr. Ýany ýaragly atlylar bilen goralýan bu kerwenleriň ýurt aşyp yzyna dolanyp gelmegi üçin ençeme aý, kä halatlarda ýyl gerek bolýar eken. Mysal üçin, Parfiýa Hytaýdan şeýle uly kerwenleriň ýylda 5-12-si gelipdir. Parfiýa täjirleri Hytaý, Hindi harytlaryndan her ýylyň Ruhnama aýynda Mesopotamiýanyň Bantu şäherinde geçirilýän gündogar harytlarynyň sergisine äkidipdirler. Olar bu ýerde Siriýa, Grek, Rim täjirlerine gök, ýüpek, hindi nah matalaryny, gymmat baha daşlary, margiýana hem hindi demirinden ýasalan önümleri, pil süňküni, ýakymly ysly zatlary satypdyrlar. Parfiýa täjirleriniň kerwenleri Arabystana, Palestina hat-da Müsüre-de baryp ýetipdir. Hytaý çeşmeleriniň berýän

maglumatlaryna görä, parfiýa täjirleri halkara söwdasyny diňe kerwen ýollary boýunça däl, derýadyr deňiz arkaly-da alyp barypdyrlar. Mysal üçin, Merwden Sogd, Toharystandan (Termez, Balh sebitleri) Horezme gidýän ýollaryň çatrygynda ýerleşen Amulda öz söwda gämileri bolan täjirler hem ýaşapdyr. Olaryň gämileri Amyderýada gatnapdyrlar. Parfiýa harytlarynyň Gara deňizden geçip, onuň demirgazygyndaky gadymy grek şäherlerine baryp ýetendigi mälim edildi.

Elbetde, Parfiýa täjirleri çet ýurt harytlary bilen bilelikde öz ýurtlarynda öndürilen harytlardan ýüküni tutupdyr. Parfiýada altyn-kümüşden, gymmat baha daşlardan, pil süňkünden, metaldan, küýzeden her dürli önümleri öndürýän ussahanalar bolupdyr. Şol ussahanalarda ezber senetkärleriň münlerçesi işläpdir. Margiýana demirlerine we demir önümlerine, syrçaly daş çanaklary, nepis halylary we beýleki önümlere dünýä bazarynda ýokary bahalar kesilipdir. Hasam beter Parfiýa halylaryna uly isleg bildirilipdir. Şol halylarda ak, gara, gyzyr reňkler ulanylypdyr. Häzirki urkmen halylarynda hem bu reňkleriň ulanylýandygy bellidir. Ozal ýatlanyp geçilen Pazyrak halysy-da şol zamanlarda şu töwereklerde dokalan haly bolmaly. Diýmek, diňe reňkler däl, nagyşdyr göllerde hem mirasdarlyk saklanypdyr.

Parfiýada haly sungaty bilen bir hatarda sungatyň beýleki görnüşleri ýokary derejä ýetipdir⁵. Mysal üçin, heýkeltaraşlyk sungaty biziň günlerimize dürli görnüşlerde gelip ýetipdir. Heýkelleriň ýasalýuş usullary-da dürli-dürli (palçykdan ýasamak, daş kesip ýa-da gyryp ýasamak, metaly eredip galypa guýup ýasamak) bolupdyr. Köne Nusaýdaky inedördül audiýens-zalyň we ybadathanyň bezegi hökmünde goýlan heýkeller adam boýundanam uly bolupdyr. Olar örän ussatlyk bilen ýasalyp, ähli proporsiýalarynyň sazlaşyklylygy bilen

---

⁵ Кошеленко Г.А. Культура Парфии. М., 1966. Стр 102.

tapawutlanypdyr. Heýkeller belli bir umumylaşdyrylan şekilde ýasalyp, açyk reňkler bilen reňklenipdir. Bişirilen palçykdan hudaýlaryň, adamlaryň, haýwanlaryň şekillerini aňladýan ownuk heýkellerem ýasalypdyr. Bu sungat esasanam Margiýanada ösüpdir. Parfiýada we onuň töweregindäki welaýatlarda, gliptika, ýagny daşyň ýüzüni haşamlamak sungatyna uly üns beripdir. Ol nagyşlanyp ýasalan nepis önümler bezeg şaý-sepleri, doga-tumar, ýüzükde bejerilen şahsy möhür hökmünde ulanylypdyr. Köne Nusaýdan ýüzi haşamly daşlaryň (gemmalaryň) ençemesi, şahsy möhürler basylan şekilleriň-de onlarçasy tapyldy.

Parfiýadaky her hili metaldan dürli galyplara guýubam sungat eserleri ýasalypdyr. Bir galypda metaldan ýüzi ýygýrt-ýygýrt bolup duran dar maňlaý, myşyk burun adam şekili guýulypdyr. Başga birinde üzüm hoşalary, ýene birinde jojuklaryny emdirip duran doňuz şekili ýasalypdyr⁶. Parfiýa zamanyna degişli Mansur depeden tapylan žiwopis eserleri (portretler) hem täsindir. Olaryň arasynda bir aýal portreti (oturan şekili) sungaty öwrenijileri hasam haýran galdyrdy. Ol surat humuň daşyna (ýüzüne) çekilipdir. Ýüzüne göni tomaşaça bakyp duran bu portretde aýalyň tegelek ýüzi, gyýma gaşlary, ullakan gözleri, uzyn boýny aýdyň şekillendirilipdir. Şekiliň burny we dodaklary çalaja çyzylan çyzyklar arkaly aňladylypdyr. Onuň kellesinde tegelek we pesräk başgap bolup, başgabyň aşak çetini zenan zülpi bezäpdir. Ol başgap häzirki zaman türkmen zenanlarynyň börügin ýada salýar. Şekil tutuşlygyna tolkunly çyzyklar we tegelekler arkaly bezelipdir. Aýalyň gulaklarynda uly we tegelek gulakhalkalary bar.

Portretde aýalyň boýny göni egninden iki sany parallel çyzyklar arkaly bölünýär. Ol çyzyklar köýnegiň ýakasyny ýatladýar. Häzirki türkmen zenanlarynyň ýakasy

---

⁶ Кошеленко Г.А. Родина Парфии. М., 1976. Стр. 81.

hem şol görnüşdedir. Suraty çeken hudožnik Nusay mekdebinden bolandyr diýip çaklamak mümkin. Çünki, ol portreti çekmekde ellinleriň çylşyrymly tärlerini däl-de, ýönekeýje usullary ulanyp ýerli real görnüşi şekillendiripdir. Has takygy, suratda kölege we goşmaça ştrihler arkaly çekilýän bezegler ýok, oňa derek üznüksiz çyzyk arkaly ýaş aýalyň şekili gutarnykly eser hökmünde döredilipdir. Aň ýüzünde asylllyk, oturyşynda edeplilik duýulýar. Çyzyklaryň gyradeň getirilişi hem göwnējaý. Surat edil janly ýaly, synladygyňça synlasyň gelýär. Onuň ullakan gözleri bu täsiri hasam güýlendirýär. Gözüniň göreçleri biraz çepe seredýär, nazary asuda, bu bolsa zenanyň öz mertebesini belent saklandygyndan habar berýär. Belki, bu asylzada görnüşli şekil öz zamanasynda meşhur bolan bir şahsyýet suratydyr? Ýöne onuň haýsyda bolsa bir aýal hudaýynyň şekili bolmagy-da mümkindir.

Şeýlelikde, gadymy Parfiýa, Margiana, Girkaniýa (Dehistan) biz söz bilen aýdylanda Günorta Türkmenistan adamzat taryhynda mynasyp orny bolan özboluşly Parfiýa medeniýetiniň we sungatynyň ýüze çykmagynda hem-de ösmeginde uly orun eýeläpdir. Şu ýerde Parfiýa baradaky söhbete nokat goýulsa-da bolardy. Emma ýene bir aýtmaly zat galyp barýar. Ol biziň göz-guwanjymyz Aşgabadynyň ady we ýaşy baradaky mesele. Aşgabadynyň ady “Aşykabat” sözünden diýilip, 1981-nji ýylda şäheriň ilkinji kerpijiniň goýlanyna 100 ýyl bellenip geçildi. Ýöne, biziň pikirimizçe, bularyň hiç birem hakykata laýyk gelmeýär. Aşgabadynyň ortasynda “Gorka” atlandyrylýan gadymy ýadygärlik bardy. Bary-ýogy 30-35 ýyl mundan öň bolsa şäheriň demirgazyk böleginde “Düýdepe”, gündogarynda-da “Ýaşyldepe” atly ýadygärlikler bar eken. Ýazyjy A. Welisaparyň çaklamasyna görä, şu ýadygärlikler gadymy Arşak şäheriniň galyndylary bolmaly. Bu ýerde b.e.öňki 247-nji ýylda ilkinji Parfiýa patyşasy Arşak täç geýipdir. Ol şähre gadymy ýazgylarda Asaak şäheri diýilipdir. Emma ýazgyda nätakyklyk göýberilipdir: dogry ýazylanda

Arsak bolmaly eken. Aşgabada hem hatda XX asyryň başlarynda-da Aşgabat diýilýär eken. Ýazyjynyň pikiriçe, Aşgabat Aşgabat bolup bilen bolsa, Arsagyň-da Arşaga öwürilmegine geň galyp oturasy iş ýokdur. Şäher ilki döwründe onuň ady Arsak (Arşak), soňky asyrlarda oňa “abat” sözi goşulyp Arşakabat indem Aşgabat bolupdyr. Eger Arşak patyşanyň täç geýen ýylyndan hasap edilse, onda Aşgabadynyň düýbünüň tutulanyna 100 ýyl däl-de, 2,5 müň ýyla golaý wagt gecipdir.

Horezm

Parfiýa zamanynda Günorta Türkmenistan barada şu aýdylanlar bilen çäklenip, indi Türkmenistanyň demirgazyk we gündogar etraplaryndaky ýagdaýa ser salalyň. Şol döwürde demirgazykda Horezm, gündogarda Kuşan (b.e. I-IV asyrlary) döwletleri gülläp ösüpdür. Parfiýada bolşy ýaly, bu döwletlerde hem köp sanly şäherler gurlupdyr, senetçilige giň gerim berilipdir. Horezmde Galalygyr, Goýungyrlangala we beýleki şäherlerde bu döwürde hem ýaşaýyş bar eken.

Gandymgala, Maňňyrgala, Toprakgala, Köne was (Daşogzuň 65 km. demirgazygynda) ýaly täze şäherler döräpdir. Häzirki güne çenli ady türkmenleriň dilinden düşmän gelýän Şasenem galasy, Akjagelin galasy hem şol döwürde gurlupdyr⁷. Dowdan, Çermenýak kanallarynyň ugrunda uly ýer massiwleri açylypdyr, täze Könewas, Maňňyr kanallary gurlupdyr. Hünärmentçilikde külalçylyk (keramika) ýokary derejä ýetipdir. Gap-gaçlary aýakly tegelekde galypmagyň, ýagny olara galypda daş görnüş bermegiň tehnikasy özleşdirilipdir. Şeýle usulda ýuka daşly, sypaýy gap-gaçlar ýasalyp, olar gyzyly, goňur, käbirleri bolsa gara reňkli nagyşlar bilen bezelipdir. Häzir Moskwanyň taryh muzeýinde we Sankt-Peterburgyň atropologiýa we etnografiýa muzeýinde Horezmiň

---

⁷ Толстов С.П. Древний Хорезм. М., 1948.стр.39-41.

gadymy külalçylyk (keramika) önümleriniň tutuş kolleksiyasy saklanýar. Olar örän ussat külalçylaryň elinden çykypdyr, ýasalýşynda, bezelişinde kemi ýok. Köp ýyllaryň dowamynda Horezm arheologik-etnografiýa ekspedisiýasyna ýolbaşçylyk eden we “Gadymy Horezm” (Moskwa, 1948) diýen düýpli monografiýany ýazan akademik S.P. Tolstowyň pikirçe, şol ezber elli külallaryň gullary bolan bolmagy-da mümkindir.

Horezmde Zoroastrizm dinine uýlupdyr. Otparazlaryň däbine görä, ölen adamyny jaýlamaýar ekenler. Jeset etden-gandan arassalanyp diňe süňki galan soň, ony bişirilip palçykdan ýa-da daşdan ýasalan süňk gaplarda-ossuarilerde goýupdyrlar. Horezmliler “Awestada” tarypy ýetirlen ekerançylygyň we hasyllylygyň hudaýy Anahita çokunypdyrlar. Bu aýal hudaýyň keşbi 30 gunduzyň derisinden tikilen päkize geýimde, maňlaýy altyn egmeli, gulakhalkaly, boýny dür monjukly göz öňüne getirilipdir. Horezmden tapylan terrakota heykellerde Anahita hut şeýle görnüşde şekillendirilipdir. Ýeri gelende aýtsak, gunduz palto, altyn egmedir gulakhalka, dür monjuklar häzirem türkmen zenanlarynyň iň arzyly zynatlarydyr.

Horezm ekspedisiýasynyň barlaglary netijesinde, şol döwürde Horezmiň Türkmenistanyň ähli sebitleri bilen söwda aragatnaşygyny saklandygy subut edildi. Garagumyň üstünden geçýän kerwen ýollary bu topragy Murgabyň aşak akymlyry, Ahal, Etek, Etek sebitleri bilen baglanyşdyran bolsa, derýa ýoly Amul, Kerki töwerekleri bilen baglanyşdyrypdyr. Sebäbi, şu ady tutulan ýerleriň hemmesinden Horezm külalçylygyna mahsus gap-gaçlar ýuze çykarylady.

B.e. I asyrynda Horezmi Kuşan döwleti basyp alypdyr. III asyrda Horezm ýene-de özbaşdaklyk gazanypdyr. Ýurtda merkezleşdirilen döwlet apparaty has pugtalanypdyr. Serhet ýakalarynda berkitmeler gurlupdyr. Oazisi daşky çözüşlerden goramak üçin güýçli goşun

saklanypdyr. Amyderýanyň sag kenaryndaky Toprakgalada geçirilen gazuw-agtaryş işleri Horezm binagärçiliginiň ajaýyp nusgalaryny ýüze çykardy. Horezm şasynyň köşgünde giň zallardyr otaglar bolup, olaryň diwarlary dürli reňkli suratlar, nagyşalar bilen bezelipdir. Ol suratlarda zenan maşgalalaryň ýüzleri, arfa çalyyp duran aýalyň keşbi has ussatlyk bilen şekillendirilipdir. Toprakgaladan ýokary çeperçilik derejesinde ýasalan aýal heýkelleri-de tapyldy. Çak edilişine görä, olar Horezm şalarynyň aýallarynyň heýkelleri bolupdyr. Olaryň özleriniň şekilleri bolsa Horezmde zikgelenen monetalaryň ýüz tarapynda görkezilipdir.

Toprakgaladan şa köşgüniň arhiwiniň galyndylary hem tapyldy. Şol resminamalara esaslanyp, gadymy Horezmiň Arameý ellipbiýine golaý, emma öz ýazuwynyň bolandygyny aýdyp bolar. Bu bolsa Horezm siwilizasiýanyň öz ýerli däplerini dowam etdirip örän ýokary derejä ýetendiginiň alamatydyr. Emma bir bellemeli zat, Horezm medeniýetiniň dünýeden bihabar, diňe öz çygyrlarynda çäklenip kemala gelen medeniýet däldir. Oňa-da ellinizm täsirini özüne siňdiren hindi medeniýetiniň täsiri ýetipdir. Bu ýerden Horezm medeniýetine ýat bolan maýmyn şekilleriniň, grek-budda utgaşykda ýasalan aýal heýkelleriniň tapylmagy onuň aýdyň şaýadydyr. Ol täsir Horezm medeniýetine Kuşan medeniýetiniň üsti bilen geçipdir.

Beýik Kuşanlar.

Gadymy Baktriýa topragyndan örňän Kuşan imperiýasy Owganystany, Demirgazyk Hindistany öz içine alypdyr. Baktriýa bilen Margiýananyň ösüşinde taryhy parallelleriň köp duş gelýändigini sebäpli bu döwletiň durmuş-ykdysady ýagdaýyna hem gysgajyk göz aýlap geçeliň. Beýik Kuşanlar şäher gurluşygyna, senetçilige örän uly üns beripdir. Imperiýada köp sanly

täze şäherler döräpdir. Päkistanly alymlar A. Dani bilen F. Hanyň ýazmagyna görä, mysal üçin, Peşewar jülgesindäki häzirk wagtdaky şäherleriň sany Kuşanlar döwründäkiden azdyr. Kuşan şäherlerinde «şäher häkimi» bar eken. Şäher häkimine uç sany ýokary sudýa garaşly edilipdir. Şäher dört bölege bölünip, her bölegiň öz «etrap» serenjam berijisi bolupdyr. Bular özboluşly «şäher geňeşini» emele getiripdir. Şäher häkimleri senetçileriň işini ugrukdyryp, täjirlere, söwdanyň ösüşine gözegçilik edipdirler.

Beýik Kuşanlar döwletinde şäherler haryt önümçiliginiň merkezine öwrülipdir. Aňyýet taýdan jemgyýete täsir etmek babatda-da şuny aýdyp bolar. Sebäbi ybadathanalaryň hemmesi diýen ýaly şäherlerde jemlenipdir. Şol sebäpli ýurtdaky özboluşly ulgamda – şäher – oba – göçme çarwalar şäherler ösüşiň ähli ugurlarynda baştutanlyk roluna eýe bolupdyr. Netijede, heniz hiç ýerde görülmedik geň, has takygy internasional sypatly şäher medeniýeti döräpdir. Akademik B.A. Litwinskiň pikiriçe, olar gadymy dünýäniň ösen medeniýetleriniň dördüsiniň, ýagny Orta Aziýa, Ellinizm, Rim, Hindi medeniýetleriniň bir bitewilikde çykyş edip başlamagynda emele gelen sintezdir⁸. Şeýle sinteziň döremeginde halkara söwdasynyň ägirt uly ähmiýeti bolupdyr.

Mälim bolşy ýaly, Rim imperiýasyny Kuşanlar hem-de Hindistan bilen baglanyşdyrmakda “Beýik Yüpek ýoly” esasy arteriýa bolup hyzmat edipdir. Emma ol tutuşlygyna Parfiýa imperiýasynyň üstünden geçýänligi sebäpli şonuň talaplaryny berjaý etmeli bolupdyr. Şonuň üçin, eýýam köne eranyň ahyrlarynda deňiz ýollary gözlenip başlanypdy. Müsür bilen Hindistanyň arasynda birnäçe marşrut özleşdirilipdir. Şol zamanlarda Müsür Rim imperiýasynyň bir welaýaty bolup, onuň Gyzyly deňiz

---

⁸ Литвинский Б.А. Средняя Азия и ее соседи в древности и средневековье. М., 1981. с.6

kenarlarynda iki sany port şäheri (Mios-Gormos, Berenika) bar eken. Şol portlar arkaly-da Rim özi üçin Gündogara «derweze açypdyr». Strabon b.e.öňki I asyryň 20-nji ýyllary hakda gürrüň berip, Müsür-Hindistan deňiz ýolunyň gatnawy barada şeýle maglumat aýdypdyr: şol döwürde her ýylda diňe bir Mios-Gormos portundan köp ýük göteriji söwda gämileriniň 120-si Hinditana tarap rowana bolupdyr.

Hindistana äkidilýän harytlaryň arasynda kenepden dokalan matalar, şeýle matalardan tikilen geýimler, ýakymly ysly zatlar, çüýşe-faýans önümleri uly orun tutupdyr. Kuşan döwrüne degişli Baktriýadan aslynda Müsürden gelip çykan faýans önümleri (küýze şekilli asmalyklar, tumarlar, monjuklar, hudaýlaryň heykelleri) köp tapyldy. Şol önümler bilen bir hatarda Müsürden altyndan we kümüşden ýasalan gap-gaçlar, grek hem-de Müsür hudaýlarynyň бүрүнç heykelleri, grek mifologiýasyndan sahnalary şekillendirýän relýefli medalýonlar hem iberilipdir. Umuman, Hindistana we beýik Kuşanlara rim-grek-müsür eksporty esasan zynatly harytlardan ybarat bolupdyr. Ol täjirleriň bäräk gelip alýan harytlaram şeýleräk harytlar eken: her dürli gymmat bahaly daşlar, ýakymly ysly zatlar, ýaglar, reňkler, pil süňki, hytaý ýüpegi we ş.m. Antik döwrüniň alymlarynyň maglumatlaryna görä, b.e. I-III asyrlarynda Rim imperiýasyna Hindistandan, Baktriýadan, Girkaniýadan ilçiler baryp durupdyr. Emma käbir häzirki zaman alymlary şol ilçiler Kuşan patyşalarynyň iberen ilçileridir diýjek bolýarlar. B.e. IV asyrynda Kuşanlar eftalylar tarapyndan basylyp alnypdyr we döwlet hökmünde ýaşamagyna bes edipdir.

Sasanylar.

Bu döwürde eýýäm Parfiýany syndyryp onuň ornunda öňän Sasanylar döwleti dünýäniň uly döwletleriniň birine öwürilipdi. Sasanylar Margiýanany,

Dehistany hem özlerine birikdiripdir. Emma Horezmi boýun egdirmek olara başartmandyr. Sebitde agalyk etmek ugrunda sasany-eftaly bäsdeşligi başlanypdyr.

Sasanylar döwründe hojalyk pese gaçypdyr. Jemgyýet çuňňur çökgüde düşüpdür. Parfiýa imperiýasy ýykylanda tozdurylan hem talanan Nusaý şäheri dikeldilmändir. Margiýanada ekerançylyk meýdanlary kemelip, ençeme obalar ýok bolupdyr. Merwde senetçilik we söwda pese gaçypdyr. Çökgüt Apawerktikenada, Dehistanda hem mese-mälim yz goýupdyr.

Ýurduň beýle ýagdaýa düşmegine näme sebäp bolduka? Marksistik-leninçilik metodologiýa ony gul eýeçilik jemgyýetiniň çökgüdi, ýagny şol jemgyýetiň indi içki ösüş resurslarynyň gutaryp halys «ýer depip» durmagy bilen düşündirýärdi.

Bu hakykatdanam şeýlemikä?

Parfiýada gullara nähili garalandygyny, olaryň imperiýanyň diňe bir hojalygyny däl, medeniýetini ösdürmekde-de uly orun tutandygyny ýatlapdyk. Indi parfiýalylaryň ýz ýanynda taryhy sahna çykan sasanylarda gullara bolan garaýyş üýtgäýdimikä? Eger üýtgedemik bolsa, onda näme üçin durmuş ykdysady ýagdaý pese gaçypdyr? Taryhy maglumatlara görä, ilatyň durmuş guruluşynda-da bir düýpli özgerişlik bolmadyk ýaly, oba ekerançylyk obşinalary we uly patriarhal maşgalalarda ýaşayan erkin daýhanlar-oba hojalygynyň esasy: ujypsyz gatlak senetkärler, gullar we gul eýeleri, zoroastr ruhanylary. Bu guruluş Parfiýa döwründe-de şeýledi, sasanylarda hem saklanypdyr. Ýöne, ol eýýäm öňki netijesini bermändir. Bu ýerde megerem, çökgüdiň ýüze çykamgynyň düýp sebäbini harbylaşan sansyz-sajaksyz çarwa eftalylarynyň tükeniksiz çozuşlaryndan gözlemeli bolsa gerek. V asyrdan ol çozuşlar Sasanylaryň demirgazyk welaýatlaryny halys tozdurypdyr. Ýogsam sasany patyşasy Peroz ýa-da Firuz (457-484-nji ýyllar) döwründe Etrekde, Köpetdag eteklerinde, Murgap deresinde goranyş

diwarlary hem gurlan eken. Mysal üçin, Perozyň Eýranyň merkezi welaýatlaryna eftalylary geçirmezlik maksady bilen Gürgünden demirgazyga tarap gurduran goranyş diwarynyň uzynlygy 300 km. bolupdyr. Merw sebitlerinde ermeni we gürji (gurzin) otrýadlaryndan ybarat harby poseleniýeler bilen berkidilen ýörite goranyş zolagy hem döredilipdir. Emma bu çäreleriň hiç biri garaşylan netijäni bermändir. 484-nji ýylda bolan aýgytly söweşde Perozyň goşunlary derbi-dagyn edilipdir, özem wepat bolupdyr. Şondan soň uzak wagtyň dowamynda Eýran eftalylara paç tölemäge mejbur bolupdyr⁹.

Sasanylar döwletiniň durmuş-ykdysady çökgüdi onuň medeniýetine, sungatyna nähili täsir etdikä? Başgaça aýdylanda, şol döwrüň sungaty jemgyýetde bolup geçen ruhy opurylyşyklary, betbagtçylyklary şohlelendirip bildimikä? Has ýönekeý aýdylanda, sungatda irki zamanlara mahsus bolan durmuşy mümkin boldugyça real görkezmek däpleri saklandymyka? Ýok, saklanmadyr. Synpy gatnaşyklaryň kök uran şertlerinde sungatyň ösüşinde adaty erkinlik häsiýeti üýtgäp, ol durmuş zakazyny (tabşyrygy) ýerine ýetirip başlapdyr. Taryhy wakalaryň logikasyna görä, baha berilse, onda sasanylar jemgyýetindäki sarsgynlar sungatda öz beýanyny tapyp, döredilen eserleriň köpüsi çykgynsyzlygy, sussupesligi alamtlandyraýjak ýaly. Bu bolsa sungat eserlerinde köplenç aristokratiýa mahsus «dünýäni silalsa topugyna çykmazlyk» häsiýeti, ýasama ruhybelentlik, patyşalaryň we han-begleriň keýpi-sapaly durmuşy şohlelendirilipdir.

Baýramaly etrabynyň Merw daýhan birleşiginiň golaýyndan ýüzüne dürli şekiller çekilen hum tapyldy. Humuň düýbi ýasy, göwresi gitdigiçe giňelýän görnüşde, tutawaçlarynyň ýokarsy togalak göjek şekilli şarjagazalar

---

⁹ Губаев А. Ак-депе и его раскопки в кн. Материальная культура. Ашхабад, 1973. стр. 54

bilen bezelipdir. Şuňa meňzeş küýze gaplary şol döwürde Mesopotamiýada hem ýasalypdyr.

Humyň daş ýüzüne çekilen şekillerde Merw hökümdarynyň durmuşyndan dört görnüşi beýan eýdär. Hudožnigiň pikirçe, olaryň iň möhümi toý-meýlis sahnasy. Gymmat bahaly lybaslarda hokümdar we onuň aýaly ložalarda bir-birine seredip otyrlar. Olaryň önünde pessejik stoljygyň üstünde täç ýatyr. Meýlis bagyň içinde geçýär. Hökümdaryň elinde içi üzümli jam bar. Onuň aýalynyň yzynda hyzmatkär dur. Gündogar sungatynda ýörgünli däbe görä, hyzmatkär bu sahnanyň esasy gahrymanlaryndan kiçi görnüşde şekillendirilipdir. Hyzmatkäriň gollary döşünde gowşurylgy, özüniň «hapa» demi bilen hökümdary we onuň aýalyny bimaza etmezlik üçin, onuň agzy mata bilen örtülen. Ol häzirki zaman türkmen aýallarynyň ýaşmagyna çalym edýär.

Ikinji sahna hökümdaryň aw awlaýan pursatyny şekillendirýär. Ýuwaşjadan ýöräp barýan bezelen gara atyň üstünde hökümdar awa barýar. Ol ýaýy atmakçy bolup çeken wagty sag elini çäkmeniniň ýeňinden çykarypdyr. Ýaý biçak uly, ony çekmek üçin köp güýç gerek. Hökümdaryň aty öňki parfiýa atlaryna meňzänok. At gysgadan gelen ýogyn boýunly, özem semiz. Belki, hudožnik şekili owadanlamak maksady bilen şeýle edendir. Awçynyň önünde gonup oturan sülgüniň we gaçyp barýan keýigiň şekilleri çekilipdir. Humyň beýleki tarapynda gam-gussa batyp çäkmene dolanyp ýatan hassa şekillendirilipdir. Hasrat çekýän iki aýal oňa elini uzadýar. Hassanyň başujunda eli dermanly kăseli tebib dur. Emma tebibiň emi kömek etmändir. Dört sany hyzmatkär hassanyň jesedini gymmat baha parçalara dolap soňky ýoluna ugradýar. Bu sýužetleriň hemmesi-de örän ussatlyk bilen çekilipdir. Merw humy öz aňladýan manysy boýunça-da, çeperçiligi boýunça-da sasanylar zamanyna degişli. Orta Aziýadan tapylan iň täsin tapyndylaryň biridir.

Merw daýhan birleşiginiň golaýyndan sasanylar döwrüne degişli ossuariýalar, gemmalar hem tapyldy. Ossuariýalaryň biriniň üsti gümmeze çalymdaş örtülip, onuň gapysynda çünkünde nämedir bir gurçuk görnüşli zady saklap duran bürgüt şekillendirilipdir. Daşyna şeýle haýbatly şekiller çekilen ossuariýalar Horezmdäki Toprakgaladanam tapyldy. Olar barly adamlaryň süňklerini salyp goýmaga niýetlenipdir. Merwiň Göbekli depesinden, Çilburçdan, Gäwürgaladan, Uzboýdan, Amyderýanyň orta akymларыndan, Maşat-Misseriandan gemmalaryň ýüze golaýy tapyldy. Bu ýüzi ýylmanyp ýa-da oýulyp hat ýazylan ýa bolmasa nagyşlar bilen haşamlanan daşlaryň hemmesi sasanylar dinastiýasyny esaslandyran Artaşiri we onuň oruntutarlaryny wasp etmäge bagyşlanypdyr. Olar örän sünnälenip ýasalypdyr. Ýöne kim ýasapdyr? Erkin senetçileri ýa-da gullar? Bu hakda gemmalar hiç zat aýtmaýarlar. Olaryň çeperçilik derejisinde gadymy Orta Aziýa, pars, hindi, ellinizm sungat döpleriniň goşulyşan yzlaryny görmek kyn däl.

Gemmalar gadymy sungatyň bir möhüm şahasy hökmünde öwrenilmäge degişlidir. Şol bir wagtyň özünde gemmalaryň gündelik durmuşda ulanmak üçin möhür hökmünde ýasalanlary-da az däl. Türkmenistanyň sasanylar döwrüne degişli ýadygärliklerinden köp sanly möhürler (Göbekliden 500-e golaý, Artygyň golaýyndaky Akdepeden 30-a golaý) tapyldy. Olar ylym üçin biçak gymmatlydyr. Beýle diýildigi gadymy Türkmenistanyň sungatynyň ösüşinde mirasdarlyk saklanypdyr diýiligidir. Şol başda çekilip başlanan haýwandyr ösümlik şekilleri sungat eýeleriniň soňky nesilleriniň hem üns merkezinden düşmändir. Has takygy, ellinizm ýa mbolmasa beýleki ösen medeniýetler ýerli medeniýete täsir edenem bolsa onuň düýp özenini üýtgedip bilmändir. Mysal üçin, möhürlerde bir örküçli arwananyň ýa-da ak maýanyň, dynç alyp ýatan dag goçunyň, ýyllyza seredip duran adamyň şekili, bāgūl, atyň üstünde adam, ördegiň şekili,

bir möhüriň ýüzünde iki adamyň (aýal-erkegiň) keşbi şekillendirilipdir. Şeýle hem möhürleriň arasynda ýolbarsyň, öküzüň, sygyryň, keýigiň, guşyň, ösümlikleriň şekilleriniň çekilenleri-de bar. Bularyň hemmesi atababalaryň ýerli tebigy şertlere mahsus şekilleridir. Ýene bir gezek gaýtalap aýtsak, olaryň ýasalyş usullarynda dürli sungat döpleriniň täsiri duýulsa-da, ýerli sungatyň baş obýekti ýa-da üns merkezindäki esasy zatlar üýtgemän galypdyr.

Gadymy Merwde gazuw-agtaryş işleri geçirilende dürli görnüşli we sýužetli terrakota heýkeljikleriniň hem onlarçasyny tapyldy. Olardan 14-si dürli haýwanlaryň, galanlary bolsa erkek hem aýal adamlaryň heýkelleridir. Haýwan heýkelleriniň käbirinde haýwanyň üstüne gap-gaç ýüklenipdir. Heýkelleriň palçygy gowy eýlenip göwnejaý bişirilipdir. Reňki sarymtyl. Gabyň iç ýüzüne we haýwanyň göwresiniň daşyna angob (ýokary hilli palçyk bilen timarlap syrçalamak) çalynypdyr. Gap çalt aýlanyan çarhda ýasalyndy, ýöne çarhyň aýlanyşy tekiz bolmandy, çünki gabyň daş we iç ýüzündäki yzlar üzlem-saplamrak şekiller emele getiripdir. Haýwanyň öz şekilem şu ussahanada ýasalan bolmagy ähtimal. Emma heýkel döwürden galan bir bölek bolany üçin onuň haýsy haýwanyň şekilidigini seljermek kyn. Ýöne onuň atyň heýkeli bolmagy mümkindir, çünki onda atyň ýalyna meňzeş bir şekil saklanypdyr. Gabyň düýbünde onuň atyň arkasyna berkidilen ýerine seplemek üçin palçyk çalynypdyr. Şol ýerde ussanyň barmagynyň yzy hem saklanyp galypdyr.

Erkek adamyň heýkelinde ol örboýuna dur. Egninde uzyn köýnegi bolup, iki ýeňi dyzyna ýetipdir. Iki eli bilen bolsa uzyn gnäni gyljyň sapyndan tutup dur. Onuň bolup durşy hökümdaryň keşbini şekillendirýär. Hökümdaryň gelsikli ýüzünde tüňňiräk burny, pezzik murty agzyny kiçi görkezýär, sakgaly köseräk bolsa-da uzyn, gür saçy bar, maňlaýyndan gymmat bahaly

daşlardan ýasalan maňlaýlyk asylypdyr. Bu Margiýanada ýasalan erkek adamlaryň heýkelleri üçin häsiýetli şekildir. Ol b.e.öňki IV asyra degişlidir, çünki şol zamanda heýkeller sasanylaryň resmi keşbine berk laýyklykda ýasalypdyr. Şuňa meňzeş heýkeller Kerkiden (häzirki Atamyrat şäherinden) hem tapyldy.

Eftalylar.

Eftalylar baradaky gürrüňimize dolanýarys. B.e. V asyrynyň ortalaryna çenli olar Hazaryň gündogar kenarlaryny, Garagumy, Amyderýa oazislerini, Murgap hem Tejen derýalarynyň ýokary akymalaryny, ýagny Demirgazyk Owganystany eýeläpdirler. Soňra Merw, Sogd şäherleri, Gündogar Türküstan, Gündogar Eýran, Demirgazyk Hindistan hem olara tabyn edilipdir. Eftalylaryň ägirt uly döwleti emele gelipdir.

VI asyryň başlarynda eftalylaryň sasanylar bilen gatnaşygy belli bir derejede gowulanypdyr. Çünki, bu döwürde sasanylarda Perozyň ogly Kawad patyşa bolupdyr. Ol ýaşlykda, eftaly-sasany ylalaşygyna görä, öz kakasy Perozyň deregine girew hökmünde eftalylarda terbiýelenilipdir. 503-nji ýylda eftalylar sasanylar bilen soýuz baglaşyp, Wizantiýanyň üstüne ýöriş edipdirler, uly söweşde Wizantiýa goşunlaryny ýeňip, düşen oljany, şol sanda imperiýanyň gyzylyny deň paýlaşypdyrlar.

Wizantiýa taryhçysy Prokopiniň ýazmagyna görä, eftalylarda döwletiň edara edilişi kabul edilen kanunlara esaslanylýpdyr. Şol kanunlara laýyklykda ogurlyk edene juda ýowuz jeza berlipdir: ogurlanan zat on esse artykmajy bilen töledilip, ogryň kellesi kesilipdir. Özem ogurlanan zadyň az-kändigine garamazdan şýýdilipdir. Hytaý çeşmelerinde eftalylarda ölen adamy jaýlamak bilen bagly dăp barada ýazylypdyr: eger ölen baý bolsa ol daş (nowa görnüşli) mazarda jaýlanypdyr, garyby bolsa ýöne ýere duwlaýar ekenler. Baýyň mazarynda onuň gymmat baha zatlaryndanam goýlupdyr. Prokopiý eftalylarda şeýle

bir gadymy däbiň berjaý edilişini-de ýazypdyr: baý özüne 20, kähallatlarda ondanam köpräk dost tutunar eken. Dostlar hemişe baýyň ýanynda bolup, otursa oturyp, tursa turup, iýeninden iýip, geýenindenem geýnipdirler. Ýöne baý ölüp, jaýlamaly bolanynda, şol mazarda onuň dostlary hem diriligine gömülýär eken. Elbetde, bu däbiň soňky kadasy juda aýylganç. Emma töweregine dost, has takygy ýigit toplamak türkmen serdarlarynda döp bolup galypdyr. Munuň aýdyň mysaly hökmünde Göroglynyň 40 ýigidini ýatlamak ýeterlikdir. Göroglydan öňem, soňam bu ýörelgä eýeren gerçekler köp bolupdyr. Diýmek, ol bize eftalylardan galan döp eken. Jemgyýetdäki ýiti durmuş deňsizligem şol döwürden galypdyr. Mysallardan görnüşi ýaly, eftalylar zamanynda emläk deňsizligi ýetjek derejesine ýetipdir. Barly üçin batyl ýollar açylyp, hukuk bary seçilipdir, garyp bolsa gara ýeriň üstünde ýörände-hä däl, onuň astyna girende-de kemsinip girmeli bolupdyr (mazarlardan tapylan arheologiki tapyndylar).

Daş we Mis asyry zamanynda Türkmenistanyň medeniýeti

Merkezi Aziýanyň irki ekerançylyk jemgyýetiniň giň guşaklygynda Günorta Türkmenistanyň medeniýeti hem sungaty бүtenleýin özbaşdak orny eýeleýär. Arheologiki barlaglaryň germine laýyklykda, onuň medeniýeti biziň öňümüzde barha dürli görnüşlerde janlanýar. Türkmenistanyň daş mis döwriň taryhy mirasy medeniýetine saldamly goşantdyr.

Diňe şekillendiriş hem amaly sungat geçmişi aýdyň birnäçe müň ýyl mundan ozal adamlar daş töweregini gurşap alan durmuşy nähili synlan bolsalar, hut şol hili görnüşde göz öňüne getirmäge mümkinçilik berýär.

Gadymy döwürlerde dörän sungatlaryň ählisiniň arasynda şol döwüriň amaly haşam we şekillendiriş

sungatynyň müňýyllyklaryň içinden geçip, bize gelip ýeten diňe maddy nysgalary bize öwrenmek üçin düşnükli bolýar.

Sungat ýadygärlikleriniň arasynda haýwan we adam şekilindäki heýkeljikler dogatumar üçin ulanylan zatlar diwara ýa-da gap-gaçlara çekilýän nagyşlar ýaly görnüşleri aýratyn orun eýeleýär. Şol döwrün düşunjesini almatlandyryan beýleki käbir zatlar hem şolara girýär.

Eneolit döwriüň sungatyna häsýetnama berenimizde ozal ondan öňki döwrüň neolit eýýamynyň (b.e.öňki VIIVI müň..) sungatyna gysgaça sersalmak zerur. Türkmenistanyň çäklerinde ýaşan irki ekerançylyk sungatynyň ilkinji ösümlikleriniň şineleri ýüze çykypdyr.

Türkmenistanyň täze daş döwriüň ýadygärliklerinde saklanyp galan diwar nagyşlary kaşan keramiki gap-gaçlaryň bezeglerinde azda-kände gabat gelýär. Ýöne Günorta Türkmenistanyň irki ekerançylyk obalarynda gap-gaçlary nagyşlamak sungaty diňe eneolit döwründe hakyky ösüşüne eýe bolupdyr.

Görüp ýören zatlaryny sadalaşdyryp hem umumylaşdyryp, täze daş döwriüň admlary küzegärçiligiň dürli görnüşlerini döretmegiň umumy çemeleşmelerinde akyl ýetirmegi başarpdyrlar. Olar gönüburçluga, aýlaw, simmetirýa tebigatda meňzeşlikleriň gaýtalanýandygyna gowy göz ýetiripdirler.

Nagyşyň ilkinji ýöntem görnüşleriniň ýüze çykyp ugran döwri neolit eýýamyna degişli. Ol döwürde nagyş gap-gaçlary bir reňkde çekilipdir. Toýundan ýasalan gabyň endigan bişmezlige netijesinde nagyş garamtyl hem açyk goňur seýrek ýagdaýda goýy gymyzy reňke eýe bolupdyr. Elementleri çäkli görnüşleri ýöntemem bolsa, şol nagyslaryň birnäçesine üns çekmek mümkin olaryň has giň ýaýrany suw tolkuný şekilli dik çyzyklardan ybaratdyr. Seýrek halatda biri-biri bilen birleşýän nagyşdyr. Alymlaryň pikirine görä täze daş hem eneolit döwriüň bezegli keramikasyna baý çylşyrymly nagyşlar

ulanylýän ýurtlarda irki hatyň belgileriniň birnäçesiniň piktografik-şine ýazgylarynyn alamatlaryna öwrülip, toýundan ýasalan gap-gaçlarda nagyş hökmünde peýdalynan bolmagy ähtimal. Şumer hem Elam hatyndaky üç çyzyk “suwkanal-derýa” diýen manyny aňladýar. Türkmenistandaky iň gadymy oturumly ýerleriň biri bolan Jeýtunyň keramikasyndaky suw tolkunyna meňzeş nagyşyň şeýle manyny berýändigini hakykatdan daşda däl bolsa gerek. Gap-gaçlaryň böwüne birnäçe hatar kese guşak görnüşde çekilýän kiçijik ýaý şekilli nagyş hem köp ulanylypdyr. Onuň geometiriki şekillere çalymdaşam, tolkun şekillisi hem bar. Käte ol gözenet ýada öýjükli nagyşa öwrülýär. Jeýtun gap-gaçlarynda giň gözenek ýygy dik çyzyklar dik ulgamlar, nokatlar, basgançaklardyr agaç şekilli nagyşlar ýüze çykýar. Bularyň köpsünde eneolit döwrüniň ajaýyp bezegli gapgaçlary bilen baglanyşygyň bardygyny duýmak kyn däl. Jeýtun keramikasynyň mysalyn soňra irki ekerançylyk taýpasynyň amaly sungatynda köp duş gelýän nagyşlardyr ýönekeýje belgileriň gözbaşynyň nirelerden gaýdaýandygyny aňşyrmak mümkin.

Neolit döwründe toýundan haýwanlaryň şekillerini ýasap, olary käte bişiri, käte-de şol duruşyna goýupdyrlar. Şekiller aglaba birmeňzeş bolupdyr. Olaryň arasynda geçiniň daşdan ýonulyp ýasalan şahlary burum-burum goçlaryň şekilleri gabat gelýär. Iki ýeke adampisint heýkeljiklerem duşýar.

Ýylgynlydepede ilkinji gezek üç hatar açyk reňkli tegelek we egri aýlaw görnüşli nagyşlar hem tapyldy. Biri-biriniň ýokarsynda towlanjyraýan ýylanlar, tegmiller, ýarym hem agaç şekilli şol nagyşlaryň hersiniň öz aňladýan manysy bar. Tegelek ak tegmiller güni-gündüzi, ýarym aýlar gijäni, olaryň köpli bolsa gije-gündiziň gutarnyksyzdygyny, agaç ýaşayýşy, ýylan bolçulygy aňladýar. Şeýlelikde bu nagyşlar öý eýesinin uzak hem bolelin ýaşamak babatdaky hoşniýetli arzuwyny

alamatlandyrypdyr. Eneolit eýýamynyň çeper döredijiliginde gözbaşyny Jeýtun döwründen alyp gaýdýan heýkeltaraşlygyň ösüşünde hem ep-esli öňe gidişikli bolupdyr.

Haýwan şekilli heýkeltaraşlyk giňden ýaýrapdyr. Goýun, geçi, öküz, ýaly öý haýwanlarynyň dürli görnüşli heýkeljikleri Günorta Türkmenistanyn ähli obalaryndan diýen ýaly tapyldy. Bişirilmedik toýundan ýasalan heýkeljikleriň arka tarapy gowy ýylmanypdyr, heýkelleriň köpüsi şekillendirilýän jandaryna şeýle meňzeş bolany üçin olary ap-aňsat aýyl saýyl edip bolar.

Irki eneolit eýýamından agalan adampisint heýkeljikler san taýdan köp däl. Olarda dik duran aýallar ýönekeýleşdirilen sypatda ulanylyp, tebigy görnüşde şekillendirilipdir. Aýallaryň kellesinde şertli ýasy görnüşli käbirleriniň ellerinin daşy düşüniksiz beýleki birnäçelerinde bolsa el asla ýok. Aýaklary barada aýdylanda hem edil şonuň ýaly heýkeljiklerde aýallaryň jyns alamatlary we göwresinin dolmuşlygy has nygatalyp görkezilipdir. Bezeg elementleri tegelek halkara, burç hem tuýnuk şekilli eginlerde hem bilň aşak ýanyndaky çyzyklar görnüşündäki simwoliki belgiler hökünde şekillendiridir. Olaryň boýunlarynda bolsa bir düzüm monjuk bar.

Orta eneolit döwründe-de aýallaryň şekilleri agdyklyk edýär. Olar ozalky ýaly dik duran dälde oturan görnüşde şekillendirilipdir. Dürli hili obraz gözlegleriniň döwri bolan irki daş mis döwrüniň heýkeljiklerinden tapawutlylykda ösen eneolitiň sungaty kemala gelen çeperçilikli çykan eserler ýaly äsir galdyryýar.

Bu döwürde eginlek dik duran, köplenç ýagdaýda bolsa oturan erkek adamlaryň heýkeljikleri agdyklyk edip ugrayar. Olaryň kelleleriniň süýrüligini, başgaplaryny ýa-da saçlaryny alamatlandyryýan bolsa gerek.

Heýkeljiklerde saçlaryň örülen çekkede däl, erkeklerem göteripdir. Olaryň käbirleriniň saçy güwerçek

nagyşly tuwulga bilen utgaşýar. Heýkeljiklerde şekillendirilen erkek kişileriň ýarsyna golýyy sakgaly.

Esgerleri şekillendirmäge aýratyn ähmiýet berilipdir. Köpçülikleýinöndürülýän beýleki şekiller bilen deňeşdireniňde esgerleriň şekilleri aýratynyhlas bilen ýasalypdyr. Esgerleriň şekilleri Gadymy Gündogaryň Günorta Eýran etraplary bilen gatnaşygynyň bolandygyny görkezýär. Ýöne Göksüýri tuwulgalarynyň şekili Yakyn Gündogarda has gadymy bolmagynda galýar.

Şol döwrüň heýkeljiklerinde tisege çenli ýasalan eller gabat gelýär. Köpsünde bolsa asla el ýok. Ayakly bir bölek palçykdan ýasalyp, ortasynda dik çyzyk bar. Giçki eneolit döwrüne degişli toplumlarda oturan adamlaryň tebigy hemde ýöntem görnüsde şekillendirilýänleride duş gelýär. Olar özünden öňkülerden eginleriniň giň hem gönüligi bilen tapawutlanýar. Şekiljiklerde öňki alamatlardan başga hem ýelmeme bezegleri we haýwan suratlary ulanylypdyr. Şol hili bezegler Güorta Mesopatamiýada ýagny, Urkda gazuw-agtaryş işleri geçirlendede tpyldy.

Giçki eneloit döwründe b.e.öňki III münýyllyk ondan öňki Ivmünýyllykdan bäri dowam edýän däplerinden başgada täze alamatlar döräp giňden ulanylyp başlapdyr. Göni hem giň eginler, inçe bil, gözleriň okarasy uzaldylan, “guş ýüzi”, ullakan burunly ýelmeme detallardan ýasalan çylşyrymly saç bularyň hiç biri ondan ozalky heýkeljiklerde gabat gelmeýän zatlardyr.

Eneolit eýýäminiň jemleýji döwrüne degişli heýkeljikleri ondan öňküler bilen deňeşdireniňde birnäçe aýratynlyklary görmek bolýar. Şolaryň biri adamlaryň ýüz keşpleri ýasalanda köpräk göwräniň beýleki böleklerinde bolsa azyrak duşýan tebigy alamatlardyr. Giçki eneolide degişli heýkeljikleriň diňe bir köplügi däl, eýsem dürlülüklerdide haýran galdyrýar. Ol döwrün heýkelleri esasan oturan hem dik duran görnüsde

ýasalapdyr. Olaryň diňe elleriniň seýregräk ýagdaýda bolsa aýaklarynyň ýasalşynda dürlülük bar.

Heýkeljiklerde alamat bezegler b.e.öňki V müňýyllykda ýuze çykypdyr. Kem-kemden olaryň sany artyp, adam synasynda ýerleşýän ýerleriniň orunlary üýtgäp ugrapdyr.

Heýkeljikler köplenç ýagdaýda dini dăpdessurlar bilen baglanyşykly bolupdyr. Ekerançylygyň ösüşi hem dürli dini dăpdessurlarynyň ýuze çykmagyna getiripdir. Aýratynam hasyllylygyň zenan hudaýyna uýmak giň ýaýrapdyr. Alymlar eneolit eýýäminiň heýkeljikleriniň zenan obrazynyň hassyllygy alamatlandyrandygyny belleýärler. Änew medenýetindäki hudaý otparazlyk dinine gün, pasyl bilen baglanyşykly bolan hasyllylygyň hem suwuň hudaýy Ardiwisura Anahita görnüşünde geçipdir.

Islendik beýleki zatlar ýaly gadymy adamlaryň sungatam özüni döreden halkyň dünýägaraýşy hakynda maglumat berýär. Gadymy ekerançylaryň dünýägaraýşsynyň häsýetli aýratynlyklarynyň biri aýal alamatlarynyň köplügi bolupdyr. Dünýäniň ähli dinlerinde zenanlara hormat goýulupdyr. Bu ýagday aýratynam gadymy ekerançylarda ýokary derejä ýeteripdir. Olardan öňki ýagny hojalyklaryny iri iýmiş çöplemek bilen dolandyrýan adamlaryň ýere hem gadymy ekerançylaryň hudaýlaşma derejesine ýetiren zenanlaryna bolan garyýşy olaryňkydan pes bolupdyr. Gadymy ekerançylyk düşünjesine görä hemme zady öndürýän aýal bilen deňäpdirler. Şonuň üçünem aýal heýkeljiklerini hasyl öndürýän ýere deňäp hasyllygyň hudaýý hökmünde ulanypdyrlar.

Zenan heýkeljikleriniň çokunlyýan “keramat” bolandygyny Garadepeden tapylan b.e.öňki III müňýyllyga degişli çuň kăsäniň bölegide tassyklaýar. Surat sarymtyl düşegiň ýüzüne goýy goňur garamtyl reňk bilen çekilipdir. Ortada duran göni eginli elleri tirsegine

çenli ýasalan adamyň şekili görünýär. “Guşpisint” kellesi gapdal eginleri öň aýaklary ýene gapdal görnüşde şekillendirilipdir. Çeper şekillendirmäniň bu täri Gadymy Gündogaryň sungatynda giň ýaýrapdyr.

Onuň iki gapdalynda has ulurak adam şekilleri çekilipdir. Ýöne olaryň durky doly saklanmandyr. Ortadaky oturan görnüşde şekillendirilen göwre zenan maşgala bolup, ol Güorta Türkmenistanyň b.e.öňki III müňýyllyga degişli gatlagynda kän duş gelýär. Käsäniň bölegindäki şol suratda zenan hudaýynyň heýkeline çökünmek sahnasy şekillendirilipdir diýip hasap etmek mümkin. Altyn depeden (b.e.öňki III müňýyllyk) tapylan başga bir gapda üç şekil bar. Gabyň iç ýüzünde düýpde öňki surtdaky ýaly, oturan adamyň ullakan şekili çekilipdir. Onuň önünde haç şekilli göwre, ellerini ýokary göterip dur. Ol ikisiniň ýokarsynda guýrugy halka ýaly şekillendirilen ýylan şekillendirilipdir.

Bu suratyňam adamyň ýylan bilen baglanyşykly adampisint hudaýa çökülüşsüny beýan edýändigini aňmak kyn däl.

Bu alamaty şeýle üşündirmek mümkin: Ekerançylyga geçilmegi bilen adamlaryň güngüzeran ýagdaýy tebigy şertlere bagly bolupdyr. Haýyr işi alamatlandyrýan ýylan in gymmat zat bolan suwuň goragçysy bolany üçin gadymy adamlar ondan ýagyş ýagdyrmagyny diläp, mynajat eden bolsalar gerek. Egerde zenanyň hasyllygynyň hudaýydygyny, ýylanyňam hasyl üçin gerk in zatlaryň biri - suwuň goragçysydygyny göz önünde tutsak. Onda adamyň ýene-de bolçulyk bolmagy üçin mynajat edýändigi öz özünden belli bolýar.

Şeýlelikde keramiki bölekdäki bu suratlar toýundan ýasalyp bişirilene heýkeljikleriniň dini äheňler bilen baglanyşyklydygy baradaky nukdaý nazary tassyklaýar.

Ýylgynly depeden tapylandy daş haýkeliniň ähmiýeti barada-da az kem durup geçsek ýerlikli bolar. Daş

gurallaryň kömegi bilen gumdaşdan ýasalan ol heýkelleriň görnüşi toýun şekillerine çalymdaş. Şol daş heýkelleriň ýerli önümidigi hiç hili şübhe döredenok. Olary taýýarlamak üçin ulanylan gurallaryn birnäçe görnüşleri ýüze çykarylady. Ýylgynly heýkeltaraşlar diňe bir heýkelleri taýýarlamak bilen çäklenmän eýsem daş gap gaçlary güberçek şekillerde ýasapdyrlar. Sürgült şekilli ol gap gaçlar , dürli ululykda bolupdyr. Gabyň bir tarapynda adamyň kellesi beýleki tarapynda bolsa şahly iri mallara mahsus bolan guýruk ýasalypdyr. Bu adnrokefalyň- adam-öküziň çylşyrymly bitewi obrazydyr. Özem bu diňe b.e.öňki IV- münýyllygyň II ýarymynda dörän edil sonuň ýaly Mesopatamiýa giliptikasynda (daşyň ýüzüni haşamlamak sungatyndan) has gadymydyr.

Günorta Türkmenistanyň gadymy keramikasy özän täsirli hem bezeglere baý bolany üçin tutuş arheologik medeniýetiň kemala gelişiniň hem ösüşüniň döwürlerini aýdyň häsýetnama berýär. Her bir aýratyn arheologik medeniýet hakda önüm öndürülen her bir mmerkez şolryň ýerine ýetirilişi hem anyk şertlilik aýratynlyklary bilen tapawutlanýan hem bolsalar, biz üçin eneolit eýýäminiň sungatynyň umumy birleşdiriji alamatlary has ähmiýetlidir.Çeper döredijilikli önümçilikden üzňe bolmandyr. Adamlaryň gündelik durmuşynda ulanylýan gapgaçlaryň önümçüligi bu sungatyň ösmegine şert döredipdir. Eneolit döwründe keramiki sungaty kämilleşip epeşli ösüşe eýe bolupdyr.

Öňi bilen keramikanyň görnüşlerinn sany üzüň kesil artypdyr. Iň esasy zat bolsa dürli hili üýtgeşik nagyşlar peýda bolup, olar öňki döwürlerden gelýän dăpleri dowam etdiripdirler. Diwar bezeglerinde keramikadan hem nagyş elementlerinde üýtgeşiklikler duýulýar.

Eneolit döwründe adamlar öz daş töweregini gurşap alam tebigaty synlap, onuň manysyny anyk bolmadyk (ýa-da çak bilen) umumylaşdyrma bilen,

ritmiň simmetiriýanyň kanunlarynda esaslanýan nagyşy döredipdirler.

Irki eneolit eýýäminde (b.e.öňki V müňýyllyk) gapgaçlara nagyş çekmek däbi giňden ýaýrapdyr. Toýundan ýasalan gapgaçlaryň 30%-e golaýy nagyşlanypdyr. Bezeglerde iri geometrik elementlerden ybarat bolan nagyşlar düzümi agdyklyk edýär. Şolar bilen birlikde küzegärler halka , küşt öýjükleri, kertik çyzykly, egri-bugry çolaşan zolakly ýelek görnüşli nagyslaryda giňden peýdalanypdyrlar. Seýrek halatda agaja ýa-da sümmüle çalymdaş nagyşlar hem duş gelýär.

Eneolit döwrüniň soňraky döwürlerinde Göksüýri nagyşlaryndan ýönekeý hem köp basgançakly haçyň dürli nusgalarda çekilen şekili esasy orny eýeleýär.

Gadymy ussalar haýwanlaryň şekillerinden peýdalanyp başlapdyrlar. Olaryň arasynda dag tekeleriniň şekilleri has köp duş gelýär. Ussatlyklary ýeterlik hem bolsa küzegärler haýwanlaryň suratyny dolulygyna dälde olaryň bedenleriniň iň häsýetli alamatlaryny şertleýin çekmek bilen häsýetlendirilipdir. Şonuň ýaly haýwanlar çekilende iki şahdyr, iki aýagyň şekli bilen çäklenmek , Merkezi Aziýanyň bezegli gapgaçlarynda gadymy döwürlerden bäri dowam edip gelipdir. Olar aýratynam bir reňk bilen bezelen gapgaçlar üçin häsýetli bolupdyr.

B.e.öňki IV-III müňýyllarda dürli görnüşli guşlary uzyn guýrukly, dört aýakly , bedenleri tegmilli ýagny arheologlaryň “bars” şertli atlandyran haýwanlaryny şekillendirmek giňden ýaýrapdyr.

Örän seýrek ýagdaýda adam şekilleri bilen bezelen gap-gaçlaram duşýar. Kabir halatlarda şol şekilleriň görnüşinde zenan hudaýlarynyň ýanynda pramida görnüşli nagys duş gelýär. Olary Şumer hem Elam hatlarynyň belgileri bilen deňeşdirip, alymlaryň käbirleri olary daş diýip düşündirýärler, beýleki

birnäceleri bolsa dogulmak, dünýä inmek taglymy bilen baglanşdyrýar.

B.e.önki IV müňýyllygyň ortalaryna çenli Köpetdagyň etegindäki ilatyň medeni derejesi obalaryň ýerleşen ýerlerine garamazdan umuman, birmeňzeş bolupdyr. Arheologlaryň tapyndylary b.e.önki IV müňýyllygyň II ýarymynda ozalky birmeňzlige derek amaly sungatyň ýadygärlikleriniň biribirinden tapawutly iki topara bölünendiklerini görkezýär.

Garadepe keramiki biri-birinden nagyşlar bilen tapawutlanýar. Göksüýri keramikasyň nusgasy bolas nagyşlar toplumyň takyklygy sazlaşykly hem nagyşa ikinji reňkiň goşulmagyndan ybaratdyr. Altyndepäniň bezegli keramukasy üçin Göksüýri Nusgasy häsýetlidir. Deslapky elementler kemkemden b.e.önki III müňýyllygyň ýerli gapgaçlary üçin häsýetli bolan ownuk haly nagyşlaryna öwrülüpdir.

Ýadygärlikleriň diňe bir iki toparynyň däl, eýsem birnäçe etraplarynyň hem arasyndaky tapawuda garamazdan esasy nagyşlaryň düzüminiň umumylygy eneolit eýýämindäki Günorta Türkmenistanyň ähli ýerine mahsus bolupdyr. Umumylygyň bir görnüşi nagyşlaryň gabyň eňrejigine zolak hökmünde salynandyr. Gyzyly gara reňkleri ýagny iki reňk ulanmak däbi b.e.ozalky IV müňýyllygyň keramikasynda bolşy ýaly Güorta Türkmenistanyň irki eneolit döwriň (Änew , Sarmançadepe, Ýasydepe, Ýylgynlydepe) diwar bezegleri hatda neolit (Pessejikdepe) üçin hem häsýetlidir. Ýörüte küreleriň oýlanyp tapylmagy keramikanyň nagyşyna ikinji reňki urmaga mümkinçilik beripdir. Nagyşlaryň daşy üçin gara, içi üçin gyzyly reňk ulanylypdyr.

Ýerli küzegärler köp zeňki usuly o diýen uzak ulanman , kemkemden has ýönekeý – monohromiýa ýagny bir reňk bilen çalşypdyrlar.

Nagyş –hyýaly hem şertli sungat bolsada şol bir wagtyň özünde anyk dünýä bilenem bütünleý üznä däl,

nagyş sungaty gadymy ekerançylyk medeniýetiniň esasyny kesgitleýär. Şol döwürde onun agdaklyk etmegi köp zatdan habar berýär. Umumylaşdyrma , umumy zady beýan etmek , şertli belgileriň üsti bilen beýan etmeleriň artmagy maldarlaryň hem ekerançylaryň sungatyny kesgitleýär. Şol zatlar olaryň dünýägaryýşlaryny hem oňa düşünmelerini aýdyň şöhlelendirýär.

Neolit hem eneolit vdöwürleriniň şekillendiriş äheňleri köplenç halatda şertli belgilere esaslanypdyr. Belgi-simwollar , ösümlükler dünýäsi hakyky hem hyýal haýwanlar ol sungatyň çyzgylý nagyşlar bolsa zehiniň ýüze çykmasyna halkyň ruhy, gadymy adamlaryň durmuşynyň möküm hajatlary olaryň tebigata ham adam garaýyşlary gizlenip ýatan syrly “hata” meňzeyär.

Alymlaryn eneolit eýýäminde Turkmenistanyň çäklerinde däneli ekinleriň ekilendigine şonuň üçünem ilki durmuş jemgyýetinde dürli dini baýramçylyklar bilen utgaşykly gecirilen hasyllylyga uýmagyň gülläp ösendigini subut etdiler. Olar esasan hasylyň boletinligiň çeşmesi bolen beýik Enä –Ýere ynam bilen bagly bolupdyr. Ýer diňe bir ekleýji dälde ýaşaýyşyň özeni hasaplanypdyr. Şonuň üçin hem eneolit döwrüniň nagyşlaryndaky geometirik elementler hem aýratyn many aňladýar. Mysal üçin üçburçluk aýal maşgalany miweliligini sinwoly hasaplanypdyr. Inedördül romblar-Enäniň - Ýeriň hem hasyllylygyň kultunyň elemenleri bolupdyr. Bu äheňler neolit eýýäminiň Hytaý keramikasyndada şonuň ýaly mana eýedir.

Ýakyn Gündogaryň köp taýpalarynyň sungatynda ulanylýan şekil gadymy simwollaryň biri bolmak bilen şerti ýaýan güýçleriň önüne böwet basýan jadyly güýje eýe bolan goragçy hökmünde görülüpdir. Haç hem tegelegiň içindäki haç köpden bári asaman jisimleriniň alamatlary hasaplanýlar. Düzümüne haç girýän sekiz şöhleli ýyldyz giçki eneolit eýýamynda sekiz burçly şekile öwrülen haç alamatynyň ösüşüdür. Ýönekeý hem

has çylşyrymlaşdyrylan haçyň şekili gadymy goragçy - belgi hökmünde soňky döwürde bürnüç eýýäminde giňden ulanylypdyr.

Öňde sanap geçen elementlerimiziň ählisi türkmenleriň haly hem haly önümleriniň nagyşlarynda biziň günlerimize gelip ýetipdir. Olar köp göllerini nagyşlarynyň özenini düzýär, şeýlede özbaşdak ulanylýanlar hem bar.

Ösümlik elementlerinden agaç esasy orun eýeleýär. Ol “ýaşayyşyň daragtyna” uýmak bilen baglydyr. Bu şekil adama uzak ömür arzuw edýän belgidir. Alymlar şol suratlarda köplenç arçanyň şekillendirilendigini tassyklaýarlar. Haýwan şekilleriniň hem öz manysy bolupdyr. Alymlar dag tekeleriniň şekilleriniň aýratyn simwoliki manysy bar diýip çaklaýarlar. Olar göz-dilden betbagtçylykdan goraýan gudratly güýç adatdan daşary güýç kuwwatyň eýesi we ş.m. zatlaryň alamaty hasplanypdyr. Gadymy suratkeşiň olary şekillendirende öý işiklerini dälde , Köpetdagda ýaşayan ýabany awçylar tarapyndan awlanýan dag tekelerini göz önünde tutandygyny bellemek gerek. Gürrüni edilýän döwre degişli süňk galyndylarynyň arasynda dag tekeleriniň süňkleriniň agdaklyk edýändigini hem bu aýdylany tassayklaýar. Dag tekekeleridir, goçlaryna dürli dert belalardan “ gözden-dilden” goraýan jandar höküminde garamak däbi häzirki günlere çenlem dowam edýär. Käbir ýerlerde dag tekeleriniň şahlary derwezeleriň ýokarsynda asylyp goýulýar. Halydyr beýleki haly önümleriniň nagyşlarynda giňden ulanylýan “goçak” diýip atlandyrylýan nagyş şol dag tekeleriniň goçlarynyň simwolydyr.

Eneolit döwrüniň keramikasynda her hili dertbelalardan goraýan zat hökmünde goşlaryň şekilleri hem köp ulanylypdyr. Ol saglygyň, şowlulygyň hem bagtyň simwolyny aňladýar. Adamlaryň älem düşunjeside guşlar bilen bagalnyşykly “Guş-gün” diýlen

gadymy adamlaryň Günem asman giňişliginde guşlar ýaly ýaşaýar hem hereket edýar diýen düşünjelerine easalanýar. Türkmen halyларында guşlar bilen baglanyşykly “Guş dynak”, “Guş yzy” ýaly nagyşlar hem bar . Teke haýларында esasy nagyş hasplanylýan merkezi göl hem “guşly göl” diýilip atlandyrylýar. Şeýlelikde gowy görülyän haýwanlaryň guşlardyr, ösümlikleriň nagyş geçirilen görnüşleri eneolit eýýäminden tä biziň günlerimize gelip ýetmegi nagyşlaryň gelip çykyşларынын şu ýerliligine subut edýar.

Häzirki halylarda eneolit nagyş düzümleriniň ulanylmagy sungatyň bu görnüşüniň kökleriniň gadymylygyndan habar berýar. Halyçylyk sungatynyň öz gözbaşyny eneolit döwründen alyp gaýdýan bolmagyda ähtimal. Türkmenistanyň Günorta etrapларында ýaşaýan taýpalarda bu çaklamany öňe sürmäge easa berýän ähli şertler bolupdyr.

Ýüpllik taýýarlamak üçin ulanylýan köp sanly ik başlaryň tapylmagy şol döwürde mata dokamaklygyň gülläp ösendigine şaýatlyk edýar.

Summarda giçki bürnüç zamanyна degişli mazarlaryň gazylyp barlanmagy bu ýerli ilatyň has gadymy taryhyna degişli täze açyşlar etmäge mümkinçilik berdi.

Aýal mazarlaryň sekizisinden ikbaşlar, käte bolsa çiştemenler bilen birlikde on alty sany ýasalan äsin zatlar tapyldy. Anyklanylşyna görä , olar halynyň çitiminde ýüpi kesmek üçin ulanylypdyr. Edil şonuň ýaly, ýöne demirden ýasalan keserleri häzirki halyçylaram ulanýarlar.

Bürnüç eýýäminiň keseriniň ýasalyşynyň kämilligi, gutarnykly görnüşe eýedigini bu guralyň oýlanyp tapylan wagtynyň has aňyrky döwürlere degişlidigine güwä geçýar. Bu aýdylanlardan çen tutsaň türkmen halyçylyk sungatynyň öz köklerini juda

asyrlaryň jümmüşinden alyp gaýdýandygyna göz ýetirmek kyn däl.

Gadymy gapgaçlardaky nagyşlar bilen häzirki haly nagyşlarynyň biri-biri bilen aýrylmaz derejede baglansyklydygy Tükmenistanyň ekerançylyk bilen meşgullanan ençeme taýpalarynyň gelip çykyşy bardaky meseläni täzeçe goýmaga mümkinçilik berýär. Bu bitewilik geljekde Köpetdagyň eteginde hem jülgelerinde ýaşayan häzirki ilatyň medeniýetiniň kökleriniň şu çäklerde gadymy döwürlerde ýaşan taýpalardan alyp gaýdýandygyny subut etmäge esas berse gerek.

Eneolit döwriň zergärlik sungaty munjuklar, şelpeler, bilezikler ýaly dürli görnüşli daşlardan ýasal, şaý-seplerden ybarat monjuklar köplenç togalak ýada süýrügült görnüşde bolupdyr. Bilezikler romb ýa-da üçburç ornüşli ýumşak gejden ýasalypdyr. Ussalar tekiz ýüzüne oýma nagyşlar çekilen daş hem kemramiki tumarlary ýasamagada üns beripdirler. Gejden ýasalan käbir tumarlaryň ýüzüne haç şekilli nagyş oýulup çekilipdir. Olaryň has giň ýaýrany entek bişirilmänkä ýüzüne dykgat bilen haç şekili çekilen ýönekeý keramiki tumarlardyr.

Eneolit döwriň zergärleri reňkli metaly çeper işläp bejermekde uly üstünlikler gazanypdyrlar. Olar ullakan bilezikler, ýüzükler, iňnebagyklar, hem beýleki şaý sepleri ussatlyk bilen ýasamagy başarypdyrlar.

Ilki durmuş adamlarynyň ýada irki ekerançylaryň ruhy medeniýeti biziň çak edişibizden has çuňňur manly bolan bolmagy mümkindir. Diňe arheologiki gazuw agtaryş işleri netijesinde ýüze çykarylan we biziň günlerimize çenli gelip ýeten tapyndylaryň esasynda eneolit adamlarynyň ruhy dünýäsiniň gn bolandygyna göz ýetirmek bolýar. Dürli heýkeljikler gaplaryň we diwarlaryň ýüzüne çekilen suratdyr, nagyşlar adam jaýlanandaky dessurlar adamlaryň tebigy hadysalara ýere we güne beýleki zatlara dünýägaraýşynyň bize gelip

ýeten ujypsyzja galyndylarydyr. Bu zatlaryň esasynda dürli ynançlaryň bolandygy äşgär bolýar. Toýundan ýasalan otda bişirilen aýal heýkeljikleriniň hasyllylygyň ene ýeriň simwoly hökmünde ulanylan bolsa, bişmedik toýundan ýasalan haýwan şekilleri maldarçylyk bilen baglanyşykly bolandyr diýen çaklama bar. Öý haýwanlaryň şekilini toýundan ýasamak bilen maldarlaryň köpelmegini diläp, çokunan bolmaklary ýa-da gurban etmeli malyň deregine ýasan bolmaklary hem mümkindir.

Dürli daşdyr, toýundan ýasalyp bezeg hökmünde ulanylýan haç ýa-da romb şeklini oýma nagyşlar bilen ýasalan tumarlar hem şol döwürde ýaşan adamlaryň ynançlaryny beýan edýär.

Ýokarda agzalan köp bolmadyk mysallar hem eneolit döwründe irki ekerançylaryň dürli ynançlarynyň bolandygyny subut edýär.

Türkmenistanyň çäklerinde ýaşan adamlaryň gadym zamanlardaky sungatynyň ösüşi Alynky Aziýanyň çäklerinde ýaşan adamlaryň sungatynyň ösüşünden kabir özboluşly aýratynlyklary bilen tapawulanýar. Bu aýratynlyklar hat-da, ekerançylyk we çarwadar taýpalaryň sungatynda hem mese mälüm görünýär. Eger-de ererançylaryň ýasan gap-çanaklarynyň ýüzünde dürli medeni ösümlikleriň görnüşi aňladylan bolsa, çarwadar toparlaryňkyda mallaryň dürli görnüşleri şekillendirilipdir. Bize duşan tapyndylarda, ylaýtada ýyrtýy haýwanlaryň hyýaly şekilleri köp gabat gelýär¹.

Ilki durmuş zamanynda Türkmenistanyň çäklerinde çäklerinde ýaşan çarwadar şekillerde Garagumyň elhenç tozmagyny kä mahallarda onuň ýaşaýyşa howp salýandygyny ham aňladypdyr. Türkmenistanyň çäklerinde, ylaýtada onuň Günorta –

---

¹ Masson W.V. Altyn depe. Turdy ÝÜÄ. L-1981.

Günbatar sebitlerinde , Hazar kenarlarynda Uzboýda b.e.öňki III ýüz müňýyllykda gadymy daş asyry (paleolit) zamanynda ýaşan adamlaryň ýasan ýönekeýje zähmet gurallarynyň dürli görnüsleriniň köpsi hojalykda onda-da öý hojalygynda ulanylan hem bolsa, olaryň arasynda käbirleri bezeg üçin hem niýetlenipdir. Sungatyň ilkinji alamlary b.e.öňki 10050 üň ýyllyklara degişlidir. Diýmek Muüsetýer zamanyndan başlap, Türkmenistanyň çäklerinde sungatyň ilkinji alamatlary peýda bolupdyr. Zähmet gurallarynyň kämilleşmegi onuň öndürüjiliginiň artmagy jemgyýetde ilkinji garyndaşlyk toparynyň döremegine alyp barypdyr. Geologiki kesgitlemelere görä, adamlar daşlary gatylygy we ýumşaklygy boýunça özara toparlara olmekligi başarypdyrlar. Uzboýdan tapylan tapyndylaryň arasynda haýwanlaryň süňklerinden ýasalan käbir geometriki bellikler şol zamanyň ýönekeýje sungatynyň bolandygyna şaýatlyk edýändir. Balykgulakdan monjuk görnüşünde gurallar şol zamanyň sungatyna degişlidir. Sungata degişli zatlaryň arasynda aýal maşgalalara niýetlenen bezeg esbaplary enelik urugynyň agalyk edýändigine şaýatlyk edýär.

Arheolog H. Ýusubowyň kesgitlemegine görä, Balkan daglarynda ilki durmuş zamanyna degişli duralgalaryň dag gaýalarynda gara reňk bilen adam elleriniň şekilleri şekillendirilipdir. Eýsem, eliň suraty nämäni aňladýarka? Adamlar eliň aýasyny, ýa-da bäs barmagy şekillendirmek bilen olar iki many aňladypdyrlar. Eger bäs barmak bir uruga girýän toparyň sanyny aňladan bolsa, onda eliň aýasy onuň ömür ýaşyny aňladypdyr. Eliň aýasy uly bolsa ýaşy-da uly, kiçi bolsa ýaşy-da kiçi diýen manyny aňladypdyr. Adamlar köplenç ýagdaýda, sag eliniň aýasyny şekillendiripdirler. Sebäbi sag el iş bitirýän esasy el bolupdyr. Türkmenistanyň çäklerinde şeýle şekilleriň gabat gelmegi adamlaryň durmuşynda şekillendiriş

sungatynyň ilkinjileriň hatarynda kabul edilendigine şaýatlyk edýär. Türkmenbaşy Aşgabt demir ýolunyň Gubaseňňir diýen demir ýol duralgasynyň golaýynda mezolit zamanynda degişli daşdan we süňkden zähmet gurallarynyň “merkezleşdirilen ussahanadan” tapylan köp sanly zähmet gurallarynyň arasynda sungata degişlileri hem az dälidir.²

Olardan agajyň ýa-da süňkün ýüzüne şekil çekmek üçin kebsirlenen ýa-da haýwanlaryň hamyndan sungata degişli zatlary taýýarlamak üçin ýasalan gurallar öwrenilendir.

B.e.öňki X-IV müňýyllyklarda Türkmenistanyň çäklerinde jemgyýetiň ösüş derejesi boýunça ýene-de bir öňe gidişlik boldy. Ol hem neolit ýa-da täze daş asry zamanasyna degişlidir. Bu zamanda adamlar ozal tebigatyň taýýar önümini ýygman bolsalar, indi önümleri olaryň özleri öndürüp başlaýarlar. Ozalky awçylyk bilen meşgul bolýan hemde tebigatyň taýýan önümlerini peýdalanýan toparlar indi maldarçylygy gnden ösdürüp başlamaga girişýärler, uly haýwanlary oba hojalygynda peýdalanyp ugrayarlar. Netijede suwarymly we oturmly ekerançylyga geçilýär. Jemgyýetde öndürüjilikli hojalygyň peýda bolmagy sungat äleminde hem uly özgerişlere alyp barýar. Neolit ýada täze daş asry zamanasynda adamlar indi ozalky tebigy gowaklary pelanman, ýaşaýyş üçin täze jaýlary bina edipdirler. Bu meselede Jebel gowagyny ýada uly we kiçi Balkandaky gowaklaryň mezolit (orta daş asry) zamanasynda adamlar ýaşaýyş üçin Uzboýda we Günorta Türkmenistanyň düzlüklerinde özlerine ýaşaýyş jaýlaryny gurupdyrlar. B.e.öňki IV-III müňýyllyklarda Uzboýuň, Hanalygyr, Içýanlydepe, Igdigala, diýen ýerlerinde gadymy adamlaryň galdyran ýönekeýje jaýlary öwrenildi. Ol

---

² Юсубов Х. Приузбойские туркменские племена XIV-XV вв. Ашг. 1975. С. 31.

jaylar biri-birinden öz tutýan meýdanlary, ölçegleri bilen tapawutlanýarlar. Ýokarda ýatlanan obajyklardan tapylian dürli görnüşdäki zähmet we ýarag gurallary hem öwrenildi. Şeýle hem şol zaman degişli bolan Kelkör diýen gadymy duralgadan tapylian daşdan , süňkden, taňsykdan ýasalan balykgulak we beýleki bezeg üçin bejerilen zatlaryň köpüsi gyzyly reňk bilen reňklenipdir. Bu reňk alymlaryň çaklamasyna görä, gany we durmuşy aňladýan alamatlaryň biridir.¹

Galybersede türkmen halysynyň düşeginiň gyzyly bolmagy türkmen gelin-gyzlarynyň köplenç ýagdaýda gyzyly matadan özlerine eşik tikiňmekleri öz başkangyçlaryny şol zamandan alyp gaýdýandyry diýip çaklanýar. Ýene-de bir ýatlamaly zat, şol zamanda Türkmenistanyň çäklerinde urug ýolbaşçylary jaýlananda, olaryň bedenlerine gyzyly reňk çalyppdyrlar, ol bolsa adamlaryň süňklerine geçip saklanypdyrlar.

Şol zamanda Türkmenistanyň çäklerinde birnäçe ekerençylyk zolagy döredýärler. Çopandep, Togalakdepe we Pessejikdepe ýaly ekerençylyk ýerleri dörräp , onuň merkezi hem Pessejik depe bolupdyr. Bu oba öz döwründe özüniň ösüşi boýunça beýlekilerden has tapawutlanypdyr. Ol ýerden ýüze çykarlan merkezi otaglaryň biri has hem owadan bezelipdir. Ol adamlaryň “çokunylýan jaýy” bolupdyr. Jaýyň diwarlary gyzyly we gara reňk bilen reňklenip, Gündogar we Günübatar diwarlarynda üç sany uly toýnakly we üç sany pişige meňzeş haýwanlaryň şekilleri şekillendirilipdir. Umuman, şol obada şekillendiriş sungaty has giňden ösüpdir.²

Şol şekilleriň arasynda bars has aýdyň aňladylypdyr. Onuň guýrugy ýokaryk görülen

---

¹ Антонова Е.В. Очерки культуры древних земледельцев перерий и Средней Азии. Опыт реконструкции мировосприятия М. 1948.

² Массон В.М. Древание Земледельцы Моссопотами ВДИ . 1971. № 3.

görnüşinde şekillendirilipdir. Şonuň bilen baglanyşykly bir bellemeli zat, ol hem bolsa, soňky zamanlarda ýagny, eneolit we mis zamanynda küyzeleriň ýüzündäki barsyň guýrugynyň aşak ýatan görnüşünde bolmagydyr. Ýenede bir bellemeli zat, ýyrtyjy haýwanlaryň şekilleri gara reňk bilen reňklenen bolsa, beýleki uly toýnakly haýwanlaryň şekilleri gyzyly reňk bilen reňklenipdir. Şol haýwanlaryň oň tarapynda iki reňk bilen reňklenen gaty ýogyn bolmadyk, iki üç sany biri-biri bilen kesişmeýän uzaboý (paralel) çyzyklar saklanypdyr. Ýene bir diwaryna gyzyly reňk bilen reňklenen erkek adamlaryň ylgama taýýar bolup duran pursady aňladylypdyr. Şol şekillere seredip, ýokarda ýatlanan uly toýnakly haýwanyň, onuň garşysyndaky ýyrtyjy haýwan howp salýan mahaly adamlar şol haýwanlary halas etjek bolýandyr, diýen pikiri aňyňa alýarsyň. Ýene-de bir ýatlamaly zat şol haýwan şekilleri taryhyň has irki paleolit we mezolit zamanyndaky şekilleri ýada salýar. Umuman, aýdanymyzda Pessejik depeden öwrenilen haýwan şekilleri dünýäde (Günorta Turkiýadaky Çatalguýuk diýen ýerden soň) ilkinji ýaşan adamlar oturmly maldarçylyk bilen suwarymly ekerançylygy öz durmuşynda birinji derejeli zat hasaplap, b.e.öňki IV müňünji ýyllarda Tejen derýasynyň aşaky akymlyrynda, ýagny, Göksüýri towereklerinde ýerleşmek bilen hasylly ýerleri özleşdiripdirler. Olaryň durmuşynda ekerançylykdan başga küýzegärçilik hem uly orun tutupdyr. Küyzeleriň ýüzündäki gara reňk bilen edilen käbir nagyşlar türkmenleriň şu günki haly sungatynda hem agabat gelýär.

Şu zamanyň sungatyny öwrenmekde Jeýtun obasynda öwrenilen jaýlaryň guruluş usuly, diwarlaryň üç tarapyndaky dürli reňkler hem köp maglumat berýär. Jaýlar salynanda palçykdan uly-uly bölekleri (kerpiç däl) günde guradyp, soň şolardan diwarlary galdyrypdyrlar. Ol jaýlaryň palçyklaryna saman ýa-da sypal garypdyrlar. Bu jaýlar öz ölçegleri boýunça köplenç ýagdaýda birmenşeş

bolup, olaryň ortaça tutýan meýdany 25 inedördül metr bolupdyr. Jaýlaryň ortasynda ojak bolup, onuň küli şol otagdan (köplenç Günbatar diwarda) ýörüte bejerilen köl dökülýän ämmarda jemlenipdir. Şol ýer gyzgynlyk berýän ojak hasaplanypdyr. Kabir otaglar diňe ölçegetaýdan ululy bilen tapawutlanman olaryň günbatar ýada gündogar diwary iki görnüşli reňk bilen (gyzy we gara) reňklenipdir. Ol otaglaryň diwarynda tekjeler (nişa) bolup, şol ýerde özleriniň çokunýan hudaýlarynyň heýkellerini goýupdyr. Köplenç ýagdaýda aýal maşgalalaryň heýkellerini goýmak bilen olar aýal hudaýlaryna çokunypdyrlar.

Jeýtun sungatynyň ýene bir aýratynlygy, ol hem bu ýerde bir otagly jaýlaryň bolmagy olarda galla saklanýan jaýlara umumy eýeçiligiň bolandygyny aňladýar.

Jemgyýetiň sossial ösüşünde käbir aýratynlyklar bolupdyr. Muny urug ýolbaşçylarynyň jesediniň ýanyndaky daşlaryň dürli görnüşlerinden haýwanlaryň süňklerinden bejerlen bedew gurallaryndan, taňsykdan ýasalan adamlaryň heýkeljiklerinden haýwanlaryň görnüşlerinden hem aňmak bolýar.¹

Jeýtun medeniýeti taryhda onçakly bir baý medeniýet bolmasada, onuň şol zamandaky beýleki medeniýetlerden tapawutly äşgärdir. Ol hem bolsa ilkinji gezek adamlaryň gyzgyn nagarlary taňsyk gaplarda peýdalanyp başlamaklary bilen baglydyr. Bu ýagdaý adamzat jemgyýetinde özboluşly siwilizasiýadyr. Gap çanaklaryň ýüzlerine dürli geometriki nagyşlary çekipdirler.

Eneolit zamanynda Garadepede hem-de Göksüýrüniň käbir obalarynda merhumyň jesedini ýörite salynan jaýjagazlar jaýlapdyrlar. Özlerem şol jaýjagazlaryň , (öwülýäjigiň) golaýynda ýaşapdyrlar. Merhumlaryň ýanyndan monjuk, süňkden ýasalan temen

---

¹ Моссон В.М. Средняя Азия и Древний Восток М. 1964.

görnüşli bezelen şaý-seplerini goýupdyrlar. Kâbir aýal maşgalalaryň heýkelleriniň biline oralan ýylanyň görnüşi şekillendirilipdir. Şol, zamandaky adamlaryň oba-obadan, urug-urugdan , biri-birinden sungata degişli zatlary öwrenendiklerini şol hili tapyndylaryň Türkmenistanyň we Alynky Aziýanyň köp ýerlerinden gabat gelmegi subut edýär. Ýaşayş üçin mahsus bolan otaglaryň içindäki ojaklar iki bölege bölünipdir. Olaryň biri beýigräk bolup, özen sypal saman goşulan palçyk bilen suwarypdyr. Özem diňe nahar üçin niýetlenipdir. Iknjisi birneme pesräk özem oňaýsyz görnüşde bolupdyr. Ony demir eretmek üçin ulanypdyrlar.

Gadymy Göksüýri obalarynda uly urug maşgalalary üçin niýetlenen ýaşayş otaglaryň üsti açyldy. Ol otaglaryň içinde hojalykda gerek bolan zähmet gurallary tapylmak bilen birlikde dini maksatlar bilen bejerlen otaglaryň düşeginiň gyzyly reňk bilen reňklenendigi anyklandy. Şol otaglaryň (dini häsýete eýe bolan otaglar) içindäki ojak göniburçly görnüşde ýasalypdyr. Bo bolsa Gündogar medeniýetiniň häsýetli alamatlarynyň biridir. Çünki oda çokunmaklyk şol zamanda ýaşan Gündogar halkalaryň şol sanda Türkmenistanyň ýerinde ýaşan ekerançylyk we maldarçylyk bilen meşgul bolan toparlaryň arasynda ýörgünli bolupdyr. Olar göniburçly ojaklarda ot ýakyp, şoňa hem çokunypdyrlar. Ýöne şol adamlaryň ody haýsy hudaýa (ekerançylygyňkymy ýada hasyllygyň hudaýyymy, suwuňmy ýada asman hudaýynyň ýada bolmasa çarwaçylygyň hudaýyna) çokunandygy häzirki güňe çenli anyklanylman gelýän meseleleriň biridir.¹ Adamlar palçykdan dürli görnüşdäki haýwanlaryň şekillerini bejerip, olaryň kâbirlerini has owadan bejerseler, kâbirlerini çalak-çulak taşlapdyrlar. Şeýle şekiller ýada haýwan şekilleriniň kâbir görnüşleri

---

¹Мелларт Дж. Древние цивилизации Влижнево Востока М., 1982.

şol ojaklarda bişirilip toplanypdyr. Haýwan heýkelleriniň bir topary çarwadarlara degişli bolsa ikinji bir topary ekerançy taýpalara degişli bolupdyr. Sungata degişli heýkellerden aýal maşgalalaryň ýada erkek adamlaryň şekilleriniň arasynda iki elini ýokryk göterip duran görnüşleri hem köp duş gelýär. Şeýle görnüş olaryň haýsyda bolsa bir zada çokunyp duran pursadyny aňladýar. Aýal maşgalalaryň heýkelleri ylaýtada göwüsleriniň iki tarapyndaky ýylan görnüşündäki şekiller jemgyýetiň aýal maşgalalara çokunandygyna şaýatlyk edýändir. Aýal maşgalalaryň heýkelleri dürli görnüşde şekillendirilipdir. Olaryň arasynda owadan syratly iňçe billi aýallaryň şekilleri bilen bir hatarda iki sany ýetik semiz aýallaryň şekilleri hem duş gelýär. Orta we Alynky Aziýanyň çäklerindäki eneolit döwrüne degişli aýal maşgalalaryň heýkelleriniň dürli görnüşde bolmagy şol zamanda jemgyýetde aýal heýkelleriniň uly orun tutandygyna şaýatlyk edýär. Bu bolsa damlaryň aýal hudaýlaryna çokunandyklaryny görkezýär.

Eneolit zamanynyň sungatynda ýenede bir ünsüs bermeli zatlaryň biri hem erki adamlaryň oturan ýada dik duran heýkelleridir. Olar esger görnüşünde bolup, kellelerinde esgeriň söweş mahalynda başlaryna geýýän baş gaplary bar. Munuň uruglary taýpa toparlary biri-birinden tapawutlandyran esgerleriň şekili bolan bolmagy ähtimaldyr.

Garadepeden, Namazga depeden tapylan gap-čanaklaryň daş ýüzünde uly haýwanlaryň (sygyryň ýada öküzüň) şekili nokatlar arkaly aňladylypdyr. Ka halatlarda öküzüň heýkelini mermerden hem bejeripdirler. Ylymda çaklanmagyna görä, şol hili gymmatly daşlardan bejerilýän heýkeller dini otaglarda uzak wagtlaý saklamak üçin niýetlenipdir.¹

---

¹ Масимов И.С Керамическое производство эпохи бронзы в Южном Туркменистане. Аш. 1976.

Eneolit zamanynda sungatyň iň bir çylşyrymly ýollarynyň biri bolan öýde ulanylýan zatlary öndürmek bilen hem meşgullanypdyrlar. Gap-çanaklaryň ýüzüne dürli reňkler (gara, gyzy) arkaly sümmüller haç görnüşli şekiller bilen amaly haşam usulynda bezäpdirler. Köp gabat gelýän haç görnüşli şekili adamlar gözden dilden goranmak üçin ulanylypdyr. Ýöne haç Türkmenistanyň sungatynda örän köp many aňladýan şekilleriň biridir. Haç türkmenleriň haly sungatynda hem köp gabat gelýär. Belki ilki bilen nagys bolman onuň belli bir many berýän alamat bolan bolmagy mümkindir. Sungat äleminde köp duş gelýän haýwa, adam ösümlik şekilleri we geometriki belgiler jemgyýetiň sungatyň öňünde durýan meseleleriň çylşyrymlaşandygyny aňladýar. Käbir şekilleriň üsti bilen adamlar özboluşly many aňladypdyrlar. Adam ýada haýwan şekillerini ýüze çykarýan heýkelleriň daşky görnüşlerinden olaryň içki duýgularyny kesgitlemek hem mümkindir. Şol döwürde adamlara haýsy haýwanlaryň has ýakyn bolandygyny ýa-da ösümlikleriň haýsy görnüşiniň köp ulanylandygyny biziň günlerimize gelip ýeten gap-gaçlardan hem aňmak bolýar.

Türkmenistanyň çäklerindäki haýsy bir taryhy döwri alsaňda, köplenç ýagdaýda, şolaryň medeniýetiniň ösüşi, sungaty, biri-birine meňzeşdir. Eýsem şol taýplar (obalar) belli bir birleşmä birigipdir. Ýa-da her biri özbaşdak ýaşapdymyka? Biziň çakmalamagymyza görä, Turkmenistanyň çäklerinde näçe sebit bolan bolsa, şoçada taýpalaryň birikmesi bolandyr. Şonuň üçünem sungatdaky aýratynlyklar tötälik däldir. Türkmenistanyň her sebitinde ýaşan toparlarynyň biri-birinden nagyslary, onda-da haly nagyslary öz aýratynlyklary bilen tapawutlanypdyr. El hünärmentçiliginiň ösmegi sungatyň çylşyrymlaşmagyna köp many aňlatmaklaryna alyp barypdyr.

Bürünç asyrynda Türkmenistanyň çäklerindäki halklaryň we halkyýetleriň sangatyny beýan etmekde ownuk ýugurma, (plastika) önümleriniň orny hem uludyr.

Ownuk ýugurma önümleriniň her biri bir zada niýetlenipdir. Şolaryň kömegi bilen şol zamanda ýaşan adamlaryň sungatyny medeniýetini we dünýägaryýşlaryny kesgitlemek bolýar. Byleki bir tarapdan, şol ussalaryň çeperçiligini olaryň nämäni aňlatjak bolandyklaryny ýa-da ussatlyklaryny kesgitlemek bolýar. Şol hünärmentler özleriniň öňünde goýan maksatlaryny kesgitläp bilipdirler. Türkmenistanyň çäklerindäki ýugurma önümleriniň kömegi bilen, şol zaman ussalary biri- birine garşy bolan iki döwrüň sungatynyň alamtalaryny ýagny, ozalky synpsyz jemgyýete mahsus bolan häsýetler bilen ýaňy dörän synpy jemgyýete häsýetli alamtalary beýan edip bilipdirler. Başgaça aýdanmyzda mis asyrynyň başky döwri jemgyýetde husy eýeçiligiň ýat bolan zamany bolan bolsa, ikinji bir tarapdan mis asyrynyň soňky döwürlerinde hususy eýeçiligiň ähli alamtary döreýär. Ýazuwyň ýok zamanynda jemgyýetiň taryhynyň sungatyň şu görnüşleri bilen kesgitlemek mümkindir. Neolit hem-de eneolit döwründe heýkeldir ýugurlyp ýasalan önümlerde ussanyň içki pikiri çen bilen sada nasgalar bilýan edilen bolsa, indi şol many gönüden-göni äşgär edipdir. Egerde eneolit zamanynda haýsydyr bir heýkeller ýa-da ýugurmalar uýulan diniň hemmesi üçin degişli bolan bolsa, indi şolaryň her haýsy gönüden göni bir dine degişli bolýar. Güne çokunýän, aýa çokunýan, oda çokunýän her bir adamyň, toparyň öz degişli heýkeli ýada ýugurmasy bolupdyr. Adamlaryň bedenleri has aýdyň aňladylyp, olaryň haýsy jynsa degişlidigi mälim bolupdyr. Egerde ozal neolit, eneolit döwründe heýkel ýa-da ýugurma diňe bir umumy adamyň şekilini aňladan bolsa, indi mis asyrynda olryň jyns agazalryda mälim bolup, hat-da bedenlerine seredip ýaşlaryny kesgitlemek mümkin bolupdyr. Käbir ýugurma önümlerine seredip, şolaryň diniň haýsy görnüşüne degişlidigini, ýa-da nämä çokunmaga niýetlenendigini hem aňmak mümkindir.

Egerde neolit zamanýndaky Garadepeden tapylan heýkeller oturan görnüşde bolan bolsa indi mis asry zamanýnda olar dik duran görnüşdedir. Ylaýtada Ýalaňaç depeden tapylan heýkellerde adamlaryň eli, göwsi, görkezilmedik hem bolsa onuň haýsy jynsa degişlidigini has aýdyň aňladypdyr. Has aýdyň görünýän alamatlarynyň ýene-de biri eger eneolit zamanýndaky heýkellerde adamyň egni küýki görnüşde bolan bolsa, mis zamanýnda ony has dikki edip şekillendiripdirler. Munuň özboluşly taryhy nukdaý nazardan berýän manysy bolmaly. Mis zamanynyň zergärdir küzgegärleri we heýkel ýasaýan ussatlary öz işlerinde ýylanyň şekilini has köp ulanypdyrlar. Aýal maşgalnyň heýkellerinde, onuň inçe billerinde ýada göwüsleriniň arasynda egrem-bugram görnüşdäki ýylan şekillerini aňladýan nyşanlary görkezip bilipdirler. Käbir aýal maşgalalaryň heýkellerinde olaryň gaşlaryny hem tapawutlandyrypdyrlar. Olaryň saçlaryny hem ýylan ýaly towlam-towlam edip, billerini inçe, boýlaryny uzyn edip şekillendiripdirler. Kellelerini bolsa ýüzüne gelşik berýän böruk görnüşli başgaplar bilen bezäpdirler.¹

Mis zamanyna degişli adamlaryň käbirleriniň görnüşleri has etlek, semiz sypatlandyrylypdyr. Özem diňe göwresi görkezilip, eli , göwsi, kellesi görkezilmändir. Oturan ýagdaýdaky şu hili heýkeller aýal şekili bolup, ol adamlaryň hudaýy ýa-da hasyllygyň hudaýy diýen düşüňjani aňladypdyr. Aýal maşgalalaryň heýkellerini has owadan inçe bil dik boýun, sypaýy edip şekillendiripdirler. Bu hili heýkeller din üçin dälde sungat üçin mahsus zatdyr. Eneolit döwründe aýal maşgalalarynyňkelleri köp ýasalan bolsa, mis asyrynda entek adamlaryň heýkelleriniň köp bejerilmegi jemgyýetde sossial ösüşleriň bolandygy bilen baglanyşyklydyr. Şol

---

¹ Массон В.М. Сарианиди В.И. Среднеазиатская терранота эпохи бронзы М.1973.

döwürde synpyň käbir alamtlarynyň dörandigine sungat ussatlarynyň döredijiligi hem şaýatlyk edýär. Öwrenje ussalar öz ussatlaryndan tälim alanlarynda ilki bilen adamyň ýüz keşbini aňlatmakdan başlapdyrlar. Has ussatlar jemgyýetde ýolbaşçylyk edýän aýal adamlaryň şekilini özlerine meňzetmekleri hem başarypdyrlar. Egerde kä halatlarda heýkel gödek ýasalan bolsa bu başarmazlykdan bolman, ol ýorüte maksat bilen ýasalypdyr. Ýagny, etlek, semiz, göwsi sallanyp duran garny dyzyna ýetip ýatan, kellesi bolmadyk şeýle şekil jemgyýetiň aşaky gatlagy üçin ýasalypdyr.

Ýöne heýkelleriň owadan tämiz bolmagy ýerbe-ýer sünnälenip ýasalmagy ykdysadyýet bilen hem baglydyr. Çünki sungata degişli bolan käbir heýkeller bazar üçin hem niýetlenipdir. Şol zamanda heýkel ýasaýan ussalaryň synpy gatnaşyklaryň üýtgemegi bilen has hem çylşyrymlaşýär. Eger bir ussa öz ýasan heýkelinde adamyň bedenine üns berýän bolsa, başga bir ussa diňe onuň ýüz keşbine üns beripdir. Türkmenistanyň çäklerinde bejerilen heýkelleriň mezolit zamanýndan başlap, mis zamanýnda hem daşky görnüşi kämilleşsede ol many taýdan özboluşlylygyny ýitirmändir. Ikinji bir tarapdan hem ussalary Mesopatamiýada Hindistanda Hytaýda bejerilýän sungat esaslarynyň iň täsin, gözəl taraplaryny öwrenip, öz ýerli sungatyny has hem gözelleşdiripdirler.¹ Gadymy Summarda bolşy ýaly, heýkellerde adamyň gözünü we gulagyny aýratyn üns berip bejeripdirler. Çünki ol halklaryň däpleri boýunça göz-gulak adamlaryň batyrlygyny akyl paýhasyny kesgitleýän alamak eken. Ýada Sümer adaty boýunça oturan aýal maşgalalaryň heýkeli ekerançylygy aňladypdyr. Türkmenistanyň çägendäki Namazga depeden, Altyndepen, Ulugdepeden tapylan heýkellerde hem şulara meňzeşlik gabat gelýär. Ýöne

---

¹ Бонград – Левин Г.М., Грантовский Э.А. Отскиори до Индии . М. 1983.

ozalky ýatlaýşymyz ýaly olarda özboluşly aýratynlyklar hem duýulýar. Ol aýratynlyk hem türkmenleriň şu günki sungatynda hem uly orun alandyr.²

Mis asyrynyň ortalaryndan başlap, ýasalan heýkelleriň aňladýan manysy dälde, diňe onuň daşky görnüşüniň owadanlygyna üns beripdirler. Sungat ussatlarynyň has çylşyrymly amallaryny ýüze çykarmaly bolýar. Ussatlaryň arasynda bäsdeşlik başlanýar. Türkmenistanyň heýkelçileri öz işlerini goňşy ýurtlaryňkydan ýagny Alynky Aziýa Mesopotamiýa heýkellerinden tapawutlandyrypdyrlar. Käbir halatlarda, aýal maşgalanyň heýkellerini häsýetli alamatlar onuň umumy daşky görnüşüne owadanlyk tarapdan päsgel berjek bolsa, onda şeýle alamatlar şekillere siňdirmändirler. Şeýlelikde ýokarda aýdyşymyz ýaly bejerilýän şekilleriň diňe daşky görnüşüne üns berilipdir.

Şol zamanda Günorta Turkiýada ýa-da iki derýalygynda (Tigir , Ýefrat) ýasalan heýkellerde uzyn aýal maşgalanyň şekilleri aňladýlan bolsa, Türkmenistanyň çäklerinde bejerilýän heýkellerde oturan etlek , ýogyn ayallar şekillendirilipdir. Ýöne olaryň ýüz keşbine aýratyn üns beripdirler. Olaryň ýüzleri ýylmanakdan owadan, boýunlary uzyn bolup, hat-da olaryň boýunlarynyň uzynlygyny aňladypdyrlar. Mysal üçin käbir heýkellerde aýal maşgalalaryň göwsi bilen göweginiň arasynyň ep-esli daş bolmaklygy onuň boýunyň uzynlygyny aňladýar. Hat-da göwreli aýallaryň şekli her näçe gödek aňladylan bolsa-da, olaryň ýüz keşbi gaty enýýdyr. Mis asyryň soňky döwürlerinde Turkmenistanyň çäklerinde bejerilen aýal maşgalalaryň heýkelleri köplenç ýagdaýda kelleleri böruk görnüşli başgaplary bilen şekillendirilipdir. Bu hili görnüş Turkmenistanyň çäklerinde mis zamanyndan ozal hem soň hem dowam eden görnüşdir.

---

² Пучаченкова Г.А. Искусства Туркменистана . М., 1973.

Garadepeden tapylan we öwrenilen heýkeller Turkmenistanyň çäklerinde ýaşan halklaryň we halkyýetleriň ozal hem, soň hem özleriniň ýerli ap-dessurlaryny ýitirmän saklandyklaryna şaýatlyk edýär. Dogry olary has owadanlamak üçin goňşy ösen ýurtlaryň täsirini ulanypdyrlar. Şeýlede özleriniň hem ýerli sungatlaryna goşupdyrlar. Ýöne ýerli halk özlerine mahsus bolan sungatyň esasy alamatlaryny saklap galypdyrlar. We özlerinden soňky nesile geçmeklige hem şert döredipdirler. Mis zamanynyň soňky döwürlerinde enolit döwründäki gap-çanaklaryň daş ýüzündäki “goçak”, “syçan yzy” ýaly haly sungatyna mahsus bolan nagyşlaryň käbirleri has kämilleşen görnüşe geçmek bilen ozalky görnüşüni ýitirmän saklapdyr. Olar soňky antiki zamanada geçipdir. Türkmenistanyň gadymy sungatyny öwrenmekde binägärligiň ýagny gadymy dini ybadathanalaryň şeýle hem misdir daşdan bejerilen möhürleriň hem tutýan orny uludyr. Bu meselede bize has peýdaly ýadygärlikleriň toparlary gadymy Marguşda jemlenendir. Gadymy Marguşyň çäklerinde b.e.öňki IV-III müňýyllyklara degişli birnäçe gadymy adamlaryň ýaşan obalarynyň üsti açyldy. Şol obalaryň her biriniň ozal öz zamanynda uly ýurtlaryň merkezi bolan bolmagyda ähtimaldyr. Olaryň häzirki tutulýan ady olaryň hakyky ady bolman öňki öz ýerleşen ýerlerindäki ýerli halkyň dakan adydyr. Mysal üçin Kelleleli, Egribogaz, Taýyp, Adambasan, Ajyguýy, Goňur, Togalak, Tahyrbaý diýen ýaly atlar hut şoňa ýerli ilat tarapyndan dakylan atlardyr. Öz zamanynda olaryň her biriniň daşy beýik goranyş diwarlary bilen gurşalyp, olar hem goranyş diňli bolupdyr.

Alym W.I. Sarianidiniň çaklamasyna görä, ýokarda agzalan galalaryň berkitmeleri özleriniň gurnalşy boýunça şol zamanda Horezimde we Baktyrýada bina edilen ymaratlara meňzeşdir. Keleleli töwereklerindäki jaýlaryň bina edilişi, beýleki töwereklerindäkilerden

özboluşly aýratynlygy bilen tapawutlanýandyr. ¹ Merkezi jaýlaryň daşy galyň palçyk diwarlar bilen gurşalyp, goranyş diwarlary bilen jaýlaryň arasynda aýlaw ýodalary (dälizler) bolup, olaryň iç tarapy bolsa Şumer Akkad bezeg binägärçiligine meňzeş sütünler bilen bezelipdir. Sütünleriň ýokarsy, arasy deň ölçegde bolup, olar diňe bezeg maksatlary üçin olanylypdyr. Däliziň iki tarapy hem birmeňzeş edilip bezelipdir. Şol dälizden ilki bilen ölçegi 100-150 inedördül metr bolan otaga girilip, ol otag resmi ýygnaşyklaryň, dabaraly maslahatlaryň geçirilýän ýeri bolupdyr. Şol bir zamana degişli bolan Goňur galasyndaky ussalaryň aýratyn üns berip bina eden binägärçilik ymaratlary bu galanyň merkezi bolup hyzmat edendigine şaýatlyk edýär. Alymlaryň pikirine görä Goňur galasy Marguş ýurdunyň merkezi bolupdyr. Galanyň daş töwereginde tutýan meýdaly uly bolmadyk jaýlar bina edilipdir. OL jaýlaryň jemgyýetiň garyp gatlagyna degişli bolandygy, olaryň içki gurluşynda bezeg üçin hiç hili binägärçilik nagyşlarynyň ulanylmandygy bilen düşündirilýär. Obalaryň merkezi böeginde hünärmençileriň merkezi topary ýaşap, öz ýasan küýze gaplaryny şol zamanyň iň oňat nagyşlaryny çekipdirler. Küýzegärler öz önümleriniň owadan bolmagy üçin çalyşypdyrlar we olar küýze bişirilýän ýörüte peçleri dürli görnüşde gurupdyrlar. Käbir halatlarda ýörüte sungata mahsus bolan owadan gaplary ýörüte peçlerde taýýarlapdyrlar. Uzyn jüründükli çäynek görnüsli gaplary içinden uzyn bokuzdakly küýzeleri, ýalpak okaralary ýasapdyrlar. Küýzegärler öz ýasan gap-çanaklarynyň daşyny kä halatlarda hiç hili nagyş bilen bezemändiler. Ýöne daşynyň ýylmanak bolmagy bilen onuň owadanlygyny gazanyp bilipdirler.

---

¹ Sarianidi W.I. Marguş . Türkmenistan Murgap derýasynyň köne hanasynyň aýagyndaky gadymy gündogar şalygy. Aşgabat 2002. Sah. 46.

Gadymy Goňur galasynda öwrenilen küýze gaplarynyň daş ýüzlerindekâ ösümlikleriň käte bolsa haywanlaryň şekillerini şekillendiripdirler. Köplenç ýagdaýda Eýranyň we Mesopatamiýanyň çäklerinde ýasalan gap-çanaklaryň ýüzünäkâ meňzedip, agajyň iki tarapynda duran geçiniň suratyny çekipdirler.¹ Türkmenistanyň çäklerinde ýaşan toparlaryň medeniýetiniň şeýle meňzeşligi ýurtlaryň arasynda söwda gatnaşygynyň bolandygyna şaýatlyk edýär.

Yörüte guralan peçlerde haýwanlaryň we adamlaryň şekilleri bişirilipdir. Ylaýtada çaga oýnawaçlary taýýarlanylýdyr. Türkmenistanyň çäklerinde ýaşan ekerançylyk toparlarynyň sungaty çarwadar toparlaryň sungatyndan tapawutlanýar. Egerde çarwadarlar özlere gerek bolan küýze gap-çanaklaryny elde ýasap, olary ýönekeýje ojaklarda taýýarlap, ýüzüne bezeg üçin diňe bir geometirik (atanak, ýada egrembugram çyzyk görnüşli) nagyşlary salan bolsalar, ekerançylyk toparlary haýwan we adam şekillerini onda-da din bilen baglanyşdyryp şekillendiripdirer. Marguş ýurdunda dini maksatlar üçin ýasalan gap-çanaklaryň ýokary erňeklerine dürli haýwanlaryň şekilleri gaplary heniz oda goýulmanka ýelmenipdir. Gadymy Marguşyň ilaty diniň köp görnüşlerine çökünypdyrlar. Olar diňe çökünmekden hiç hili çäklendirmelere sezewar bolmandyrlar, Ýurduň başga ýerlerinden bu ýere göçüp gelen dürli dinlere çökünýän toparlar Marguşda-da şol öňki dinlerine ynanmaklaryny dowam etdiripdirler. Marguşyň merkezi bolan Goňur şäherinde ýörüte dine mahsus bolan gap-çanaklar bejerilipdir. Marguşdan tapylan möhürleriň Türkmenistanyň beýleki ýerlerinden tapylan möhürlerden esasy tapawudy bu ýerdäki möhürlerde içýanyň, bürgüdiň, goýunyň, dag goçunyň, towşanyň şekiliniň agdaklyk edýänligindedendir. Jemläp

---

¹ Сарианиди В.И. Древноти страни Маргуш Ашхабад . 1990.

aýdanymyzda gadymy Marguş sungaty özüniň birmanylygy boýunça meňzeşligi boýunça tas бүтүнleşýän ýaly Amyderýanyň orta akymalarynda ýaşan toparlaryň ýagny Baktriýanyň sungatyna çalymdaşdyr. Beýle ýagdaý şol bir zamanada bu iki geografiki taýdan aýra bolan ýerleriň adamlarynyň has ýakyn gatnaşykda bolandygyna şaýatlyk edýär. Baktriýanyň Tyllalydepe diýen ýerinden tapylan daşlaryň dürli görnüşlerinden ýasalan gymmat bahaly möhürleriň we monjuklaryň many taýdan ýakynlygy hem bu halkyň etniki ýakynlygyna şaýatlyk edýär. Marguş sungatynda haýsy haýwanlaryň şekilleriniň nämäni aňladýanmdygyny we olaryň jemgyýetiň haýsy gatlagyna degişli bolandygy baradky mesele örän gyzyklydyr. Ýylanyň, içýanyň, atyň, öküzüň, geçiniň, dag goçlarynyň, goýunyň şekilleri jemgyýetiň dürli gatlaklarynda dini babatynda ulanylan bolsa käbirleri gap-çanaklary bezemek maksady bilen ulanylypdyr. Gap-çanaklaryň sanynda goýunyň şekiliniň şol mallary we olaryň eýesini gözden dilden we beýleki bela-beterlerden gorap saklamak manysyny aňladypdyr. Goýunlaryň şahyny kä halatlarda görnüşünde hem şekillendiripdirler. Goýunyň şahyny, goçuň şahyny ýada salýan görnüşde hem aňladypdyrlar. Daşdan ýasalan möhürleriň ýüzüne arwana ýa-da maýa düýeleriň şekilleriniň salynmagy çölde malyň eýesini ýa-da adamlary jyn arwahlardan gorayjy manysyny, adamlaryň etjek işiniň ugra barmagyny hem aňladypdyr. Häzirki günlerde düýäniň ýüni we onuň süýdi adamlara şypa beriji içgi hökmünde kabul edilendir. Ylaýtada düýäniň ýüni mukaddesslik hökmünde görüluip, ondan aýak aşagyna atylýän düşek ýa-da keçe edilmän diňe çäkmen ýorgan ýa-da alaja ýaly zatlar taýýarlanylýar. Kūýze gaplarynyň ýüzünde ýa-da ýörüte özbaşdak şekillendirilen itiň şekillerini hem adamlar giňden ulanylypdyrlar. Adamlaryň ynançlaryna görä it adamyny bele-beterden gorap, ol adamyň ynamdar we ýakyn ýoldaşy hasaplanypdyr. Gadymy gündogar halklarynyň

käbirinde adam aradan çykandan soň onuň etini ite beripdirler. Altyndepeden gyzyldan ýasalan (guýulan) itiň kellesiniň tapylmagy jemgyýetde itiň şekiliniň hem uly oruna eýe bolandygyna şaýatlyk edýär. Şonuň ýalyda öküzüň şekili köp gabat gelýär. Ol Altyndepeden we Marguşdaky Goňur galasyndan tapyldy. Bu şekil bolsa hasyllylygy aňladýar. Namazga obasyndan tapylan möhürlerde we gap-çanaklarda guşuň ýa-da onuň penjelerinn şekili ylaýtada bürgüdiň mýa-da ganatlaryny ýaýyp duran sumru guşlarynyň şekilleriköp gabat gelýär. Çagalary bolmaýan adamlara perzentleri bolsunlar diýen düşünje bilen şol haywanlary köp şekillendiripdirler. Mis zamanynyň ahyrynda atyň şekiliniň gabat gelmegi bir tarapdan çarwadarçylygyň ösendigine şeýatlyk edýän bolsa, ikinji tarapdan adamyň başyna howp abananda azat ediji, ynamdar ýoldaş hökmünde hem kabul edilendir.

Şol zamanada binagärçilik ymaratlarynyň üsti bilen sungaty aňladypdyrlar. Türkmenistanyň çäklerminde ylaýtada Namazgadepde Altyndepede we Marguşda adamlaryň bina eden ymaratlary isle ol dini maksatlar üçin bolsa, islede hojalyk onümleri üçin olaryň özlerinden ozal ýaşap geçen toparlaryň sungatyny öz medeniýetleriniň esasy edip ulanandyklaryna şaýatlyk edýär. Şu hili görnüşdäki ymaratlary şol zamanda gadymy Baktirýanyňýerinde hem bina edilipdir. Belli türkmen alymy T. Hojanyýazow özüniň “Gadymy Baktriýanyň topragynda” diýen işinde daşly sebitindäki binagärçilik ymaratlarynyň käbir görnüşlerini Türkmenistanyň onda-da Marguşyň Kelleli diýen ýerinde köp gabat gelýändigini nygtap geçýär.¹ Daşly töwereginde howlynyň dört tarapy gyradeň guralan onçakly giň bolmadyk ýapyk däliz bilen gurşalyp alynýar. Traplardan orta howly dört sany girelge goýulypdyr. Girelgeleriň garşysyndaky ýapyk dälize bir-birlerini ölçegleri we görnüşleri boýunça örän meňzeş

---

¹ Hojanyýazow T. Gadymy Baktriýa topragynda. Aşgabat 1982.

bolan “T” harpy görnüşli dört sany ýapyk däliz gelip goşulýar. Şular ýaly ýapyk jaýlar goňur galasynda hem öwrenilendir. Emma olaryň näme maksat bilen guralandygy heniz anyklanok. N. Mämmedow şol zamanyň binägärçilik ymaraty ylaýtada gadymy Marguş we Baktrýa ymaratlary şol bir äheňde bina edilipdir diýen netijä gelýär. Gadymy Baktriýanyň Daşly töwerekleri bilen Marguşyň Goňur galasynyň binagärçilik ymaratlaryny Mesopotamiýanyň ymaratlaryna degişlidigi doly subut edilendir. Goňur galasynda ybadathananyň diwarynda giňden ulanylýan gönüburçly bezeg görnüşli ýarym sütünler Mesopotamiýanyň şol döwre degişli düýpli binagärçiliginde-de duş gelinýär. Marguşdaky Goňur ybadathanasy öz bina edilişi boýunça Mesopotamiýadaky iň gadymy düýpli binagärçilik ymaraty hasaplanýan Tell- Sawwana meňzeşdir. Çünki bularyň ikisi hem T. Hojanyýazowyň kesgitlemegine görä “T” harpy şekilinde gurulandyr.

Türkmenistanyň бүрүнç заманына degişli binägärçilik ýadygärlikleri Eýran, Owganystan, Mesopotamiýa ýaly ýurtlaryň düýpli binagärçiliginiň kämilleşmegine belli bir derejede täsir edipdir. Dogry, ýokarda sanalan gadymy ýurtlaryň arasynda Mesopotamiýa taryhy tarapdan gadymy hem bolsa ol ösüşünde birnäçe gezek döwürleýin ykdysady kynçylyklara duşan mahaly Marguş siwilizasiýasy gülläp ösüpdir. Kiçi Aziýadan Hindistana çenli uzalyp gidýän beýik şäher medeniýetiniň zolagyndan daşarda täze uly merkeziň öwrenilmegi taryhy ýagdaýyň hanunalaýyklaryny ýene-de bir gezek tassyklady. Günorta Türkmenistanda Gadymy gündogar görnüşli şäher siwilizasiýasynyň bolanlygy doly subut edildi. Hidistan Harappanyň we Mesopotamiýada Uranyň we beýleki medeniýetlerinn öwrenilmegi netijesinde gadymy şäherler mälimidir. Iki we üç gatly jaýlaryň ybadathanalaryň we gurply damalaryň köşkleriniň ýaşaýyş jaýlarynyň we

senetçilik mähelleleriniň we beýleki suw desgalarynyň kadaly meýilnamalaşdyrylmagy şäher abadançylygynyň ýeterlik ýokary derejesini häsýetlendirýär. Senetçilik we çeperçilik hünärlerinn ösdürülmegi dünýä sungatynyň ajaýyp nusgalaryny berdi. Olaryň arasynda ýokarda belenilişi ýaly gadymy ussalarýn ýasan zatlaryny we mermerden eden heýkeltaraşlyk eserlerini görkezmek bolar. Alymlaryň käbirler Türkmenistanyň iň gadymy binägarçiligi barada gürrüň edenlerinde ylaýtada XX asyryň 40-50-nji ýyllarynda ymaratlary bina etmek üçin ulanylýan çig kerpiç diňe mis zamanyndan başlanýar diýen ýaly pikirleri öňe sürüpdür.

Emma soňky ýyllarda Türkmenistanyň çäklerinde iň gadymy döwre degişli ýadygärliklere diýseň uly üns berildi we binägarçilik babatda hem köp zatlaryň üti açyldy. Çig kerpiçden binägarçilik däbi Günorta Türkmenistanda b.e.öňki VI müňýyllyklarda Jeýtun obajyklaryny bina etmekde ulanylypdyr. B.e.öňki V-III müňýyllyklaryň dowamynda oturymly ekerançylyk ösüşi bilen jemgyýetçilik ybadathanasynyň ýüze çykmagy bilen dowam edipdir. Emma şol ybadathanalaryň ilkidurmuş jemgyýetinde hojalyk we sosial durmuş islegleri tarapyndan talap edilen utilitar niýetelere tabyn etmegi olaryň keşbiniň adaty binägarçilik ýadygärlikler hökmünde bolmagyny ýüze çykarypdyr. Çig kerpiçden edilen Altyndepe ybadathanasyna çalymdaş gurulan piramidanyň meňzeş çykgytlary, (pilýastralary) hem onuň piramidadygyna şaýatlyk edýär. Altyndepedäki Zikkurat çig kerpiçden edilen iki metr beýiklikdäki 26-metr uly platforma özünň Gündogar erňegi bilen demirgazyk günorta oky boýunça berk gönükdürilipdir. Üsti bolsa galyň ak suwag bilen örtülüpdir. Platformanyň üstünde üç sany kub basgançakly pramidany emele getiren ýaly edip ýerleşdiripdirler. Olaryň daşarky günogar gýralary gyzyly reňk bilen reňklenipdir. Bütün ymaratlaryň beýikligi 8-metr bolupdyr.

Şunuň ýaly görnüşdäki jaýlar gadymy gündogarda oňat mälimdir. Munün özi zikkurat basgançakly minara ýa-da piramida gaýtalap aýdanmyzda gadymy Şumerleriň düşünjesine görä daglarda hudaýyň öýüdür. “I.M.Dýakonow” binägärçilik kärleri açyk gurluşugyň bütin keşbi Mesepotamiýa binagärçiliginiň belli bir täsiriniň bardygyny görkezýär, ähtimal Tigris we Ýefrat çäklerindäki binagärler ýa-da olaryň şägirtleri bu ýere gelendirler¹. Emma näbelli sebäplere görä Türkmenistanyň çäklerinde binagärçilik we sungat birden pese gaçyp başlaýar. Has takygy b.e.öňki II müňýylygyň ortasynda dünýäniň gadymy siwilizasiýasynyň ýaşayyş ylaýta-da söwdasy pese gaçýar. Şäherler taşlanylýpdyr, ybadathanalar boşap galypdyr, senetçilik we sungat pese düşýär. Biziň zamanamyzdan öňki II müňünji yyllaryň ahyrynda Türkmenistanyň çäklerinde ýaşayan adamlaryň sosial durmuşynda bolan ýene bir öňe gidişlik ol hem binagärçilikdir. Jaýlar iňňän takyk deň ölçeglilikini ýüze çykarýär. Bu bolsa gadymy gurluşykçylaryň jaý gurmakda belli bir kada-kanuna eýerendigini we binagärçiligiň ýörüte ylym hökmünde ýüze çykyp başlandygyna şaýatlyk edýär.

Pilonlaryň beýikligi 7-8 metr bolandyr diýip çak edilýär. Pilonlaryň arasy girelge 14-15 metr bolupdyr. Bu hili gurluşyklara gadymy gündogaryň düýpli derweze gurluşygynyň bir nusgasy diýse hem bolar. Pilonlan ajaýyp bezeg bolup hyzmat edipdir. Gadymy gündogaryň bina edilen ymaratlarynda bolşy ýaly, pilonlaryň ýokarsy basgançakly diň-diň kürneler bilen bezelen bolmagy ähtimaldyr. Bu bezeg tutuş ymarata bir hili gözelleik we haýbatlylyk nyşanyny berýär, girelgäniň giň bolmagy we onuň dabaraly haýwaty howly ýa-da şähre gireniňde bu şäheriň suýasy, ykdysady we medeni derejesini göz önüne getirmäge mümkinçilik döredipdir. Äpet bezemen

---

¹ Олленхейм А. Древняя Месопотамия 2-е изд. М. 1990.

derweze şäher ilatynyň myhmanlary uly dawara bilen garşy alýan we ugradýan ýeri hasaplanypdyr. Bu derweze şäheriň çetinde bolup, özem hiç hili goragsyz bolupdyr, bo bolsa şol töwrekleriň syýasy we harby parahatçylygynyň aýdyň nyşanydyr. Şäher girelgesiniň binägärçilik taýdan barlagy diňe bir onuň daş keşbini göz öňüne getirmäge däl, şol döwürdäki şäher gurluşynyň derejesini gadymy usullaryň iş usullaryny we ussatlyklaryny kesgitlemäge köpek edýär.

Iňňan takyk proporsiýasy binägärçilik taýdan deň ölçeglilik onuň häsiýetli tarplarynyň biridir. Gadymy dünýäniň ölçeg ulgamynda başlangyç ölçeg birliginiň dürli agzalary (göwüs, aýagy, eli, tirsegi ädimi, gulajy) bilen baglanyşykly ýüze çykandygy hemmelere mälimdir. Bu ölçeg birligi soňra yzygiderli däbe öwürilipdir we olar arkaly uzynlyklar, meýdenlar, agram hat-da wagt hem ölçelipdir. Gadymy gündogarda adamlar gündizine öz kölegeleri bilen wagt ölçäp bilipdirler. Bu ölçeg ulgamy gadymy jemgyýetiň sungat äleminde hojalyk durmuşynda-da ýaýrapdyr. Mesele, “tirsek” ölçegi tirsekden tä açyk elniň orta barmagynyňçenli aralygy aňladypdyr. Pilonlara we şäher diwarlaryna ölrülen çig kerpçiň uzynlygy hut şu ölçege gabat gelýär. Tutuş pilonyň proposiýasynda şeýle kerpiçleriň proporsiýasy gaytalanýar. Bu bolsa pilonyň ölçegini hasaplamakda giperbolizasiýa usuluny ulanan ussatlaryň gurluşukda kiçi hem-de durnukly ölçeg birligi bolan kerpiç proporsiýasyndan ugur alandygyny aňladýar. Bu zatlaryň hemmesi Türkmenistanyň çäklerinde binägärçilik pikiriniň döredijilik gözlegleriniň giň gerim alandygyna şaýatlyk edýär.

3 bölüm

Mis, demir zamanlarynda jemgyýeti dolandyrmakda (aksakallaryň) ýaşulularyň geňeşi. B.e.öňki III müňýyllyklarda Garadepäniň, Namazga

galasynyň, Änew medeniýetiniň giçki medeni gatlaklarynyň, Altyndepäniň mysallarynda. Irki demir asyrynda Türkmenistanyň ýerinde demir asyryndaky dini ynançlary beýan edýän “Awesta”, “Rigwed” hakynda düşünje. Zaraduş – otparaz asly marguşly türkmen şahsyýetidir.

Mälim bolşy ýaly halkymyzyň örän baý, gahrymançylykly taryhy bar. Emma dürli sebäplere görä, ol ýoýulyp, nesillere ýetirilmän gelindi. Taryhdan küt-küt kitaplar ýazylan hem bolsa, türkmen halkynyň gelip çykyşy boýunça ýa-da millilik baradaky meselelere üns berilmedi. Taryhy taglymatyna çenli türkmeniň milli taryhy, sungaty, antropologiýasy, arhitekturasy doly anyklanmady. Bu ylaýta-da soňky 70 ýylyň dowamynda şeýle boldy.

Öz taryhy bilmek, aslyňa göz ýetirmek ynsan üçin diňe bir wajyp däl, ol eýsem parzdyr. Ol külli türkmeni garaşsyz hem erkanan Türkmenistanyň jebisleşdirmek, ýaş nesillerde öz mähriban diýarymyz guwanç duýgusyny watançylygy kemala getirmek üçin örän möhüm zerurlykdyr.

Türkmen halkynyň gadymy geçmiş taryhynda birnäçe ösüş siwilizasiýalarynyň bolandygyna watanymyzyň dürli künjeklerinde geçirilýän arheologik gazuw-barlag işleri şaýatlyk edýär. Ata-babalarymyzyň hojalygynyda ekerançylygyň we maldarçylygyň örän uly orun tutandygyny, jemgyýetiň ösüş taryhynda ululy-kিঁচili bolan medeniýetiň kämilleşiş ösüşleriniň bolandygyny Jeýtun, Pessejik depe, Änew, Namazga, Garadepe, Göksüýri, Marguş, Uzboý we Amyderýanyň orta akymalaryndaky ýadygärlikden tapylan arheologik maglumatlar subutnamasydyr.

Gadymy jemgyýetde dörän söwdanyň irki görnüşleri alyş-çalyş gatnaşyklary barada gymmatly maglumatlar belli gündogary öwreniji alymlar M.E.Massonyň, A.P.Okladnikow, S.P.Tolstowyň,

W.M.Massonyň, W.I.Sarianidiniň, I.N.Hlopiň,
O.K.Berdiýewiň, Ý.Atagaryýewiň, H.Ýusubowyň,
I.S.Maksimowyň, N.M. Başimowanyň we beýlekileriň
işlerinde bellenilýär.

Türkmenistanyň çäklerinde taryhyň iň gadymy zamanlaryndan, ýagny Nuh eýýamyndan bäri Sumbar, Etrek derýalarynyň kenarlarynda Begarslanda, Balkanda we Köýtendagda ýaşaýşyň ösümlik miwelerini ýygnamakdan tä önüm öndürmek ukybyna ýetýänçäler, daşlardan ýasalan dürli gurallaryň kämilleşmegi bilen jemgyýet ösüşler bolup geçipdir.

Şol zamanlarda Uzboýda ýaşan taýpalaryň (toparlaryň) etnologíasy maddy medeniýeti bilen şol zamanda Hazar kenarýakasynda ýaşan taýpalaryň medeniýetiniň biri-birine meňzeşligi hem tötänleýin däl. Uzboýda ýaşan taýpalar Oguz han eýýamynyň neolit zamanýndan başlap tä Gorkut ata eýýamynyň başlaryna çenli köplenç belli bir ýerlerde ýaşapdyrlar. Muňa alym, arheolog H. Ýusuboe öz ylmy işlerinde güwä geçýär.

Türkmenistan Garaşsyz döwlet bolanyndan soňra türkmen halkynyň taryhy giň we çuň öwrenilmäge girişildi. Oguz han zamanynyň başlarynda Türkmenistanyň çäklerinde ýaşan adamlaryň ykdysady durmuşundaky ösüşiniň ilerlemeginde alyş-çalyşyň tutan orny ýokarydyr. Tire-taýpalar birek-birekden diňe bir dürli çig mal bolan ýerleriniň bolmagy bilen tapawutlanman, eýsem ýasalan önümleriň görnüşleri bilen hem tapawutlanypdyr. Ýagny, bir taýpada ýarag gurallary ussatlyk bilen ýasalan bolsa, beýleki bir taýpada iş gurallary ussatlyk bilen ýasalypdyr. Ol gurallar bir birine köplenç alyş-çalyş gatnaşyklarynyň üsti bilen ýetirilipdir. Alyş-çalyşlaryň bu görnüşi birek-birekden ykdysady baýlygy we bäsdeşligiň güýçlenmegi bilen doly ösüşe eýe bolupdyr. Oguz han eýýamynyň başlarynda Günorta Türkmenistanyň çäklerinde ýaşan ilatyň arasynda bolan alyş-beriş söwda gatnaşyklary, şol ýerlerde ýaşan

jemgyýetiň ähli gatnaşyklarynyň diňe bir aň tarapynyň ösüşiniň bolmagy bilen çäklenmän, eýsem ykdysady we medeni taýdan ösmeklerine hem ýardam edipdir. Netijede, b.e.öňki VI-V müňýyllyklarda Günorta Türkmenistanyň çäklerinde ýaşan adamlaryň maddy medeniýeti taryhda Jeýtun medeniýeti diýip atlandyrylýar. Bu zamanda hem jemgyýetiň taryhynda birnäçe bölekleyin ösüslere alyp barandyr. Jeýtun medeniýetine degişli ýadygärlikler günbatardan gündogara çenli, uzynlygy 450 km. bolan has takygy Bamynyň golaýyndaky Naýza depeden Kaka etrabyndaky Mäne-Çäçä çenli bolan aralykda ýerleşendir. Jeýtun medeniýetine degişli ýadygärlikler bolan Togalak depe, Çopan depe, Täze Nusaýyň aşaky gatlagy, Çagyly depe, Çakmakly-depe ýaly gadymy obalarda öz zamanynda diňe bir ykdysadyýetde uly özgerişikler bolman eýsem binagärçilikde hem millilik bolupdyr. ¹ Jeýtun medeniýetiniň ýadygärlikleri oturymly ekerançylyk we maldarçylyk obalarynyň galyndylary bolup durýar. Bu obalar köp ilatly bolmandyr. Şol obalardaky ýaşayş jaýlary bir otagly bolmak bilen olaryň gapdalynda hojalyk maksatlary çin kiçeňräk kömekçi otag hem salnypdyr. Jaýlaryň her birinde bir maşgala ýaşapdyr. Olaryň sany 5-6 adamdan ybarat bolupdyr. Şu günki türkmenlere mahsus bolan hoşniýetli gatnaşyklar, ynsanperwerlik ýaly häsiýetler şol wagtlar hem bolupdyr. Ýagny, hojalygy tutuş oba bolup agzybirlikde dolandyrypdyrlar. Jeýtun ýadygärliklerinden aýan edilen keramiki önümleri taýýarlaýan peçleriň her obada biri bolandygy oba adamlarynyň agzybir bolandyklaryna şaýatlyk edýärler. Taryhy çeşmeleriň berýän maglumatlaryna görä, Oguz han eýýamynyň ortalarynda we taryhyň has giçki zamanlarynda hem gadymy türkmen obalarynda çörek bişirýän tamdyrlar obanyň her toparynda biri bolupdyr.

Bir günde 6-7 maşgala özara ylalaşyp, şol tamdyrda çörek bişiripdirler.

Jeýtun medeniýetine degişli otaglarda gapynyň sag gapdalynda öý hojalygynda ulanylan nahar bişirilen we suw saklanylan gap-gaçlaryň tapylmagynyň çuň taryhy mazmuny bardyr. Ýagny, türkmenleriň jaýynyň gapysynyň sag tarapynda öý hojalygynda ulanylýan enjamlaryň ýerleşen ýerine dul diýilipdir.

Belli Gündogary öwreniji alym W.M. Massonyň berýän maglumatlaryna görä, obanyň adamlarynyň sany takmynan 200-240 adama golaý bokupdyr.¹ Jaýlaryň palçykdan galdyrylan we suwagyna saman garylýan Jeýtun medeniýetine degişli obalaryň artmagy bugdaý, arpa ekilýän ekin meýdanlarynyň sanynyň artmagyna alyp barypdyr. Daýhançylyk bilen bir hatarda hojalygyň öndüriji senagatynyň maldarçylyk bolandygyna arheologik maglumatlar şaýatlyk edýär. Ekerançylygyň we amlarçylygyň ösmegi bilen küýzegärçilik senetçiligi hem ösüpdir. Türkmenistanyň çäklerinde irki ösen ekerançylygyň bolandygyna Gökdepe etrabynda ýerleşen Pessejikdepede geçirilen gazuw-agtaryş işleriniň netijesinde jaýlaryň diwarlaryna çekilen suratlar taryhyň irki zamanlarynda Günorta Türkmenistanyň çäklerinde haýwanlaryň dürli görnüşleriniň eldekileşdirilendigini aýan edýär.

Türkmen taryhyny baýlaşdyrýan ýene bir oba Garadepe obasydyr. B.e. ozalky V müňýyllgyň ahýrlarynda bu ýerde eýýäm köp otagyly jaýlar döräpdir. Alymlar tarapyndan geçirilen gazuw-barlag işleri netijesinde aýan edilen gyzyly hem ak mermerden oýulyp ýasalan jamlar, küýzeler öz owadanlyklary bilen tapawutlanýar. Ondan başga-da Garadepäniň iletý daşdan, süňkden, misden dürli gurallar-iňňeleri, iňňebagjyklary, pyçaklary, naýza uçlaryny ýasapdyrlar. Garadepeli

---

¹ Массон В.М. Алтын дөпө. Труды ЮТАКЭ том. ХХІ стр. 38-39

zenanlar hem bezenmekligi diýseň gowy görüpdirlir. Bu obadan b.e. ozalky IV müňýyllyga degişli köp möçberde gipsden we ýarym gymmat bahaly daşlardan ýasalan monjuklar tapyldy. Altyndan kümüşden ýasalan şaý-sepler az bolupdyr. Şonuň üçinem zergärler zenanlaryň göwünlerini awlajak bolup gipsden ýasalan monjuklaryň daşyna ýukajyk tylla gatjagazyny çaýypdyrlar. Garadepe obasynyň ortasynda uly meýdança bolup, ol ähli tarapdan jaýlar bilen gurşalypdyr. Jaýlar aýry-aýry syrgunlar görnüşinde ýerleşdirilipdir. Olaryň her biriniň birnäçe uly ýaşaýyş otaglary, hojalyk üçin zerur jaýlary hem-de ähli otaglaryň önünde uly bolmadyk howlujyk bolupdyr. Alym W.M. Massonyň çaklamasyna görä, ol howlujygyň mal gabamak üçin niýetlenen bolmagy mümkin.

Türkmenistanyň çäklerinde Jeýtun medeniýeti zamanynda irki ekerançylyk medeni ösşleri bolupdyr. Bu zamanda jemgyýetde öňden gelyän, ýagny tebigatyň taýýar önümlerini çöpleýän ýa-da diňe ýabany haýwanlary awlaýan öndürijiliksiz hojalykdan öndüriji hojalyga geçişi bolup geçýär.

Köpetdag eteklerinde ýerleşen taýpalaryň özara alyş-çalyş gatnaşyklary diňe günorta-günbatara uzalyp gitmän, eýsem gündogara we demirgazyk gündogara-da ýaýrapdyr. Olardan Göksüýri oazisini, Namazgadepäni we Änewiň demirgazyk depesini görkezmek bolar.¹

Lazuritiň gazylyp alynýan ýerleriniň esasy merkezi gadymy döwürden bäri demirgazyk Owganystanyň Badahşan diýen ýeridir. Ol ýerden lazurit diňe bir Günorta Türkmenistana getirilmän eýsem Eýrana, Mesopotamiýa we Demirgazyk Hindistana hem ýaýrapdyr. Lazuritiň Mesopotamiýa Günorta Türkmenistanyň üsti bilen geçmeginde Tejen derýasynyň ähmiýeti uly bolmandyr. Arheologik maglumatlara

---

¹ Сарианиди В.И. О великом Лазуритовом пути на древнем Востоке. КСИИ. 1968

esaslanyp, lazuritden ýasalan önümleri Günorta Türkmenistanyň maldarçylyk we ekerançylyk toparlary öz ýymit önümleri bilen çalşypdyrlar. Netije-de alyş-çalyş gatnaşyklary çarwalaryň arasyndaky medeniýetiň ösmegine ýardam edipdir. Hünär önümçiligini güýçlendirmek hünäriň bölünmegine hem oba-hojalyk önümçiliginden tapawutlanmagyna getirýär. Bu bolsa indiki zamanda has takygy mis zamanynda jemgyýetde öz ornuny tapýar.

Günorta Türkmenistanyň gadymy ekerançylyk taýpalarynyň esasy ykdysady ösüşleri ekerançylyk bilen maldarçylyga bagly bolupdyr. Daglyk ýerlerde düme ekerançylygy bolupdyr, ýagny suwlarynyň ýuwup giden ýerlerine tohum sepip, hasyl alypdyrlar.

Änewiň demirgazygyndaky depäniň medeni gatlaklarynda şol zamanlara degişli ekilýän däne ekinleri ýumşak bugdaý we iki hatar arpa galyndylary tapyldy. Pensilwaniýa uniwersitetinden botanika boýunça amerikan hünärmeni Naomi Miller 6 hatar arpa, 2 hatar bugdaý bolandygyny beýleki arheologiki tapyndylar bilen bir hatarda öwrenip ylyma girizen alymdyr. Amerikan alymy R.Pampelliniň beýleki tapyndylaryny hem alymlar öwrenipdirler. Türkmen alymlary ak bugdaý 4 we ondan köp görnüşli bugdaýlaryň hilindendigini takykladylar. XX asyryň 30-40-njy ýyllarynda ak bugdaý tohumçylyk üçin başlangyç “gönezlik” hökmünde ulanyp köpeldipdirler. Ak bugdaýdan ýokary hasyl alyp başlapdyrlar we ak bugdaýy jemgyýetiň altyn hazynasy diýip hasap edipdirler!

Şu topara girýän dürli görnüşdäki bugaýlaryň däneleri ak bolupdyr. Şoňa görä-de halk ony “ak bugdaý” diýip atlandyrypdyr. Şu açyşlaryň nähili ähmiýetiniň bardygyny Gadymy döwürlerde türkmenleriň ata-babalary medeniýetler bilen siwilizsaiýalaryň biri-birine täsirini ýetiripdirler, olaryň ýaşan territoriýalary bolsa medeni ekerançylygy, halyçylygy, maldarçylygy ösdürmegiň

merkezine öwrülipdir. Diýip Ahal welaýatynyň Ak bugdaý etrabyňy açanda aýdypdy. Şonuň üçinem ylym dünýäsinde düýpli öwürlişigiň amala aşyrylan esasy mesele bolan ak bugdayyň türkmen topragynda dörändigi, kemala gelendigi, onuň şu toprakdan başga ýerlere aralaşandygy ylymda doly subut edildi.

Ruhnamada gadymy ekerançylyk medeniýetimiziň, ekerançylygymyzyň ölkämizde has ýokary derejä ýetendigi, ata-babalarymyzyň özüne ýeterlik hat0da ondan-da köp hasyl alandyklary barada doly maglumat berýär.¹

Dürli taryhy döwürlerde türkmen topragy bol hasyl getirýän ekinleriň, miweli agaçlaryň, ýaşaýyş üçin gymmatly ot-çöpleriň ajaýyp mesgeni bolupdyr. Türkmeniň çäkleri baş mün ýyl mundan ozal dänelik ot-iýmiň, bakja, ýagny – kösükli ekinleriň, ir0iýmişleriň ençeme görnuşleriniň döräp, soňra gadymy Gündogaryň we Merkezi Aziýa ölkelerine ýaýrapdyr.

Çylşyrymly suwaryş ekerançylygy esasynda azyk önümleriniň öndürilip başlanmagynyň ilkinji döwürleri Günorta Turkmenistan bilen hususan-da, onuň dag-etek, derýa ýaka ýerleri bilen aýrylmaz baglanşyklydyr. Türkmen topragynda bereket saçagy hökmünde sygynýandyr. Muňa her bir gysym gumy zer, göwher, dür Türkmenistan diýerler! Bu topragyň üsti hem hazyna, dagy hem hazyna, deňzi hem hazyna. Bu toprakda ýylyň ähli pasylynda önüm önýär, hasyl ýygnaýar, atann her bir dänäň mün bolup gaýdyp gelýär. Bu toprakda kesewiň dürten ýeriň bagy-bossan bolýar, bu toprak altyn baş bugday öndürýär, söz gaçyrsaň, dana pähim bolup galkynýar, bu toprak ýaşasaň rysgal-bereket bolup görterilýär, bu toprak örkmen topragy, gör nähili buýsanç bilen wasp edilýär.

---

¹ Saparmyrat Türkmenbaýy. Ruhnama. Aşgabat. 2001. s

Türkmenistanyň dürli ýerlerinde ekerançylyk dürli görnüşde alnyp barylýpdyr. Türkmenistanyň ýerindäki gadymy derýalaryň hersiniň özboluşly keşpleri hem atlary bar. Meselem Tüniderýa, Könedýa, Akjaderýa, Uzboý we başgalar.

Gurak zonanyň suwsyz derýalary kähalatda güýçli ýagyşdan (çabgadan) soň hanalary suwdan dolup, hakyky derýalary emele getirýär. Ýöne beýle ýagdaý gaty seýrek bolýar. Şeýle hanalaryň içinde özüniň tebigy özboluşlylygy, owadanlygy bilen beýlekilerden has tapawutlanýany suwsuz derýa Uzboýdyr.

Baryp 70 müň ýyl mundan ozal Jeýhun Garagumy terk edip, ilki bilen Horezm, soňra ondan günorta-günbatarda ýerleşýän sarygamyş çökertligine akypdyr. Uzboýyň iň ýokary nokady Sarygamyş kölüniň günortasyndaky Göwnekgyrdan başlanyp, şol ýerden onuň hanasynyň Hazara tarap peselýändigini görmek bolýar. Uzboý Sarygamyş kölünden başlap tä, Kütüşbaba “Şagluwugyna” çenli (150 km) demirgazykdan günorta akyp, soňra birden günbatara we demirgazyk gündogara öwürülýär. Kütüşbaba saglawugyndan soň Uzboý gyralary kert darajyk hana boýunça Gaplaňgyrdan günorta-gündogar çüňkini kesýär. Arheologiki gazuw-agtaryş işleriniň netijesinde Uzboýdan tapylan tapyndylaryň arasynda alymlar H.Ýusubow, A.M.Mandelştam dagynyň çaklamalaryna görä, Uzboýda hem şol zamanlarda hojalygyň köp görnüşlerinde öndürilýän önümleriň hil tarapdan gowulanmagy jemgyýetiň medeniýetinde birnäçe ösüşleriň bolandygyna güwä geçýän bolsa gerek.

Türkmenistanyň ýerlerinde Oguz han zamanynda ýaşan adamlaryň durmuşynda mis asyrynda hem birnäçe medeni ösüşler bolupdyr.

Altyndepeden tapylan ybadathana b.e. öňki III müňýyllyklarda ýaşan adamlaryň durmuşynda bolan özgerişleri alym W.M.Masson şeýle beýan edýär: “Altyndepedäki ýaşaýyş derejesini üç topara bölüp

tapawutlandyrmak bolýar. Jemgyýetçilik ösüşiniň aşaky gatlagynda hünärment senetçiler ýerleşipdirler, ýagny olar gadymy şäherleriň zähmetsöýer adamlary bolsa-da aşaky gatлага degişli bolupdyrlar. Olaryň ýaşaýyş jaýlary köp otagly bolpdyr, ýöne olar ýyladyş ýagdaýyny göz önüne tutup kiçeňräk jaýlarda ýygnaşypdyrlar. Olar dört-altý hojalyk bolup, bir umumy aşhanadan, hojalyk howlusyndan peýdalanyapdyrlar. Olar köp maşgalaly obşına agzalary bolup, garyndaşlyk gatnaşyklary boýunça şeýle hem beýleki gatnaşyklar boýunça birleşipdirler. Ölenleriň mazarlaryndan köp bolmasa-da palçykdan ýasalan gap we monjuklar öwrenilipdir. Altýndepäniň ýaşaýjylary diňe bir ekerançylyk bilen meşgul bolman ol ýerdäki senetçilermaldarçylyk bilen hem meşgul bolupdyrlar, şonuň ýaly-da senetçileriň kiçeňräk mal sürüleri bolupdyr. Şäher senetçilerini et bilen üpjín etmeklige maldarlar hötdé gelip bilmändirler. Olar ýabany haýwanlary awlamaly bolupdyrlar. Ol ýerden tapylan daşdan ýasalan heýkelleriň (terrakotalaryň) we palçykdan dürli görnüşde ýasalan gap-gaçlar biri-birinden öz hilleri boýunça tapawutlanypdyrlar. Beýle ýagdaý Altýndepäniň şäher ilatynyň arasynda sosial deňsizliginiň bolandygynyň subutnamasydyr.

Altýndede şäher ilatynyň ikinji topary gurply ýaşan adamlardyr. Olar iki hojalyk bolup, 2-3 otagly jaýlarda aýratyn ýaşapdyrlar. Barly adamlar aýratyn daşy gala bilen berkidilen howlularda ýaşapdyrlar, olaryň gaty sünnälenip salnan hojalyk ähmiýetli zatlary (tamdyr, ojak) hem şol howlynyň içinde ýerleşipdir. Şol ýerden tapylan arheologiki maglumatlar, barly adamlaryň iýmitleriniň hem beýlekileriňkä garanda ýokary hilli bolandygyna şaýatlyk edýär. Ol ýerden öwrenilen süňk gatyndylary ýabany haýwanlaryň etini iýendiklerine şaýatlyk edýär.

Barly adamlaryň öwliýäleri-de beýleki adamlaryňkydan tapawutlanypdyr. Ýagny, olaryň öwliýäleri özleriniň ýaşaýan ýerleriniň golaýynda

ýerleşipdir, merhum bolanlaryň ýanlarynda gymmat bahaly serdalikden, Pöwrizeden ýasalan monjuklar we beýleki bezeg esbaplary goýulupdyr. Bu kwartalda jaýlanan iki sany garry adamyň bilinde бүрүнчден ýasalan bil guşagynyň tapylmagy ol adamlaryň hormatlanan adamlar, ýagny aksakallar bolandygyna güwä geçýär diýsek ýalňyş bolmasa gerek.

Altyndepede ýaşan üçünji toparyň jaýlary umumy desgalaradan tapawutlanypdyr. Bu ýerde şäheriň iň atly adamlary ýaşapdyr. Bu gatлага degişli adamlaryň jaýlarynyň gurluşy ölçegi hem-de daşky keşbi tarapyndan tapawutlanypdyr. Olaryň jaýlary 6-9 otagly bolmak bilen biri-birinden aýry bolupdyr. Umuman, Altyndepde-de jemgyýet baýlyklary we hünäri boýunça birnäçe sosial topara bölünipdir. Olaryň galla saklanylýan ýörite ambarlary bolupdyr. Ol ambarlar şol ýerde ýaşan adamlaryň arasynda gözegçilikde saklanypdyr. Alymlaryň kesgitlemelerine görä, şol barly adamlaryň jaýlaryndan tapylan ýaş haýwanlaryň süňkleri olaryň iýen etleriňki bolmaly.

Barly adamlaryň merhumlarynyň tapawutlylygynyň ýene bir mysaly, ýagny olaryň mazarlarynyň ýere gazyрман ýeriň üstünde jaý görnüşde, onda-da olaryň özleriniň (baýlaryň) jaýlaryna çalymdaş bolupdyr. Olaryň (merhumlaryň) ýanlarynda goýulan zatlar ilki bilen köplügi soň hem hil tarapdan gowulygy bilen tapawutlanypdyr. Merhum zenanlaryň mazarlaryndan hem tapylan zatlar öz gymmatlyklary bilen tapawutlanypdyrlar. Ylaýta-da süňkden, gymmatbahaly daşlardan ýasalan monjuklar köp duş gelýär (aýal adamlaryň heýkelleri bol hasyllylygy aňladypdyrlar.) Netijede Altyndepäniň ilatynyň arasynda sosial deňsizligiň giňden ýaýramagy, jemgyýetde synpy gatnaşyklaryň bolanlygy Altyndepe şäher döwletiniň bolandygynyň alamatydyr. B.e. öňki III müňýyllyklaryň başynda şäheriň we şäher döwletiniň ilkinji alamatlary şol

zamanlarda Türkmenistanyň çäklerinde dörän siwilizasion ösüşleriň bir görnüşidir.

Merhum zenanlaryň barmaklaryna geýdirilen gyzyl ýüzükler, boýunlaryna dakylýan lazurit, halsedon ýaly gymmatbahaly daşlardan ýasalan monjuklar, şol zamanda aýallaryň uly hormatdan peýdalanandyklaryna şaýatlyk edýär. Çünki türkmenlerde zenan maşgalalaryň orny ýokarda bolandygyna Ruhnamada şeýle kesgitleme berilýär: “Gyz-gelinleriňize zümerret (zumrut) daşyny nirede bar bolsa, tapyp getirip beriň. Gyz-gelinleriň göwnüni ýykan türk iman (türkmen) dälidir.” Gadymy gündogarda lazurit hem-de altyn iň gymmat bahalay bolupdyr, baý adamlaryň nyşany bolupdyr. Altyndepeden tapylan aýal jesediniň birinden tapylan “ýazgyly” guşak hem baýlygyň alamatydyr. Şol guşak kümüşden ýasalyp onda üç kelleli aždahanyň şekili görkezilipdir. B.e. öňki III müňýyllykda ýasalan küýze gaplarynda aždahanyň şekiliniň gabat gelmegi ýöne ýerden dälidir, ol türkmeniň gadymy dini ynançlary bilen baglanşyklydyr. Mukaddes Ruhnamada şeýle deňeşdirme bar: “Oguz han Türkmeniň kyýat atly jandary Oguz han Türkmeniden ozalky diniň totemi – oňony!” Merhum zenanyň barmaklaryndaky ýüzük bilen ýaş zenan iki sany heýkeli elinde gysyp dur. Alymlaryň çaklamalaryna görä, ýaş zenan ruhany synpdan bolupdyr. Şol zenanlarda aýallara bezeg bermek üçin pil süňkinden ýasalan ýüz görülýän tegelek aýnalar ýa-da gyzyl reňkli daşdan ýasalan okaranyň içindäki temençeler we temenler alym W.M. Massonyň kesgitlemesine görä, Hindisatanyň Harappa medeniýetine çalymdaşlygy subut edýär. W.M. Massonyň kesgitlemesine görä, Altyndepe medeniýetindäki arhitektura ymaratlary gadymy Şumer medeniýetini ýada salýar. Altyndepeden mukaddes öküziň şekiliniň tapylmagy alymyň çaklamasyna görä, Müsür faraonlarynyň jemgyýetine häsiýetli alamatlar bilen deňeşdirilýär. Gadymy türkmen sungatynda öküziň tutan we tutýan orny uly bolupdyr.

Türkmenleriň çäklerinde öküze bolan ynanjy Ruhnamada şeýle beýan edýär: “Meniň stolumyň üstünde Altyndepeden tapylan, ýaşy baş ýarym mün alty mün ýyl bolan öküziň altyndan ýasalan şekili dur. Köşküň sag gapdalynda “sary öküz” ýer togalagynyň şeklini depesinde göterip dur!...”

Ol zamanlarda jaýlanan adamlaryň mazarynyň gurluşyny öwrenmek bilen çäklenmän ol ýerlerden tapylan tapyndylar ekerançylykda giňden ulanylan bol hasyllylygyň aýal hudaýynyň heýkelleri hem köp manylydyr. Şonuň ýaly hem gyzyldan ýasalan öküz kellesiniň köp manyny aňladan bolmagy mümkin. Bu ägirt haýwanyň gözüne göwher daş goýulypdyr. Aýyň şekili Altyndepeden tapylan başga-da bir gabyň ýüzünde ýerleirilipdir. Aýyň ýarym görnüşi türkmenleriň durmuşynda gadym zamanlardan bäri duş gelýän şekilidir. Ýarym aý türkmenleriň şu günki döwlet nyşanlarynda baş haly gölünü özünde jemleýän nyşandyr. Beýle diýdigi şol wagtky Altyndepäniň ilatynyň durmuşyndaky dürli ynançlar şu günki türkmeniň geçmişidir.

Indi ýene-de has köp gabat gelýän öküziň şekili barada halk arasyndaky dürli rowaýatlar nesilden-nesile geçip gelipdir. Mysal üçin ýeri göterýän sary öküz bilmen näçe ýaşyndadyr, dört mün dört yüz aýagy bar, hemmesi hem döşündedir. Garaşsyzlyk alnandan soň Aşgabadýň merkezinde ýerleşen Garaşsyzlyk seýilgähindäki öküziň şekili hem köp-köp taryhy wakalara şaýatlyk edýär. Öküziň gudraty barada Mukaddes Ruhnamada şeýle setirler bar: “ Bu eýýamda milletiň ruhy gözbaşy Oguz handyr. Halal, sada türkmen zähmeti bilen gün görýär. Oňony öküzdir. Öküz öz zähmet bilen tebigaty özgerdýär. Soň ýene-de şeýle setirler bar... Öküz ene ýeriň hasyl bermegine sebäp bolýar. Öküz ýaşaýyşy dünýäni herekete getirýär. ¹ Oguz han Türkmeniň öküz suraty

---

¹ Saparmyrat Türkmenbaşy. Ruhnama. Aşgabat 2001 s. 290

zähmetsöýerlik, jepakeşlik, erkeklik, güýçlilik, döwletlilik alamatlaryny özünde jemleýär. Eger onuň ýoly bitewilik, agzybirlilik hem-de jebislik ýaly bolsa, onda bu ýoluň jepakeşlik, erkinlik, güýçlilik we zähmetsöýerlik bilen birlikde möjegiň şekiliniň bardygyny Oguz hana möjegiň ýoly görkezilendigini bilýäris. Munuň özi ikinji eýýamda öküziň deregine börüniň geçmegine sebäp boldy.¹ Arheologik tapyndylara esaslanyp ýarym aýyň şekili gadymy Gündogaryň dinlerinde giňden ulanylyp asman nyşanlary bilen baglanşdyrylýar. Iň esasy hudaýlaryň biri hasaplanypdyr. Çünki ol zamanlarda gadymy Gündogaryň köp ýerlerinde köp hudaýlylyk dowam edipdir. Mysal üçin öküz güni gadymy Müsürde giňden ýaýrapdyr. Onuň tersine derýaarylygynda (Tigir –Ýefrat) asman öküzi Aý hudaýy bilen baglanyşdyrylypdyr we iň esasy hudaýlaryň biri hasaplanypdyr. Hat-da täze gije-gündiziň başlanýan wagty ertir irden başlanman, eýsem agşamdan ýagny esasy hudaý peýdabolanyndan soň başlanýar. Aý hudaýynyň şahalary ýarym aý ýatladýan gyzyly reňkli asman öküzi aňladypdyr. Umuman, şeýle netijä gelmek mümkin. Maňlaýynda goşmaça ýarym aý şekili goýlan öküziň gyzyly kellesi Altyndepäniň şol meýdançasý şäherleriň goragçysy bolan mukaddes öküzä bagyşlanandyr! Beýle ösüşe taryhda Altyndepe siwilizasiýasynyň bir nyşany ýa-da görnüşi diýmek bolar.

Günorta Türkmenistanyň ýerlerinde b.e. öňki II müňýyllygyň ahylarynda I müňýyllygyň başlarynda jemgyýetiň sosial durmuşynda öňki eýýamlardan tapawutly döwür başlanýar. Şu zamanda ähli Merkezi Aziýa çäklerinde bolşy ýaly, hojalyga demir hem doly ornaşýar. Arheologik maglumatlardan görnüşi ýaly bu döwürde Türkmenistanyň çäklerinde taryhyň has irki zamanlaryna degişli jemgyýetiň ösüşinde hem-de onuň sosial durmuşynda dowam edip gelýän synpy gatnaşyklar

---

¹ Saparmyrat Türkmenbaýy. Ruhnama. Aşgabat 2001 s. 291

has kämilleşip, jemgyýete doly ornaşypdyr. Bu taryhy döwürde Türkmenistanyň çäklerinde iki sany medeni welaýatlaryň bolandygyny we olaryň ösüş ýollarynda bolup geçen wakalary arheologik maglumatlaryň esasynda kesgitläp bilýäris. Ýokarda aýdyşymyz ýaly, şol iki medeni zolaklaryň biri günorta-günbatar Türkmenistan ýa-da gadymy Dehistan, beýlekisi bolsa Köpetdag eteklerindäki zolak we Murgabyň aşaky akymlarydyr. Şol zamanlardan galan gadymy berkitmeler b.e. öňki II müňýyllygyň ahyryndan I müňýyllygyň başlarynda gadymy Dehista bolan ýaşayşyň ösüş derejesini öwrenmekde esasy çeşmedir. Gadymy Dehistan medeniýetiniň dowam eden döwürleri Missirian düzlüginin günorta bölegi Etrek derýasyndan alnyp gaýdylan kanallar bilen suwarylypdyr. Uzynlygy 50-60 km. bolan şol suw kanalynyň galyndylary Yzzatguly we Madawdepe diýen ýerlerde geomorfolog G.A. Lisisina tarapyndan öwrenildi. Bu döwür suwarymly ýerleriň giden bir toplumlarynyň açylan döwri bolupdyr. Demirden ýasalan zähmt gurallary gödegräk hem bolsa obahojalygynda ulanmak üçin ýasalandygyna demir erginleriniň tapylmagy şaýatlyk edýär. Günorta-günbatar Türkmenistanyň çäklerinde ýaşan adamlaryň medeniýeti goňşy Eýran medeniýeti bilen çalymdaşdyr. Bu döwürde Türkmenistanyň günorta-gündogar çäklerinde medeniýetiň ösüşi beýleki etaplary bilen deňeşdireniňde ep-esli tapawut edýär. Has takygy ol Baktriýa medeniýetine çalymdaşdyr. Şol döwürde Türkmenistanyň dag etek zolaklaryndaky ýadygärliklere degişlileriniň biri hem Ýelkendededir. Bu ýerde durmuş gülläp ösen wagty Namazga medeniýetiniň pese gaçan zamanydyr, hem-de Merkeziň Namazgadan Ýelkendedä geçýän döwrüdür. Ýene-de bir medeni topar Murgabyň aşaky akymlaryndaky ýadygärliklerdir. Bu ýadygärlikler Marguş, Margiana ady bilen bellidir. Gadymy Margiananyň paýtagty Ýazdepe soň bolsa Goňurdepe

bolandyr. Bu ýerdäki oturymly ýerlerden saklanyp galanlaryndan iň ulusy hem oňat öwrenileni Goňuz galasydyr.

Bu medeniýetler gelip çykyşlarynyň aýry-aýrylygyna garamazdan gadymy Dehistan we Goňurdepe medeniýetlerinde hojalygyň we jemgyýetiň ösmekleriniň kanunalaýyklyklarynyň şaýatlyk edýän birnäçe alamatlary bar.

Belli gündogary öwreniji alym Türkmen-Afina ekspedisiýasynyň başlygy W.I. Sarianidi b.e. öňki II müňýyllyga degişli Marguş oazisindeki Goňurgalada gazuw-agtaryş işlerini gecirip, Türkmenistanyň gadymyýetini öwrenmekde uly işler bitirilýär.

Gadymy Marguş diýilip atlandyrylýan ýer Baýramalydan 50-55 km. demirgazyk gündogarda ýerleşýär. Bu oazisde ýene-de birnäçe gadymy galalardan Togalak galasy, Ajyguýy galasy, Adambasan ýaly gadymy obalardan öwrenilen arheologik tapyndylar Marguşda öz zamanýnda ösen siwilizasion jemgyýetiň bolandygyna güwä geçýär. Togalak we Goňur galasynda ýaşan adamlaryň birnäçeleri ot[arazlar dinine çokunan bolsalar galan birnäçelerinde köp dinlilik dowam edipdir.¹ Has takygy şol zamanlarda Marguşda ýaşan ýerli adamlar goňşy ýurtlardan göçüp gelen taýpalary dini tarapdan hiç hili çäklendirilmändirler. Alymyň çaklamasyna görä, Goňur galasy gadymy Marguşyň paýtagty bolupdyr. Goňur galasyndaky öwrenilýän jaý galyndylarynyň özara tapawutlary ýagny her bir kwartalyň biri-birinden tapawudy bolup ýaşaýyş üçin , galla saklanylmak üçin üweýjileriň, zergärleriň we beýlekileriň aýry-aýry kwartallarynyň bolmagy şol zamanda Altyndepeden soň Günorta Türkmenistanyň çäklerinde b.e. öňki III müňýyllygyň ahýrlarynda II müňýyllygyň başlarynda dörän ilkinji şäher döwletidir. Goňur galasynda we

---

¹ Сарианиди В.И. Древний Мерв. М., 1992 с 18.

Ajyguýyda öwrenilýän taýpalaryň dini aýratynlyklary deň bolmaýar. Marguşyň käbir toparlary öz merhumlaryny dowam edip gelýän otparazlar däb boýunça jaýlaman, merhumy ýerde-obanyň golaýyndaky tebigy tarapdan beýik depäniň ýagny, ýalaňaç meýdanda jaýlapdyrlar. Bu barada alym W.I. Sarianidi şeýle ýazýar: “ Arheologik maglumatlara görä, şol zamanda adamlar бүрүнчеден даşlaryň dürli görnüşlerinden holsedon, pöwrize, kwarsid, haýwanlaryň süňklerinden, keramikadan dürli görnüşdäki bezeg şaý-sepleri ýasapdyrlar”.

Şol zamanlara degişli ussahanalarda öwrenilen önüm galyndylarynyň arasynda doly işlenmedik haýwan süňkleri we haýwanlaryň şahlarynyň käbir bölekleri alymlaryň çaklamalaryna görä keyigiň we dag goçlarynyň şahlaryna üwäp (una öwrüp) ondan agyr kesellerden sagalmak üçin dermen ýasapdyrlar. Şol zamanda jemgyýetiň sungat äleminde hem dürli önümçilik pudaklarynda özboluşly öňe gidşlik, ýagny ewolýusion ösüşler bolupdyr. Jemgyýetde synpy gatnaşyklaryň has ösenligine möhürleriň ýüzündäki haýwan şekilleri hem şaýatlyk edýär. Şol şekilleri ilki bilen haýwanlaryň dürli görnüşlerini we olaryň nähili pursatda duranlygy (dync alyp duranlygy ýa-da üstüne howp abanan wagty) şekillendirilipdir. Ilkinji bir tarapdan şol möhürleriň her biri uly taýpa degişli bolan bolsa onda her bir etrapda näçe taýpanyň bolandygy we her bir taýpada näçe adamy bolandygyny hasaplap b.e. öňki II-I müňýyllyklarda Köpetdagyň we Marguşyň zonalarynda çen bilen näçe adamyň (maşgalanyň) ýaşandygyny bilmek mümkindir.

Şol möhürleriň içinde iň köp gabat gelýän şekil iki örküçli düýäniň şekilidir. Şolaryň arasynda düýäniň owsarynda çaganyň ýa-da adamlaryň iýdip barýan şekili köp gabat gelýär. Bu şekili möhürler gadymy Mesopotamiýanyň çäklerinde köp gabat gelýändir. Lingwistleriň düýe onda-da Sary görnüşli düýe otparazlaryň (zorostranyň) ata-babasydyr diýen düşüňjäni

öňe sürýärler. Gadymy Gündogar arheologiýasynda düýäniň şekili taryhyň hsa irki, ýagny, b.e. öňki IV müňýllyga degişli Altyndepeden tapylan arabanyň üstünde çöküp oturan (model) düýäniň şekili uly orna eýedir.

2004-nji ýylda alym W.I. Sarianidiniň Goňur galasynda tapan arabasynyň gadymylygy b.e. öňki II müňünji ýyl bilen kesgitlenýän bolsa W.M. Masson tarapyndan Altyndepeden tapylan arabanyň görnüşi b.e. öňki IV müňýyllyk bilen kesgitlenýändir. Ruhnamada “Ilkinji araba türkmenler tarapyndan döredildi. Araba goşunyň, döwletiň köp-köp işlerini ýenilleşdirdi” diýip ýazýar.

B.e. öňki II müňýyllygyň ahylrlarynda we I müňýllygyň başlarynda Merkezi Aziýada synpy göreşleriň ýitilemegi zerarly ozaldan dowam edip gelyän Altyndepe, Marguş, Köneürgenç ýaly türkmen döwletleri Uzboýyň guramagy Amyderýanyň, Murgabyň, Tejen, Etrek, Sumbar derýalarynyň akymalarynyň üýtgemegi bilen ozalky ekerençylyk zonlarynyň birnäçesi suwsyzlyk zerarly taşlanýar. Ekin-ekilýän meýdanlaryň möçberi diýseň gaty azlýar. Ykdysady kynçylyklar sebäpli Türkmenistanyň ylaýta-da günorta etraplary täze dörän Ahemeniler döwletiniň düzümine zor bilen birikdirilär. Indi Türkmenistanyň ýerine milli türkmen döwletleriniň ýerine uly-uly türkmen taýpa birleşmeleri (konfederasiýa) döredi. Has takygy Türkmenistanyň çäklerinde ýaşan ähli taýpalary özüne birikdirip, etnki tarapdan dürli bolan bu Ahemeni döwleti Orta Gündogaryň köp ýerlerini zor bilen boýun egdirdi. Türkmenistanyň çäklerinde ýaşan taýplara hukuk tarapdan Ahemenilere boýun bolsalar-da olar ozalkysy ýaly öz ýerli medeniýetlerini, döp-dessurlaryny saklap bilipdirler.

**Jemgyýeti dolandyrmakda Aksakallaryň
(ýaşulylaryň) geňeşi. Garadepäniň, Namazga
galasynyň, Änew medeniýetiniň Altyndepäniň**

**mysallarynda. Türkmenistanyň ýerindäki dini
ynançlaryň kämilleşmegi “Awesta” hakynda düşünje
Zaraduş otparaz asly marguşly türkmen şahsyýetidir.**

Zaraduştra – Ahura Mazda tarapyndan öňe sürülen oda çokunmaklyk ynanjyny ilkinji goldan we köpçülige ýaýradan adam Zaraduşdyr. Ahura Mazdanyň iň güýçli garşydaşlarynyň biri Anhra-Mandyr. Anhra-Man asmana çokunmaklygyň tarapdary bolupdyr. Ahura-Mazdanyň otparazlar baradaky ýazan ýazgylary jemgyýetde dilden-dile, nesilden-nesle ýat tutulyp birek-birege aýdyp berilipdir. Ahura-Mazdanyň we beýleki ahunlaryň ýazgylarynyň başlangyç görnüşiniň üýtgemegi geň däldir, çünki, her bir ýat tutup aýdýan adamyň ýa-da käbir terjimeçileriň hem öz garaýyşlaryna görä beýan eden bolmaklary ähtimaldyr.

Zaraduşt – diýmek belli gündogary öwreniji alym professor W.A. Liwşisiniň terjime etmegine görä, ol bolan şahsyýetdir, onuň aňladýan manysy onlarçadyr, çünki otparazçylyk dört ýüz ýyllap sebitara (regional) döwletleriň döwlet dini bolup hyzmat edeni üçin dürli taryhy döwürlerde dürli manyny aňladandygy üçindir. Alymlaryň çaklamalaryna görä, Zaraduş b.e. öňki II-I müňýyllyklaryň sepgidinde Merkezi Aziýanyň günorta-günbatar sebitlerinde ýaşamak bilen özüni ariýanlardan hasaplapdyr.¹

Zaraduşt diýmek W.A. Liwşisiň terjimesine görä, “...означающее дословно что-то вроде Староверблюдый (то есть обладающий старым верблюдом) sah. 3

Günorta Türkmenistanyň ýerinden öwrenilen arheologiki ýadygärliklerden Altyndepeden we Marguş, Kelleli, Daşly, Goňur, Togalak galalaryndan tapylan

---

¹ Лившиц В.А. Авеста – предусловие. Авеста перевод И.М. Столбин-Каменский душанбе. 1990

möhürlerde sary düýäniň şekiliniň köp gabat gelmegi tötänleýin dälär.

Antiki döwürde gadymy grek taryhçylary – lingwistleri “zoroastrizm” aňladýan manysy W.A. Liwşisiň beýan edişine görä, “astron” ýyldyz manyny aňladýar. Zaraduşyň öz döwrüniň belli astrologýa bolanlygy gumansyzdyr. Zaraduşyň wagz eden otparazlar dini W.A. Liwşisiň çaklamalaryna görä, beýleki dünýä dinleri bolan hristiançylyk, buddizm, yslam we beýleki käbir gadymy dinleriň kemala gelmeginde zaraduş dininiň täsiriniň ýetendigini şu salgylanýan işimizde aýdyň beýan edýär. (sah 4). Şonuň ýaly hem Awesta diýmek alym W.A. Liwşisiň aýdyşy ýaly orta pars (pehlewî) hatynda ýagny dini sözleriň, dini hatlaryň jemlenýän kitabyna awesta ýa-da “gollanma” (наставление) diýilýär. Awesta 21 kitapdan ybarat bolupdyr. Oňa Sasanylar zamanýnda Awesta Nask hem dyipdirler. Awesta sözi aslyýetinde Ahemeniler zamanyna degişli bolup ol gadymy pars sözüdir. Lingwistleriň çaklamalaryna görä Awesta käbir ýagdaýda gadymy hindçe (sanskrit) manyny hem aňladýandyr. Awesta dünýädäki beýleki dini kitaplar bilen deňeşdireniňde has baý we gadymy ýazgy ýadygärligidir.

Bibliýa bilen deňeşdireniňde birinjiden gadymylygy, ikinjiden Bibliýa diňe bir ynanç bir dun barada emma Awesta 100 mün ýyllaryň dini wakalaryny özünde jemleýän eserdir.

VII-VIII asyrdaky Türkmenistanyň ýeri araplaryň düzümine birikdirilmegi bilen yslam dininiň tarapdarlary beýleki ähli dinleriň tarapdarlaryny gysyp çykarypdyrlar. Gadymy Eýranyň ýerinde ýaşan Zarduştylary “Gebrmî” diýip atlandyrypdyrlar. Awesta kitaby ilkinji gezek 1771-nji ýylda eýanşynas fransuz alymy Anketil Dýuperron tarapyndan fransuz diline terjime edilen taryhy we lingwistik maglumatlara görä öwrenilen golýazmalar boýunça “Awesta” dili hem bolupdyr. Biziň çaklamalarymyza görä “Awesta dili” Zaraduşyň dilidir.

W.A. Liwşisiň terjimesine görä “Awesta dili-sade” mümkin sada sözündedir, (buw “чистый”) sah. 5 Awesta orta pars dilinde – “Zand” ýa-da düşündirmek (толкование, изложение) sah.5

Ýewropada köp ýyllaryň dowamynda Awestany «Zend-Awesta» diýip atlandyrypdyrlar, kä halatlarda zent dili hem diýilýär. Biziň günlerimizde Awestanyň doly gelip ýeten bölümleriniň atlary Ýasna, Wispered, Bendidat hem Ýaştlar. Şularyň içinde Wisperedin aňladýan manysy şeýle berilýär. Wispered – ähli baplaryň – ählisi hem esasylyrydyr.

Käbir pars çeşmelerinde Awestany ikä bölýärler. «Baş Awesta we Kiçi Awesta. Kiçi Awesta parsça «Horde –Awesta» diýip atlandyrylýar. Awestada Zaraduştan ozalky öňki Türkmenistanyň, Eýranyň we Merkezi Aziýanyň ýerindäki ýaşan adamlaryň ynançlaryny (uýýan) dini düşüňjelerini özünde jemlän topluma «Gimn-Gimnu» diýip atlandyrypdyrlar.

Taryhy çeşmeleriň berýän maglumatlaryna görä, b.e. öňki II müňýyllygyň ahylrlarynda I müňýyllygyň başlarynda umuman Merkezi Aziýa we Eýran, Owganystan we beýleki käbir ýerlerinde umumy dini ynançlar bilen bagly bolan 72 sany ýokary hudaýlaryň atlary Awestada getirilýär. Käbir taryhy çeşmelerde Ahura soň Mazda beýle diýildigi Zaraduşyň dowam etdiren otparazlyk dinini ilki döreden Ahura soň Mazda diýen pikir hem bar. Ahura Mazdanyň wasp eden dini (otparazçylyk) düşüňjesi boýunça gije-gündiziň dowamynda baş gezek çokunypdyrlar. Ertir irden (daňdan), öýlän, ikinni, agşam we soňky ýassy çokunmalary. Ertir irdenki çokunma hawani I.M. Stelbin-Kamenskiý çaklamalaryna görä hawani haome sözi bilen manydaşdyr. Has takygy irki çokunmadan soň içilýän sogap suwy bolmaly. Alym W.I. Sarianidi özüniň Margiana kitabynda haomany neşe manysynda hem

ulanýar. Sežde edilýän wagtlaryň üçüsiniň atlary alym W.I. Liwşis tarapyndan terjime edilişine görä:

Ertirki sežde – hawani (haoma)

Öýläňki sežde – gah

Ikinni sežde – ragu

Beýleki agşam we ýassy seždeleriniň terjimesi alymyň beýan edişine görä indiki edilmeli işleriň biri.¹

B.e. öňki I asyrda Arşakitler dinastiýasyndan patyşa Wologez I döwründe “Awestanyň” öz hatynda ýazylan soň orta pars ýagny pehlewi hatynda prof. W.A. Liwşisiň tarapyndan Köne Nusaý galasyndan tapylan küýze böleginde “Zend” ýa-da “Zand” orta pars dilinde okamak, öwrenmek manyny aňladýar. Has takygy Zaraduştyň oý-pikirini öwrenmek we öwretmek, ile ýaýratmak ,manyny aňladandyr. Kābir Ýewropa alymlary has takygy gündogary öwrenijileri Ahura ot pygamberi Mazdadan aýrylar. Mazda bilimli, aňly düşüňjeli adam diýmekdir.

Altyndepeden, Namazga galasyndan, Ulug depelerden öwrenilen arheologiki maglumatlaryň esasynda b.e. öňki IV-III müňýyllyklarda Türkmenistanyň Günorta ýerlerinde ýaşan jemgyýetiň sosial düzüminde birnäçe özgerişler bolup geçendir. Ine, şeýle özgerişleriň möhümleriniň biri hem jemgyýetde (durmuşda) erkek adamlaryň ykdysady we sosial ýagdaýlarynyň güýçlenmegi netijesinde kiçi toparlaryň birleşmeginde (birnäçe obşinalaryň) uly-uly patriarhal uruglar döreýär. Indi uruglardaky artykmaç girdeji we ony alyş-çalyş etmek durmuşda ilkinji jemgyýetçilik zähmet bölünşigini ýüze çykarýar. Beýle diýildigi indi urug agzalary bir wagtda hem daýhançylyk hem-de maldarçylyk bilen meşgullanmaga mümkinçiligi bolmaýar. Indi olar önümçiligiň özleri üçin has amatly pudagyny saýlap

---

¹ Авеста. Избранные гимны. Перевод с авестинского и комментарии. Проф. И.М. Стеблин – Каменского Душанбе. 1990

almaga mejbur boldylar. Indi jemgyýet üçin önümçiligiň haýsy-da bolsa bir pudagyny saýlap almak onuň ýerleşen ýeriniň tebigy geografiki şertlerinden we ekologik mümkinçiliginden ugur almaly bolupdyr. Netijede, maldarçylygyň daýhançylykdan bölünip aýrylmagyna getirýär. Beýle özgerişler jemgyýetiň ykdysady we sosial tarapdan çalt kämilleşmegine we ösmegine getiripdir. Namazga, Altyndepe, Ulug, Goňur, Adambasan, Kelleli galalaryndan öwrenilen arheologiki tapyndylaryň esasynda urug taýpalarynyň agzalarynyň san tarapdan artmagy ilkinji nobatda önümçilik bilen bagly bolupdyr. Şonuň üçinem ýokarda sanalan ýadygärliklerden öwrenilen ýaşaýyş üçin mahsus bolan jaýlarda jübüt maşgala bolup ýaşamak bilen olarda önümçilik birleşmeleri bolupdyr. (hünär boýunça) şol her bir maşgala birleşmelerinin öz aksakallary bolup, aksakallaryň geňeşi olaryň hemmesini bir ýere jemleýän, birleşdirýän ýokary organ bolupdyr. Aksakallaryň geňeşiniň agzalary barada Merkezi Aziýanyň gadymy dini kitaby bolan Awestada ýeterlik maglumatlar berilýändir. Awestada aýdylşy ýaly şol aksakallar ymanapati diýlip atlandyrypydylar. Ymana – uly maşgala obşinasy, Ymanapati bolsa –uly maşgalanyň aksakaly diýmekdir. Şonuň ýaly hem ymanadan ownuk düzülen topara Wis diýip atlandyrylan. Wis ýa-da Wispati taýpa aksakaly uly obanyň ýaşulysydyr. Umuman aýdanymyzda önümçilik obşinalaryny (toparlaryny) dolandyrmak abraýly aksakallaryň (ymanapatilaeriň) elinde bolup, olar obşinanyň durmuşy bilen bagly bolan ähli işleri aksakallar geňeşi arkaly edipdirler.

Dini we dünýewi (din bilen bagly bolmadyk) häkimiýet aksakallar geňeşiniň elinde bolupdyr, ýagny olar obşinanyň (maşgala toparlarynyň) gündelik durmuşyndaky hojalyk meselelerini çözüpdirler. Uly maşgala obşinasynyň aksakaly bir wagtyň özünde şol maşgala obşinasy üçin dini we dünýewi ýolbaşçy ussat we halypa bolupdyr. Taýpa-oba ilatynyň şolar ýaly

ýolbaşçysy hasaplanypdyr. Abraýly şahsyýetleriň tabşyryklary we buýruklary obşinanyň agzalary üçin kanun bolupdyr.

Önümçilik toparlarynyň has takygy obşinalaryň umumy düzümini emele getiren maşgalalar obşinasynyň öz hususy emlägi bolupdyr. Jemgyýetde hususy eýeçiligiň gelip çykyşy obşinalaryň önümçilik kada-kanunlary esasynda emele gelşi öz gezeginde ykdysady önümçilige getirdi.

Toparlaryň ýa-da obşinalaryň baýlygy ilki başda obşina aksakallarynyň, harby ýolbaşçylaryň umuman abraýly adamlaryň elinde toplanyp başlapdyr. Alymlaryň arheologiki maglumatlar esasyndaky çaklamalaryna görä, ilki toparlaryň arasyndaky özara uruşlarda ýesir alynan adamlar ilki başda hun alyş däbine görä öldürilen bolsalar, soňabaka olary uly baýlyga çalşyp başlapdyrlar. Ýa-da mugt işçi güýji hökmünde olary obşinalaryň (toparlaryň) işi üçin peýdalanypdyrlar. Netijede ykdysady babatda kuwwatly we harby babatda güýçli obşinalar güýçsiz toparlaryň ýerlerini, mallaryny basyp alyp uruşda düşen oljalaryny bolsa her bir urşyjynyň uruşda görkezen hyzmatyna görä paýlapdyrlar. Şu ýagdaýda jemgyýetde synpy bölünşiğiň ilkinji alamatlary ýaýrap başlaýar. Netijede käbir adamlaryň baýlaşmagyna we käbir adamlaryň ýa-da maşgala birleşmeleriniň garyplaşmagyna alyp barypdyr. Şeýle ýagdaýda baýlygy ilkinji nobatda obşina aksakallarynyň elinde toplanmagyna alyp barypdyr. Olar aksakallar obşinany ýeňillik bilen ýagny halallyk, meýletinlik, demokratik ýörelgeler esasynda dolandyran bolsalar, indi hususy eýeçiligiň durmuşa ornaşmagy bilen ozalky demokratik ýörelgeler bozulyp başlaýar we adalatsyzlyklar ýüze çykýar. Türkmenistanyň ýerinde Ulug depeden we Günbatar Türkmenistanyň ýerinden has takygy Dehistandan türkmen arheology alym E. Myradowanyň Benguan ýadygärliginden we H. Ýusubowynyň tarapyndan Uzboýdan tapylan arheologiki

tapyndylaryň esasynda Türkmenistanyň ýerinde ilkinji zähmet bölünişigi ýagny daýhançylykdan hünärmentçiligiň bölünip aýrylmagydyr. Bu taryhy döwürde b.e. öňki I müňýyllygyň birinji ýarymynda önümçilikde ilkinji gezek demirden çig mal görnüşinde zähmet gurallary ýasalyp başlanýar. Jemgyýetde demiriň ulanylyp başlanylmagy iň gadymy jemgyýetiň taryhynda beýik tehniki açyş taryhda ikinji rewolýusiýa boldy.

Aýratyn-da daýhançylykda we hünärmentçilikde demiriň orny uludy. Jemgyýetiň sosial-ykdysady durmuşynda giň möçberde haryt alyş-çalyşygy peýda boldy. Bürünç döwrüniň ahyrlary we irki demir döwründe bolup geçen sosial-ykdysady özgerişler “Awetada” öz doly beýanyyny tapýandyr. Bu barada biz öz şahsy pikirimizi soňky bölümlerde dowam etdireris. Garaşsyz Türkmenistanda her ýylda geçirilýän Halk Maslahatynyň gözbaşy taryhyň gadym zamanlarynda b.e. öňki III-II müňýyllyklardan alyp gaýdyp, ol türkmen uruglarynda umumy jemgyýeti dolandyrmakda iň ýokary organ bolupdyr. Alymlaryň çaklamalaryna görä b.e. öňki II müňýyllyklaryň ahyrynda günorta Türkmenistanyň ýerinde ýaşan adamlaryň toparlarynyň agzalygyna we sežde etmäge jemgyýetde 15 ýaşdan rugsat berilipdir. Urugyň ýygnaгыnda (geňeşinde) nika toýuna garaşýan ýaşlara urug ýolbaşçylary tarapyndan mukaddes guşak we köýnek geýdirilipdir. Umuman nika gatnaşyklaryna toparyň agzalary gaty jogäpkärli garap dabaraly ýagdaýda geçiripdirler. Nika dabarasy iki gün şatlykly, birinjisi toparyň agzalarynyň ýaşlara ak pata bermegi we nika günü bolupdyr. Şol ak pata berilende oglana harby jogapkärcilik hem yüklenipdir.

B.e. öňki III müňýyllykda Merkezi Aziýanyň köp ýerlerinde bolşy ýaly Türkmenistanda hem birnäçe taýpalaryň birleşmegi netijesinde soýuz konfederasiýa döredýär. Ýöne konfederasiýa döwlet dälidir. Öňki urug aksakallary indi döwlet dolandyjylara öwrülýärler.

Netijede taýpalaryň federasiýasy has takygy ozaldan gelýän şäher döwletler indi döwlet derejesindäki sözüň doly manysynda Altyndepe şäher döwletidir.

Marguş döwletleri kämilleşip başlaýarlar. Halkyýetleriň arasyndaky dürli dini ynançlaryň hemme görnüşlerini özünde jemleýän Awesta dünýä inýär. Belli alym W.I. Sarianidi gadymy Marguş siwilizasiýasyny dünýä äşgär eden ilkinji alymlaryň biridir. Gadymy Marguş barada W.I. Sarianidi birnäçe kitaplary öz okyjylaryna hödürlemek bilen Zaraduş tarapyndan bir ýere jemlenen oda çokunmaklyk baradaky dinlaryň ata Watany Marguşdyr diýen pikiri doly makullan alymdyr. Otparazçylyk dininiň düýp ýaýran ýeri Marguş bolsa oda ony esaslandyran Zaraduş diýen şahsyýet hem Marguşdan bolmaly. Marguş sözi barada gadymy gündogary öwreniji alymlaryň lingwistik deňeşdirmelerine üns bersek akademik W.W. Struwe, M.M. Dýakonow, I.M. Dýakonow, W.A. Liwşis, B.G. Lukonin, M. Boýs we başgalaryň çaklamalaryna esaslansak W.W. Struwe “Skify amurgiýskiýe” gadymy pars dilinde “Skify amurga” soň wagtyň geçmegi bilen Murgap sözüne öwrülendir, ýa-da alymlaryň deňeşdirmelerine görä, Murgab alymyň gadymy pars dilinden terjime edişine görä, “mýurg” – suw (woda) diýen manyny aňladýar. Netijede mýurg atly derýany Mary Marguş, Margiana diýip düşünmekligi maslahat berýär.

Soňky ýyllarda alym W.I. Sarianidiniň gadymy Marguşdan öwrenen arheologiki maglumatlaryny taryhy ýazuw çeşmeleri bilen deňeşdirip, ýagny “Awesta”, “Rigwed” b.e. öňki II müňýyllygyň ortalarynda Marguşda süýt önümlerinden we ot-çöpleriň dürli görnüşlerinden Haoma wara we Amurgiýa ýaly alkagol içgileriň ýasalandygyna güwä geçýär.¹ Ýene-de bir bellemeli zat şu salgylanan edebiýatlarymyzda ýokarda görkezilen

---

¹ В.И. Сарианиди. И здесь гоиорил Заратуштра. М. 1992 с. 71

alkogol içgileriniň atlary Haomy we Somy diýip hem gaýtalanýar.

Marguşdan Togalak, Daşly 3, Goňur galalaryndan W.I. Sarianidi tarapyndan öwrenilen dini otparazlar dinine mahsus bolan ybadathanalaryň galyndylary şol zamanda Marguş binagärlik mekdebiniň bolanlygyna subutnamadyr. Jemgyýetiň ykdysady taýdan ösmeginde we syýasy tarapdan berkemegine ýurt-da sebitara ewolýusion ösüşleriň täsiri maldarçylygyň, daýhançylykdan we daýhançylykdan hünärmentçiligiň aýrylmany öz ýerinde bolan siwilizasion ösüşdir. Gündogary öwreniji fransuz alymy S. Kramera özüniň “История начинается в Шумере” diýen eserinde dünýä boýunça bolan siwilizasion ösüşleriň dürli ýollaryň barlygyny has takygy siwilizasion ösüşleriň ýedi ýolunyň barlygy inlis alymy G. Daniel anyklady. Dünýä boýunça uly siwilizasion ösüşleriň bolan ýurtlary: Şumer, Müsür, Hindistan, Peru, Maýa, Asteki we merkezi Aziýada Günorta Türkmenistan. (Jeýtun, Änew, Goňur galalary). Ýokarda sanalan siwilizasiýalaryň her haýsynyň bir taryhy ösüş ýollary bardyr. Mysal üçin Jeýtun siwilizasiýasy diýilende b.e. öňki VI-V müňýyllyklarda Jeýtunda merkezi Aziýa boýunça ilkinji gezek jemgyýetde öndürijiliksiz hojalykdan öndürijilikli hojalyga geçirmegi ilkinji daýhançylygyň taryhynda bolan uly ösüş aýratynlyklarynyň biridir. Jeýtun siwilizasiýasynyň ösüş, ýaýraýyş taryhy diňe öz sebitara (regional) ýerlerdemi ýa-da Şumer siwilizasiýasy ýaly has giň dünýäniň köp ýerlerine öz täsirini ýetiren siwilizasiýamy? Siwilizasiýanyň bir görnüşi diňe öz ýerindäki halkyýetleriň ykdysadyýetiniň ösüşine edýän täsiri. Ikinji bir görnüşi W.I. Sarianidiniň ýazmagyna görä, Marguş otparazlar (Zaraduştr) dininiň dörän we soň beýleki ýurtlara ýaýran ýeridigine güwä geçmegi onda bu siwilizasiýa dünýä derejesindäki siwilizasion ösüşleriň biridir. Professor W.M. Masson özüniň “Древний восток

и античный мир” Moskwa. MGU 1980, makalalar ýygyny kitabynda “Формирование раннеклассового общества и вопросы типологии древних цивилизаций” diýen makalasynda siwilizasiýanyň döremeginde ýaşayan halkyýetleriň etniki düzüminiň hem uly täsiriniň barlygyny şeýle kesgitleýär: “Большую роль в формировании облика древних цивилизаций играли факторы этнического и этнопсихологического порядка; нашедшие отражения в памятниках искусства, литературных произведениях и своего рода стиля эпохи.” С. 27

Professor W.M. Masson gündogar siwilizasiýanyň dünýäniň beýleki ýurtlardaky siwilizasiýalardan tapawudyny diňe daýhançylyk (ekerançylyk) bilen esaslandyrýar. Gündogaryň ýerinde bolan iri siwilizasiýalaryň hemmesiniň esasynda (düýbünde) diňe ekerançylyk (daýhançylyk) ýatandyr. Şol düzgünden ugur alyp alym W.M. Masson gündogaryň siwilizasiýalarynyň esasy üç sany aýratynlyklaryny öňe sürýär:

Birinji görnüş: siwilizasiýanyň esasy suwarymly ekerançylyk hem-de jemgyýetde goşmaça girdejiniň artmagydyr. Bu usul esasan hem Jeýtun, Müsür, Şumer, Hytaýyň In dinastiýasy zamanýnda we Hindistanyň Harappa medeniýetleridir. (Şumer ösüş ýoly)

Ikinji görnüş: ykdysadyýetiň ösmegi subtropik, çygly etraplarda düme görnüşli ekerançylygyň esasyndaky siwilizasion ösüş. Muňa mysal edip gadymy gündogar Mesopotamiýanyň çyglyk etraplaryny, Eýranyň günorta etraplarda, Türkmenistanyň günorta-günbatar (Sumbar, Etrek) derýalarynyň kenarlary. (Wawilon ösüş ýoly)

Üçünji görnüş: Orta ýer deňiz ekerançylyk ýoly bu ýerde ekin ekilýän ýerleri sürmek, ýumşatmak. (Antali ösüş ýoly)

Türkmenistanyň şertinde ilkinji zähmet ykdysady Jeýtundaky öndürijiliksiz hojalykdan öndürijilikli

hojalyga geçmekden tä, birinji siwilizasiýa (Altyn depe) çenli 4000 dört ýüz mň ýyl gerek bolandyr.

Marguşdaky Togalak 21 galasyndan öwrenilen zaraduştra mahsus bolan arheologiki tapyndylar Marguş we Baktriýa medeniýetinde umumylygyň bolandygyna şaýatlyk edýär.

Togalak 21 öwrenilen ýaşaýyş üçin mahsus bolan jaýlaryň biriniň düşeginden b.e. öňki II müňýyllyga degişli beýleki arheologiki tapyndylar bilen bilelikde süýde köp ýag goşulan ýukajyk gatlagyň saklanmagy we professor W.I. Sarianidiniň kesgitlemesine görä, ol ýokarda agzaýşymyz ýaly haoma dini ybadathanada içilýän suwuklyk bolmaly.

Marguşdan öwrenilen ýadygärliklerden tapylan haçyň şekili köp gabat gelýär. Togalak 21 otaglaryň düşeginden çig kerpiçden jaýyň düşegine haç görnüşli atanak çyzyklaryň öwrenilmegi Türkmenistanda diňe bir otparazlar dini bolman halkyýetler dürli şekillere hem ynanydyrlar. Esasy ynanylýan din Zaraduştr ýa-da antiki grekleriň aýtmaklaryna görä, zoroastrýň ady bilen bagly otparazlar dini esasy din bolup hyzmat edendir. Zoroastr b.e. öňki VII asyrdan ýokarda çaklaýşymyza görä, Margianada dogulyp dini esaslandyrandyr.

Zoroastr dini Hindistana hem ýaýrandyr. Şol zamanda Hindistanda Asketizi, Barkmanizm diýen ýaly otparaz dini akymlara häsiýetli alamatlar Togalak 21 alym öwrenendigini öz işlerinde açyp beýan edýär.¹ “Awesta”, “Rigwede” daky wakalaryň deň gelmekligi otparaz dininiň dünýäniň köp ýerlerine ýaýrandygyna şaýatlyk edýändir. Arheologiki maglumatlaryň esasynda Türkmenistanyň ýerlerinde ýaşan adamlaryň bir uly topary bir zada çokunypdyrlar. Zataruştra hem öz oda çokunýan ýaranlary bilen öz ynançlaryny esasy din hökmünde kabul edipdirler. Zaraduştr onuň hakyky ady özem köp

---

¹ Сарианиди В.И. В поисках страны Маргуш. С23

hudaýlylyk düşünjesine, tebigat hadysalaryna sygynmagyna garşy çykyp ýeke hudaýlylygy wagz edipdir.

Zaraduş we rehim şepagat hudaýy Ahuramazda bilen adamlaryň arasyndaky wekil hokmünde orta çykýar. Sebäbi bu döwürde ölkäniň dürli taýpalaryny birleşdirmek, şonuň bilenem olary bir sany beýik döwlet ideýalogiýasynyň töwereğine jemlemek zerurlygy ýüze çykdy. Zaraduştra pars sözi bolup uştra – düýe, zarat-sary, ýagny düýeçi, düýeçiler öwliýat diýen manyny aňladýar. Zaraduşt beýleki pikirdeşlerinden ökde zehinli bolupdyr, ol dini taýdan bilimliligi, pelsepesi alymlylygy bilen tapawutlanandyr. Zaraduştyň dünýä garaýşy ol ýeke hudaýlylyga ynanmaklygy tagzym edipdir we ony päklik hasaplapdyr, onuň pikirçe bir hudaýa çökünmeklik jemgyýeti täze ösüş ýollaryna elter diýip hasaplapdyr. Netijede Zaraduşt Nowruz günleriniň birinde ruhanylaryň baştutanlygynda Mukaddes Zaraduştra dinine baştutanlyk edip başlaýar, ol şol mahal 40 ýaşynyň içinde bolmak bilen otparazlyk pygamberligi kabul edýär.

Ahuromazda öz zamanynyň ynsanperwer pelsepeçisidir. Onuň taglymatyna görä, onuň tebigy (matriýany) Allatagala ýaradandyr diýen pikirini ile jar etmek bilen ol öz pygamberlik ornuny Zaraduştra tabşyrypdyr. Pygamber diýmek gowy niýet hakynda habar beriji diýmekdir. Ahuromazda Zaraduşt dini bilen bagly aýdym edip aýdylýan goşgulary ýazypdyr. Din bilen bagly aýdym edip aýdylýan goşgulara Gat-gatlar diýipdirler. Mukaddes Awestada 17 sany gatlar Awestanyň Ýasna diýen bölümünde ýerleşipdirler. Gat diýmek Awestanyň dini häsiýetdäki goşgularyny aýdym edip aýdýanlaryna gat diýilýän ekeni. Marguşdaky urug we taýpa aksakallary ozal köp dinlilige öwrenen indi hem ýalňyz dinde öz baýlyk bähbitlerini gözläp Ahuramzdanyň ýeke dinliligini inkär edýärler. Netijede Zaraduşt Marguşdan Eýranyň gündogar welaýatlarynyň birine barýar we

Ahuromazdanyň bir dinliligini ýagny otparazçylygy tutanýerlilik bilen wagz edip başlaýar. Ahuromazdanyň dinini Kawi Wiştaspa we onuň köşk adamlary goldaýarlar hem-de özleri Zaraduştyň wagyz edýän dinini kabul edipdirler. Netijede zaraduştyň dinini kabul edip onuň tarapdarlary köpeliş başlaýar.

Wagtyň geçmegi bilen zaraduştyň garşysyna ýerli köphudaýlylygy gowy görýänler her hili dil düwüşikler geçirip ahyr soňy hem Zaraduş 77 ýaşynda saklar bilen bagly bolan söweş wagtynda ybadat edip durka hanjar bilen öldürilýär.

Onuň dört çagasy bolupdyr. Ahuromazdanyň goldaýan dini otparazçylyk Marguşda umuman merkezi Horasandan Eýrana ýagny Günorta Turana gitmegi zerarly Ahuromazdanyň özi hem gitmeli bolýar. Zaraduş we Ahuromazda ikisi bilelikde öz öňe sürýän dini ynançlary otparazçylygy halk köplüğine ýaýradyp başlaýarlar we halk arasynda uly abraýa eýe bolýarlar. Indi Horasanda, Eýranyň we Turanyň halkynyň arasynda ýüz ýyllyklaryň dowamynda namaz, dürli dini dessurlar, dogadyp tagbirler we süredir aýatlar hökmünde diýseň köpeliş başlady. Köp sanly doga-tagbirlar, hudaýyň adyna aýdylýan alkyşlar, süredir aýatlar tertipleşdirilip Zaraduş tarapyndan bir ýere toplanýar, ýöne köp wagt geçmänkä Zaraduş ýokarda belleýşimiz ýaly öldürilýär. Ahuromazdanyň bu dini maglumatlaryny bir ýere jemläň we köp iş edeni üçin Zaraduş ady bilen bagly bolan otparazçylyk (zoroastrizm) diýseň giňden ýaýrap başlaýar. Ýene bir taryhda bellemelei wakalaryň biri şol Zaraduş tarapyndan jemlenen ähli tekstler bir ýere jemlenýär oň abolsa “Awesta” diýilýär.

Awesta diýmek bellenilen kada-kanunlar diýmekdir. Ýöne Türkmenistanyň ýerleriniň araplaryň düzümine girizilmegi netijesinde Zaraduştyň dini yslam dininiň tarapdarlary tarapyndan otparazlar yzarlanyp olary gysyp başlaýarlar. Netijede Zaraduş käbir çeşmelerde

Zaraduşt diýilýär. Zaraduştçylar indi gündogar ölkelere göçüp gitmäge mejbur bolupdyrlar. Zaradyştyň (otparazlar) tarapdarlary häzire çenli Hindistanyň Bombeý we Güjarat welaýatlarynda zaraduştçylygy saklap galypdyrlar. Awestada gadymy ata-babalarymyzyň sosial-filosofiki pikirlerinin ýadygärligi hökmünde geçmiş taryhymyzy, medeniýetimizi we ruhyýetimizi öwrenmekde möhüm çeşme bolup durýar. In möhümi Awesta gündogar ýazuw-edebiýatymyzyň in gadymy çeşmesi hökmünde aýratyn ähmiýete eýedir. “Awestada” gadymy Turan (günorta Türkmenistan ölkesiniň özüne mahsus taryhy geografiýasy beýan edilýär.) Awestada Ahuromazdanyň Zaradušta ýazan kitabynda Merkezi Aziýanyň beýleki ölkeleri bilen bir hatarda Margianany, Täze Nusaýy... Üçünji öлке öröleri giň otlara baý, mallary semiz, bu öлке Mouru (Margiana) gudratly ýurt hak ýoluna sadyk ýurt... Tuglary belent göterilen gözel ýurt. Mouru we Nisaýýa (täze Nusaý barada) ýurtlarynyň baýlygy beýan edilýär.

Zaraduştyň taglymatynda ot, toprak, suw we howa mukaddes hasaplanýar. Olary hasaplamak uly günä hasaplanypdyr. Ahuromazdanyň nesihatynda dowzah – “durmuşyň in ýaman pursatlary”, asman bolsa – “ruhyň in belent ýagdaýy hökmünde aňladylýar. Älemdäki şer we bet işler adamlaryň imansyzlygyndan gelip çykýar. Olary (imansyzlyk) ýok etmek bu geljekki imanly adamlaryň paýyna düşýär. Awestada berilşi ýaly, Ahuromazdanyň aýdan kanunlaryny we öwüt-nesihatlaryny berjaý etseler ymanly bolarlar we haýyr işler şer işlerden üstün çykar.

Zaraduştçylyk (otparazçylyk) dininde iman üç zada esaslanýar:

Birinjiden – pikirleriň arassalygy.

Ikinjiden – beren sözünde tapylmak.

Üçünjiden – edilýän hereketleriň adamkärçilikli bolmagy.

Awestada beren sözün yzynda durmak, oňa boýun bolmak, söwda satyk işlerinde we şertnamalarda sözünde tapylmak, bergiňi wagtynda bermek, aldawçylykdan we hyýanat etmekden daşda durmak imanlylygyň alamatydyr diýilýär.

Ahuromazda adamlara öz maksatlaryny, oý-pikirlerini ýagşy niýete, oňat işlere gönükdirmegi buýurýar. Ahuromazdanyň il-günine berýän maslahaty adamlaryň sözünüň manyly, niýetiniň päk bolmagyny, ýagşy niýet eden adamyň işi hem gowy bolmalydyr. Päk ýüreklilik, özara sylaşyk esaslar adamlaryň arasyndaky ahlak ölçeglerine öwrülmelidir diýip wesýet edýär.

Ahuromazda men-menligiň, bahyllygyň, bedinebisligi, agzalalygy “Awestada” berk ýazgarýar. Alym bu ýagty jahany adam üçin synag meýdany diýip düşündirýär. Şeýlelikde Awesta dünýädäki iň gadymy din bolan Zaraduştylyk taglymatyny esaslandyran kitapdyr. Ýöne bu kitap diňe bir dini däl, eýsem giň manyda taryhy, pelsepewi edebi çeşme hökmünde hem iňňän gymmatly bolup türkmenleriň ata-babalarynyň uzak geçmiş taryhy we pikirleriniň ösüşiniň ensiklopedik ýygyndysydyr.

B.e. öňki VIII-IV asyrlarda Türkmenistanyň ýerinde sungat äleminde bolan siwilizasion ösüşler.

Biziň zamanymyzdan öňki I müň ýyllygyň başlarynda Türkmenistanyň ýerlerinde ozaldan dowam edip gelýän бүрүнч асыры başlanýar. Beýle diýildigi jemgyýetiň ähli gatlaklarynda demirden hojalyga we sungata gerek bolan gurallary bezeg şaý-sepleri ýasap başlapdyrlar. Demir asyr dýilende edil şu biziň zamanamyzdan ozalky I-nji müňýyllykda demir tebigatdan tapylandok demir entek döremänkä bolupdyr. Ýöne şu ýatlanan zamanda adamlar demiri ulanyp ondan özlerine gerekli ähli zatlary ýasanyp bilipdirler. Bu zamanda sosiologlar patriarhal durmuşyň ýa-da

irkidurmuş zamanynyň dargamagy we synpy jemgyýetiň dörän döwri hem diýip atlandyrylýar, bu zamanda Eýran ýerinde Ahemeni döwleti döreýär we Türkmenistanyň ýerindäki uly-uly taýpalaryň birikmeleri ýa-da käbir alymlaryň pikirine görä oňa taýpalaryň konferensiýasy diýilýän uly soýuzlar hem Ahemenileriň garamagyna geçýär. Indi Türkmenistanyň ýerlerinde ýaşan adamlaryň sungatyna Ahemenileriň sungaty hem goşulýar emma ýerli sungat öz asyl nusgasyny ýitirmän gezipdir. Ahemeniler zamanynda Dariý patyşalyk edýän döwründe Behistun diýen galanyň ýüzünde daşy oýup ýazylan ýazgy ýadygärlikleriniň arasynda Türkmenistanyň ýerlerinde ýerleşen birnäçe oazisleriň atlary ýazylypdyr ýagny ol welaýatlar Ahemeniler tarapyndan tabyn edilen welaýatlardyr. Mary (Murgap welaýaty), Wakeretem – Etrek etraby, Parfiýa – Ahal welaýaty, Werkana – Kaspi kenarýakalary, Hwarazmiýa – Horezm, şu maglumatlary maňa Italiýadaky Germaniýanyň kitaphanasyndaky gündogar halklar diýen fiziki kartadan göçürüp almak miýesser boldy. Dariniň patyşalyk süren döwründe Türkmenistanyň ýerinde patyşanyň agyr sütemine çydap bilmän uly halk gozgalaňy bolýar. Oňa Türkmenistanyň ähli welaýatlaryndan adamlar gatnaşýarlar. Ol gozgalaň ähli halk gozgalaňy diýseň hem boljakdyr. Ol gozgalaň Türkmenistanyň ýerinde bolan ilkinji gezek özbaşdaklyk ugundaky ähli halk Margiana gozgalaňydyr.

Ahemeni patyşasy Kir özüniň patyşalyk eden döwründe iň uly şäherleri Pasargada Suz şäherlerinde bina etdiren köşklerinde özüne tabyn etdiren ýurtlarynyň iň gözəl arhitektura we şekillendiriş nagyşlarynyň nusgasyny şol köşklerde bezeg maksady bilen ulanypdyr. Patyşa Kir özüni şolaryň patyşasy diýip yglan eden soň ol batyr gaý we uly ynam bilen zor bilen basyp alan halklarynyň milli nagyşlaryny öz sungatyna girizmegi höküm edipdir we ahemeni sungatyny dünýäniň ösen ýurtlarynyň sungaty bilen bäsleşdirmek isläpdir. Persopol şäherinde patyşa

Darininiň we ýene-de 5 sany atly adamlaryň mazarynda daşyň ýüzüne çekilen şekilleriň hemmesi bir meňzeşdir, ýagny olary patyşa Dariniň mazaryndaky nagyşy gaýtalaýandyrlar. Diýmek, Ahemeni sungaty öz başlangyjyny Dariniň zamanýndan alyp başlandyr. Şol ýerdäki gara reňk bilen şekillendirilen äpet uzyn hoşalary gadymy margian üzümleridir.

Gadymy gündogaryň ýerinde ylaýta-da Alynky we Merkezi Aziýanyň ýerinde ellinistik medeniýetiň orun almagy Aleksandr Makedinskiň imperiýasynyň orta ýer deňzinden tä Hindistana çenli bolan aralygy özüne tabyn edenden soňdyr. Ýagny II asyrlap bir bitewi döwlet indi öz elinde saklap ahemeniler döwleti indi бүтінleýin grekleriň garamagyna düşýär. Netijede günbatar ýurtlarda, Italiýada, Gallida, Ispaniýada, Grek, Rim medeniýeti emele gelen bolsa, gündogar ýurtlarda ellinistik medeniýete täze gündogar medeniýeti diýsek bolar. Biziň zamanymyzda ozalky VI-V asyrlarda Gündogar halklaryň öz ýerli sungatyna grek sungatynyň goşulmagy bilen ellinistik sungat döreýändir. Ellinistik sungat gadymy gündogar halklaryň şol sanda Türkmenistanyň ýerindäki halklaryň ylmynda, sungatynda, medeniýetinde uly ewolýusion öňe gidişlik itergi berendir. Biziň netijede günbatar ýurtlarda ItaliýadaGallida, Ispaniýada Grek Rim medeniýeti emele gelen bolsa, gündogar ýurtlarda Ellinistik medeniýet döreýär, Ellinistik medeniýete täze gündogar medeniýeti diýesek bolar. Biziň zamanymyzdan ozalky VI asyrlarda gündogar halklaryň öz ýerli sungatynda Grek sungatynyň goşulmagy bilen Ellinistik sungat döreýändir. Ellinistik sungat gadymy Gündogar halklaryň şol sanda Türkmenistanyň ýerindäki halklaryň ylmynda, sungatynda, medeniýetinden uly ewolýusion öňe gidişlik itergi berendir. Ellinistik medeniýet has takygyny aýdanymyzda Türkmenistanyň ýerindäki sungatyň ösüş derejesini II-III asyrlaryň dowamyndaky ösüşiniň derejesinden ýokary ösendir. Türkmenistanyň

ýerinde Ellinistik medeniýet zamanasynda zikgelenen manat pullar ýa-da harby maksatlar üçin demirden ýasalan esbaplar, Margiana demiri özleriniň ussatlyk bilen bezelişleri onda-da Grek hünärmentçileriň işinden görüňýändir. Ellinistik medeniýet özboluşly internasional medeniýetdir. Margiana medeniýeti şol zamanda ösen siwilizasiýa ýurtlaryň medeniýeti bilen ýagny Baktriýa ýaly ýurtlar bilen bäsleşendir. Biziň zamanamyzdan ozalky 323-nji ýylda (33) otuz üç ýaşynda Aleksandr Makedonskiniň tarpa-taýyn ölmegi dünýäniň ösen siwilizasiýaly ýurtlarynyň has öňe gitmegini bökdändir. 11 ýylyň içinde Aleksandryň sungat we medeniýet äleminde eden işi uludyr. Eger-de Aleksandr Makedonskiý ýarym asyr ýaşan bolsa, onda şol ýurtlaryň halklarynyň syýasy taýdan birleşik ruhy medeniýetiniň has hem baýlaşmagyna getirerdi. Mysal üçin: Baktriýa patşalarynyň tetredrahmalary Margianadaky arşakitler patşalaryndan Mitridat II ýokary dereje ussatlyk bilen zikgelenmegi hem şaýatlyk edýär. Orta Aziýanyň greklere tabyn bolýan welaýatlarynyň birinde: ýagny Margiýanada grek harby serkerdesi Selewik Nikora Aleksandryň öldi habary eşidilenden soň biziň zamanamyzdan ozalky III-asyryň ahyrlarynda bir Margiana bilen çäklenmeän, ol öňki grek döwletine tabyn bolan ähli welaýatlary rekonstruksiýa etmekçi bolýar, ýöne bu hyýat şowsuz bolýar. Dogry Aleksandr ilki bada tabyn eden ýerlerinde özüne garşylyk bolmaz ýaly he-de grek ofiserlerini oturmly etmek bilen Orta Aziýadaky ähli grek ofiserlerini ýerli halka öýlenmäge mejbur edipdir. Kä bir taryhy maglumtlara göre 300-sany Aziýaly zenan grek afiserlara durmuşa çykypdyr. Netijede Margiýanada Selewk Nikator öz başdak Selewitler döwletini ygylan edýär. Häzirki Erk gala şol zamanda bina edilen galadyr.

XIX asyryň başlarynda gündogar halklaryň taryhy uly üns bilen günorta öwreniji alymlar tarapyndan öwrenilip başlandy. Ylaýtada alymlar gadymy

siwilizasiýanyň mekanlary bolan Şumerleriň, Akkadlaryň, Wawilonlaryň, Assiriýalaryň taryhyny medeniýetini, sungatyny öwrenipdirler we olar bilen gyzyklanypdyrlar, şol alymlar öz gazuw barlag işleri wagtynda şol döwletleriň medeni gatlaklaryna ýetmek üçin parfiýanlara degişli medeni gatlaklary wagşylyk bilen ýykpdylar we parfiýan medeniýetini hiç-hili gymmatsyz zat hasaplapdyrlar. 1885-nji ýylda Fransuz sungaty öwrenijisi M.Dlafua ýakyn gündogaryň halklaryň sungatynda köpçüliklik jiltlik işini ýazmak bilen ol parfiýan sungatyna pes baha beripdir. Ol özüniň 5-nji jiltini gadym parfiýan sosanid sungaty diýip atlandyrmak bilen parfiýan sungaty Ahemeniler bilen sasanileriň aralygynda ýöne bir taryhda yz galdyrmadyk san höküminde bolan sungatdyr diýip oňa parfiýan sungatyna kem baha berýär.

Nemes alymy Gresfelt gadymy gündogar halklaryň sungaty barada ýazanda birinjiden onuň antiki medeniýeti bilen bir derejede utgaşandygyny belleýär. Ikinji bir tarapdan onuň pikiriçe parfiýanlar başga halklaryň pikirini, mowzugyny, usuluny ylaýta-da antiki usullaryň usulyna öýkünipdirler diýen netijä gelyär. Gadymy Merwiň antiki zergärleri öz bejerýän heýkellerini gadymy grek ussatlyklaryna meňzedip bejeripdirler parfiýan sungatynyň düýpli öwrenilmegi netijesinde iki hili pikir ýüze çykýar. Birinjiden Parfiýa diýilende gadymy Wawiloniýa, Hindistan, Eýran, Owgan, ýerleri göz önünde tutulýar, çünki ol ýerleri Parfian patyşalary döwürleýin öz garamagynda saklapdyr. Ikinji bir tarapdan Parfiýa diýende Kaspi kenaryndan başlap Margiana demirgazykda Garagum g.o. Eýran we aralyklar göz önünde tutulýar. Başgaça aýdanymyzda Parfiýanyň hanyň ýeri g.o. Türkmenistanyň ýeridir. Kābir etnografiki çaklamalara görä olar türkmeniň häzirki Par diýen taýpasynyň ata-babalary diýen hem düşünje bar.

Biziň zamanymyzdan ozalky III asyryň ortalarynda iki dogan Ārsak we Tridat bilelikde Parnada

Parfiýan döwletini esaslandyrýarlar soň bu döwlet parsiýanlar ady bilen gadymy g.d. Kawkazyň Garadeniz kenaryny özüne tabyn edip grek medeniýet bilen utgaşan medeniýeti guran döwletdir.

Parfionlar Parfiýan hem-de Eýran dilinde gepleýän halklaryň dilinde gepläpdirler olaryň medeniýetinde iki sany akym bar. Birinji ýerli parfian halkyň medeniýeti, bu medeniýete g.d. d.g. Eýran ýagny häzirki g.o. Türkmenistanyň ýerinde ýaşan halklaryň we halkyýetleriň medeniýeti giripdir. Mysal üçin, Margianlar hem-de Areý-Tejen derýasynyň orta ýokary akymlydyr. Ilkinjiden Parfiýan döwletine garşy bolan ýerleri ozaldan dowam edip gelýän ahemeniler medeniýetiniň äheňinde bolan medeniýetdir. Bularyň ikisi hem parfiýan döwletinde diňe ýokary ýa-da hökümdar synpa degişlidir. Biz ýene-de bir zady bellemeli. Käbir halatlarda Parfiýa diýilende diňe biziň zamanamyzdan öňki III asyryň ortalaryndan başlap döwlet hökmünde garaýarlar. Emma hakykatda bolsa Parfiýa entäk Eýranda ahemenitler döwlet bolup döremänkä Parfiýan welaýaty bolupdyr.

Parfiýan sungatyna degişli enjamlaryň köpüsi Margianada ýa-da Nusaý galasyndan tapylýar. Nusaý galasynda öwrenilýän tegelek hram ol otparazlar dinine degişli bolan ymaratdyr. Alymlaryň çaklamalaryna görä, ol hram bolman Parfiýan patyşasynyň haýsy hem bolsa birine degişli bolan guburhanadyr (mawzoleý). Nusaýda öwrenilýän inedördül zal ýagny, ýokary gatlakdaky adamlaryň maslahat geçirýän ýeri bolan bolmagy ähtimal diýip çaklaýarlar. Parfiýan atly goşuny söweş mahalynda özüni we bedewini naýzadyr galkan bilen örtülmegi diňe bir Parfian zamanynda peýda bolman has irki döwürlerde ýüze çykypdyr. Rimliler Parfiýa goşuny bilen b.e. öňki II asyrdan çaknyşanlarynda hut bronlanan at atly goşun özleriniň ýeňilmez saýan ligionerleri ähli zatdan beter aň edipdir. Atlydyr atlary örtüp duran esbaplary grek we pars taryhçylarynyň ýazmaklaryna görä hiçbir naýzadyr

peýkam täsir edip bilmändir. Parfiýa atly goşunyň ýaraglanan agyr naýzalarynyň öňünde bolsa şol zamanda durup biljek zat ýokdur diýip olar tassyklaýar. Hut şonuň üçin Mesopotamiýanyň demirgazygynda ýerleşýän Karri şäheriniň golaýynda 53-nji ýylyň Magtymguly aýynda Krassyň Rim goşunlarynyň ýeňlmeginde köp babatda şol kuwwatly atly goşun ýardam edendir. Parfiýan atlary uzyn donly bolupdyr. Grek taryhçylarynyň ýatlamalaryna şeýle manylar beryän setirler bar. Parfiýaly esgerler duşmana golaý gelenlerinde olaryň goşun serkerdesi elini galdyryp öz höwesjeňlere duýduryş berdi, tutuş söweş meýdany alazenzele bolupdyr ol ses şeýle zährany ýarara gelipdir. Parfiýanlar oňa deprekdir saz gurallary söweş mukamlary hem diýipdirler. Şeýle elhenç gübürdili sesler duşman aýagyny sandyradyr. Atyň üstündäki esgerler duşman bilen ýüzbe-ýüz bolanlarynda özleriniň uzyn donlaryny syrypdyrlar welin özleriniň we atlaryň üstüne ötürilen misden ýasalan goranyş enjamlaryny ýanýan ot ýaly lowurdap duşmanyň gözünü gamaşdyrýdyr.

Şonuň ýaly söweş esbaplaryny öz egnine atan söweşijileri grekler we grek medeniýetini kabul eden halklar we halkyyetler “katafraktariler” diýen at bilen atlandyrypdyrlar. Emma käbir maglumatlara görä Parfiýada olary “endanyňa imkis düşmedikler” diýip atlandyrypdyrlar. Bize mälüm bolşy ýaly Parfiýa döwletinde atly goşunyň iki hili görnüşi bolupdyr. Ýagny, agyr ýaraglanan hem-de ýeňil ýaraglanan atly goşun bolupdyr. Agyr ýaraglanan goşunyň sany 1000 esgerden ybarat bolupdyr.

Atlaryň we atlylaryň söweş goranyş esbaplary dürli-dürli görnüşde bolmak bilen ýagny demir ýa-da bürünçden ýasalyp özem ýeterlik derejede bolupdyr. Emma pyýada esgerler çig hamdan ýagny eýlenmedik deriden özlerine goranyş esbaplaryny dikipdirler. Täze Nusay galasyndan arheologiki gazuw-baarlag işleri netijesinde şol hili hamlaryň kämahallar bolsa yönekey

matalaryň özlerine mis pullary hem tikip goranyş esbaby hökmünde gorapdyrlar. Bu hili ýüzi manatly goranyş esbaplary iki görnüşde bolupdyr. Eger biri söweşijiniň göwresini örtýän bolsa beýlekisi bolsa onuň bütin boýuna (don) ýetip duran uzynlykda bolupdyr. Özlerem naýzadyr, gylyç bilen doly üpjün edilipdirler. Käbir halatlarda şol bir naýza bir bada iki söweşijiniň (duşmany) içinden geçip ýaralap bilipdir.

Ýeňil ýaraglanan, ýaý çekip peýkam ýagdyrýan, alty goşun bilen hereket edýän pyýada goşun hem uly harby üstünlikleri gazanmaga kömek edipdir. Parfiýanlaryň harby sungatynyň ýokary derejede bolanlygyna ýene-de bir şaýatlyk edýän ýagny şol wakany gözi bilen gören Plutarh şeýle kesgitleme berýär: ...Parfiýanlar tarapyndandar ýere gabalan rimliler biri-biri bilen çaknysyp, duşman tarapyndan urulan zarba çydap bilmändirler. Eýsem bedenine çümen peýkamlaryň çekip çydardan erbet agyrysyzdan ýer bagyrtlap, towlam-towlam bolup iki ýana urunýandyrlar.

Parfiýan harby sungatynyň ýene-de bir aýratynlygy olarda agyr ýaraglananatly goşun düzüjiler has atly abraýly taýpalaryň wekillerinden bolupdyr.

Käbir halatlarda olaryň sany (atly goşunyň) 20 müňe golaý bolandyr. Parfiýanlarda atly-abraýly bolmagyň ýene bir sebäbi olar atyň üstünde gaty erkin hereket edipdirler, çünki olar ozal çarwa bolanlary üçindir hem-de elmydama atyň üstünde hereket eden çarwalardyr. Çarwadar taýpalar harby goşuna hiç zadyny gysganmandyrlar. Harby enjamlary zerur bolan mahalynda her bir çarwa taýpa tarapyndan näçe gerek bolsa adam kömegini hem gysganman beripdirler, Parfiýanlaryň asly çarwa bolup özleri hem zandy Türkmenistanyň ýerinde bolany üçin olaryň sungatyny, harby üstünliklerini grek taryhçylary doly we dogry beýan etmändirler. Parfiýanlary elmydama wagşy adam diýip hasaplaýarlarmy emme ol hakykatdan beýle däldir. Olar

Ärsagyň baştutanlygynda parnlar ýa-da aparynlar atly Günorta Türkmenistanyň ýerinde göçüp-gonup ýören çarwa taýpalarydyr. Biziň ýokarda agzaýşymyz ýaly parfiýanlaryň etnografiýasy doly öwrenilse, onda olaryň sol uzyn harby donlary hem şu günki türkmen donuna ýa-da çakmenine meňzeşdir. Parfiýan goşunlary harby şowsuzlyklara duçar bolanlarynda ilki bilen özlerini çöldäki çarwa taýpalarynyň ýanyna atyp olaryň goldamagy bilen täzedən söweşe giripdirler. Dogry bu çarwa taýpalary özara hem bäsleşik edipdirler, emma olar daşky duşmana garşy agzybirlikli söweş alyp barypdyrlar. Ýöne käbir halatlarda Parfiýa döwletiniň we onuň sungatynyň ýoýulmagyna we pese düşmegine tarapdar hökümdarlar hem bolandyr. Mysal üçin Rim imperatory Awgust Parfiýa patyşasy Fraat IV asyrda asly rimli bolan Muza atly aýaly gyrnak hökmünde patyşa aýal edinmegi üçin sowgat berilýär. Patyşanyň garrylylygyndan peýdalanyp şa köşgünde Muza şanyň ýaş goşunbaşçylary bilen her hili masgaraçylykly işlere baş goşýar. Netijede Muza şanyň söýgüly aýaly bolup ýurtda sonsuz çöp başy gymyldamaýar. Netijede Muza şanyň beýleki aýallaryny we ogullaryny Rim imperatoryna girew hökmünde Rime ugradypdyr. Indi şa köşgi lagar düşen patyşa Fraat bilen Muza galýar. Bu durmuş Muzany kanagatlandyрмаýar, ol öz ärine garşy dil-düwüşlik gurýar we netijede şa Fraat öldürilýär. Indimpatyşa edilip Muzanyň ogly Fraatan bellenýär. Wagtyň geçmegi bilen Parfiýa döwletinde ýene bir geňgaldyryjy waka bolýar ol hem Muza öz ogly Fraata durmuşa çykýar. Näme maksat bilendigi belli däl. Ýöne şeýle maglumat bar. Ýagny gadymy Eýran ýerinde ilki bilen Elam soňra Midiýa patyşalyklarynda has soňurak Ahemenitleriň käbir welaýatlarynda nika gatnaşyklary iň ýakyn adamlaryň garyndaşlyk arasynda bolupdyr. Belki hem baýly gatlaklar baýlyklaryny öz ellerinde saklamak üçin kabul edilen nika gatnaşygy bolan bolmagy ähtimaldyr. Parfiýa döwletinde patyşa Fraat kümüş hem

gyzyl pullaryň ýüzüne är-aýal hökmünde bilelikdäki keşplerini zikgeledipdirler.

Patyşa köşkleriniň hramlarynyň guburlary ymaratlarynyň arhitekturasy owadan we belent Arşakit şalarynyň Nusaýdaky kşk toplumy ulu we kiçi jaýlaryň ençeme onlarçasyny öz içine alypdyr. Jaýyň üstüne germenen nawlary saklaýan arasy 20 metrlik 4 sany kuwwatly pürsli inedördül audiýenszal ylaýta-da dabaraly görünipdir. Ýokarky ýarusyň tekjelerinde dürli reňkdäki statuýalar ýerleşdirilipdir. Olar Arşakitler öýüniň hudaýy hasaplanýan şalara we şa aýallaryna çalymdaş skulptura portretleridir. Ol ymaratlar çig kerpiçden dikeldilipdir. Ol jaýlar diýseň belent bolupdyr hat-da olaryň depesi galadan görünipdir. Parfiýan sungatynda dürli reňkleriň bolmagy ýagny gyzyl, ak, gara bular türkmen etnografiýasynda sungat-da onda-da haly sungatynda biziň günlerimize çenli gelip ýetipdir. Nusaý statuýalarynyň arasynda ol saçy sykyp duran ýarym ýalaňaç aýal bu statuýa aýdylşyna görä Parfiýan şasy Mitridat I-njiniň köprjükdän dörän gyzy Rodogunanyň obrazydyr.

Parfiýanlarda metalyň dürli görnüşlerinden sungatyň dürli görnüşlerine deňişli guýma galyplar hem ýasalypdyr. Muňa bolsa üzümiň salkymlary hem-de jojuklaryny emdirip duran doňuzyň şekili hem tapylandyr. Metaldan ýygyrt-ýygyrt bolup dar maňlaý, myşyk burun, ýüzi gorkunç adam şekilleri guýulypdyr. Nusaýdan we Merwden tapylan antiki döwrüň sungatyna mahsus bolan şekiller gadymy grek sungatyna çalymdaşdyr.

Munuň sebäbi Rim hünärmentçileri birnäçe ýyllap parfiýanlaryň zergärleri bilen bile işläpdirler. Parfiýan sungatyna has mahsus zatlaryň biri pil süňkinden ýasalan meý içilýän şah görnüşli gaplardyr. Umuman aýdanymyzda Parfiýan sungaty iki görnüşden ybaratdyr, olaryň biri ýerli halkyň sungaty beýlekisi bolsa grek medeniýeti bilen garyşan ellinistik sungatydyr.

Köne Nusaý galasyndan daş bolmadyk Pöwrize Büzmeýin ýolunyň çatrygynda ýerleşen Parfiýan zamanyna degişli Mansur depeden monumental ybadathanadan parfiýan zamanyna degişli şekillendiriş sungatyna degişli portret žiwopisi öwrenilendir. Olaryň arasynda bir aýal portreti täsinligi bilen sungaty öwrenijileri haýran galdyryýandyr. Ol hum küyzäniň daş tarapyňa (ýüzüne) çekilendir. Ýüzi göni tomaşaça bakyp duran bu portretde aýalyň tegelek ýüze, gyýma gaşlary, ullaň gözleri, uzyn boýy has aýdyň şekillendiripdir. Şekiliň burny we dodaklary çalaja çyzylan çyzyklar arkaly aňladylypdyr. Onuň kellesinde tegelek we pesiräk başgap bolup onuň aşagyny zenan zülpi bezeyär. Ol baş gaby häzirki zaman börüklerini ýa-da salýandyr. Şekil tutuşlygyna tolkunly çyzyklar we tegelekler arkaly bezelipdir. Aýalyň gulaklarynda uly we tegelek gulakhalkalar bar.

Bu aýalyň boýny egninden iki sany parallel çyzyklar arkaly bölünýär aýalyň boýnundaky çyzyk köýnegiň ýakasyny aňladýar, çünki häzirki türkmen zenan köýnekleriniň ýakasy şol görnüşdedir. Portretleriň çyzyklar gaty sünnälenip çekilipdir. Portretiň ýazary Nusaý mekdebinden bolara çemeli. Çünki ol ýönekeýje usullar arkaly real görnüşi şekillendiripdir. Suratda kölege we goşmaça ştrihler arkaly bezegler ýok bolsa-da ol üznüksiz çyzyk arkaly ýas zenanyň ajaýyp portretini gutarnykly eser hökmünde çekmegi başarypdyr. Aýalyň ýüzünde asylylyk, oturyşynda pähimlilik duýulýar. Çyzyklaryň gyradeň getirilişi hem göwnejaý. Portretdeki aýal şekili edil janly ýaly görünýär. Aýalyň ullaň gözleri bu täsiri has güýçlendirýär. Onuň gözünüň göreçleri bir az çepe seredýär, nazary asuda, bu bolsa zenanyň öz mertebesini belent saklandygyndan habat berýär.

Asyl zada görnüş kaşaňlyk gymmat baha bezeg şaýlary bu suratda şekillendirilen aýalyň öz ýaşan

jemgyýetinde belent derejäni eýeländiginden habar berýär. Belki bu şekil meşhur zenanyň ýa-da aýal hudaýyň suratydyr.

Şu beýan edilýän zenanyň şekilini men (biz) 1984 –nji ýylyň tomsunda talyplaryň tejribeçilik işleri döwründe tapdym, şekil döwürük humun diňe bir böleginde bize gelip ýetenligi sebäpli humun beýleki ýerlerinde nähili şekilleriň bolandygyny aýtmak kyn. Ýöne gara çyzyklaryň dowamynyň bolmalydygy has aýdyň görünýär. Humun şekil çekilen bu bölegi jaýyň düşeginde şekili tarapy aşak bakyp, guma gömülip galypdyr. İç ýüzünde boýagyň gatan gatlaklary saklanypdyr. Onuň reňki eýwanyň diwarlaryny bezemekde ulanylan baýag bilen birdir. Ähtimal suratçy eýwany bezemek üçin humun şu döwüri bilen birlikde gyzyly palçykdan edilen gabyň döwürükleri (jäjekler) tapyldy. Ýokarda ýatlanan şekiller biziň zamanamyzdan öňki XII-XI asyrlara degişlidir.

Mansurdepeden 1968-nji ýylda alym W.N. Pilipko tarapyndan erkek adamyň suraty tapylandyr. Ol galyň humyň ýüzüne gara çyzyklar arkaly çekilipdir. Portretde orta ýaşlaryndaky sakgally we murtly adamyň şekili bar. Onuň hem gaşlary, burny çyzyklar arkaly çekilipdir, ullakan gözleri asuda bakyp dur. Surata seredeniňde bu gözleriň eýesiniň akyllý başly kişidigini, durmuşyň ajysyny –süýjüsini dadan adamdygyny güman etmek bolýar. Onuň nazarynda bir hili gaýgy-hasrat duýulýar. Şeýle-de bolsa bu obrazyny esasy maksady tragizm däl-de, paýhasyň, asylylygyň ideýalaryny aňladýar, muňa jebis ýumulan dodaklar hem şaýatlyk edýär. Alym W.N. Pilipkonyň kesgitlemesine görä, bu şekil biziň zamanamyzdan öňki II asyra degişlidir.

Bize taryhdan belli bolşy ýaly Orta Aziýanyň tas ähli regionlarynda diýen ýaly, ýagny Horezmden, Sogdiýanadan, Baktriýadan gadymy žiwopisiň ýadygärlikleri tapylypdy. Emma bularyň hatarynda gadymy Merw ýatlanylmaýardy, çünki ol entek doly

öwrenilmedikdi. Soňky ýyllaryň içinde gadymy Marydan birnäçe zatlar tapyldy we Merwiň taryhy sahypalarynyň näbelli setirlerini anyklamagy uly ýardam berdi.

Ilki bilen tapylan iki sany ýazgyly ossuariýa-otparazlar (zoroastrizm) dini boýunça ölen adamlaryň jesetleriniň (sünkleriniň goýulýan saklanýan gabydyr) we budda ybadathanasydyr, ol ýerden ýüzi dürli şekilli Waza tapylandyr. Şol şekillerde bagda toý-meýlisi, şanyň awa ugraýan wagty we ýatan hassa lukmanyň kömek edip bilmeýän pursatlary aňladylandyr.

Wazanyň formasynyň özi gyzykly, onuň düýbi ýasy, göwresi gaty giňelýän, tutawaçlarynyň ýokarsy (ujy) togalak gödek görnüşli togalak şarjagazlar bilen bezelipdir. Şu meňzeş küýze gaplary Baýram-Aly etrabynyň Merw etrabynyň golaýyndan tapylandyr. Ol uly otparazlar gonamçylygy bolandyr, gaplar bolsa ossuariýalar bolup hyzmat edendirler. Şu hili küýze gaplary alymlaryň deňeşdirmelerine görä öz meňzeşlikleri boýunça şol wagtyň, ýagny V-VI asyrlarda Mesopotamiýanyň parfiýan döwründäki keramiki önümlerine gös-göni çalymdaşdyrlar.

Wazanyň daş ýüzündäki şekiller Merw hökümdarynyň durmuşyndan möhüm wakalary onda-da has aýdyňy dört sany aýry-aýry sýužetler maglumat berýändir. Bütün görnüşi bilen toý, meýlis sahnasy-hudožnigiň pikirine görä bu esasy we möhümdir. Gymmat baha, bezemen lybaslary geýinen gahryman we onuň gelin ložalarda biri-birine ýüzbe-ýüz otyrlar. Olaryň önünde pessejik stoljudyň üstünde täç ýatyr, görnüşine görä, bu täç aýalyň başyna geýdirilmäge niýetlenen bolmaga çemeli. Meýlis bagyň içinde geçýär (muny hemme ýerde ýaýradylýp çekilen gül şekilleri görkezýär). Meýlisiň hemme zatlary-küzejik, onuň içi çakyrly bolmaga çemeli. Patyşanyň elinde içi üzümli, jam onuň arkasynda nar, armyt miweleri. Şa aýalyň yzynda hyzmatkär dur. Gündogarda umumy kabul edilişi ýaly, ol bu sahnanyň

esasy gahrymanlaryndan kiçi şekillendirilipdir. Onuň gollary hormatlanýan görnüşde döşünde gowşurylgy, ol özüniň “hapa” demi bilen şanyň we onuň aýalynyň “päk” bedenini hapalamazlyk üçin onuň agzy mata bilen örtülen. Umuman aýdanymyzda bu ýagdaý ýasaýsa çalym edýändir. Orta we Alynky Aziýanyň ýerind esynpy jemgyýetiň (gul eýeçilik) zamanynda gullar onda hem hyzmatkär gullar dini ybadathanalarda hyzmat edýän mahallarynda agyzlaryny mata bilen örtüpdiler. Çünki hyzmatkäriň demi onuň hojaýynyna düşse-de ýa-da ýetse ol barly adam üçin peslik bolupdyr, belkem-de hyzmatkärleriň agzyňyň örtülmeği öz hojaýynyna onuň uly hormat goýdugydyr.

Ikinji sahna biziň gahrymanyzy awçylyk bilen meşgullanýan wagtyny şekillendirýär. Ýuwaçjadan ýöräp barýan, döşi bezelen gara atyň üstünde patyşa dabara bilen awa gidýär. Patyşa ýaýy atmakçy bolup çeken wagty özüniň sag goluny çekmâniniň ýeňinden çykarypdyr. Ýaý çäksiz uly, gahrymanyň edişi ýaly edip, ony çekmek üçin köp güýç gerek. Şanyň (gahrymanyň) aty hem öňki parfiýan atlaryna çalymdaş dälidir. Bu at gysga we ýogyn boýunly özem etlek mümkin hudožnik şekili owadanlamak maksady bilen aty has ýogyn görkezendir. Suratçy awçynyň önünde gonup oturan sülgün we gaty gaçyp barýan jereniň şekillerini hem has aýdyň aňladypdyr.

Wazanyň ýene-de bir tarapynda gaty gaýgyly, çäkmene dolanyp ýatan hassanyň şekili bardyr. Ähtimal ol ýatan gahrymandyr. Gaýgyly iki aýalyň şekili ýatan hassa elini uzadýar. Hassanyň baş ujunda eli içi dermanly käsäni saklaýan tebib dur. Emma tebibiň emi kömek etmeyär. Soň bolsa dört sany hyzmatkär öz hassasynyň jesedini gymmat baha matalara dolap iň soňky ýoluna ugradýarlar. Gadymy Merw galasyndaky Wazanyň şýužetleriniň aýratynlyklary ýagny munuň aňladýan manysy boýunça

hem-de çeperçiligi boýunça Orta Aziýada iň täsin zatlaryň biridir.

Gadymy Horezmiň Toprak-gala diýen ýerinde tapylan diňe suratly ossuariýalar bolaýmasa başga deňşdirer ýaly zat ýokdur. Toprak-gala ossuariýalarynda dim merhumlarynyň jaýlamak dessury üstünlik bilen şekillendirilen bolsa, Merw Wazasynda Mary hökümdaryň dürli ýagdaýdaky, ýagny toý, ýas, şadyýan mahallary şekillendirilipdir. Wazanyň şekilleri boýunça ony sasanylar döwletiniň resmi sungaty diýen netijä gelmek mümkindir. Jemläp aýdanymyzda sasanylar sungatynyň aňrsynda hem Parfiýanyň sungatynyň ýatandygy geň dälidir. Marydan tapylan Waza bu weläýatyň diňe bir sungatyny barlamak üçin möhüm bolman, eýsem umuman Orta Aziýa sungaty üçin hem möhümdir, çünki ol synpy jemgyýetiň (gul eýeçiligiň) soňky etaplaryna degişlidir.

Türkmenistanyň irki orta asyr zamanynyň sungatyna degişli has täsin materiallar Baýram-Aly şäheriniň golýundan has takygy Merw kolhozyň ýerinde otparazlar dinine mahsus bolan ossuariýalar tapylnadyr. Ossuariýalaryň ýüzünde Wazadaky žiwopis şekillendirilendir. Wazanyň ýüzündäki şekiller üçin has ussat suratçy gerek bolsa, ossuariýadaky şekiller üçin ýönekeý adamlar hem çekip bilipdirler. Ýokary ernegi bejerilen ossuariýalar demirgazyk Türkmenistanyň ýerinden hem tapylandyr. Merw kolhozyndan tapylan ossuariýalaryň birinden üsti gümmez görnüşinden örtülip gapysynda hem bürgüt guşuň çünkünde nämedir bir gurçuk görnüşli zady saklap durandygy bellidir. Şonuň ýaly haýbatly ossuariýalar jemgyýetiň has atly adamlary üçin niýetlenendir.

Sasanileriň atly patyşalarynyň biri Hosrow Anuşirwan ölmüniň ýanynda şeýle diýipdir: “... Men şu giň jahan bilen hoşlaşanymda, golaýyndan geçip bolmaýan we iň çalt uçýan elguşy hem uçup geçmeýän ýerde maňa ajaýyp köşk bina edip, ol beýik köşgüň

gümmezinde belentligi on gezlikde (metr hasabynda) uzak girelge edersini, onuň diwarlarynyň ýüzünde bolsa meň köşgümiň we goşunymyň tanyml adamlarynyň hem-de esgerleriniň şekillerini çekersiniz...” diýipdir. Bu çaklamanyň dogrydygyny ýa-da dälidigini geljekki gözleg-barlag işleri görkezەر. Ýöne bir bellemeli zat gadymy Merwde irki orta asyrlar zamanynda žiwopisiň ösüşiniň ýokary derejede bolandygy baradaky pikiri tassyklamaga mümkinçilik döredýändir.

Şol zamandaky hudožnikleriň ussatlyklary olaryň tematikalarynyň gaty baýlyklary we sungatyň derejesiniň ýokary bolandyklaryna olaryň elmydama ösüş ýolunda bolup täze-täze sýužetler gözländiklerine göz ýetirmek bolar.

Şol Merw kolhozynyň ýerinden bir hatarda gemmalar hem tapylandyr. Çeper hünärmentçilik ýadygärlikleriniň arasynda gemmalaryň gaty hili daşlaryň ýüzüne oýulyp çekilen çeper şekilleriň iňňän uly ähmiýeti bardyr. Adamyň eli bilen ýylmanan dürli jynslardan (holsedon, serdolin, kwarsit) bolan ýasy tekiz bölegiň ýüzüne oýmak (köwmek) bilen nagyşlanyp çekilen daş böleginiň ylym üçin ähmiýetliligi we ähtibarlygy köne hatlaryň berýän maglumatlaryndan pes bolmadyk taryhy maglumatlary berýäniň seýrek bolmaýar.

Arheologar tarapyndan Türkmenistanyň gadymy şäherlerinden tapylan gemmalaryň sany barha köpeliýär. Merwiň Göbekli depesinden, Çilburçdan, Gäwür galadan, Uzboýdan, Amyderýanyň orta akymларыndan, Meşedi-Misserian oazisinden tapylan gemmalaryň sany ýüze golaýlandyr. Bu gemmalaryň hemmesi parsalaryň sasanylar dinastiýasyny esaslandyran Ardaşir Türkmenistanyň ähli raýatyny şol sanda gözelligi hem-de baýlygyny şöhratlandyryýandyr. Gemmalar öz şekilleri boýunça jemgyýetiň bir zamanyndan (gulçulyk) beýleki (irki feodal) ýagny synpy garşylyklaryň has ösen zamanyndaky synpy garşylyklary dini düşüňjeleri beýan edýän sungatyň

bir şahasydyr. Merw kolhozynyň golaýyndaky gadymy şäheriň gonamçylygyndan tapylan gemmalary kimiň ussat elleriniň döredendigini anyklamak aňsat dälidir. Ýöne olaryň Merwiň tanyml ussatlarynyň şägirtlerdigi ähtimaldyr. Bu ussalar hiç kime garaşly bolman we hanbegler üçin işläň adamlarmyka? Ýa-da olar barly adamlaryň ussahanalarynda işläň ýarym gullarmyka? Gemmalar bu hakda hiç zat aýtmaýarlar. Emma bular uzakdaky zamanyň adamlarynyň ruhy dünýäsini bize görkezýärler.

Parslaryň, Grekleriň, Hindileriň, Orta Aziýalylaryň we beýleki halklaryň gatnaşygy bilen döredilen baý medeniýete hem özboluşly beýan edýärler. Gadymy Gündogar aýratyn-da Ahemenitleriň çeper medeniýetiniň, Gadymy Rim sungatynyň käbir däplerini kabul edip, sasanylar zamanynyň hudožnikleri özleriniň aýratyn çuň manyly stilini döredipdirler. Ol Eýranda, Owganystanda, Hindistanda we başga-da gadymy Hytaý ýaly ýurtlarda birnäçe ýüz ýyllaryň dowamynda saklanypdyr, onuň agzalan ýurtlardan başga ençeme ýurtlara täsir edipdir.

Dünýä sungatynyň taryhynda Türkmenistanyň ýerindäki sanalar sungaty özboluşly hadysa bolup durýar we bu ýerdäki her bir täze tapyndy sungat äleminde uly höwes bilen öwrenilýär. Şoňa görä-de Türkmenistandan tapylan gemmalary-peçatlary uly üns bilen öwrenmekleri Türkmenistanyň gadymy sungatyny çuň öwrenmekde bahasyna ýetip bolmaýan zatlaryň biridir. Olaryň biriniň ýüzünde goýulýan “nyşan” edilipdir. Görnüşine görä bu nesil belgisi bolmaly beýlekilerden adam, şir, aýy, jeren, at, sygyr, öküz, guş ösümlikleriň şekilleri bar. Misseriandan tapylan gemmalar öz şekilleriniň täsiri bilen tapawutlanýandyr. Ýakyn Gündogarda ýaşan halklarynyň hemmesi dini düşünjeler bilen berk baglanşyklydyr.

Her bir şekil diýen ýaly onuň simwolydyr. Şekilleriň arasynda adam, öküz-gopotşahyň obrazy iňňän gyzyklydyr. Ony gadymy ýazgylar şeýle düşündirýärler:

“aýagyndan göwresiniň ýaryna çenli (ýarty biline çenli) ol öküz, onuň göwresiniň ýaryndan ýokarsy bolsa adam şekilini aňladýar. Ol hemişe deňziň (derýanyň) kenarynda oturýar we hudaýlara çokunýar”.

Gemmалardaky gopotşahyň ýa-da bu mifiki jandaryň obrazy otparazlar dininde möhüm orun tutýar, ol şahly mallaryň howandary, suwlaryň we suwaryş ulgamlarynyň we desgalarynyň goragçysydyr. Awestanyň rowaýatlarynda onuň pelhewi tekstinde gopotşa ilkinji doglan we suw bilen baglanşykly bolan öküzi haýwanlary goraýan hökümdar hökmünde hem garalýar.

Ylmy edebiýatda adamöküz (goptşah) hakynda legendalar getirýärler. Olardan biri şeýle diýýärler... “öküz we Arhimanyň jezasy bilen ýogalan hemrasy Gaýomartöleden soň, öküziň bedeninden dänäniň elli baş görnüşi, derman ösümlikleriň 12 görnüşi gögerip ösükdir, onuň tohumyndan öküz we sygyr bolupdyr, olardan bolsa peýdaly haýwanlaryň 272 görnüşi döräpdir. Gaýomartdan bolsa metallar emele gelipdir, onuň tohumyndan ilkinji adam we aýal bolupdyr...”

Gündogar halkynyň rowaýatlaryna görä, ylaýta-da Eýran rowaýaty Gopatşahyň obrazyny ilkinji dörän öküz bilen, ekerançylygyň döremegi bilen baglanyşdyrýarlar. Eýran rowaýatlarynda şeýle ýazýarlar... “Mitranyň öldüreni birinji dörän öküz hakynda: öküziň bedeninden... otlar we ösümlikler, beýnisinden bugdaý, ganyndan üzüm gabygy ösüp ýetişipdirler”. Türkmenistanyň ýerinden tapylan gemmalaryň ýüzünde köpüsinde diýen ýaly ýyrtjylar, guşlar, mifiki gorkunç jandaralar şekillendirilipdir.

Olardan biriniň kellesi we aýagy itiňki, göwresi guş. Zoroastrizm dilindäkileriň ynanjyna görä, itler döwleriň aýratyn-da adama eýmenç zyýanly jandar bolan aýal jynsly “druželeriň” ýaman niýetleriniň önüni alypdyrlar. Olaryň arasynda adamlaryň ynanşyna görä, “Nasu” – ýokanç keselleriň şeýtany barmyş. Ol öleniň

jesedinde ýerleşýärmiş we adamlara keselleri hem-de ölümi iberýärmiş. Diňe itiň seretmegi ol şeytanjygy ýok edip we betbagtçylygyň önüni alyp bilýärmiş. Şu ynanç bilen baglanyşykly ýörite dabara bolupdyr, oňa “sagdid” (itiň nazary) diýýärler ekeni. Ite tebigatdan ýokary güýji ýönekeý başga ynançlaryň hem bardygy mälimdir. Zoroastrizm dinidäkilerde ölen adamyň ýanyna iti getirmek hökmany eken. Ondan soň ölüni jaýlamagyň uzyn we çylşyrymly бүтін dessury ýerine ýetirilýär eken. Iti hormatlamagyň Orta hat-da Alyňky Aziýa halklarynda dürli formalarda ýaňy-ýakyna çenli saklanandygy hem gyzyklydyr. Hat-da häzir hem yrymçy adamlar ite nähilidir bir tebigatdan ýokary sypatlary ýöňkeýärler, it burnuny ýokary tutup uwlasa, onuň eýesi bir betbagtlyga sezewar bolýar diýýärler. Itiň hoşniýetlilik obrazy köp halklaryň sungatynda duş gelýär. Eýran-owgan rowaýatlarynda it-guş, Osetin eposynda ganatly we türkmen halk döredijiliginde hem it bar. Başyna iş düşeninde we ýeke galanynda it wepasyz dostdan wepalydyr diýen manydaky nakyl türkmenleriň arasynda hem köp duş gelýär. Emma gemmalarda horazyň hem nagyşlanyp çekilmegi tötänden däl. Horaz gowulygyň simwoly hasaplanypdyr, ol kuwwarly daňyň atmagynyň golaý gelendigini habar berýär. Goç bolsa şowlulygyň ýeňşiň simwoly bolupdyr. Durmuşda ulanylan aňaç gaplarynda onuň şekili köp duş gelýär, mysal üçin, ol kuhniýa gazanlarynda bar.

Diňe kullar bilen baglanyşykly mifiki jandarlaryň şekili sasanide sungatynyň kemala gelmeginde diniň täsiriniň güýçli bolandygyny tassyklaýar. Sasaniler wagtynda zoroastrizm döwlet dini diýilip jar edilenligine we onuň Täze monarhiýanyň birleşmesine kömek berendigine görä, sasanid sungaty döwleti dolandyryjylaryň bähbitlerine laýyklykda ösüpdür. Gemmalar sungaty patyşa köşgüne we ybadathanalara

hyzmat edipdir, ol han-begler, barly synplar üçin niýetlenipdir.

Ilatyň beýleki gatlaklary öz durmuşlarynda zynatly nusgalaryň diňe arzanja hilleri bilen peýdalanypdyrlar. Sasaniler zamanynda bejerilen gemmalar diňe bir hususy eýeçiligiň alamaty bolman, olaryň käbirlerini adamlar gözdegmezlik, bela-beterden gorap saklamak üçin hem boýunlaryndan asyp göteripdirler. Käbir gemmalarda dik duran adam iki elini asmana uzadyp güne çokunýan mahaly ýa-da ondan kömek sorýan wagtydyr. Bu ýagdaýda ýanan oduň ýalynyna seredip duran bürgüdiň ganatly şirin fantastiki şekili, aždarha ýaly şekilleri bardyr.

Gemmalarda aýa çokunýan wagty hem görkezilendir. Ol ýerde şu aşakdaky haýwanlaryň aňladylandyr: öküziň, geçiniň, agajyň garşysynda duran geçiniň, goýunyň şekilleri köp duş gelýändir. Gemmalarda ýyldyzlara çokunýan wagtly bilen içýanyň aýynyň şekillerini aňlatmak bilen täze ýyla uly umyt bilen garaşýan wagty aňladylypdyr. Ganatly atyň onda-da ak atyň şekili ýeňişi aňladandyr. Sasanid gemmalarynda we moneta pullarynda şu aşakdaky tagmalar (bellikler) has köp gaýtalanýandyr.

- Sasaniler patyşasy Artasir I döwründäki gemmalarda we Türkmenistanyň ýerinde zikgelenen monetalaryň ýüzünde köp gabat gelýär.
- Gadymy Merwde zikgelenen kümüş we mis monetalaryň we Merw gemmalarynyň ýüzünde şekillendirilipdir.
- Sasaniler patyşasy Şapur I zamanynda sungat enjamlarynda has köp gabat gelýändir.
- Sasaniler patyşasy Warahran II-niň döwründe Günbatar Türkmenistanyň onda-da Artygyň golaýyndaky Akdepe köşgünden köp tapylandyr.

Şu hili tagmalar Merwiň ýerinden tapylan Parfiýan we Sasaniler zamanyna degişli sungat enjamlarynda köp duş gelýändir.

Biziň eýýamymyzyň III-VII-asyrlaryna degişli gadymy Merwiň Göbekli depesinden 500-e golaý, Kaka etrabynyň Artyk obasynyň golaýyndaky Akdepe köşgünden 30-a golaý palçykdan ýasalan möhürler şol zamanda Türkmenistanyň ýerinden Beýik Ýüpek ýolunyň geçmegi bilen onuň uly söwda merkezi bolandygyna şaýatlyk edýär. Şol möhürleriň ýüzünde şol zamanda we ondan has irki (mis) asyrlarda jemgyýetiň dürli gatlaklaryna degişli gap-gaçlaryň ýüzünde gabat gelen haýwan şekilleri şol bir görnüşde gaýtalanýandyr. Beýle diýildigi Türkmenistanyň ýerinde ýaşan halklaryň medeniýeti we sungaty şol başdaky haýwandyr ösümlikleriň görnüşlerini üns merkezinden düşürmändirler. Mysal üçin, bir örküçli ak maýanyň ýa-da arwana düýäniň şekili, dynç alyp ýatan dag goçunyň görnüşi, alty çünkli ýyldyza seredip duran adamyň portreti, bogulan görnüşi, aýynyň dynç alyp duran mahaly, atyň üstünde oturan adamyň şekili, dört burçly möhürde ördegiň şekili, bir möhüriň ýüzünde iki sany ýagny aýal hem-de erkek adamyň portretleri bir bellemeli zat ol hem portretler belli bir şahsy adamlar bolman olar ýöne umuman adam şekilleridirler, ýöne är-aýal bolmagy hem ähtimaldyr, köp bolmasa-da möjegiň, aýynyň kelle şekilleri bularda gabat gelýär. Umuman bular söwda obalarydyr şäherlerinde köp gabat gelýändir, çünki içi ýüňli haltalaryň agyzlaryna surguç (möhür) hökmünde, ýagny köplenç halatda haltanyň içindäki ýüň düýäniňki bolsa, onda ol ýerde düýäniň şekili ýa-da goýunyňky bolsa, goýunyň şekili aňladylypdyr.

Gadymy Merwden düýpli gazuw-barlag işleri netijesinde alymlar köp arheologiki tapyndylary, şol sanda palçykdan ýasalan ownuk çeper önümleri, dürli tipli we sýüžetli terrakota heýkeljiklerini tapyp, olary ylma

girizdiler. Olaryň arasynda bölekleyin ýa-da tutuşlygyna şekillendirilen aýal we erkek adamlaryň, dürli haýwanlaryň statuetkalary bar. Gadymy Merwiň irki orta asyr galalaryndan biz dürli haýwanlaryň şekilinde ýasalan heýkeljikleriniň dürli görnüşlerini tapdyk. Biziň kollektiýamyzda dürli haýwanlaryň 14 sanysy heýkeli bolup, olaryň käbirleriniň arkasynda tutuş gap ýelmenen jandarlaryň heýkelleridir. Beýlekilerinde bolsa olaryň göwrüminiň ululygy bilen tapawutlanýarlar. Haýwanyň arkasyna ýüklenen (oturdylan) gabyň diňe aşaky guralary saklanyp galypdyr. Käbirlerinde ol gabyň haýwanyň arkasyna ýelmene yzy bildirýär. Bu heýkeljikler Sasaniler döwrüniň arhelogiki ýadygärligi bolan Göbekli galasyndan tapylnadyr. Olaryň ikisi galanyň merkezindäki depede ýerleşen jaý gazylanda tapylandyr. Heýkelleriň palçygy gowy eýlenip, göwne jaý bişirilipdir. Reňki sarymtyl. Gabyň diňe yüzüne we haýwan figuralarynyň daşyna angob çalynypdyr (angob – ýokary hilli palçyk bilen timarlanyp syrçalanypdyr). Gap çalt aýlanýan çarhda ýasalyppdyr, ýöne çarhyň aýlanyşy dürs we tekiz bolamandyr, çünki gabyň daş we iç yüzündäki yzlar üzlem-saplam, gap ýylmana mahalynda tekiz ýylmanypdyr. Laýdan bejerilen haýwan şekili hem şu ussahanada ýasalan bolmagy ähtimaldyr. Heýkeliň göwresiniň döwürlän galan böleginiň uzynlygy haýwan şekillerini kesgitlemäge mümkinçilik berýändir. Ýöne **komsunda?** haýsy bir haýwanyň şekillendirilendigini anyk aýtmak kyn, gabyň haýwanyň arkasyna berkidilen ýerinde bu iki bölegi ýelmemek üçin çalyňan laýa seredeninde heýkelde şekillendirilen haýwan at bolmagy hem ähtimaldyr, çünki çalyňan laý atyň ýalyny ýada salýar. Gabyň düýbünde, onuň atyň arkasyna berkidilen ýerine seplemek üçin palçyk çalynyp, onuň yüzünde ussanyň barmagynyň yzy galypdyr.

Arheologiki gazuw-barlag işleri wagtynda Merwiň Erkgala diýen ýerinden erkek adamyň heýkeli tapyldy. Ol

uzyn boýuna dur. Onuň egnine geýen uzyn köýnegi bolup, iki ýeňi dyzyna ýetip dur. Iki eli bilen bolsa uzyn göni gylyjyň sapyny tutup dur. Onuň bu bolup durşy hökümdaryň obrazyny berýär. Onuň gelşikli ýüzünde tüňňüräk burny, hüwjerip duran murty agzyny kiçiräk görkezýär, sakgaly köseräk bolsa-da uzyn, gür saçy bar, maňlaýyndan gymmat baha daşlar maňlaýlyk asylypdyr. Bu satndart şekil Margiananyň erkek adamalarynyň heýkeli üçin häsiýetlidir, olar b.e. IV asyryna degişlidir. Çünki bu zamanda sasanileriň resmi portreti berk laýyklykda ýerine ýetirilipdir. Şeýle şekiljikler Kerkiden we Merwiň Göbekli gala diýen ýerlerinden tapylandyr. Şol tapyndylar bilen birlikde şol Merw ussahanasyndan sasaniler patyşalygyna, ýagny Şapur II-niň döwrüne degişli manat pullarynyň ýüz tarapynda patyşanyň tagtda oturan portret şekili bolup, onuň töwereginde orta pars hatynda ýazylan sözler, ýagny patyşanyň patyşalyk eden ýyllary görkezilipdir. Erkegaladan tapylan tapyndylaryň arasynda her hili ýazgylar ýazylan gap-gaçlar şol döwre degişlidir. Biziň zamanamyzyň IV asyryna degişli dini maksatlar üçin ýasalan Erkegaladan tapylan küýzejik has hem öwgä mynasypdyr. Küýzejide iki sany dag goçunyň burum-burum şahly, gulaklary 2 sm. uzynlykda hekgerip duran, tumşygynda şekillendirilen iki sany žurnik aýak oturdylypdyrlar. Şol şekiliň gözlerinde we burnunda deşik bar. Küýzejigiň düýbünde başlanýan žurnigiň içi deşik bolup, şol gapdaky suwuklygyň onuň içinde galman haýallyk bilen syrgyp akmagyna mümkinçilik berýändigini onuň häsiýetli alamatydyr. Munuň özi şol gabyň ýörite bir kult däbini berjaý etmek üçin ulanylandygyny aýladýar, bu küýzejigiň ikinji bir aýratynlygy onuň iki sany bezelen çürnüklerinde (şol hem aýak bolup hyzmat edipdir) daýanç nokatlary bar. Şonuň üçin hem ol birneme arkan gyşyrdylyp goýulypdyr. Küzäniň bokurdagynda (boýnunda) gara tuş bilen ýazgy ýazylypdyr, şol ýazgynyň aşagynda bolsa bir meñzeş aralykda üç sany bir meñzeş

belgi, ýagny tagma basylypdyr, ol “8” harplyk şekilindedir. Bu küýzejikdäki özboluşly “II” şekili tutawaç hem onuň täsirli we özüne çekiji ýagdaýda bezelendiginiň üstüni ýetirýär. Şular ýaly gap-gaçlar irki orta asyrlara degişli gaty seýrek duş gelýär. Şunuň ýaly din üçin ýasalan gap-gaçlar Türkmenistanyň ýerinde has irki döwürden bäri bellidir. Gadymy Merwiň eneolit döwrüne degişli gap-çanaklaryň arasynda hem gabat gelýändir. Has takygy ekerançylyk bilen meşgullanan çarwa toparlaryň we daglyk ýerlerindäki taýpalaryň sungatyna degişlidir.

Biziň eramyzynyň IV asyrlarynda Gadymy Gündogar halklarynyň döpleriniň simwollary boýunça şahlary burum bolup duran dag goçlary tebigatyň gizlin gara güýjüni beýan edýän keramat hökmünde kult döplerine gabat gelýär. Hut Türkmenistanyň ýerinde irki orta asyr zamanalarynda ýaşan halklaryň we halkyýetleriň arasyndaky gap-gaçdaky jandarlaryň şekilleri şol gap-gaçlary oýun, maşgalanyň hat-da baş бүтін obany obadan sag salamat saklamaklygyň alamaty diýip düşünişdirler. Gadymy Dehistanyň Orta-depesilik, Bugdaýly, Çygşylýar diýen ýerlerinden haýwan şekillerini aňladýan gap-gaçlar tapylandyr.

Biziň eýýamymyzyň III-IV asyrlarynda Türkmenistanyň sungatyna degişli palçykdan ýasalan möhürler (bular) öz täsirliگی bilen tapawutlanýandyrlar. Bu bullalar ýuridiki resminama bolup, söwda üçin niýetlenen harytlaryň daňysyna “plomba” bolup hyzmat edendir diýen çaklama bar. Tapylan möhürler köp dürlüdür. Olar, bu gap-gaçlar Merw-Muzeý zapowedniginde saklanýar. Ýüzüne oýulyp bir örküçli düýe, ýatan ahrar şekili, gäwişäp ýatan goýunyň ýa-da sakgallak dag geçiniň we başga hili şekiller çekilipdir. Möhürleriň käbirleriniň gyralaryna “Pehliwi kitap haty bilen” ýazgy edilipdir, beýlekilerde şoňa meňzeş çyzyklar bar, käýerlerde bolsa ýazga derek olaryň öýkünmesi, ýagny möhüriň gyrasyna aýry-aýry çyzyklar edilipdir. Tapylan möhürleriň arasynda

ýeňil arabada oturan Mitri hudaýynyň şekili çekilen möhür aýratyn-da gyzyklandyrýar. Bu möhür haýsydyr bir porhanyň (othramyň pirine) degişli eken. Möhürleriň birnäçe gezek gaýlanaýan formaryndan ýene-de biri aýratyn gyzyklydyr. Onuň ýüzündäki ýazga görä, möhür resmi adama (şähiriň ýa-da welaýatyň sudýasyna) degişli bolmaga çemeli. Şol ýazgylar okalanda Türkmenistanyň ýerindäki şäherleriň käbirleriniň atlary: Saragyt, Apawarktika, Abiwerd diýen ýal şäher atlary okalandyr. Türkmenistanyň ýerinde irki orta asyrlar zamanynda diniň dürli görnüşleri ýaşaýan halklara we halkyýetlere gulluk edipdir. Olardan Zoroastrizm – otparazlar dini, hiristiançylyk dini we budda dinleri halkyň arasynda uly orna eýe bolan dinlerdir. Ol dinlere mahsus bolan ybadathanalar Türkmenistanyň ýerinden köp tapylandyrlar.

Taryhy çeşmeleriň berýän maglumatlaryna görä, egtalitler baradaky taryhy maglumat b.e.öňki 457-nji ýyllardan bäri başlanýar. Käbir halatlarda Eftalitlere (ak gunlar) diýip hem atlandyrýarlar. Gadymy Siriýa taryhy çeşmeleriň berýän maglumatlaryna görä: Abdel ýa-da Eftalit grek çeşmelerine görä, Abdel ýa-da Eftalit gadymy ermeni taryhy çeşmelerine görä Hapdal, Idal, Tetel, orta pars çeşmelerine görä eftal ýa-da heftal arap taryhy çeşmelerine görä – hiona, hindi çeşmelerine görä huna. Bir bellemeli zat ol hem bolsa käbir arap taryhçylary eftaleýleri Türkler diýip atlandyran bolsalar ermeni taryhy çeşmeleri kuşanlar bilen garyşdyrypdyrlar. Bize belli bolan maglumatlara görä, eftalitler türkmeniň abdal diýen taýpasynyň ata-babasy bolmak bilen türkmenleriň kemala gelmeginde uly rol oýnapdyr. Eftalitler barada türkmen alymy şeýle ýazýar, olaryň ady orta Aziýanyň etniki kartasynda IV asyryda peýda bolýar. Hionitler döwletiniň döremegi hem şu döwre degişlidir. Eftalitler döwletiniň düzümine etniki we dil tarapdan biri-birine ýakyn bolan tireler we taýpalar giripdirler.

Sasanitler döwletiniň patyşasy Peroz eftalitleriň üstüne harby ýöriş yglan etmek bilen ol eftalitleriň harby taktikasyny gowy öwrenmändir we uly şowsuzlyga sezewar bolýar we patyşa Perozin özi hem olara ýesir düşýär. Şonda Perozin Wizantiýanyň imperatoryna özünü harby ýesirlikden boşatmak barada uly we eftalitleriň Wizantiýa üçin howuply derlawadygyny hem ýatladydyr. Wizantiýa imperatory köp pul töläp Perozy azat edýär. Emma Sasanit patyşasy öz şertini bozup gaýtadan eftalitleriň üstüne çozupdyr we ýene-de uly ýeňlişe sezewar bolýar we ikinji gezek ýesir düşýär.

Bu gezek Perozy ýesirlikden boşatmak gaty gymmat düşýär. Sasanitler 30 sany gatyry kümüş puldan ýükläp eftalitlere salgyt töläpdir hem-de girew hökmünde öz ogly Kawady eftalitlere galdyrypdyr. Netijede Kawad ýaşlygyndan eftalitleriň elinde terbiýelenipdir.

Sasanit patyşasy Peroz ýaraňjaňlyk edip öz aýal doganlarynyň birine öýlenmegi teklipt edip aldap aýal doganynyň ýerine başga bir gyzy iýberipdir.

484-nji ýylda Peroz Wizantiýalaryň kömegi bilen Eftalitleriň üstüne çozýar. Bu gezek eftalitler uly garym (çukur) gazyp, üstüni ot-çöp bilen basyryp şol ýere sasanitler golaýlanda özleri, ýagny eftalitler bir tarapa sowlupdyr. Sasanitleriň goşuny şol çukura gapgarylypdyr. Ferdewsiniň “Şanama” diýen eserinde şol gadymy çukur Dehistanyň düzlüginde bolan bolmaly soň eftalitler Merwi sasanitlerden alypdyrlar. Geredotyň aýtmagyna görä, eftalitleriň ata-babalary Massagetler bolupdyr. Soňky ýyllarda eftalitleriň taryhyny alymlarmyz has gowy öwrenip başladylar. Günbatar alymlary eftalitler (güýçli adam) ýa-da (ak hionlar) diýip atlandyrypdyrlar. Professor W.A. Liwşin eftalitleriň diliniň ýürki ýa-da mongol dillerine ýakyn bolandygyna hem güwä geçýär.

Türkmenistanyň ýerinde eftalitleriň iň köp ýaşan ýerleri Merw hem-de Bathyzdyr. Kābir maglumatlardan bize belli bolşy ýaly Eftalitleriň paýtagty Bathyzda bolan

bolmagy hem ähtimaldyr. Eftalitlerde şäherlimi ýa-da çöllümi diýen sorag hem köp gabat gelýär. Bize Hytaý taryhy çeşmelerinden belli bolşy ýaly şu aşakdaky ýaly ýazgylar bar... “Эфталиты городов не имеют, а живут в местах приволнах травую и водою в ойлочных кибитках”. Emma bu pikir bilen biz ylalaşmaýarys, eftalitleriň käbiri obalarda ýaşan bolsa, köpüsi şäherde ýaşandyr. Mysal üçin, eger-de eftalitler sasanit patyşasy Perozdan Merwi alan bolsa, onda näme Merw şäher dälmi? Mysal üçin, urug ýolbaşçylary jaýlananda, olary daşdan ýasalan ýörite enjamlarda, olaryň ýanlarynda eşikdir gymmat baha ýarag gurallaryny goýupdyrlar. Emma garyp adamalry ýönekeý görnüşde jaýlapdyrlar.

Eftalitlerde eger-de kimde-kim jemgyýetiniň zatlaryny ogurlasa, onuň möçberine seretmezden ogrynyň kellesini alypdyrlar. Eftalitlerde döwlet goşun gullugy bolup, olary gowy göwnejaý ýaraglandyrypdyrlar. Döwlet goşunynda gulluk edýän adamlara hak töleniş hem ýokary bolupdyr, hat-da söweş wagtynda ýogalsa, onuň maşgalasyna döwlet tarapyndan kömek edilipdir. Eftalitler jemgyýetinde aýal adamlaryň her birinde birnäçe äri bolupdyr, birnäçe doganlaryň bir aýaly bolupdyr. Aýallar kellelerine uly şlýapa (telpek) geýipdirler. Eger-de äri bir bolsa, telpegiň bir burçy bolupdyr, eger-de doganlary köp bolsa, şonça-da burçy bolupdyr. Netijede aýal-adamalaryň kelle gaplarynyň burçy boýunça näçe dogana aýallyk edýändigini bilmek bolar. Eftalitlerde budda dinine çokunmandyrlar, her bir eftalit öýünden ýa-da çatmasyndan daşaryk çykanda güne we oda çokunyp, awadançylyk we saglyk arzuw edipdirler. Eftalitleriň içinde käbirleri hristian dinine hem ynanyndyrlar.

502-nji ýylda eftalitleriň sasanitler bilen gatnaşygy belli bir derejede gowulanýar. Çünki bu döwür sasanitler hökümetiniň patyşasy Perozyň ogly Kawad bolýar. Eftalitleriň Kawada bolan garaýşy gowy bolupdyr. 503-nji ýylda eftalitler sasanitler bilen bir soýuz bolup, Wizantiýa

garşy harby ýöriş yglan edýärler we Wizatiýany uly ýeňlişe sezewar edip, onuň gyzylyny paýlaşýarlar.

Eftalitlerde patyşa dolanyryjylygy bolupdyr. Patyşanyň bir özi döwleti dolandyrypdyr.

Türkmen Parfiýan (Ärsaklaryň) b.e. öňki III we b.e. III asyrlaryndaky medeniýeti. Iki medeniýetlilik (parfiýan-grek).

Parfiýan sungatynda Ahal-teke atlarynyň beýany.

Parfiýan türkmen zenanlarynyň atçylykdaky harby tilsimlerini öwrenişleri.

Arhelogik maglumatlar netijesinde Türkmenistanyň çäklerinde indi iki medeniýetlilik emele gelýär, ýagny basyp alan ahemeniler medeniýeti we ozaldan dowam edip gelýän ýerli türkmen medeniýetidir. Bir bellemeli zat erli medeniýet köptaraplylygy, çuň manylylygy bilen tapawutlydygyny gadymy Amyderýa hazynasy diýilip atlandyrylan Amyderýanyň kenarlaryndan tapylan gymmat bahaly şaý-sepler we şol ýerde zikgelenen manat pullar, sungata degişli bolan beýleki tapyndylar şaýatlyk edýändir. Amyderýa hazynasyna degişli maglumatlaryň köpüsi London muzeýine düşüpdür.

Merkezi Aziýada ýene-de bir uly sosial özgerişler bolýar, olaryň biri hem Isgender Zükarneýiniň aralaşmagy bilen başlanýar. Netijede filleellin medeniýeti, ýagny iki etniki tarapdan dürli bolan halkyýetiň güýç bilen birikdirilmeginde iki medeniýetlilik döredýär. Arhelogik maglumatlardan belli bolşy ýaly, Türkmenistanyň çäklerinde eneolit we Altyndepe zamanlarynda dörän sungatyň köp alamatlary näçe münýyllyklar geçse-de, öz kökünü ýitirmän, haýsy döwlete bakna bolsa-da, öz milliligini ýitirmän belli bir derejede gorap saklapdyrlar.

B.e.öňki VIII asyrda Günorta Türkmenistanyň çäklerinde özbaşdaklygyny ýitirmekleri öndürilýän önümleriň belli bir derejede hil tarapdan peselmegini hem alyp barypdyr. Aleksandr Makedonskiniň ýörişleriniň

netijesinde söwdanyň ýokary galmagy üçin aýratyn hem giň mümkinçilikler açyldy. Bu ýurtlaryň we welaýatlaryň arasynda has ýakyn aragatnaşyklar ýola goýuldy.

Geografiki açyşlar we gözlegler ýollaryň kämilleşdirilmegi, gämiçiligiň ösdürilmegi aýratyn uly ähmiýete eýe boldy.

Ummasyz ýerlerde ýeke täk pul ulgamynyň ýöredilmegi söwdanyň ösmegine ep-esli derejede ýardam edipdir. Isgender Zükarneýiniň goşuny Aziýa ýurtlaryny doly özlerine tabyn edenden soň, patyşalaryň şa gaznalarynda basylyp ýatan juda köp mukdardaky gymmat metallar dolanşyga goýberilýär. Ahemenit patyşalarynyň täze hazynalaryny teňňeleriň gaýtadan zikgelenmeginiň ykdysadyýetiň ösüşine eden täsirini alymlar doly kesgitlemek bilen umumy ösüşe gaty köp zyýan beripdir. Biziň zamanymyzdan öňki 323-nji ýylda Isgender Zülkarneýin ölenden soňra onuň mülkünü paýlaşmak üçin “Diadohlaryň söweşi” diýen at bilen başlanan ýurduň içindäki üruşlar tas ýigrimi (20) ýyllap diýen ýaly dowam edipdir. Netijede, 312-nji ýylda Wawilony Selewkitler dinastiýasyndan çykan serkerde Selewk eýeleýär. Taryhy maglumatlara görä Selewk I (b.e.öňki 312-280), aýratyn hem onuň ogly Antioh I (b.e.öňki 280-262) özleriniň garamaklaryndaky welaýatlarda hojalyklary dikeltmek şeýle-de ýerli jemgyýetdäki ýokarky gatlaklaryň ünsüni özlerine çekmekden ötri, şäherler saldyrmak we söwdany guramakda uly işler bitiripdirler.

Bu ellinistik zamanda jemgyýetiň ähli gatlaklarynda uly ykdysady ösüşler boldy. Bu zamanda Gadymy Gündogaryň ähli çäklerinde bolşy ýaly Türkmenistanyň çäklerinde hem zähmet bölünişiginde regional siwilizasion ösüsler ýüze çykýar. Bu döwür Günorta Türkmenistanyň çäklerinde uly merkezleşdirilen şäherler döräp başlaýar.

Patyşa Selewk I-niň tabşyrygy boýunça Nikatora Patroil öz kömekçilerine gönüden-göni görkezme berýär, ýagny, Selewkiter döwletiniň günorta-günbatar welaýatlarynyň ozalky häkimi Kaspi deňiziniň kenarlaryndaky tokaýlykdan agaç kesip gämi ýasamak barada maksat Aziýadan Kaspi deňiziniň üsti bilen geçmeli söwda ýolunyň pikiri ozal ilki bilen Aleksandr Makedonskiniň köp ýyllaryň dowamynda gursagynda duran maksady bolmaly. Şonuň üçinem Girkaniýanyň daglaryndan (tokaýlaryndan) arça ýatyryp, grek nusgalarynda gämiler ýasamagy tabşyrypdyr. Türkmenistanyň üstünden dünýäniň köp ýerlerine suw we gury ýer üsti bilen aralaşyp boljakdygyny Isgender Zülkarneýin kesgitläpdir. Grek syýahatçysy Isidor Arakskiniň gündelik ýazgysyna salgylansak Isgender Zülkarneýiniň dünýäni boýun egdirmek maksatnamasynyň çyzgysy boýunça taryhyň soňky döwründe dörän Beýik Ýüpek ýolunyň ugurlary hem şondan kesgitlenen bolmagy ähtimaldyr.

Transaziýa söwdasy üç sany esasy ýollardan geçipdir – Günortadaky deňiz ýa-da kenarýaka ýoldan, Merkezi we demirgazyk ýoldan özem b.e.öňki III asyrdan Tigr derýasyndaky Selewkiýadan gaýdyp Parfiýanyň üsti bilen Hyrda we soňra Hindistana barýan merkezi gury ýer ýaly esasy ähmiýete eýe bolupdyr. Bu ýoluň üsti bilen Hindistandan piliň süňki altyn we beýleki birgiden üýtgeşik gadymy hindi baýlyklary getirilipdir.

Türkmenistanyň çäklerinde Ellinistik zamanda jemgyýetde öndürilýän önümiň hiliniň ýokarlanmagy, gurulýan jaýlarda gadymy grek gurluşyk usullarynyň onda-da bezeg arhitektura usullarynyň girizilmegi bilen tapawutlanypdyr. Mälim bolşy ýaly, şol döwür söwdagärleriniň (täjirleriniň), iň bir peýdaly girdeýjili ugury çakyrçylaryň önümleri bolupdyr, sebäbi şol zamanda Merkezi Aziýanyň çäklerinde iň köp öndürilen önümler üzümden bolupdyr. Şol zamanda Gündogaryň

birnäçe ýurtlarynda bolsa, meselem, Hindistanda üzüm hoşalary ösüp bilmändir, şonuň üçinem çakyr ol ýere Hindistanyň demirgazygynda ýerleşýän ýurtlardan eltilipdir. Günorta Türkmenistanda üzümçilik giňden ösüpdür. Margianadaky hoşalaryň uzynlygy 90 sm. ýetýän üzümler hakda Strabonyň (b.e.I asyry) begenç bilen aýdan sözleri ýeterlikdir. Çakyr üç nesliň dowamynda gaplarda saklanyp, ol giňden ýaýran haryt önümleriniň biri bolupdyr. Arameý hatynyň bir görnüşinde ýazylan parfýan haty humlaryň bölekleri Köne Nusaýdan tapylan meşhur tapyndylaryň biridir. Olardan çakyr ýygnaýşynyň hasaby boýunça 43 resminama çap edilipdir. Türkmenistanyň Dehistan, Parfiýena, Apawarktiken we Margiana welaýatlary bolan Parfiýa döwletiniň medeniyetiniň we ykdysadyýetiniň ösüş taryhy. Bu zamanda günorta we günbatar Türkmenistanyň ýerinde örän köne şäherleriň ösüşi we täzeleriniň peýda bolan döwrüdür. Özem parfýan şäherleriniň meýdany uly – 10 gektardan 300 ga. çenli bolupdyr. Olar çig kerpiçden bina edilen, berk kuwwatly goranyş diwarlary bilen gurşalypdyr. Şäherleriň çäklerinde söwda-hünärmentçilik we hemme jemgyýetçilik durmuşynyň jemlenen ýeri bolupdyr. Halkara ýollara bagly daşky parfýanlar döwleti üçin möhüm ähmiýete eýe bolupdyr. Parfýanlar b.e.öňki II asyryň ortalarynda Wawilony eýeläp, Hindistana gidýän ýola doly gözegçilik edipdirler, sebäbi Parfiýa hem gündogaryň hem günbataryň ýurtlary bilen söwda etmäge ymtylypdyr. Söwdanyň zerurlygy Siriýa çöllügiň kükreginde döwletiň araçägi bolan şäheriň döremegine getiripdir. Ne rimlilere, ne-de parfýanlarda dahylly bolan bu şäheriň ýaşaýjylary aralyk söwda işlerini iki tarap hem işjeňlik bilen alyp barypdyrlar. Baý täjirleri çölüň üsti bilen Gündogara - Parfiýa şäherine ýollapdyrlar. Günbatara bolsa, baý deňizýaka Siriýa şäherine ugur alan kerwenler gidipdirler. Ondan aňyrlygyna hem harytlar deňizden aşyrylyp ggadymy Rimiň şäherlerine we obalaryna

ýetirilipdir. Şeýel täjirleriň ellerinde toplanan aša köp baýlyk ajaýyp şäheriň döremegine sebäp bolupdyr. Parfiýa döwleti tarapyndan gözegçilik edilýän halkara söwda ýollaryndan her dürli harytlar gatnadylypdyr. Olaryň içinde gön, demir, dürli ysly atyrlar, her dürli melhemler, gymmat bahaly daşlar, senetçileriň seýrek önümleri we aýratyn hem gymmat bahalanýan Hytaý ýüpekleri bolupdyr. Hytaý ýüpeğine aýratyn isleg bildiripdirler. Kämahallar bazarlara çig ýüpek we ýüpek ýüpler hem çykarylypdyr. Parfiýanlar ýüpegi diňe bir satmak üçin däl-de, hat-da döwlet baýdaklaryny ýüpekden edipdirler. Köplenç halatda söweş baýdaklaryny ýüpden gurapdyrlar. Parfiýanlar elmydama ilkinjilerden bolup Hytaý bilen bolýan söwda gatnaşygyny has hem kämilleşdirilmäge höwesjeň bolupdyrlar. Bu meselede şol zamanlarda Amyderýanyň we Syrderýanyň aralygynda (Mawerennahrada) ýaşaýan halkyýetler hem gatnaşyk meselesini höwes bilen goldapdyrlar.

Gadymy taryhy maglumatlara görä, Margiana demiri bilen bäsleşýän Hytaý demirine hem isleg artypdyr. Lowurdap duran Margiana demiri taryhyň irki zamanlarda grek taryhçylary öz eserlerinde Margian demiriniň waspyny şeýle beýan edipdir: “Parfiýanlar birden üstlerindäki ýapynjylaryny taşladylarda, Margiýananyň gözüni deşip gelýän ýalpyldawuk demirinden edilen goranyş esbaplary bilen söweşe giripdirler”. Parfiýanlar söweş wagty öz atlarynyň döşlerine atylýan oklardan çişlerden goranmak üçin ýörite (işler) esbaplar ýasapdyrlar. Alymlaryň käbirleri Margiana demirine Hytaý demiri diýen ýalňys pikiri-de ýaýradypdyrlar.

Margianadaky käbir ýadygärliklerden demir eredilýän peçleriň, demir erginleriniň we demir galyndylarynyň tapylmagy Margiana demiriniň-de bolandygyna şaýatlyk edýär. Parfiýa döwletine we onuň Günorta Türkmenistanyň çäklerindäki asly oturymly

welaýatlarynda daşarky söwda bilen bir hatarda içerki söwda hem giňden ösüpdür.

Bu ýerlerde söwda oazislerindäki oturymly ilatyň we sähra giňişliklerindäki çarwalaryň arasynda, şeýle hem hünärmençilik önümleri bolan şäher merkezleriniň we obalaryň arasyndaky gatnaşyklar bolupdyr. Bu döwrüň arheologik maglumatlary Günorta Türkmenistanyň Parfiýanlar döwriň ösenliginiň köp sanly subutnamalaryny berýärler. Ýokarda belleýşimiz ýaly ýerli medeniýetleriň döwürlerinde taryhy arheologik öwrenilişe olaryň özboluşlylygy. Günorta Türkmenistanyň çäklerindäki döran türkmen we beýleki döwletleriň medeniýetlerini öwrenmek bilen ahemenileriň agalyk eden döwüründen başlap, öňki ýatlaýşymyz ýaly Selewkitler hem-de Parfiýa döwletleriniň syýasy taryhy bilen baglylykda olaryň medeniýetleriniň ösüşini jemläp birnäçe taryhy döwürlere bölmek mümkin.

Birinjiden – olaryň içinde iň gowy öwrenileni Parfiýa medeniýetidir. Sebäbi Güorta Türkmenistanyň Arheologik Kompleksleýin Ekspedisiýasynyň geçiren gazuw-agtaryş işleri netijesinde toplanan arheologik maglumatlaryny işläp taýýarlamak esasynda XX asyryň 50-nji ýyllarynyň ortalarynda belli Gündogary öwreniji alym M.Ýe. Masson tarapyndan geçirildi. Onuň Parfiýanyň taryhy boýunça ýazan “Türkmenistanyňünorta böleginiň halklary we oblastlary Parfiýa döwletiniň düzüminde”.

Türkmenistanyň çäginde ýaşan halklaryň medeniýetleriniň ösüşinde taryhyň has irki zamanlarynda bolan aýratynlyklary barada biz käbir maglumatlara ýüzlendik. Indi bolsa şol bolup geçen medeniýet ösüşlerindäki aýratynlyklar edil öňküsi ýaly häsiýetde, ýöne has ösen görnüşde, özem indi ýerli sungatyň ösüş we ýaýraýyş täsiri has ýokarlanýar, medeni Ruh özboluşly akyma eýe bolýar.

Günorta Türkmenistanyň medeniýetiniň ösüşiniň taryhyny öwrenmekde, bize gabat gelýän esasy jedelli meseleleriniň biri-de, gadymy döwürde Günorta Türkmenistanyň çäklerinde ýaşan halklaryň estetiki garaýyşlarynyň kemala gelmeginde ýerli we daşarky täsirleriniň ähmiýetini kesgitlemekden ybaratdyr diýen giňişleýin işi bar. M.Ýe. Massonyň bu işi “Türkmenistan SSR-niň taryhy” diýen iki tomlugyň neşirine taýýarlyk hökmünde geçen asyryň 50-nji ýyllarynda ýazylypdyr. Ýöne ol baknalyk ýyllarynda ýazylan işlerde millilikden daş durulýardy. Hat-da Parfian ritonlarynyň ujundaky atyň şekiliniň türkmen ahal-teke atlarynyň gelip çykyşyndaky meňzeşlik barada, ýa-da parfian arhitekturasynyň käbir bölejikleriniň türkmen haly gölüne çalymdaşlygy barada kalam agyz söz hem aýdylmaýardy. Eger-de biz Parfiýanyň medeniýeti, taryhy barada geçirilen arheologik barlaglara esaslansak, onda bize GTAKE-niň eden işleriniň netijeleri esasy maglumat bolup hyzmat edýär. Parfian sungaty we medeniýetiniň ýokary derejeliligi öz döwrüniň siwilizasion ösüş ýoludyr.

Akademik M.Ýe. Masson Parfian medeniýetini öwrenmek boýunça köp maglumatlara esaslanyp Parfiýanyň maddy medeniýetini iki görnüşde ýa-da “Iki topara” bölýär. Ýagny sosial tarapdan gurply we ekerançylarda ýerli türkmen medeniýeti. Günorta Türkmenistanyň çäklerindäki arhetektura ýadygärlikleriniň öwrenilişi barada aýtsak, olaryň diňe bir Ortaýer deňziniň antik döwründäki klassik arhitektura döplerinden çekilmän, eýsem özboluşly hem-de ýerli çeper döredijiliginiň bolandygyny görkezdi.

GTAKE-niň işleriniň we W.N. Plipkonyň, G.A. Koşelenkonyň Günorta Türkmenistanyň çäklerinde geçiren arheologik işleriniň netijelerine esaslanyp Günorta Türkmenistanyň arhitekturasynyň ösüşi ýaly arhaiki (gadymy) gadymy görnüşlerinden başlap has takygy Oguz han eýýamynyň ortalaryndan başlap, tä XIX asyryň

ahyrlaryna çenli Günorta Türkmenistanyň çäklerinde jaý gurluşyk-sungatynda şol irki jaý gurluşyk usuly öz boluşlygyny ýitirmän saklap gelipdir.

Türkmenistanyň çäklerindäki binagärçilikde hem uly-uly ösüşleriň bolandygyna belli alym, sungaty öwreniji W.A. Pugaçenkowa şeýle ýazýar: “Ýerli binagärçilikde ýerli milli sungatyň ähli alamatlary aňladylypdyr”. Alymyň bu pikiri Nusaý we Margiana jaý gurluşygynda has aýdyň görünýändir.

Parfian patyşalygy we onuň imperiýa döwürleri has takygy onuň köp ýerleri özüne tabyn etmegi onuň medeniýetiniň arhitekturasynyň käbir aýratynlyklarynyň döremegine getirendir. Günorta Türkmenistanyň giçki Parfian zamanyna degişli jaý gurluşyk sungatynda interýerleriň gümmezli ulgamy (upani) beýik platforma we gefirlanan (gasyn-gasyn ýa-da epin-epin) arhitektura ymaratlary XVII-XVIII asyrlara çenli gurluşykda öz ornuny ýitirmändir. Parfiýa patyşalyk döwründe-de, imperiýa zamanýnda-da etnniki taýdan bir bitewi (umumy) birligi düzmändir. Onuň düzümine dünýäniň köp ýerlerinden halkyýetler we halklar girizilipdir.

Şonuň üçin hem Parfian arhitekturasy hemme ýerde birmeňzeş däl. Alym G.A.Pugaçenkowa parfian arhitekturasyna şeýle kesgitleme berýär: “Parfian jaý gurluşyk sungaty, Orta Aziýa arhitektura mekdepleri Orta Aziýanyň arhitektura taryhynda oňa özbaşdak orun berip, tassyklaýarlar” (GTAK VI tom).

Netijede, Günorta Türkmenistanyň Parfian jaý gurmak sungaty bu ýerleriň ilatynyň kökünü düzen häzirki türkmenleriň par diýen taýpasynyň (parlar) döredijiliginiň netijesini özüde jemleýär.

Belli Gündogary öwreniji alym G.A.Koşelenko Günorta Türkmenistanyň çäklerinde Oguz han zamanynyň ahyrky döwürlerinde (antik döwürde) gündogara ornaşan grek medeniýetiniň käbir görnüşleriniň hem-de

Türkmenistanyň günorta böleginiň ýerli ýaşajylarynyň (türkmenleriniň) medeniýetleriniň özara gatnaşyklary barada birnäçe çaklamalary öňe süren alymlarynyň biridir. Bu alym ilkinji türkmen döwletleriniň biri bolan Parfiýanyň düzümine girýän ol ýa-da beýleki etniki umumylygynyň, şeýe-de olaryň özara gatnaşyklaryny hem-de daşky täsirini häsiýetlendirýän anyk taryhy medeni ösüşindäki ýerli siwilizasion ösüşleri köptaraplaýyn öwrenendir. Bize taryhdan belli bolşy ýaly Parfian döwletiniň düzüminde iki sany uly etno-medeni oblastlar bolmak bilen, ýagny Gündogar we Günbatar bölegini milli ýerli medeniýetine grek medeniýetiniň täsiriniň ýetenligini we ýerli medeniýetiň şol halatda-da özboluşlylygyny saklandygyny biziň günlerimize gelip ýeten maglumatlardan görýäris. Mysal üçin, parfianlaryň soňkraky döwürlerindäki arhitekturada grek täsiri bolsa-da, ýerli türkmen ruhuna ýykgyň edilendigi mese-mälim görünýär. Günorta Türkmenistanyň çäklerindäki arhitekturada taryhyň Oguz han eýýamynyň başlarynda dörän ýerli türkmen binagärligi dürli taryhy ýagdaýlarda hem öz milliligini saklapdyr.

Alymlaryň käbirleriniň çaklamalaryna görä, parfian medeniýetiniň kämilleşmegine grek medeniýeti hem ýardam berendir. Ýerli parfian medeniýeti özboluşly medeniýetdir. Bu medeniýetiň kökleri, ýerli däpleri örän aňyrdan başlanýandyr. Türkmen parfian medeniýeti ellinistik medeniýetiň käbir elementlerini özüne siňdiren, ýerli medeni däplerini esas edip saklan türkmen medeniýetidir.

Günorta Türkmenistanda amaly sungat hem uly siwilizasion ösüşlere eýe bolupdyr. Köp ýyllaryň dowamynda toplanan maglumatlaryň esasynda ylaýtada Özbaşdaklyk alnandan soň, halkyň medeni mirasy geçmiş taryhy milliligiň esasynda öwrenilip başlady. Soňky ýyllarda köp sanly heýkel (skulptura) şekilleriniň arasynda iki toparyny has düýpli öwrendiler. Birinji topary harby

olja görnüşinde alynan ýerli bolmadyk heýkleller, esasan grek hudaýlarynyň heýkelleri we şu ýerde (Türkmenistanda) ýasalan öz hudaýlarynyň heýkelleri. Köne Nusaýdan tapylan Parfian monumental (beýik) dini heýkeller özboluşlylygy bilen aýratyn tapawutlanýar. Ol heýkelleri Nusaýdan Parfian ussalary gurşun, agaç we gamyş karkaslaryny (goşundylaryny) ulanmak bilen yzgarly toýundan ýasapdyrlar, ýagny hakyky ýerli çig mallar (materiallar) bilen ýasapdyrlar. Köne Nusaý galasyndan tapylan heýkellerde Ärsaklaryň han-begleriniň esasy ýykgyň eden zatlary “filellinçilik” bolupdyr. Parfian heýkelleriniň eseri öwrenilendi ýokarda aýdyşymyz ýaly parfian ussalarynyň ellinistik heýkel sungatynyň nusgalary bilen tanyşmaklygy, ellinizm zamanyna häsiýetli bolan stili (görnüşü), ugry köp babatda saýlamaklyga ýardan beripdir. Ýöne şeýle-de bolsa gündogar Parfian welaýatlarynda heýkeltaraşlyk sungatynyň ösüşi ýöne bir göçürilip alynmak ýaly bilen gitmän, eýsem ýerli däpler esasynda täzeden döredijilikli bejermek ýaly bilen gidipdirler.

Günorta Türkmenistanyň halklarynyň köpçülikleýin şekillendiriş sungatynyň ösüş ýaly, dini we estetiki garaýyşlaryň kesgitli görnüşleriniň şöhlendiriş heýkeltaraşlyk sungatynyň önümlerinde-de suratlandyrylýar. Günroita Türkmenistanyň heýkeltaraşlyk sungaty (koroplastina) boýunça köp işler bitiren alymlar G.A. Koşelenko, B. Pilinko. G.A. Pugaçenkowanyň barlaglary netijesinde tapylan terrakotalardan (gyzylymtyl-goňur reňkli bişirilen toýun) ýasalan aýal heýkeljikleri b.e.öňki III-b.e. III asyry bilen kesgitlenilýär. Şol heýkeljikler öwrenilende olaryň köp bölegi “Beýik Margiana aýal hudaýlarynyň” şekilidigini anyklandy. Bu bolsa öz gezeginde, antik Margianada örän durnukly ýerli hudaý kultlarynyň (şekilleriniň) bolandygyna şaýatlyk edýär.

G.A. Pugaçenkowanyň garaýşyna görä, Gündogaryň tebigatynda heýkeltaraşlyk obrazynyň başlangyçlarynyň bolandygyny anyk kesgitleýär. B.e.öňki III-II asyrlarda hudaý aýaly durmuşa enelik rugy manyda kabul edilipdir. B.e.öňki II-I asyrlardan başlap b.e.I asyryna çenli bolsa ellinistik sungatyň keşplerinde täsiri bar. Ellinistik görnüşe meňzeş köp epinli ýumşak eşiklere dolanan agras görnüşde hudaý aýalynyň şekili peýda bolýar. Bu bilenem terrakota aýal heýkeljiklerindäki üýtgeşmeler Parfiýa patyşalygynyň syýasy üýtgeşmeleri bilen gabat gelýär. Mysal üçin, Ärsaklar döwletiniň gowşan döwrüniň heýkeltaraşlyk usulyna eýýäm arassa ýerli, etniki keşp we gyzgyn hem durmuşa (äre) çykan aýalyň ýerli eşiği mahsusdyr.

Ýokarda agzalan terrakotalaryň taýýarlanylşy barada aýdanymyzda, ýokary derejeli hünärmenler (ussalar) tarapyndan taýýarlanylýan terrakota galyplary ulanmaklyk giň ýaýrapdyr. Şeýle-de terrakotada aýal heýkeljikleriniň örän köp wagt ulanylandygy has aýdyň görünýändir. Tä b.e. III asyryndan erkek adamlaryň heýkeljikleriniň we haýwanlarynyň şekilleriniň paýda bolup başlan taryhy döwrüne çenli, has takygy Margianada ýerli antiki heýkeltaraşlyk sungatynyň öz ähmiýetini ýitirýän döwrüne çenli ulanylypdyr.

Margiananyň heýkeltaraşlyk ruhy medeniýetine bolan uly siwilizasion ösüşler bilen bir hatarda keramiki önümler hem ösüpdir. Ýerli däpler gadymy Margiananyň keramiki önümçiliginde has aýdyň görkezilen. Döwrüň düzgüni boýunça keramika ýerli önümçiliginiň önümi bolup durýar. Şonuň üçinem, olar ýerli adaty medeniýeti örän gowy şöhlendirilýär. Gadymy Margiananyň keramiki toplumlarynyň hronologiýasy we tehnologiýa görnüşlerini düýpli öwrenmek bilen alym L.M. Rutkowskaya şeýle ýazýar: Ýagny Margiana şol zamanda grekleriň we Greko-Baktriýa döwletleriniň täsirine düşen hem bolsalar, margianalylar öz ýerli ruhy medeniýetlerini

gorap saklapdyrlar. Emma onuň tersine Greko-Baktriýa döwletiniň sungatyna, arhitekturasyna keramiki önümçiligine ellinistik medeniýetiň güýçli täsiriniň ýetendigini bellemek zerurdyr. Emma Margianada şol zamanda ýerli önüm ýokary derejede halkyň ähli islegine we talabyna laýyk gelipdir. Ýerli parfian elementleri Nusaýdan tapylan birnäçe ritonlarda hem mese-mälim görünýändir.

Ritonlarda şekillendirilen Olimpiýa hudaýlarynyň panteonina (ybadathana) garamazdan, olarda grek täsiriniň bolanlygy mese-mälim görünýär. Alymlaryň çaklamalaryna görä, Nusaý galasyndan öwrenilen ajaýyp ruhy baýlyklary düşündirmek ýerli ýa-da gadymy Gündogaryň estetiki garaýyşlarynyň öňde baryjy bolandygyna güwä geçýär. Parfianlarda söwda, ýagny Beýik Yüpek ýoluna satlyk üçin çykarylýan önümlere gymmat satmak üçin käbir elementler girizilipdir. Ellinistik medeniýetiň täsiri diňe sungatyň käbirlerinde görünmän, ony parfian ýazuwlarynda we dini medeniýetlerinde-de görmek bolýar.

Parfian döwletinde döwlet dini we döwlet ýazuwy parfiýança bolan hem bolsa, parfiýanlarda häkimlik ediji gatlagyň arasynda häzir parfiýan toparlarda grek dili ulanylypdyr. Munuň sebäbi Rim bilen parfiýanlaryň arasynda bolan b.e.öňki II asyrdaky harby söweşde rimliler ýeňilýärler we 20 ýyllap Rimiň döwlet gerbi bergidary hökmünde parfiýanlaryň Nusaý galasyndan asylyp durupdyr. Şeýle hem parfian baýlarynyň, harby adamlarynyň maşgalalary rim zenanlaryndan bolupdyr.

Parfian jemgyýetiniň dini garaýyşlaryna seredenimizde biz ilki bilen şu aşakdaky esaslanmalardan ugur alynsa ýerlikli bolar. Ýagny Parfiýa döwletiniň taýpalarynyň we halklarynyň çylşyrymly konglomeratini (tertipsiz galyndy) özünde jemlenýändiginden ugur alyp, dürli welaýatlaryň öz kultunyň we taýpalaryň aýratyn hudaýlarynyň bolmagy bilen düşündirilýär.

Parfiýa tabyn halklaryň dininde hiç hili çäklenme bolman islendik dinine uýup bilipdirler. Beýle demokratiýa Türkmenistanyň ýerinde Nuh zamanyndan bäri dowam edip gelýän türkmenе mahsus bolan ruhy baýlykdyr. Has takygy parfiýanlaryň dini garaýyşlaryna grek we gündogar hudaýlarynyň goşulyşmasy häsiýetlidir (Zewsiň Ormuz bilen Apollonyň Mitra bilen we ş.m. deňeşdirmeler). Nusaýdan tapylan ritonlardaky dürli figuralaryň we wakalaryň şekilleri bahalandyrylanda parfiýan ussalary antik sýužetleri öz şekillerine görä şekillendiripdirler. Ýöne köplenç ýagdaýda milliligiň öňde tutulandygyny parfiýan ussalary özläriniň ýerli däpleriniň elementlerini girizmekligi unutmandyrlar.

Barlaglaryň netijesinde Parfiýa we Rim döwletleriniň arasynda harby-syýasy çaknyşyklar başlanýança grek hudaýlaşdyrma nyşanlarynyň parfiýan jemgyýetiniň medeni durmuşyna ornaşmagy ýerli ilatda hiç-hili nägilelik döretmändir. Sebäbi bu ornaşmanyň ýerli ynançlary we kultlary ynýtmanlygy üçin nägilelik döredilmedik bolmaly. Uly döwletiň içinde halklaryň gowşak baglanşyklylygyny birikdirmek zerurlygy ýek-täk döwlet ynanjynyň – zoroastrizm dininiň kabul edilmegine getiripdir.

Parfiýanlarda sungatyň iki görnüş ýüze çykýar. Birinjiden “Resmi sungat, ýagny patyşa köşgi bilen bagly we patyşa dinastiýasynyň gyzyklanmalaryna gulluk edýän sungat”. “Resmin sungatyň” ösüşi şol zamanda zikgelenen monetalaryň hatlaryndan we şekillerinden görmek bolýar. Ikinjiden gönüşi skulptura we bezeg amaly sungat munda esasan hem ýerli häsiýetleriň orny ýokary bolupdyr. Margianada aýal hudaýlarynyň şekillerine – etnografiýasyna seredeniňde häzirkі zaman türkmen zenanlarynyň eşiğine çalymdaşlygy has aýdyňdyr. Parfiýan sungaty hem döwrüň ideýalogiýasy bilen baglydyr. “Resmi sungat” döwletiň ideýalogiýasy bilen baglylygy anyk görünýär. Parfiýan aristokratlary öz

öýlerinde, gündelik durmuşlarynda grekleşen durmuşy alyp barypdyrlar, hat-da çagalary bilen maşgalada grekçe gürlüşmek döwrüň ýokary medeniýeti hasaplanypdyr. Sungatda-da ýerli we grek medeniýetlerinde başga-da ýene-de bir medeni täsiriň bolandygyny biz hökman göz önünde tutmalydyrys. Ol hem ýadygärlikleriň berýän maglumatlaryna görä Buddistik motiwlerdir. Margianada buddizmiň ýaýramagy netijesinde medeniýet iki döwre bölünýär.

Başlangyç döwrüne Margianada buddistik sýužetli ölçegi boýunça uly bolmadyk goňşy ýurtlardan getirilen heýkeljikleriň we relýefleriň (gabarçakly şekilleriň) ýaýramagy häsiýetlidir. Giçki döwründe bolsa buddizmiň dini ugur hökmünde din ýaýramagy bilen utgaşykly ösen buddistik sungatynyň hususy sungatyna – aýyk we özboluşly medeniýetleri bolan çarwa taýpalarynyň dünýäsiniň täsiri baradaky meseläni gozgaýar. Emma bu mesele entek öwrenilmeli meseledir.

***Parfiýan sungatynda ahal-teke atlarynyň beýany.
Türkmen-Parfiýan zenanlarynyň atçylyk sungatyndaky
orny. Ahal-teke atlarynyň dünýä ýaň salmagy.***

Arheolog W.I. Sarianidi özüniň Marguş diýen işinde Ahal-teke atlarynyň, ýagny inçe aýak, uzyn boýun görnüşli atlaryň süňkleriniň Marguşyň Goňur galasyndan, Altyndepeden tapylmagy ol atlaryň dünýä ýaýran ýeridigine arheologik tapyndylaryň esasynda güwä geçýär. Parfiýan atlary harby ýörişleriň islendik uzaklygy üçin ýaramly has soňrak Wizantiýa özlerini tanadypdyrlar we bütin dünýäde meşgurlyk gazanmaklary öz döwrüniň siwilizasion ösüşleriniň biridir. Gadymy sarmatlarda bolşy ýaly parfiýanlarda hem käbir harby söweşlerde aýal atlary-da bolupdyr. Olaryň (türkmenleriň) söweş eşikleri şu günki günlerde türkmenleriň döşüne dakýan şaý-seplerine örän meňzeşdir. Mysal üçin, türkmen

aýallarynyň bezeg şaý-sepeleriniň biri çapraz-çaňňa döşe dakylýar. Ol birnäçe tegelek şaýlardan düzülýär, iki hatar boýunça çapraz-çaňňa beýleki taýpalar sarmat, skif atly taýpalaryň aýallarynyň söweş eşikleri bilen meňzeşdirler. Söweş eşikleriniň bölekleri bilen aýal-gyzlarymyzyň beýleki şaý-sepleriniň hem meňzeşligi ylymda birnäçe gezek subut edilendir. Alymlaryň çaklamalaryna görä, Aziýanyň onda-da Merkezi Aziýanyň aýallary at münýärler, ýaý atýarlar, atdan naýzalary zyňýarlar, entek olar gyz wagtynda urşa çykyp duşman bilen söweşipdirler. Durmuşda şeýle zady, ýagny gyzlar söweşde üç sany duşmany öldürmeseler, durmuşa çykmadyrlar.

Bellenilen hudaýýolusyny (gurban) berjaý edýänçäler ärleri bilen täze ýere hem göçmändirler. Olar durmuşa çykanlaryndan soň at münmeklerini bes edýärler.

Parfiýan zenanlary tä ähliumumy harby ýörişlere zerurlyk bolaýmasa ata münmändirler. Türkmen aýallarynyň parahatçylyk wagtynda käbir ýaşlarda atyň üstünde ok atmak, naýza zyňmak, at çapmak ýaly zatlary öwrenipdirler. Parfiýan aýallary örän işjeň at çapyşyklaryna ärleri bilen, erkekler bilen deň gatnaşypdyrlar. Ýaragy örän gowy ulanypdyrlar. Ariý, Alan, Saklarda, Parfiýanlarda aýallar ýaşlykdan at münmäge öwrenişmek bilen dowamly işläp, endamyny (tenini) gatyrypdyrlar, käbir işlerde olar islendik urşujydar ýa-da ýigitden kem durmandyrlar.

Parfiýan çarwalary (aýallary) ata münenlerinde arkalarynda oý hojalygyndaky birinji derejeli: saçak, çemçe, okara, billerinde ýogyn dokma, guşaga sanjylan dürli ýaraglar bolupdyr.

Köp gatnaşyklarda tapawutlanan atly aýallary uly sylag-hormata eýe bolup, onuň ýaşuly ýa-da aksakal saýlanan wagty hem duş gelýär. Şonuň ýaly atly türkmen aýallary batyrgaý zenanlar beýleki halklarda-da bolupdyr.

Saklarda, massagetlerde, dahlar we parfiýanlarda ata çykýan aýallar barada şeýle habarlar bar, ýagny Parfiýan, Ariý zenanlary öz ärleri bilen urşuň howpuny paýlaşypdyrlar, uruşda bolan wagtlarynda gaçagaçlyklara garşy durupdyrlar, erkekleriň söweşişi ýaly yza öwrülip atyň üstünden ok atypdyrlar.

Belli Gündogary öwreniji alym, akademik G.M. Bongrad-Lewin we A. Grantowskiý dagynyň ylmy çaklamalaryna we deňeşdirmelerine görä alanlary (alan sözi) söweşe ariýler bilen bile gidenini subut edýärler. Alan-ariýan bilen manydaş sözlerdigini kesgitlediler¹. Diýmek alanlar ariýanlardyr.

Saklaryň (skifleriň), sarmatlaryň massagetleriň çarwa atly goşuny Parfiýan atly goşunynyň esasy bölegini düzüpdir. Parfian atlylary, onda-da zenan atlylary gündogaryň antik taryhynda uly abraý gazanypdyrlar. Ýokarda aýdylanlardan ugur alyp türkmenlerde ata-baba nesilden-nesle geçip gelýän “Aýal ata çykanda kyýamat bolarmyş” diýen gürrüňiň aňyrsynda düýpli çuň manyly taryhy waka ýatandyr. Haçan aýal ata çykýar, haçanda ýurduň, halkyň üstüne howp abananda, il-günüň watany duşmandan halas etmek üçin iň soňky deminde watany gorapdyrlar. Beýle taryhy waka türkmenleriň ata-babalary bolan massagetleriň, alanlaryň, ariýanlaryň we parfianlaryň atçylygy has belende göterenlerine şaýatlyk edýär.

Gadymy grek taryhçysy Ýustin parfiýanlar hakynda şeýle ýazýar: “Olar (parfiýanlar) hemme wagt atly gezýärler, uruşda-da, myhmançylyga-da, döwlet we hususy işini çözmäge-de atly gidýärler. Olar atda syýahat edýärler, duşuşýarlar, söwda edýärler”. Ammian Marselin alanlar-ariýanlar ýaşlykdan ir çagalykdan at münmegi

---

¹ Бонград О-Левин Г.М. и Грантовский. От скифов до Индии. Ворование и история древних арийцев. М., наука 1983 . стр. 169.

öwrenýärler, olar pyýada ýöremegi özlerine peslik hasaplapdyrlar. Garaşsyzlyk zamanynda hem Ahal-teke atlarynyň durmuşda tutýan orny uludyr. Şu waspy edilen Ahal-teke atlarynyň arheologik maglumatlarynyň esasynda gelip çykyşlary barada azda-kände ýatlamak köplük etmez, çünki bu waka-da türkmen taryhynda özboluşly siwilizasion ösüşleriň biridir.

Gadymy taryhy maglumatlara esaslanyp dahlaryň gadymy türkmen taýpalardygyny doly anykladylar. Has takygy gadymy dahlar öz etniki düzümleri boýunça türkmene degişligdigini tassyklaýjy maglumatlaryň esasynda doly anyklanyldy (Ärsak gelip çykyşy boýunça dah taýpalaryndandyr). Türkmenistanyň çöllük zonalarynda Uzboýda Daş asyrynyň soňky döwürlerine, mis zamanyna degişli mazar tümmeklerinden (kurganlardan) adam jesetleri bilen birlikde olaryň ýanlaryndan atlaryň esbaplary we bezeg şaýlarynyň tapylmagy gadymy türkmen halkynyň durmuşlarynda aty diňe bir hojalykda peýdalanman oňa dini nukdaý-nazardan hem çokunypdyrlar we hudaý ýoluna (gurbanlyk beripdirler) (жертвоприношение) uzyn boýly, boýuny uzyn enaýy bir obadan, adama mähirli atlar Orta Aziýanyň günorta etraplarynda ösdürilip ýetişdirilipdir. Atlar – şu günki Ahal-teke atlaryň ata-babalarydyr. Ol atlar özleriniň uzakçylygy, çydamlylygy we enaýylygy bilen tapawutlanýar. Gadym zamanlarda Ahal-teke atlaryň ýaýran ýerleri Türkmenistanyň günorta etraplarydyr, çünki bu ýerde ýokumly otlaryň bolmagy hem-de tebigatyň aýazly sowuk şemalyndan dag eteklerinde goralmagy we beýleki käbir ekologik şertler Ahal-teke atlaryň ösmegine dörän tebigy şertler hem ýardam edipdir.

Antik zamanlara degişli ýazgy çeşmelerde parfiýan atlarynyň uzakçylygy, owadanlygy boýunça dünýä sungatynda uly orun tapandyklaryny nygtaýar. Gadymy Türkmenistanyň ýerlerinde, ýagny b.e.öňki III müňýyllyklarda ýaşan jemgyýetiň durmuşynda beýleki

haýwanlar bilen birlikde bir wagtda atyň hem eldekileşdirilendigi barada arheologik tapyndylar anyk maglumat berýär. Türkmenistanyň ýerinde taryhyň iň gadymy zamanlaryna degişli arheologik ýadygärliklere arheologik tapyndylaryň arasynda gadymy atlaryň süňkleri tapylandygyny we şol at süňkleriniň bölekleyin uzynlygy boýunça (boýun süňki, aýak süňki, oňurga süňkleri) geçirilen arheologik ölçegler, şu günki Ahal-teke atlaryna çalymdaşlygyna güwä geçýär. Atlary eldekileşdirmek ilki bilen gadymy Gündogarda bolupdyr diýen pikiriň dogrudygyny arheologik maglumatlaryň esasynda tassyklamak bolar. Atlary eldekileşdirmekligiň ilkinjileriň biri bolup Türkmenistanyň çöllük etraplarynda şaýatlyk edýän arheologik tapyndylar bar. Ilkinji atlary eldekileşdirmegiň has giň ýaýran ýerleri Mesopotamiýa, Kiçi Aziýa, Müsür, Hindistan we Türkmenistandyr. Belli gündogary öwreniji alym W.I. Sarianidi Namazga IV medeni gatlagyndan, ol b.e.öňki III müňýyllygyň II ýarymyna degişli arheologik tapyndylaryň arasynda Altyndepeden 2 sany atyň şekilini aňladýan heýkeljigiň tapylmagy ekerançylyk bilen meşgul bolan toparlaryň gündelik durmuşynda atyň orny barada ýeterlik maglumatlar berýär. Şonuň ýaly-da Ulug-depeden, Gara-depeden b.e.öňki IV müňýyllyklara degişli at heýkeljikleri ýokarda agzalan Altyndepedäkä örän çalymdaş bolmagy, ýagny Ahal-teke atlary diýilip atlandyrylýan atlara meňzeşdir. Ulug-depeden, Ýassydepeden (Kaka), Altyndepeden tapylan haýwan süňkleri Ýe.Ýe. Kuzmina tarapyndan öwrenilende şol at süňklerine gatyr atlarynyň süňkleri diýen netijä gelýär. Emma biz bir zada üns bermeli. Türkmenistanda Ahal-teke atlarynyň hemmesi uzyn boýly, owadan bolman olaryň arasynda iş atlary hem bolýandygyny unutmaly däldiris.

Alym arheolog W.A. Kuftin tarapyndan Änew depeden, Ýassy depeden we Kermençi depeden tapylan at süňkleriniň bir topary inçe aýakly atlaryň toparyna we

ekerançylyk we maldarçylyk zonalarynda peýdalanylan atlardyr diýen pikiri öňe sürýärler. Ýene-de bir bellemeli zat ol hem şol at süňkleri boýunça haýsy eldekileşdirilen atyň süňki, haýsy ýabany atlaryň süňküdigini tapawutlandyrmak aňsat däl diýip belli antropolog W.I. Salkin ýazypdyr. Arheologik maglumatlaryň esasynda Türkmenistanyň ýerinde atçylyk (atyň güýjünden peýdalanmak) b.e.öňki IV müňýyllyklardan başlanypdyr. Türkmenistanyň ýerinde ilkinjileriň biri bolup aty harby bölümlerde ulanmaklyk ariý taýpasynda başlanypdyr diýip G.M. Bongrad-Lewin we Ýe.A. Grantowskiý öz ylmy işlerinde takyk kesgitleme berýärler.

Ýokrada agzalan ýazarlar ariýler öz gelip çykyşlary boýunça Türkmenistanda soň Hindistana tarap harby söweşleri gurapdyrlar. Halk rowaýatlaryndan we taryhy çeşmelerden ugur alyp biz ariýleriň Tejen derýasynyň boýlarynda ýaşan, has takygy Mäne Duşak düzlüginde ýaşapdyrlar. Ol ýerleriň geografiki atlaryndan belli bolşy ýaly Mäne Duşak aralygynda ariýalara has takygy Sariýa diýip halk arasynda bellidir. Türkmen klassik şahyrlarynda şeýle setirler bar: “Aýlanaweri Halap – Şirwan sariýa” “Sariýa – Ariýa”, “Şasenem – Garyp” dessanlaryndan, Ariýelere degişli atlar we harby arabalary arheologik tassyklaýjy materiallar esasynda b.e.öňki IV müňýyllyga degişlidir. Ýöne ariýler b.e.öňki IV müňýylykda döwlet bolupdyrmyka? Ýa-da uly taýpa birleşmelerimikä (konfederasiýa)? O.B. Witt we R.S. Lipes diýen alymlaryň çaklamalaryna görä, Merkezi Horosan ýerlerindäki gögerýän otlar, ýorunja ýaly ýokary ýokumly otlaryň gögermegi bilen düşündirilýärler, başga bir topar dag çeşmeleriniň suwy bilen düşündirýärler.

Belli Gündogary öwreniji alym I.M. Dýakonow gadymy Şumer, Akkat ýazgy çeşmelerinden ugur alyp, Aşkenazlar (parfiýanlar) we öz etniki düzümleri boýunça massagetlerden gelip çykandyr diýen taglymaty öňe sürýärler. Massagetlerde atçylyk gaty uly orna eýe

bolandyr. Gadymy dahlar we aşkenazlar, saklar öz gelip çykyşlary boýunça gadymy türkmenlerdir. Taryhy çeşmeleriniň beryän maglumatlaryna görä ýokary derejeli (hilli) owadan atlar türkmenleriň ata-babalary bolan saklar, massagetler Köpetdagiň eteginde atlary Nuşayda köpeldipdirler. Käbir häzirki zaman taryhçylary gadymy Grek we Rim taryhy çeşmelerine esaslanyp Niseýa Eýranda ýerleşen şäherdir diýýärler. Ýöne bu çaklama taryhy nukdaý-nazardan ýerliksizdir. Dogrudan hem käbir alymlar b.e.öňki V asyrdaky ýaşan Gerodotyň ýazgylaryna esaslananda beýle däl. Gerodot aýdýar: “Gadymy Midiýa Nisa diýen düzlük bar, ol ýerde owadan atlary ösdürip ýetişdirýärler” diýýär. Emma hakykatdan-da I.G. Droýzeniň tassyklamasyna esaslanyp biz Nusaýda, Midiýada, Eýranda däl-de Parfiýan Nusaýyny Günorta Türkmenistanyň ýerlerinde ýerleşen we ol ýerde owadan atlary ýetişdiripdirler. Her ýyl Eýranyň milli baýramçylygyna 20 müňden gowrak taýçanaklary alyp gidipdirler. Ahemeniler zamanynda dini baýramçylyklarynda at öldürmek (atlary gurban etmek) patyşa Kambiziň döwründen başlanýar. Patyşa Kambiz öz kakasy Kiriň mazaryna (massagetler bilen bolan söweşde wepat bolan) her aýda merhumyň ruhuna bagyş edip, gün hudaýy diýilip kabul edilen atlaryň birnäçesini öldüripdirler. Bu döwür Eýranda 200 ýyl dowam edipdir. Has takygy Isgender Zükerneýiniň Eýrany özüne tabyn edip, Kiriň mazaryny talap ýykýança bolan wakadyr. Isgender Zükerneýin Orta Aziýany özüne tabyn edende 400 sany türkmen atlaryndan ýörite goşun düzüpdir. Gadymy grek taryhçylarynyň ýazmaklaryna görä Merw özüniň diňe bir topragyň hasyllygy bilen tapawutlanman, owadan atlary bilen tapawutlanýandyr. B.e.öňki I müňýyllygyň başlarynda Parfiýan we Horezm (Köneürgenç) ýerlerinde Hytaý, Grek, Rim taryhy çeşmeleriniň berýän maglumatlaryna görä, owadan atlar ýetişdirilipdirler.

Günorta we Demirgazyk Türkmenistanda (Nusaý, Köneürgenç) Boýnyuzyn, inçe aýak, owadan atlar diňe bir ekerançylyk zonalarynda giňden ösdürülip ýetişdirmän, maldarçalyk zonalarynda hem ýetişdirilipdir. Halk arasynda ak atlara has köp üns beripdirler. Massagetlerde we Hytaýda Budda dinine bagyşlanan dini ybadathananyň adyna Baýma (akkat diýmekdir). Massagetler güne Hudaý diýip şoňa çokunypdyrlar. Olar hudaýy ganatly atyň üstünde oturan, kellesi altyn şemli, elinde ýaý dartylan ýaly ägirt päliwan hökmünde göz öňüne getiripdirler. Häzirki zaman alymlarynyň kesgitlemelerine görä, häzirki Ahal-teke, ýomut atlaryda şol massagetler, şeýle hem Dah, Parfiýa atlarynyň nesilleridir. Massagetleriň uçup barýan atly Hudaý hakdaky ynançlaryň esasynda bolsa soňra musulmançylyk döwründe Hezret Aly we onuň (uçýan) Döldül hakdaky rowaýaty döräpdir. Parfiýan atlaryna harby türgenleşikde duşmanyň haýsy tarapyndan barandygyny esgere oňaly boljakdygyny, ýagny beýikli-pesli ýerlerde söweş bolanda atlar beýikde durup, çaltlyk bilen yzyna aýlanmaly ýa-da haçanda esger yza çekilende, çapyp barýan wagty hem üstündäki esgeriň yzyna gaňrylyp, atan wagty göni çapmany, emma yzyndan howp abananda gyýalap (towşan gaçyş) gaçmany Ahalteke atlaryna öwretmek aňsat bolýan ekeni. Parfiýan patysalary Mitiridat II (1223-88) döwründe parfiýan goşunlary öz ýaraglanyşlary boýunça ýeňil ýaraglanan ýaly atyjylaryna we agyr ýaraglanan atly esgerlere bölünipdir.

Ýokarda ýatlanylýan söweş wagtynda atlaryň bitirýän peýdaly işleri barada b.e.öňki 53-nji ýylda parfiýanlar bilen rimlileriň arasyndaky Karra ýerinde bolan harby söweşde rimlileriň 30-müň esgerini gyrypdyrlar. Şol söweşde parfiýan atly goşuny özleriniň atyň üstünde dürli harby söweşleri amal etmekde ýokary tälim alanlaryny görkezipdirler. Soweşiň netijesinde 10-mü harby esgerleri Merwe (Margiana) ugradyldy. Ähli

harby söweşlerde parfiýanlylaryň Nusaý atlary alyp çykarýardy diýen pikir adamlaryň arasynda ýaýrapdyr. Atlaryň arasynda iň bir owadan görülyän ak at (gyr at) bolupdyr. Ýurtlaryň arasynda harby şertnamalar baglanyşylanda ak at bilen barypdyrlar. Ak atly türkmenlerde ak at bagt getirýär diýýärler. Gadymy saklarda, massagetler atyň eýesi wepat bolsa, onuň atyny hem bile jaýlapdyrlar. 650-nji ýylda Türkmenistan araplaryň düzümine tabyn edilende onuň ýerinden birnäçe birnäçe ýüz Nusaý atalaryny arap ýurtlaryna, soň ýewropa çykaranlarynda eýýäm “arap atlary” ady bilen tapawutlanypdyr, emma hakykatda olar Nusaý türkmen atlarydyr.

B.E.öňki IV asyrdan Geradod atlar barada ýazanda diňe Nusaý atlaryny tapawutlandyryp, olaryň owadanlygyny, ýyndamlygyny hiç bir at bilen deňeşdirip bolmajaklygyny aýdyp geçipdir. Türk alymy Faruk Sumer Antalýadaky Nusaý atlaryny Müsüre, Sirýa satanlarynda olara “arap” atlary diýip atlandyrdylar. Türkmenistanyň çäkleriniň araplaryň düzümine girmegi arap atlarynyň hiliniň gowlaşmagyna ýardam edendir. Türkmen atlary arap atlaryndan öz owadanlygy ýyndamlygy, çalasyňlyklary boýunça tapawutlanypdyrlar diýip alym S.Batu aýdyň ýazypdyr.

Türkmenlerde hem ak at beýlekilere garaňda eziz görülyändir. Sasanileriň patyşasy Hosro I Anuşirwan öz raýatlaryna aýlananda ak at bilen aýlanýan eken atyň şekili palçykdan ýasalan bullarda (möhürlerde) hem köp gabat gelinýär. Türkmen halkynyň durmuşynda atyň orny ýokarydyr. Türkmenistan özbaşdak bolansoň onuň ilkinji Prezidenti atyň şekilini türkmeniň Döwlet gerbinde ýerleşdirdi.

Beýik Serdarymyz ýone ýere her bir kârde işleyän adamlara şägirt ýetişdirmegi sarganok. Hakyky halypa öz şägirdiniň kâmil ynsan bolmagyna guwanýar. Şägirdiniň her bir üstünligi kâmillige ýeten täze başgançagy halypa üçin onuň öz zähmetine hem berilen bahadyr. Ylym bilen iş salyşýan adam üçin öz şägirdiniň üstünliklerine guwanmak has hem ýakymly ýakynda meniň öz okadan talybym, diňe bir Türkmenistanda däl, eýsem onuň çäklerinden daşarda hem meşhurlyk gazanan taryhçy Öwez Gündogdyýewiň “Aşgabat-keramatly Ärsagyň şäheri” (Ашхабад - город божественного Арсага) /Aşgabat: “Miras”, 2005, 208 s./ diýlip atlandyrylan kitabyňň çykmagy meni halypa hökmünde has hem buýsandyrdy. Ö.Gündogdyýew talyplyk ýyllaryndan başlap, ylym bilen gyzyklanyp ugrady, eýýäm onuň bir ýyllık talyp mahaly Parfiýa -türkmen şalygy bardaky ýazan ylmy nutugy talyplaryň ylmy maslahatynda I ýere mynasyp bolupdy. Tejribeli arheologlaryň ýolbaşçylygynda Ö. Gündogdyýew talyplyk ýyllarynda Nusaýda, Altyndepede, Ýylgynly depede, Artygyň golaýyndaky Akdepe galalaryndaky geçirilen arheologiýa gazuwlaryna gatnaşypdy. Meniň ylmy ýobaşçylygymda ol “Irki orta asyrlar zamanýnda Günorta Türkmenistanyň syýasy taryhy we durmuş-ykdysady ösüşi” diýen mowzukdan diplom işini gorapdy. 1990-njy ýylda Magtymguly adyndaky TDU-nyň Taryh bölümini arheologiýa hünäri boýunça tamamlan Ö.Gündogdyýewi ylmy bolan höwesini we başarnyklaryny göz önünde tutup, Türkmenistanyň Ylymlar adademiýasynyň Taryh institutyna işe ugradypdyk. Şondan bäri hem geçen 15-ýylyň dowamynda Ö.Gündogdyýew taryh ylymlarynyň kandidaty diýen alymlyk derejesini aldy, 25-sany kitaby, 1000-e golaý makalsy çap edildi. Türkmen halkynyň taryhyny milli buýsanç bilen wagyz edýän makalalary

üçin Ö. Gündogdyýw 2003-nji ýylyň Bitaraplyk aýynda “Türkmeniň Altyn asry” bäsleşiginiň ýeňijisi boldy hem-de Beýik Serdarymyzyň altyn zynjyryna mynasyp boldy.

Ö.Gündogdyýewiň “Aşgabat-keramatly Ärsagyň şäheri” atly ajaýyp kitaby ilkinji ajaýyp ylmy barlag kitabydyr. Türkmenistanyň Milli medeniýet “Miras” merkezi hem-de Türkmenistanyň Prezidentiniň ýanyndaky Türkmenistanyň Merkezi Aziýa we Gündogar halklarynyň medeni mirasy döwlet instituty tarapyndan türkmen we rus dillerinde neşir edildi. Kitabyň başynda Beýik “Miras” merkeziniň kitaplaryna ak pata berýän “Geçmişin ýaňy- geljeginiň daňy” atly sözbaşy ýerleşdirilipdir.

Ö.Gündogdyýewiň kitaby möhüm meselä – Garaşsyz, baky Bitarap Türkmenistanyň Beýik serdarymyzyň baştutanlygynda günsaýyn ösýän gözelleşýän paýtagty Aşgabat şäheriniň taryhyna bagyşlanypdyr. Kitap baý arheologiýa maglumatlarynyň, dürli dildäki ylmy kitaplaryň esasynda ýazylypdyr, elde çekilen we düşürilen suratlar bilen bezelipdir. Gutlanmaly zat – ýazaryň Aşgabadynyň ýaşynyň azyndan 2500-ýyldygy baradaky batyrgaý netijesidir hem-de onuň Aşgabadynyň adynyň söz köki manysyny täzeçe düşündirmegidir. Ö.Gündogdyýew kitabyňyň girişinde käbir dilçi taryhçy , arheolog binagärligiň taryhyny öwreniji alymlaryň (A. Poseluýewský , A.A. Maruşenko, A.A. Roslýakow, S.G. Agajanow, M. Durdyýew, R.G. Myradow, O.A. Hajyýewa) Aşgabadynyň gadymy şäherdigi hakdaky delillendirilen pikirleri aýdandygyna garamazdan , Aşgabadynyň patyşa goşunlary tarapyndan 1881-nji ýylyň Türkmenbaşy aýynda “agzybir Ashabad obasynyň golaýynda” düýbünüň tutulandygy hakdaky indi 100-ýyldan gowrak wagt bäri boýnumyza dakylp gelen resmi maglumaty ýiti tankyt astyna alýar. Bu maglumatyň Aşgabat barada çykan iň soňky neşirlerde hem gaýtalanýandygyny gynanç bilen belleýän Ö.

Gündogdyýew meseläni örän kesgitli goýýar: “**Görnüşine görä , Aşgabad gadymylygyndan marhum etjek bolunýana meňzeýär. 1881-nji ýyl – ine bar bolany! Haçana çenli 1881-nji ýylda patyşa hökümeti tarapyndan esaslandyrylan “söýgi şäheri” hakdaky ertekini diňläp gezmeli?!”** – Ýazar ýedi bapdan ybarat kitabynda Aşgabadynyň gadymylygy onuň adynyň gelip çykyşy onuň taryhynyň dürli sahypalary, paýtagtyň şu güni baradaky ençeme meselelere aýdyňlaşdyrmaga çalşypdyr.

Arheolog hökmünde meni kitabyň “Aşgabadynyň taryhynyň gadymy sahypalary”, “Türkmenler-arfiýalylaryň kowmy”, “Aşgabat–Ärsagabat” (“Aşgabat” sözünüň döreýsi hakynda), “Aşgabat–Parfiýanyň şäheri” atly ilkinji dört baby hasam özüne çekdi. Ö. Gündogdyýew arheologiýa maglumatlaryna daýanyp, Aşgabadynyň we onuň töwereginiň ösen medeniýetleriň ojagy bolandygyna üns çekipdir. Türkmen halkynyň gadymy ösen taryhynyň Nuh eýýamynyň ortalaryndan, has takygy b.e.öňki VII-VI müňýyllyklardan (Jeýtun medeniýeti) öz gözbaşyny alyp gaýdandygyna Tükmenistanyň dürli künjeginden şol sanda Beýik Serdarymyzyň ak mermere öwren Aşgabat şäherinden tapylan tapyndylar hem şaýatlyk edýär. Ýurdumyzyň Günortasyndaky neolit eýýamyna (täze daş asry) degişli ýadygärlikleriň hemmesi Aşgabatdan 20 km demirgazyk-günbatarda ýerleşen Jeýtun obasynyň ady bilen atlandyrylýar. Bu medeniýet Bütindünýä arheologik medeniýetine “Jeýtun medeniýeti” ady bilen girdi. Jeýtun ýadygärliginden b.e.öňki V müňýyllyga degişli arabynyň tapylmagy Ruhnamada ýazýan “Ilkinji araba türkmenler tarapyndan döredildi. Arba goşunyň , döwletiň köp-köp işlerini ýeňilleşdirdi” (1-56 s.) diýen sözleriň subutnamasydyr. Bu tapyndylar türkmen halkynyň taryhynyň uzaýandygyndan habar berýär.

Ýazar kitabyň I babynda Aşgabadyň töweregindäki gadymy arheologiýa ýadygärlikleri hakda maglumatlar beripdir. Alym XX asyryň ortalarynda arheologlar A.A. Maruşinka bilen W.A. Ranowym Aşgabat derýasynyň akabasyndan daş eýýamyndaky adamlaryň guraly bolan çakmak daşyndan ýasalan nukleusy tapandyklaryny, A.A. Maruşinkonyň barlag işlerini geçirenden soň Aşgabadyň ilki durmuş adamlarynyň ýaşan gadymy obasynyň ýerleşen ýerinde bina edilendigi barada netijä gelendigini ýazýar. Taryhçy alym arheologlar tarapyndan aşgabadyň galalaryndan we harabaçylyklaryndan tapylan tapyndylaryň senesi bardaky subutnamalara salgylanmak bilen: “ ... arheologlar tarapyndan tassyklanany bir maglumaty gaýtalap bileris. – Türkmenistanyň paýtagtynyň ýaşy 2500-den az däl! “ diýip ýazýar. Men hem Ö.Gündogdyýewiň “Aşgabat – keramatly Ärsagyň şäheri” kitabynda Aşgabat şäherine berilýän 2500-ýyly onuň hakyky ýaşydyr. Çünki bu sene arheologiýa tapyndylarynyň esasynda doly tassyklanany senedir diýip tassyklaýar. Ýazaryň aýdan pikirleriniň üstüne Aşgabatdan tapylan birnäçe tapyndylaryň has gadymylygy hakdaky birnäçe mysallary hem goşmak isleýärim. Meselem geçen asyryň 60-njy ýyllarynda arheologlar A.A.Maruşinko, A.F.Ganýalin, J.Durdyýew, S.A.Ýerşow we beýlekiler Aşgabadyň merkezinde ýerleşen Çopanata galasyndan b.e.öňki III asyrlarda gyzgalaňly ýaşaýyşyň bolandygyna güwä geçdiler. 1961-1962-nji ýyllarda şäheriň häzirki 6-njy kiçi etrapçasynyň golaýyndan has takygy Lukmançylyk anyklaýyş merkeziniň ýanyndaky köprüsinn aşagynda ylymda “Želýonaýa gorka” diýilip atlandyrylýan ýaşyl depede T.Hojanyýazowyň ýolbaşçylygynda geçirilen arheologiýa gazuwlaryň netijesinde bu ýerden Parfiýa-Türkmen şalygyna degişli teňňeleriň hazynasynyň tapylmagy hem Aşgabat şäheriniň gadymylygyna ýene bir subutnama boldy. Bu tapyndy barada 1962-nji ýylda “Wokrug sweta

“ žurnalynda çap edilen makalada “Aşgabadýň arheologlary Aşgabat şäheriniň 2000-ýyllyk ýaşyny kesgitlediler” diýip habar berilipdi. 1962-nji ýylda Aşgabat şäheriniň Günbatar çäklerinde Saparmyrat Nyýazow adyndaky Türkmen Oba Hojalyk uniwersitetiniň günbatar tarapynda gurulan trolleýbuslar parkynyň ýerinde A.A.Maruşinko bilen şu makalanyň ýazary parfiýa zamanyna degişli birnäçe küze gap-gaçlaryny tapdylar.

Professor Ö.Gündogdyýewiň öz kitabynda türkmenleriň ata-babalarynyň biri hasaplanýan parfiýalylara bagyşlap, “Türkmenler-parfiýalylaryň kowmy” diýen baby ýazmagy guwanyryjy zat. Çünki gündogarşynas alymlar I. M. Dýakonow, W.A.Liwşis, M.Ýe.Masson, G.A.Koşelenko we beýlekiler öz işlerinde “Awetada” Nusaý welaýaty we onuň töweregi barada agzalaryndygyny nygtaýarlar. Parfiýalylar gadymy dünýäniň iň uly iki sany imperýasy - Hytaý we Rim bilen bäsleşip bilen uly döwleti esaslandyrypdyrlar. Beýik Serdarymyz özüniň Mukaddes Ruhnamasynda bu barada şeýle ýazýar: **“Türkmen taryhynda Beyik Parfiýa döwletini gurup, rimliler bilen darkaş guran Ärsak şa öz döwründe ylahy Ärsak şa adyny göteripdir”** (1-43.s.).

Aşgabadýň eteginde ýerleşen Köne Nusaý galasy Parfiýa şalarynyň merkezi galasy bolupdyr. 15 gektara golaý meýdany tutýan bu galada giň dawara zallary, ybadathana gulluk otaglary, uly köşk ýerleşipdir. Bu galanyň gurluşygy b.e.öňki 172, 138-nji ýyllar aralygynda bina edilipdir. Köne Nusaý galasyndaky Tegelek ybadathana Parfiýanyň tüýs öz ýerli türkmen nusgasydyr. Bu ybadathananyň daşky görnüşi türkmen-gara öýüniň gurluşyny ýa-da salýandyr. Geçen asryň dowamynda Köne Nusaý galasy arheologiya taýdan düýpli öwrenildi. Tapydan tapyndylar, gurluşyk desgalarynyň yzlary Parfiýa sungatynyň ajaýyp nusgalary şol wagta çenli ylymda dowam edip gelen Parfiýa

medeniýetine kem baha garan, ony ýerli däl-de gelmişek sungat hökmünde düşündiren ylmy garaýyşlary puja çykardy. Taryhçy Ö. Gündogdyýew hem öz kitabynda parfiýa–türkmen şalygynyň türkmen taryhyndaky ähmiýeti barada giňişleýin durup geçipdir.

Ö.Gündogdyýewiň Äşgabadynyň adynyň parfiýa şasy Ärsagyň adyndan gelip çykandygy baradaky öz pikirem gyzyklydyr. Alym orta asyr çeşmelerinde parfiýalylara Aşkanylar, nesilşalygyň başynda duran Ärsag I bolsa Aşk I diýilip atlandyrylandygyny belleýär. Alym: “Biz “Asaag şäheriniň” öz adyny Ärsag I adyndan alandygyna ynanýarys. Sebäbi ol Parfiýanyň paýtagty Nusaýa göçüp barmagyndan ö hut şu şäherde tagta çykypdy ahyry. Grek dilindäki “Asaag” sözi ýoýlup, gündogarça “aşg” diýilip atlandyrylypdyr. Şeýlelik bilen, “Aşg şäheri” “Aşgabat” diýmegi aňladýar. Biz bu ýerde Türkmenistanyň paýtagty Aşgabadynyň ýagny b.e.öňki VI-V asyrlarda dörän şäheriň adynyň iň irki taryhy çeşmelerde ýatlanyp geçilişiniň (b.e.öňki II asyr) şaýady bolýarys” diýip ýazýar. (35-37. S.)

“Aşgabat-Parfiýanyň şäheri” diýen IV babynda Aşgabadynyň töwereklerindäki arheologiýa ýadygärliklerine häsýetnama berilipdir. Köne Nusaý galasyndan tapylan toýun bölekleriniň ýüzüne ýazylan 2500- sany resminamalar parfiýalylaryň hojalygynda üzümçüligiň giň gerime eýe bolandygyna şaýatlyk edýär. Ýazar öz kitabynda diňe Aşgabadynyň çäginde häzire çenli ýüze çykarylan Parfiýa zamanasyna degişli 20 sany arheologiýa ýadygärliginiň käbiri hakda gyzykly maglumatlary getiripdir. Taryhçy alym Ö.Gündogdyýew Aşgabadynyň parfiýa zamanasynda kuwwatly berkitma bolandygyny ýazýar.

Professor Ö. Gündogdyýewiň “Aşgabat – keramatly Ärsagyň şäheri “atly kitabynda ak mermerli paýtagtymyzyň gadymylygyny azyndan 2500-ýyl bermegi, onuň adynyň keramatly Ärsagyň tagta çykan

şäheriniň ady bilen baglydygy baradaky netijesi biziň milli taryhymyz üçin uly ylmy açysdyr, goý gujurly taryhçy Ö. Gündogdyýew özüniň irginsiz gözlegleriniň netijesinde dünýä injek indiki kämil kitaplary bilen türkmen taryhynyň muşdaklaryny yzygyderli begendirip dursun!

4 bölüm

Türkmenistan Beýik ýüpek ýolunda.

**Beýik ýüpek ýoly. Ýüpegiň ilkinji Watany.
Rowaýatlar we taryhy hakykat. Ýüpek ýolunyň
Merkezi Aziýanyň halklarynyň syýasy-ykdysady
durmuşyndaky orny. Ýüpek ýoly medeniýet we din.**

Türkmenistan Gündogar (Hytaý) bilen Günbataryň (Wizantiýa) aralygyndaky medeni ösüşleriň köprüsidir. Günorta Turkmenistanyň ýerinde irki Gorkut ata zamanynyň sungatynyň ýaýraýşy we onuň ösüş ýollary Gäwür gala, Erk gala, Gyryk depe, uly Kişman, Jyn depe galalaryndan tapylan arheologiki tapyndylaryň mysallarynda. Arhitektura ymaratlary. Nagymgala, Gyzgala, Durnaly, Çilburç, Harabaköşk, Göbekli. Irki orta asyr sungatynyň ösmeginde heýkeltaraşlygyň, jesetgaplygyň (assuariýanyň), ownuk plastikanyň tutan orny. Irki orta asyrda Günorta Türkmenistanyň ýerinde şekillendiriş sungatynyň ösüşine Beýik ýüpek ýolunyň täsiri. Gadymy Merw Beýik ýüpek ýolunda.

Adamzat jemgyýeti peýda bolaly bäri, onuň ösüş prosesi hiç wagt aragatnaşyksyz bolmandyr. Adamlaryň urug obşinalarynyň, taýpalaryň, ýurtlaryň, halklaryň we olary territorial, ykdysady we syýasy taýdan birleşdiren ýurtlaryň arasynda hemişe aragatnaşyk bolupdyr we aragatnaşyklar sebäpli ýollar peýda bolupdyr. Biz gadymy döwür taryhymyza nazar aýlasak, adamzat jemgyýetiniň бүрүнч заманыndan başlap, käbir ýurtlarda ondan hem ep-

esli ozal aragatnaşygyň peýda bolandygyny bilýäris. Olaryň peýda bolmagyna taýpalaryň, halklaryň we döwletleriň arasyndaky gatnaşyklardan gelip çykýan ykdysady, etnik, syýasy we medeni islegler sebäp bolupdyr. Taryhda b.e. öňki VI-IV asyrlarda Eýran Ahemenitleriniň soltanlygy döwründe onuň çäklerinden “şa ýolunyň” geçendigini bilýäris. Emma ondan hem ozal Ýakyn we Orta Gündogarda Badahşan lazuritine bolan isleg “Lazurit ýolunyň” peýda bolmagyna getiripdir. Badahşanyň lazuriti Mesopotamiýa we Müsür patyşalarynyň köşklerini, ybadathanalaryny bezäpdir, gelin-gyzlar üçin dürli şaý-sepleri ýasamakda giňden peýdalanylypdyr. Şeýle Gadymy ýollardan biri Günbatar bilen Gündogary birnäçe münýyllyklaryň dowamynda biri-birine baglaşdyryp gelen Ýüpek ýoludyr. Bu ýol arkaly Gündogardan (Hytaýdan) Günbatara (Wizantiýa) äkidilen söwda harytlary, esasan Hytaý ýüpegi bolsa-da, bu ýol ylma diňe XIX asyryň 70-nji ýyllarynda nemes alymy K.Rihtofen tarapyndan “Ýüpek ýoly” diýlip atlandyryldy. Netijede şu söwda ýolunyň kerwen ýolunyň düýp mazmunyny düzen ýüpek – Nähili? Nirede? Haçan? peýda boldy diýen soraga jogap bermek üçin soňky ýyllarda geçirilen arheologiki işlere daýanmaly.

Ýüpegiň ilkinji watany

Ylymda ýüpegiň watany diýip Hytaý hasaplanýar. Emma bu meselede alymlaryň arasynda jedeller ýüze çykdy. Meselem, Hindi alymy Mukerji, Hindistanda ýüpegiň haçan peýda bolanlygy barada ynandyryjy maglumat berip bilme-de, ol ýüpek Hytaýda peýda bolup beýleki ýerlere ýaýrapdyr diýen pikire garşy çykýar. Ol Hindistanyň daglyk etraplarynda ýabany ýüpek gurçugynyň tut agaçlarynda pile saraýyşlary barada habar berýär.

Hytaýda ýüpek we ýüpekçilik hakynda rowaýatlar köp. Käbir rowaýatlara görä, Hytaýda

ýüpekçilik b.e.öňki III müňýyllykda peýda bolupdyr. Hytaý imperatory Çin Çong ýüpek we ýüpek gurçugy, tut plantasiýalaryny giňeltmek barada aýratyn döwlet tarapyndan alada edilmegini ýola goýupdyr. Başga bir maglumatlara görä, b.e. öňki 2698-nji ýylda, beýleki bir çeşmä görä 2600-nji ýylda Hytaý hökümdary Si Lind Çi bagda tut agaçlarynyň saýasynda çay içip otyrka onuň kasesine ýokardan pile düşüp, gyzgyn çayda ýumşap onuň süýümleri belli bolupdyr. Umuman Hytaý halky pile kelebini almagyň usulyny beýleki halklara garanynda has irräk bilen halklaryň biri bolmaly. Ýüpegiň watanynyň Hytaýdygy hakyndaky maglumatyň hakykata ýakyndygy arheologiki tapyndylaryň esasynda tassyklandy. Pekin uniwersitetiniň professory Şan Ýuz In dinsatiýasyna degişli şäherlerde arheologiki gazuw-barlag işleri netijesinde tapylan pyşdyl (pyşbaga) gapaklaryna çyzylan iýeroglifler ýazylan tapyndylar öwrenildi. Netijede şol tapyndylarda “ýüpek”, “tut agajy” ýaly sözleriň ýazylandygyny anykladylar. Hytaý ýyl ýazgylarynyň birinde Fu Gi atly hünärmendiň b.e.öňki 3400-nji ýylda saz gurallaryny ýasap, onuň tarlaryny ýüpekden edenligi hakynda hem maglumat bar. Ýabany ýüpek gurçugy häzire çenli Hytaýyň Şandun we Hanan welaýatlarynda duş gelýär. Hytaý daýhanlary tut agaçlaryndan her ýyl ýabany gurçuklaryň pilelerini ýygnap (ýygyp) alyp özleri üçin egin-eşik tikipdirler. Ýabany ýüpek gurçugynyň pilelerinden taýarlanan ýüpegiň hili, eldekileşdirilen gurçugyň pilesiniň hilinden berk we çydamly bolupdyr. Hytaýda ýüpekçiligiň has giň ýaýran ýeri Şandun welaýatydyr. Gadymy Hytaýda Sian şäherinden günbatarda ýerleşen Şan Si welaýaty ýüpek ýolunyň başlanýan ýeri hasaplanýar. Grek ýazarlarynyň berýän maglumatlaryna görä, Hytaý ýüpegi demirgazyk Gara deňiz kenarlarynda we Ýakyn Gündogar ýurtlarynda b.e. öňki V asyrdan peýda bolupdyr. Arhiologiki gazuw barlag işleri netijesinde ýüpekçilik Orta Aziýanyň Günorta

welaýatlarynda бүрүнç заманында (b.e.öňki II müňýyllykda) hem bolupdyr. “Ýüpek ýoly” Hytaýyň gadymy merkezi Siandan başlanyp Dunhuana gelýär. Dunhuanda ol ikä bölünýär. Ýüpek ýolunyň günorta-günbatar şahasy Takla-Makan çöli arkaly Hotana, ondan Ýarkende gelip Pamir dagynyň jülgeleri bilen Baktriýa gelýär. Balhda bolsa ýol üç şaha: onuň günbatar şahasy Merwe, günorta şahasy Hindistana, demirgazyk şahasy bolsa Termeziň üsti bilen Samarkanda tarap gidipdir. Samarkantdan günbatara Buhara, ondan Warahşa arkaly Faraba, ondan hem Amula barypdyr. Amuldan Merwe we Amyderýanyň ugry bilen Ürgenç tarapa gidipdir. Arheologiki materiallaryň esasynda Merwde şol zamanlarda halkyň ynanan dinleriniň biri otparazlar we budda dinleri bolupdyr. Gadymy ýüpek ýoly Merwe çenli köp şäherleri geçip, ýagny “Lazurit ýolunyň”, “şa ýolunyň” üsti bilen Merwden günbatara tarap uly kerwen ýoly Hytaý, Hindistan, Orta we ýakyn gündogary hatda Orta ýer deňiziniň kenarlary bilen birikdiripdir. Taryhy ýazuw çeşmelerinde we arheologiki tapyndylara esaslanyp, Merwden günbatara tarap gidýän Ýüpek ýoly Parfiýa döwletiniň Nusaý şäheri arkaly Eýranyň Hemedan şäherlerine baryp ýetipdir we olardan geçip Mesopotamiýanyň Ktesifon we Bagdat şäherlerine barypdyr. Ondan Dažla (Tigr) derýasynyň sag kenary boýunça demirgazyga gidip Antiohiýa (Antoniýa) arkaly Damaska, ondan Tir we Nuddus şäherleri arkaly Müsüre geçipdir. Merwden çykan kerwen demirgazyk Kaspi boýunça demirgazyk Kawkaza, soňra Garadeňiziň demirgazygyndan Konstantinopolo baryp, Bosfor we Dardenal arkaly Orta ýer deňizine geçip, Wizantiýanyň şäherlerine barypdyr. Hytaý imperatory ýüpek ýoly arkaly günbatardaky döwletler bilen söwda we diplomatiki gatnaşyklary edipdir. Olar öz ilçilerini uly sowgat bilen Orta Aziýa, Eýrana, Mesipotamiýa we Kiçi Aziýa döwletlerine iberipdirler. Meselem Hytaý syýahatçysy

Gan In 97-nji ýylda Pars aýlagyna çenli barypdyr. Makidoniýaly Maý Tisian bolsa, 100-nji ýylda Lançmoda çenli baryp ýetipdir. Emma, Orta Aziýalylylar hem-de Eýranlylar hiç-haçan Hytaý bilen Wizantiýa ýa-da Hytaý bilen Ýakyn Gündogar döwletleriniň arasynda gös-göni söwda gatnaşyklarynyň bolmagyna razy bolamndyrlar. Çünki bu hereketiň “aňyrsynda” iňňan uly ykdysady syýasat ýatyrdy. Aýratyn-da III asyrdan başlap Eýranyň we Orta Aziýanyň arasynda ýüpek ýoly ugrundaky göreş ýa almaly ýa-da ölmeli diýen pikirde bolupdyr. Bu barada Eýran bilen Parfiýanyň arasynda uly göreş gidipdir. Orta Aziýa arkaly Hytaýdan günbatara gidýän söwda kerwen ýollary hemişe Sogdlaryň elinde bolupdyr. Sogd döwletleri özleriniň bu ýoldaky agalygyny saklap galmak üçin, gündogar Türküstanda, Ýedisuwda (semireçiýe) Altaýdan tä Ýeniseýiň kenarlaryna çenli bolan ýerlerde, demirgazyk Hytaýyň Şansi welaýatynda, Dunhuan ýaly şäherleriň birnäçesinde öz kerwensaraýlaryny we obalaryny gurupdyrlar. Meselem, Hytaýyň Dunhuan şäherinde III-IV asyrlarda mün hojalykdan ybarat Orta Aziýaly obalary bolupdyr. Akademik A.P. Okladnikow Lena derýasynyň kenarlarynda VII-VIII asyrlara degişli Orta Aziýalylylaryň gonamçylygyny tapyp öwrendi (antropologiýasy boýunça türki halklar bolmaly) Sogdlar IV-V asyrlarda emele gelen we Turfandan demirgazyk Mangoliýa gidýän uýgur ýolundan hem VIII asyrlarda rowaçlanan we Gündogar Türkstandan Jungariýa arkaly Hakasiýa baryp ýeten Gyrgyz ýolundan hem peýdalanyndyrlar. Gadymy döwürde Hotanda Altaýyň üsti bilen Sibire, ondan Lenanyň kenarlaryna baran Nefrit ýoly Hytaý ýüpeginiň Sibir ülkelerine hem baryp ýetendigini görkezýär. Emma bu ýollaryň arasynda Dunhuandan demirgazyk-günbatara giden ýüpek ýoly aýratyn ähmiýete eýe bolup, bu ýoluň doly beýany Hytaýyň Han dinastiýasynyň imperatory U-di tarapyndan gündogar Türküstan hunlaryna garşy soýuz gözläp, Kanguýa

iberilen Hytaý ilçisi we syýahatçysy, köşk ofiseriniň üsti bilen mälim boldy. Oňa çenli Hytaý günbatar Meridional ýoldan diňe Hotan nefritini almak üçin peýdalanylýardy. Hotan nefridi Hytaýyň merkezi welaýatlaryna b.e.öňki II müňýyllykda gelip başlapdyr. Nefrit söwdasynda ýue-çji taýpalarynyň soýuzy aralykçy bolup durýardy. Han dinastiýasy döwründe ine, şu nefrit ýoly arkaly gündogar Türküstana köp ýüpek matalar baryp başlady. Hytaý üçin bu ýoly ele almak ykdysady taýdan zerurdy. Demirgazyk-günbatar ýüpek ýoly diňe bir ykdysady ähmiýete eýe bolman, belki ol dini, medeni mirasyň gazananlaryny ýatladýan döwletleriň arasyndaky diplomatik gatnaşyklary üpjün edýän ýol bolup durýardy. Meselem, Hindistanyň budda dininiň ýol bilen Hytaýa Orta Aziýa arkaly gelipdir. IV-VIII asyrlarda Hytaýyň daşky dünýä bilen söwda gatnaşyklary giňelýär. Şu zamanda Hytaýda buddizm giňden ýaýraýar. Orta Aziýanyň maddy we ruhy gymmatlyklary giň gerimde Hytaýa barýar. Hytaýda irki feodalçylyk döwürde ýüpekçilik şeýle bir ösdi, Hytaý imperatortlary türk atlylaryna ýüpek parçalaryndan natural görnüşde aýlyk beripdir. Soň şol parçalar Sogdyň üsti bilen Orta Aziýa ýaýrapdyrlar. Ýüpek ýoly söwdasynda atlar aýratyn ähmiýete eýe bolupdyr. Atyň bahasy-da edil ýüpegiň bahasy ýaly gaty gymmat bolupdyr. Ýüpek ýolunda Orta Aziýa günbatar bilen gündogaryň arasynda aralykçy ýoluny oýnady. Netijede Orta Aziýada migrasiýa prosessi güýçlenip, türk etnik elementleriniň uly-uly toparlary peýda boldy we olaryň Orta Aziýanyň içki etraplaryna Merwe, Horezme aralaşmagy çaltlaşdy. Ýerli Eýran diller toparynyň dünýäsinde türk dilli halklaryň sany köelip, X-XI türk diliniň täsiri güýçlendi. III asyrdan başlap ýüpekçiligiň merkezi demirgazyk-günbatara-gündogar Türkmenistana geçdi. Ondan Fergana jülgesine, Sogda (Samarkant), Eýrana we Wizantiýa ýaýrady.

Günorta Türkmenistanyň çäklerinde II müňýyllygyň ahyry I müňýyllygyň başlarynda

ozalkylardan tapawutly döwür bolýar. Ýogsa-da hut şu döwürde, ähli Orta Aziýada bolşy ýaly, bu ýerde-de demir önümçiligi giňden ýaýrap başlaýar. Arheologik materiallardan görnüşine görä, bu döwür Günorta Türkmenistanda ilkidurmuş obşına gurluşynyň dargap, irki synpy jemgyýetiň güýjän wagty bolýar. Bu döwürde Günorta Türkmenistanda iki sany medeni oblastlaryň bolandygyny we olarda taryhy oşuşleriň nähiliräk ýagdaýlarda bolup geçenligini tapyndylaryň derňewi görkezdi. Şol medeni oblastlaryň biri günorta-günbatar Türkmenistan ýa-da gadymy Dehistan bolan bolsa, beýlekisi dag eteklerdäki zolak we Murgabyň aşaky akymlyry bolýar.

Ilatyň merkezi berkitmeleri bolan uly oturymly ýerleriniň galyndylary gadymy Dehistany häsiýetlendirip, onuň wagty b.e. ö. II münýyllygyň ahylrlary, I münýyllygyň hem birinji üç bölegidir. Gadymy Dehistan medeniýetiniň ýaşan döwürleri Missirian düzlüginin günorta bölegi Etrek derýasyndan alnyp gaýdylýan kanallar bilen suwarylypdyr. Uzynlygy 50-60 km. bolan şol kanallaryň galyndylary Yzzatguly we Madawdepe diýlen ýerlerden tapyldy. Bu döwür suwarymly ýerleriň giden bir toplumlarynyň açylan döwri bolupdyr. Bürünçden we daşdan edilen ýaraglar we enjam-esbaplar ulanyşda bolupdyr, ýöne oturymly ýerlerde erginler (krisa we şlak) görnüşinde demir galyndylary hem duş gelýär. Öz medeni keşbi boýunça Günorta Türkmenistanyň bu ýerleri golaýda ýerleşýän Eýran ýerleriniň günortalaryndaky medeniýete ýakyndyr.

Bu döwürde Türkmenistanyň günorta-gündogar ýerlerinde medeniýet ep-esli tapawutlanypdyr. Ýerleşýän ýerleri boýunça bu topar ýadygärlikleri ikä bölünýär. Dag etek zolagyň ýadygärlikleri şolaryň birini düzýändir. Munda oturymly ýerleriň in ulusy Ýelkendepe bolup, ol, megerem, Namazgadepedäki durmuş pese gaçansoň, bu ýerlerde merkez bolmak wezipesini ýerine ýetirendir.

Biziň zamanamyzdan ozalky I müňýyllygyň başynda bu ýerleri Demirgazyk Parfiýa ýa-da terjime edilişi ýaly “Etek” diýip atlandyrmak bolardy.

Ikinji territorial topary Murgabyň aşaky akymlaryndaky ýadygärlikler düzýärler. Bu ýerler Margiana diýen at bilen bellidir.¹ Gadymy Margiananyň paýtagty hökmünde ozal tanalýan Ýazdepe, soň Goňur bu ýerdäki oturymly ýerleriň galyndylaryndan iň ulusydyr. Depäniň merkezinde içki gala ýerleşip, onuň düýbi hökmünde hem çig kerpiçlerden salnan kuwwatly platforma hyzmat edipdir. Gurallar we ýaraglar entäk бүрүнçден we daşdan ýasalýar ekeni. Keramikanyň şekilleri bolsa, oturymly ekerançylyk ilatly oazisleriň düzümine sähraýy tireleriň gelip goşulmak mümkinçilikleri bilen düşündirilýän bolsa gerek.

Gelip çykyşlarynyň aýry-aýrylygyna garamazdan, gadymy Dehistan medeniýetinde we Ýazdepe 1 tipli depeler toplumynda hojalygy we jemgyýeti ösdürmekligiň umumy kanunalaýklaryna şaýatlyk edýän birnäçe alamatlar bar. Arheologik materiallardan çen tutsaň, şol alamatlar bolup, demiriň peýda bolmagy, uly şumeli ýaplaryň (kanallaryň) geçirilmegi we uly oturymly ýerlerde merkezi berkitmeleriň ýa-da sitadelleriň (merkezi galanyň) barlygy ýaly zatlar hyzmat edýärler. Demiriň ulanylyşa girizilmegi, öndüriji güýçleriň geljekki ösüşlerine hemaýat beripdir. Ol bolsa, Missirian düzlükleriniň giňişliklerinde we Murgabyň deltalarynda kanallar geçirmezden hem-de uly suwaryş toplumlaryny döretmezden mümkin bolmandyr.

---

¹ Masson W.M. Irki synpy jemgyýetiň bosagasynda. B.e.ö. I müňýyllygyň birinji üç böleginde Orta Aziýanyň günorta oazisleri. Orta Aziýa daş we бүрүнç дөwürlerinde, Moskwa-Leningrad, 1966, s180-182

Biziň zamanamyzdan ozalky I müňýyllygyň başynda Murgabyň aşaky akymlarynda iki sany täze hem uly oazisler emele gelýär. Muňa hersiniň uzynlygy onlarça km. bolan iki sany magistral kanalyň derýa akymyndan çykarylmagy sebäp bolýar. Geljekki ösüşler üçin Ýazdepede we Ýelkendepede agzalan sitadelleriň döreýiş faktlary, şeýle-de beýleki uly oturymly ýerleriň bolmagy hem az ähmiýetli däldir. Sitadelleriň peýda bolmagy- bu ilkidurmuş jemgyýet gurluşynyň aýrylyp, irki synpy jemgyýetiň hem gurulmagynyň aýdyň subutnamasydyr. Soňky jemgyýetde eýýäm gullaryň birnäçe kategoriýasy bolupdyr. Awestanyň teksti bilen tanyşanynda, otparazlaryň dini tekstleriniň ýygynyndysyny okanynda, muňa göz ýetirmek bolýar. Awestanyň maglumatlaryna görä, welaýatlaryň başynda (eýýäm) häkimler durupdyr, olarda eýýäm Günorta Türkmenistanyň ýerleri – Girkaniýa, Parfiýa we Margiana ýaly ýerler agzalýar.¹

Biziň zamanamyzdan ozalky I müňýyllygyň birinji ýarymynda Günorta Türkmenistanda demir ýaýrap başlapdyr. Bu ýerde eýýäm b.e.ö. VI-IV asyrlarda demir hojalyga doly aralaşypdyr. B.e.ö. I müňýyllygyň başynda demiriň peýda bolmagy, Günorta Türkmenistan bilen Eýranyň arasynda dowam edip gelýän alyş-çalyş we söwda aragatnaşyklary bilen baglydyr. Ýazdepe I-den tapylan orak şu aýdylanlara şaýatlyk edýär. Köpetdagiň dag etek zolaklarynda ýatan Orta Aziýanyň sähra ýerleri bilen giň gatnaşyklaryň soňam dowam edenligine sübhelenmese bolar. Muňa oturymly ekerançylyk ýerlerinde ýasalan köpsanly andron medeniýeti görnüşli we beýleki keramika boýunça baha bermek bolar.¹

Biziň zamanamyzdan öňki VII asyrdan Günorta Türkmenistanyň ýerleri Midiýa döwletiniň täsiri ýetýän

---

¹ Masson W.M. Murgap deltasyndaky giçki bürünç we irki demir döwrüniň oturymly ýerleri. KSIIMK, 64 1956

¹ История таджикского народа. Том 1 Москва 1963 С137

çäklerde, b.e.öňki VI asyryň ortasynda bolsa Orta Aziýa welaýatlary bolan Parfiýa, Girkaniýa, Margiana, Sogdiana we Horezm Ahemenidler döwletiniň gol astyna düşüp, onuň welaýatlaryna öwrülýärler. Günorta Türkmenistan welaýatlarynyň Ahemenidler döwletiniň düzümine girmeginiň olarda söwda ugurlarynyň ösmegine ýardam edenligine hem-de ilkinji teňneleriň peýda bolmagy bilen olarda pul dolanşygynyň başlanmagyna şübhelenmese bolar. Şu döwre çenli zähmetiň üçünji bölünşiği doly amala aşyp, söwda senetçilikden aýrylan bolmaly, şeýdibem, eýýäm önümçilik bilen däl-de, haryt alyş-çalyş bilen, ýagny söwdagärlik bilen iş salyşýan synp – täjirler synpy dörän bolmaly. Alymlaryň pikirine görä, şu synp bilen bilelikde metal pullar, zikgelenen teňneler bolýar. Şu-da önümçilik bilen iş salyşmaýan synpyň öndürijiniň we onuň önüminiň üstünden agalyk etmek serişdesine öwrülýär. Gadymy çeşmeler eýýäm şu döwürde täjirleriň bolanlygy hakda habar berýärler. Bu döwrüň söwdasy hakda bolsa, bir baktriýaly täjiriň Ahemenidler döwletiniň paýtagtlaryndan birine gelişi hakda habat berilipdir diýäýmeseň, çeşmelerde maglumatlar juda az. Şeýle hem başga maglumatlarda Ahemenidler döwletinde söwdanyň gowy guramaçylykly alnyp barlyşy hakda aýdylýar.

Merkezi hökümetiň durnukly doly hökmürowan ýagdaýlarynda söwa işleriniň guralyşyna uly üns berenligi ahemenidler döwletiniň häsiýetli aýratynlygydyr. Bu babatda giden bir söwda ýollarynyň gurnalanlygyny, olaryň bolsa gyssagly aragatnaşyk kanallary bolup hem hyzmat edendigi aýratyn nygtamaga mynasypdyr. Ol Gerodotyň “Kiçi Aziýadaky Sarddan ahemenidleriniň Suzdaky rezidensiýasyna çenli “şa ýollary” diýen ýazgylardan örän meşhurdyr. Bu ýoluň бүтін dowamynda “... şa duralgalary we gowy gurnalan düşelgeler bolup, ähli ýol howpsyz ýurtdan we ilatly ýerleriň üstünden geçýär”. Şu ýollarda düzgün-tertup saklamagyň aýratyn jogapkärçiligi ýerli welaýat häkimleriniň we satraplarynyň

(zalym hökümdarlarynyň) gerdenine düşüpdür. Olar ýollaryň howpsyzlygyna gözegçilik edip, syýahatçylara ýa-da täjirlere howp salýan garakçylara zabun temmi bermäge borçly bolupdyrlar.

Şuzdaky şa ýoly ägirt döwleti kesip geçýän belli ýollaryň diňe birisi bolupdyr. Şular ýaly ýoluň mümkin Günorta Türkmenistanyň üstünden geçip, Baktriýa we Hindistana gidýäni barada-da maglumatlar bardyr. Onuň ugrunyň Isidor Harakskynyň ýol kitabynda görkezilen parfiýan döwriüniň marşrutyna gabat gelýän bolmagy-da ähtimaldyr. Ýazdepe oturymly ýerlerinden tapylan demir önümleriniň hazynasy şu ýollar boýunça harytlaryň hereketiniň subutnamasy bolmagy-da mümkindir. Ahemenidler döwletiniň has gündogardaky welaýatlary üçin söwda harytlarynyň hatarynda, hindi çeşmeleri demir ýaraglary, toýun gap-gaçlary, enjamlary, dürli bezeg esbaplaryny hem atlandyrylýar.¹ Ýerli şäher merkezleri bilen töwerekdäki oturymly ýerleriň arasynda söwdanyň bolanlygy hakdyr. Bu hakda Margianada açylan uly küýzegärlik merkeziniň derňewlerine salgylanyp aýtmak bolar.²

Bu küýzegärlik merkeziniň önümleri diňe bir oturymly ýerlerde däl, eýsem töwerekdäki oazislereň çetiräklerindäki çarwalaryň arasynda hem ýerlenipdir. Küýzgeräçilik senagytynyň ösmeginiň we uly merkezleriň döremeginiň özi söwdanyň ösmegi bilen baglydyr.

Söwda işlerine sähra ilaty hem örän işjeň gatnaşypdyr.

Söwdanyň ösmegi öz ýany bilen pul dolanşygynyň ösmegine-de alyp barýar. Muny Dariý I (522-486 aa. b.e.ö) pul reformasynda görmek bolýar.

---

¹ Turaýew B.A. Gadymy Gündogaryň taryhy, tom II, Leningrad, 1963 s 140

² Массон В.М. Древнеземледельческая культура Маргианы. С40-41.

Mundan ozal birnäçe derňewçileriň pikirine görä, teňňe diýlen zat alsa-da zikgelenmändir. Gerodotyň habar bermegine görä: “Dariý teňňeleriň zikgelenmegi üçin mümkin boldugyça iň arassa altyny eretmeli diýip höküm edipdir.”¹

Ahemenid döwletiniň öz ýerlerinden ahemenid teňňeleri, aýratyn hem kümüş teňňeler, köp tapylýar, Orta Aziýanyň çäklerinden bolsa olar örän seýrek duş gelyär. Atamyrat etrabyň çäklerinde darikleriň tapylyşygy hakda maglumat bar. Mälim bolşuna görä, ahemenid zikgeleri bilen bir hatarda pul dolaşygyna Ortaýer deňzi tarapdan söwda arkaly grekleriň hem teňňeleri geçipdir. Şeýle-de, ýerli häkimler tarapyndan hem teňňeler göýberilipdir.

Ýokarda görkezilenleriň hemmesi b.e.ö. VI-V asyrlardan başlap Günorta Türkmenistanyň çäklerinde söwda işleriniň has çylşyrymly görnüşleriniň ýaýrandygy, onuň söwda pul dolaşygy bilen berk baglylykda ösüp başlandygyny görkezýär. Başga welaýatlar bilen söwda etmeklik Günorta Türkmenistanyň halklaryny has giň halkara gatnaşyklaryna alyp çykýar. Şu hem medeni gatnaşyklaryň we öz döwrüniň öňdebaryjy gazanymlarynyň ösüşlerine özüniň amatly täsirlerini ýetirýär. Ýöne bular soňraky bolup geçen özgerişleriň diňe başlangyjydy. Ol täzeliker özüniň doly beýanyny diňe soňraky döwürlerde, has takygy, gadymy dünýäniň beýik dünýä döwletlerinden biri bolan Parfiýa döwletiniň barlygynda tapdy. Emma özbaşdak döwlet hökmünde Parfiýanyň döremezinden ozal Aleksandr Makedonskiniň ýörişi hem-de Günorta Türkmenistanyň selewkidler döwletiniň düzümine girmegi ýaly möhüm wakalar bolup geçdi. Bu wakalar taryhy ösüşiň köp taraplaryna, şol sanda söwdanyň ösmegine-de ep-esli täsirini ýetirdiler.

---

¹ Gerdodot. XV c. 166

Aleksandr Makedonskiniň ýörişleriniň netijesinde söwdanyň ýokary galmagy üçin aýratyn hem giň mümkinçilikler açyldy, ýurtlaryň we welaýatlaryň arasynda has ýakyn aragatnaşyklar ýola goýuldy. Geografik açyşlar we gözlegler, ýollaryň kämilleşdirmegi, gämiçiligiň ösdürilmegi aýratyn uly ähmiýete eýe boldy. Ummasyz territoriýalarda ýeke-täk pul ulgamynyň ýöredilmegi söwdanyň ösmegine eep-esli derejede ýardam etdi. Ahemenid patyşalarynyň şa gaznasy basylyp alanandan soň, ozal el degirilmesiz haryt hökmünde hazynalarda basylyp ýatan juda köp mukdardaky gymmatbahaly metallar dolanşyga göýberilýär. Ahemenid patyşalarynyň hazynalaryndaky teňneleriň gaýtadan zikgelenmeginiň ykdysadyýetiň ösüşine eden täsirini, birnäçe derňewçiler, XVI asyrdaky Amerikanyň açylyşy we ol ýerden gymmatbaha metalyň akyşy bilen deň saýýarlar¹.

Biziň zamanymyzdan öňki 323nji ýylda Aleksandr Makedonskiý ölenden soňra, onuň mülkünü paýlaşmak üçin “Diadohlaryň söweşi” diýen at bilen başlanan içki uruşlar tas 20-ýyllap diýen ýaly dowam edýär. Netijede 312-nji ýylda Wawilony selewkitler dini esaslandyryjy hasaplanan serkerde Selewk eýeleýär. Selewk bir özi (312-280 b.e.öňki asyrlar), aýratyn hem onuň ogly Antioh I (280-262 b.e.öňki asyrlar), öz garamaklaryndaky welaýatlarynda hojalyklary dikeltmek şeýlede ýerli jemgyýetdäki ýokarky gatlaklaryň ünsüni özlere çekmeden ötri, şäherler saldyrmak we söwdany guramak işlerinde-de uly hyzmatlar bitirýärler.

Bu döwür “Ellinizim” diýen at bilen taryha girýär. Uly ykdysady öňe gidişlikleriň döwri hökmünde häsýetlendirilen bu döwrüň esasynda zähmet bölünüşindäki regional ösüşler we bazara niýetlenen

---

¹ Б. Раилвич. Эллинизм и его историческая роль. Москва-Ленинград, 1960.

senagatyň ösüşi (progresi) ýatýar. Bu döwür üçin hünärmenler önümçiliginiň täze merkezleriniň we delalçylyk söwdasynyň peýda bolmagy häsýetli bolup, olar işjeň şäher gurluşyk syýasatynda şöhlemenme tapýarlar. Bu döwürde Günorta Türkmenistanyň çäklerinde uly şäher merkezi hökümünde Margiananyň paýtagty emele gelýär. Strabonyň aýtmagyna görä “Bu ýeriň giň sähralyklarynyň hasyllygyna Ahtioh Soter onuň daşyna töweregi 150 stadiýa(2500 km. A. G.) ýetýän diwar galdyrylýar we Antiohiýa şäherini esaslandyryr”¹.

Arheologiki işler bu ýerde baryp b.e.öňki I müňýyllygyň ortalarynda uly şäher merkeziniň bolandygyny görkezdi. Özem selewkitler döwründe Gäwürgalanyň äpet diwarlary salnypdyr. Başga-da birnäçe şäherler döräp, olaryň ösüşinde söwdanyň onda-da diňe bir daşarky däl, eýsem içerki söwdanyň hem uly rol oýnanlygy bellidir. Sebäbi, sähra düzlüklerinde hünärmentçilik önümlerinden küýze gap-gaçlary, matalary, ýaraglary, metal önümleri bezeg şaýlaryny we başgalary satyn alyp, şäherler bilen gyzgalaňly söwda eden çarwa halklar köp bolupdyr. Şäherleriň ösmegi bilen söwdanyň arasyndaky bu baglanşyk bolandyr.

Mälim boluşyna görä, gadymy Merwiň baş bazary tutuş şäheri dörde diýen ýaly bölüp, demirgazykdan günorta we gündogardan günbatara geçýän esasy magistirallaryň boýunda yerleşipdirler. Bazarlaryň hyzmatyny Güwürgalanyň demirgazyk-günbatarynda we günorta-günbatarynda ýerleşen medeni gatlagy bolmadyk açyklykdaky tekiz ýerler ýerine ýetiren bolsa gerek. Hünärmentçilik önümçiligi gadymy Merwde aýratyn kwartallarda jemlenipdirler. Olar baş

---

¹ С.А. Вязигин. Стена Антиоха Сотер вокруг древней Маргианы, Труды ЮТАКЭ . 1 1949 , с 260.

gala bolan Erkgalanyň daşyndaky egremçede, demirgazyk bölege ýakyn ýerlerde toplum tutup otyrlar.

Şu garalýan döwür üçin halkara söwdasy aýratyn uly ähmiýete eýe bolupdyr. Her halkyň iň bir dürli-dürli çeşmeleri hem hut şu ýagdaýa häsiýetnama berýärler. Hindistan we hytaý bilen ýa-da käte ony atlandyryşlary ýaly transaziýa söwdasy ellinistik älem üçin aýratyn möhüm bolupdyr. Selewkitler söwda alnyp barylýan gury ýer ýollarynyň üstünden monopolýa agalygyny edýärler, hem-de şol ýollaryň abadan bolmagynyň we täzelerini gözlemegiň hemme aladalaryny edipdirler.

Selewk I tabşyrygy boýunça Nikatora Patrokl. Selewkitler döwletiniň günorta-gündogar welaýatlarynyň ozalky häkimi, Kaspi deňziniň barlaglaryny geçirýär. Aziýadan Kaspi deňziniň üsti bilen geçmeli söwda ýolunyň pikirini Aleksandr Makedonskiý hem gursagynda göterip gelipdi. Munuň üçin ol Argeýiň ogly Gereklide ekspedisýa taýýarlamagy, Girkanyň daglaryndan tokaý ýatyryp, grek nusgalaryna laýyklykda gämiler gurmagy buýrupdyr².

Şeýlede çeşmelerde Selewk I Nikatoryň Kaspi deňzi bilen Gara deňiz aralygyna kanal çekmegiň meýilleşdirendigi hakda maglumatlar bar. Bu bolsa dünýä söwdasy üçin täze ýollaryň gözleginiň işjeňlik bilen alnyp barylýandygyna şaýatlyk edýär. Selewkitler döwleti bilen Müsür ptolomeýleriniň arasynda siro-finikaýa kenaryndaky porty eýelemek ugrunda dynuwsyz alnyp barylýan uruşlaryň sebäbi hem hut Aziýanyň üsti bilen geçýän söwda ýollarynyň ahyrky nokatlaryny eýelemäge ymtylmakdyr diýen çaklamalarda bardyr.

Beýik ýüpek ýolunyň taslamasy barada şeýle rowaýatlar bar. Isgender zülkerneýiniň gündogara özi

---

² Z.I.Usmanow .Nowyýe dannýye k arhiologičeskoý stratigrafii Erk-kaly, Turdy ÝÜÄ, tom XIV , Aşhabad 1969, s. 26.

birnäçe ýörüşleriň hemmesini özüne tabyn etmek maksady bilen töwerek çyzyk soň olary birikdiripdir welin gündogaryň beýik ýüpek ýoly şeýdip emele gelipdir.

Tranzasiýa söwdasy üç sany esasy ýollardan geçipdir:- günortadaky, deňiz ýada kenarýaka ýoldan; merkezi we demirgazyk ýoldan, özem b.e.öňki III asyrdan Tigr derýasyndaky Selewkiýadan gaýdyp, Parfiýanyň üsti bilen Hyrada we soňrada Hindistana barýan merkezi gury ýer ýoly esasy ähmiýete eýe bolupdyr. Bu ýoluň üsti bilen Hindistandan piliň süňki altyn, hindi muslini, hindi gandy (ol derman hökmünde peýdalanylýpdyr) we birgiden beýleki üýtgeşik harytlar getirilipdir ¹. Megerem bu ýoldan selewkitler wagtynda günbatar ýurtlara matalaram ýuplügen geçendir. Şeýle matalaryň Antioh I-de bolandygy barada maglumatlar bar, ýöne şol maglumatlaryň dogrulygyna heniz käbir derňewçilerde şübhelenmeler hem ýok däl. Ýöne şol maglumatlara bolup bilmejek zatlar hökmünde garamagyň hajaty ýok, ýogsada Dagly Altaýyň has irki wagtytlara degişli bolan çarwa serdarlarynyň guburlaryndan ýüpek matalaryň tapylanlygy hemmelerede gowy mälimdir. Günorta Türkmenistanyň gündogar welaýatlarynyň üstünden geçen sowdada, ýüzünde has gadymy wagtarda-da gämiler ýüzen Amyderýa, suw arterýasy hem az ähmiýete eýe bolmandyr. ²

Gyzgalaňly alnyp barylýan daşarky söwda ýerli merkezleriň ösmegine we aýratyn sosial topar hökmünde täjirler gatlagynyň gejekki formirlenmelerine amatly täsir

---

¹ Ташходзаев . Разер городской стени Гяур-калы. Турды . ЮТАКЕ . том XXI, Ашхабад , 1963, с. 95.

² Пугаченкова Г.А. Пути развития архитектуры Южного Туркменистана поры рабовладения и феодализма, Труды ЮТАКЭ том VI, Москва 1958

edipdir.³ Sirinkîye şäherçesinde ýörite kwartalyň bolandygy we onda grek söwdagärleriniň oturanlygy bellidir. Şular ýaly, ýerli täjirlerden ilaty bolan kwartallaryň Günorta Türkmenistanyň beýleki şäherlerinde-de bolan bolmagy ähtimaldyr. Eger-de selewkidleriň teňňe çykarmak syýasatyna üns berilse, onda bu çaklamalara doly hakykat diýmek bolar: olar teňňäni ilki uly nominallarda – altyn staterler we kümüş drahmalar hem-de teradrahmalar görnüşindäki zikgeler, soňra bolsa maýda nominallaryň zikgesi, ýagny ownuk söwda-satuw üçin niýetlenen obollar we mis teňneler görnüşinde zikgeläp, ýerli ilaty söwda işlerine çekmeklige ýardam edipdirler. Teňňe çykarmaklyga gözegçiligiň bu syýasaty, çeşmelerde maglumatlary ýoga barabar bolan içerki söwdanyň ösüşlerine şöhlenenme berýär.

Söwdanyň ösmegi şäherleriň, obalardaky hünärmençiliginiň ösmegine, şeýle-de özlerine bolan islegi artdyrmakdan ötri, durmuşa we zatlara bolan garaýyşlarynda ellinistik kadalara eýerip ýaşaýan barly toparyň ýaşaýyş derejesiniň ýokarlanmagyna ýardam edipdir. Mälim bolşy ýaly, şol döwür täjirleriniň, iň bir girdejili ugry çakyrçylaryň önümleriniň söwdasy bolupdyr. Çakyr önümçiliginiň haryt önümlerini bermesiniň sebäbi, Orta Aziýa oazislerniň hemmesinde üzüm ösdürilip ýetişdirilipdir. Gündogaryň birnäçe ýurtlarynda bolsa, meselem, Hindistanda üzüm hoşalary ösüp bilmändir, şonuň üçin hem çakyr ol ýere Hindistanyň demirgazygynda ýerleşýän ýurtlardan eltilipdir. Günorta Türkmenistanda üzümçilik giňden ösen bolupdyr. Margianadaky hoşalaryň uzynlygy 90 sm. ýetýän üzümler hakda Strabonyň (b.e.I asyry) begenç bilen aýdan sözleri hem tötänlik däl.

---

³ Пигулевская Н.В. Ближний Восток Византия словян. Ленинград 1976

Çakyr üç nesliň dowamynda gaplarda saklanypdyr we ol giňden ýaýran haryt önümleriniň biri bolupdyr. Onuň işjeň peýdalanylmagy ellinistik durmuş obrazynyň wagyz edilmegine getiripdir. Arameý hatynyň bir görnüşinde ýazylan parfiýan tekstli humlaryň bölekleri Köne Nusaýdan tapylan meşhur tapyndylaryň biridir. Olardan çakyr ýygnaýşynyň hasaby boýunça 43 resminama çap edildi.

Içerki we daşarky söwdanyň soňkraky ösüşleri we pul dolanşygy parfiýanlar döwrüniň 250-nji ýyl b.e.ö. biziň zamanamyzyň 224-nji ýyllar aralygyny öz içine alýar. Bu ýerli jemgyýetiň pajarlap ösen we hemmetaraplaýyn galkynan döwri bolýar.

Esasy ýerleri Günorta Türkmenistanyň Dehistan, Parfiýena, Apawartikena we Margiana welaýatlary bolan Parfiýa döwletiniň medeniýetiniň we ykdysadyýetiniň ösüş taryhy barada aýdanymyzda şu döwürde ahemenidler döwründe dörän köne şäherleriň ösüşi we täzeleriniň peýda bolmagy duýulýar. Özem, parfiýan şäherleriniň meýdany uly – 100 gektardan 300 gektara çenli bolýar. Olar çig kerpiçlerden salnan kuwwatly diwarlar bilen gurşalypdyr we iç ýüzünden arkalar bilen berkidipdirler. Daşky diwarlary bolmadyk birnäçe şäherleriň we oturylýan ýerleriň galyndylary bellidir, ýöne olaryň hersinde gowy berklenen arkalar saklanypdyr. Şäherleriň çäklerinde söwda-hünärmençilik we hemme jemgyýetçilik durmuşy jemlenen bolupdyr.

Hünärmenler kwartallaryň, bazarlaryň, barly gatlaklaryň öýleriniň, daryşganlykda erkin ilatyň gysylyşyp oturan ýerleriniň, dini ansabllaryň, (megerem, olarda hram jaýlary ýerleşendir) ýerleşen ýerleriniň biri-birinden aýdyň saýlanyp duranlygy sebäpli, bu şäherleriň sosial gatlaklarynyň bölünişini duýmak kyn däl. Günorta Türkmenistandaky antik şäherleriniň ýene bir häsiýetli aýratynlygy, olam, şol şäherleriň töweregindäki oba hojalyk ýerleri bilen ýakyn arabaglanşygydyr. Giň şäher

etekleri hem şäherlere sepleşip otyrlar. Ol ýerlerde şäherlileriň peýdalanýan mülkleri we beýleki ýerleri, dini jaýlar, hususy eýeçilikdäki ýerler ýerleşýär. Uly şäherlerde şular ýaly şäher etekleri daşyna aýratyn diwar aýlanyp, şähere goşulypdyr.

Parfiýanyň belli şäheri hökmünde Nusaýy atlandyrmak zerurdyr. Bu antik şäheri juda gadymy döwürlerde döräp, parfiýanlaryň zamanasynda onuň daşyna kuwwatly gala diwary aýlanypdyr. Şäher häzirki “Täze Nusaý” diýip atlandyrylýan territoriýada ýerleşipdir. Köne Nusaý şäherligi bolsa patyşanyň goraghanasy (zapovednigi) bolupdyr. Bu şäheriň ikisi hem Aşgabadýň etegindäki Bagyr obasynda ýerleşýär. Täze Nusaýda geçirilen gazuw-agtaryş işleri parfiýanlaryň salgyt arhiwiniň tapylmagy bilen jemlendi. Ol ostrakonlardan we böwrüne gara tuş bilen ýazgy ýazylan hum diwarlarynyň böleklerinden durýar.

Gadymy Nusaýdan tapylan resminamalar parfiýan ýazuwyny we dilini öwrenmekde gymmatly çeşme bolup çykdy.

Köne Nusaýda köşk, ybadathana we beýleki jaýlar derňelip öwrenildi. “Demirgazyk kompleksde” geçirilen gazuw-barlag işleri aýratyn gymmatly netijeler berdi. Ol ýerden ýazgyly ostrakonlar, hojalyk arhiwiwe parfiýan sungatynyň üýtgeşik bir genji-hazynasy bolan piliň süňkünden ýasalan ratonlar tapylar. Humhanadan tapylan ostrakonlar medeniýetiň taryhy üçin uly ähmiýete eýedir.

Merw parfiýanlar döwründe daşyna gala aýlanan, giň giden töwerekli iň bir ähmiýetli şäher bolupdyr. B.e.ö. II-I asyrlarda Gäwürgalanyň diwarlary düýpli

berkidilipdir, şäherde bolsa ozalkylary ýaly hünärmenleriň kwartallary bolupdyr.¹

Ahemenidler we selewidler zamanasynda Günorta Türkmenistanyň çäklerinden günbatardan gündogara söwda ýoly geçipdir, ol parfiýanlar zamanasynda iňňän uly ähmiýete eýe bolupdyr. Parfiýanlar döwleti möhüm söwda ýolunyň monopollaşan ýagdaýyny saklamaga üns bermän, eýsem ondaky hereketiň howpsyzlygyny saklamaga we ony hemme çäreler arkaly abadanlaşdyrmaga hem ähli ünsi berilipdir. Esasy ýollarda düzgün-tertup saklanypdyr, gurak ýerlerde kerwenler üçin ýörite guýular gurnalypdyr, uly duralgalarda kerwensaraýlar salnypdyr. Howatyrly ýerlerden kerwenleri ýörite atly sakçylar alyp çykypdyrlar, täjirler bolsa ýol maglumatlaryndan peýdalanylýan bilipdirler. Şolar ýaly maglumatlardan biri Isidor Haraksiniň ÝOL KITABY hökmünde bellidir. Onda örän jikme-jiklik bilen ýol ugra düş gelýän şäherler, ýerler we duralgalar, ýörite guralan düşelgeleri bilen Günorta Türkmenistanyň üstünden geçýän ýoluň beýany berilipdir.²

Halkara ýollary bilen bagly bolan daşarky söwda parfiýanlar döwleti üçin möhüm ähmiýete eýe bolupdyr. Parfiýanlar b.e. öňki II asyryň ortalarynda Wawilony eýeläp, Hindistana gidýän söwda ýoluna doly gözegçilik edipdirler³, sebäbi Parfiýa, hem Gündogaryň, hem Günbataryň ýurtlary bilen söwda etmäge ymtylýpdyr.¹

---

¹ Усманова З.И. Раскопки мастерской ремесленника парфянского времени на городище Гяур – кала. Труды ЮТАКЭ том V, Москва 1961

² Массон М.Е. Народы и области Южной части Туркмеристана в составе парфянского государства. Труды ЮТАКЭ том V, Ашхабад 1955 с 23

³ Дьяконов М.М. Очерки истории древнего Ирана. Москва 1961

¹ Массон М.Е. Пугаченкова Г.А. Парфянские ритоны Нисы. Труды ЮТАКЭ том IV, Ашхабад 1959 с15

Parfiýa bilen Rimiň öz aralarynda dyngysyz uruş alyp barýanlygyna garamazdan, iki döwletem diňe bir öz aralarynda däl, eýsem Gündogaryň beýleki ýurtlary bilen hem, aýratyn-da Hindistan bilen söwda etmäge aşa gyzylanypdyr.

Dowamly barýan söwdanyň bozulmalary iki döwletiň hem içki ýagdaýyna amatsyz täsir edipdir.

Söwdanyň zerurlygy Siriýa çöllüginin kükreginde döwletiň araçy şäheri bolan şäheriň döremegine getiripdir. Ne rimlilere, ne-de parfiýanlara dahylly bolan bu şäheriň ýaşajylyary aralyk söwda işlerini iki tarapda-da işjeňlik bilen alyp barypdylar. Baý täjirler agyr kerwenleri besläp, olary çölün üsti bilen Gündogara – Parfiýa şäherlerine ýollapdylar. Günbatara bolsa, baý deňiz ýaka Siriýa şäherlerine ugur alýan kerwenler gidipdirler. Ondan aňyrylgyna hem harytlar deňizden aşyrylyp, Gadymy Rimiň şäherlerine we obalaryna ýetirilipdir. Şeýle täjirleriň ellerinde toplanan aşa köp baýlyk hem ajaýyp şäheriň döremegine sebäp bolupdyr.

Parfiýan döwleti tarapyndan gözegçilik edilýän halkara söwda ýollary boýunça her dürli harytlar gatnadylypdyr.¹

Olaryň içinde gön, demir, dürli ysly atyrlar, her dürli melhemler, gymmatbaha daşlar, senetçileriň seýrek önümleri we aýratyn hem gymmat bahalanýan hytaý ýüpekleri bolupdyr. Olar, ep-esli derejede, gadymy Rimiň gul eýeçilik gatlagy üçin niýetlenen zynat önümleri bolupdyr. Prineý, Rim döwletleriniň gündogar söwdasyny 100 million sesterside bahalandyrmak bilen: “...biziň boletinligimiz we aýallarymyz neneňsi gymmata durýardy” diýip, kinaýa bilen belläpdir.

Hytaý ýüpegine aýratyn isleg bildiripdir. Rimde her dürli ýüpek matalar ýörgünli bolan, käte olary çybyrpy

---

¹ Дьяконов М.М. Лившиц В.А. Парфианское царское хозяйство в Нисе до н.е. WDI 1960 N2 с.14

alyp, soňra-da ýüpek sapaklary ýüň ýa-da pagta matalara gatypdyrlar. Kāmahallar çig ýüpek we ýüpek ýüpler hem çykarylypdyr. Ýüpegi parfiýanlaryň özleri hem ulanyypdyrlar, hususan-da, söweş baýdaklaryny etmek üçin ýüpek ulanylypdyr. Hytaý ýüpeginiň “Ýüpek ýoly” boýunça söwdasy b.e.öňki II asyryň ahyrynda başlanýar. Muňa, köp babatda, Çjan Szýanyň hytaý imperatorynyň tabşyrygy boýunça geçirilen ikinji syýahaty sebäp bolýar. Syrderýanyň, Amyderýanyň boýlarynda we Parfiýada ýaşayan halklar bilen Hytaýyň arasynda söwda gatnaşyklaryny ýola goýmak hakdaky teklipler gyzgyn garşylandy.

Gadymy taryhy maglumatlara görä, “sers ýa-da hytaý demri” diýip at alan demriň uly islegden peýdalananlygyny habar berýärler. Ýöne, “Margiananyň demri” diýilýänem ýokary bahalapdyrlar, ony Hytaýyňkydan soň ikinji ýerde goýupdyrlar. Margiananyň demri parfiýa goşunynda giňden ulanylypdyr. Ol b.e.öňki 53-nji ýylda Mark Krassyň ýolbaşçylygyndaky Rim ligionerleriniň kül-peýekun edilen Karradaky meşhur söweşiň beýanyndan bellidir. Plutarh, söweşi şeýle suratlandyrýar: “parfiýanlar birden üstleriniň örpünjeklerini taşladylar-da, Margiananyň gözünü deşip gelýän ýalpyldawuk demirinden edilen tuwulgalarydyr sowutlarynda peýda boldular, atlary bolsa, mis hem demir sowutlardadylar” diýip habar berýär. Kābir alymlar “Margiananyňky” diýen at hytaý demirine-de berlipdir diýip hasap edýärler, ýöne bu nädogrydyr. Margiananyň şäherliklerinden köp sanda demir krisalarynyň we şlaklaryň çykmagy, demiriň şu ýerde öndürilenliginden habar berýär. Parfiýa esgerlerine we atlaryna harby goranyş enjamlary bolup hyzmat eden ajaýyp önümler bolsa, ýerli hünärmenleriň el işleridirler.

Halkara marşrutlar boýunça söwda dolanşygyna Parfiýanyň öz önümlerem çekilipdir, ilkinji nobatda-da çeperçilik senetleriniň işleri, Demirgazyk Gara deňiz

kenaryndaky Olwiýde gazuw-agtaryş işleri geçirilende piliň süňkünden ýasalan önümler tapyldy. Gelip çykyşy boýunça parfiýanlaryňkydygy aýdyň bilinýän şol önümler parfiýan täjirleri iş salyşan bolmaly. Parfiýanlaryň halkara söwdasyna giňden gatnaşandygyny Parfiýanyň kümüş teňňeleriniň tapylmagam habar berýärler. Ferganadan we Gündogar Türkmenistandan tapylan şol tapyndylar, megerem, harytlaryň meşhur “Ýüpek ýoly” boýunça hereket ýoluna şöhlelenme berýärler. Şeýle teňňeleriň orta Wolgadan tapylmagy, parfiýan täjirleriniň Wolganyň kenarlarynda oturan halklar bilen hem söwda aragatnaşyklaryny edendiklerini görkezýärler.

Parfiýa teňňeleri aýratyn hem Kawkazda köp tapyldy. Ol biziň zamanamyzyň ilkinji asyrlarynda Arşakidleriň kiçi şahasy tarapyndan dolandyrylypdyr. Parfiýa teňňeleriniň Gündogar Gara deňiz ýaklalarynda ýörgünliligini nazara tutup, Rim hünärmenleri şu ýerler üçin agramy parfiýan drahmanlaryna deň bolan ýörite kümüş teňňelerini zikgeläpdirler.¹

Geçýän harytlaryň belli bir bölegi Parfiýan aralyk merkezlerinde ýerläp galypdyrlar. Mysal üçin., Nusaýyň patyşa hazynasyndan tapylan köpsanly we her dürli gymmatbahaly zatlaryň agramy bölegi satyn alnan harytlara degişlidir.² Şol zatlaryň içinde Hindi ummanynyň balykgulaklary, Müsüriň alebastrdan ýasalan gaplary, rimlileriň we siriýalylaryň ýasan aýnalary bar.³

Gadymy Merwiň antik gatlaklaryndan daşary gelen materilallardan öndürilen önümler tapyldy, oňa gadymy Horezmiň Soltanyzdag diýlen dagyndan alynýan pöwrizeden ýasalan monjuklary degişli etmek bolar. Ýüpek ýolunyň Hytaýdan tapylan, hindi boýaglary bilen

---

¹ Ýa. A. Manandýan. Uk. Soç, s. 95.

² M. Hwostow. Istoriýa wostočnoý torgowli greko-rimskogo Ýegipta (332g. do R.H.-284 g. po. R.H.), Kazan, 1907, s. 151.

³ Rinard Hinnig. Newedomýye zemli, t. II, Moakwa, 1661, s. 277.

boýalan tapyndylary Merwiň Hytaý we Hinsistan bilen eden söwda gatnaşyklaryna şaýatlyk edýär.⁴ Biziň eramyzyn ilkinji asyrlarynda Parfiýanyň bu möhüm halkara söwda ýollaryndaky şol wagtky monopoliýa ýagdaýyny kem-käsleýin ýitiripdir. Bu bir tarapdan günorta ýolda deňiz söwdasynyň ösmegi bilen, ikinji tarapdan hem halkara söwdasynda güýçli garşydaş bolan kuwwatly Küşan döwletiniň döremeginiň söwda eden täsiri bilen bolup bilendir. Harytlaryň belli bir bölegi Orta Aziýanyň gündogar welaýatlaryndan günorta-Baktriýa, ol ýerden hem Hindi ummanynyň kenarlaryndaky portlara daşalyp başlanypdyr.

Parfiýa döwletinde we onuň Günorta Türkmenistanyň ýerleindäki asly oturymly welaýatlarynda daşarky söwda bilen bir hatarda içkeri söwda hem giňden ösüpdür. Bu ýerlerde söwda oazislardäki oturymly ilatyň we sähra giňişliklerindäki çarwalaryň arasynda, şeýle hem hünärmençilik önümleri bolan şaher merkezleriniň we obalaryň arasynda alnyp barlypdyr. Şu döwrüň arhiologik materiallary Günorta Türkmenistanyň parfiýanlar döwrüniň uly oturmly ýerlerinde in bir köp dürli hünärmençilik önümleriniň ösenliginiň köpsanly subutnamalaryny berýärler. Merw oazisiniň derirgazyk çetinde Jyndepe diýlen oturmly, ýerler öwrenildi. Ol ýerden küýze önümlerini köpçülikly önürmeklige niýetlenen uly keramiki peçleriň üsti açyldy. Bu oturymly ýeriň haryt önümleri giň oba ilatynyň hünärmençilik ussahanalarynyň bolanlygyny hem bellemek möhümdir. Olaryň haryt önümçiligi bilen baglanşygy göz-göni ussahanalaryň (olar, köplenç çaklaňja dükanlar hem bolupdyrlar) çäklerinden kiçi nominally (bahaly) mis teňneleriň köp sanly tapyndylary bilen saklanypdyrlar.

---

⁴ Plutarh, Mark Krass, 24.

Köne Nusaýdan tapylan tapyndylar söwda işleriniň juda giňden alynyp barlanlygyna we harytlaryň uly toplumlarynyň iberilýänligini şaýatlyk edýärler.

Bullar (möhür görnüşi) bişirilmedik, mastikaly we ýüplük geçirmek üçin deşijekli çaklaňja laý tokgasyndan durýar, onuň ýüzünde möhüriň şekili bar⁵. Şular ýaly tapyndylar ýürdumyzyň beýleki sebitlerinde-de duş gelip durýar⁶. Antik döwrüne degişli bolan bu möhürler, derňewçileriň pikirine görä¹, uly ölçegli söwda işleriniň bolanlygynyň subutnamalarydyr². Belki-de, Köne Nusaýdaky dörtgyraň jaýdan tapylan bullar (mönürler) hem harytlaryň uly toplumyny möhürlemek üçin hyzmat edendirler?! Eger şeýle bolsa, onda bu eksport – daşary ýurt häsiýetli lomaý söwdanyň ösenliginiň ýa-da içerki hajatlar üçin göz önünde tutulanlygynyň şaýatnamasydyr.

Içerki söwdanyň taryhyny öwrenmek üçin tapylýan teňňeleriň, şeýle-de pul aýlanyşygynyň meseleleriniň öwrenilmeginiň uly ähmiýeti bardyr. GTAKE-niň işleriniň otuz ýyllyk döwri Parfiýa numizmitikasy boýunça birgiden maglumatlary berdi. Olar şol döwürlerdäki Günorta Türkmenistanýn ykdysady durmuşynyň käbir meselelerine şöhle saçmaga ýardam etdiler³. Parfiýanlaryň pul emissiýasy, geçen zamanlaryň däbine eýerip, antik ülnülerine esaslandyrylandyr, (ýogsa şol wagta çenli ülnüler üýtgäp, teňňler has ýeňil agramly

---

⁵ В.В. Виноградов. Бирюза, первобытная мода, этногенез... СЕ, 1972, №5, с.128-129.

⁶ Е.Х. Федорович. Исследование древних тканей из раскопок ЮТАКЕ в старом Мерве, труды ЮТАКЕ, том XIV, Ашгабат, 1969, с.60-61.

¹ М.Е. Массон. Народы и области южной части Туркменистана, с. 34.

² Л.И. Мережин. К характеристике керамических печей периода рабовладения из раннего средневековья в Мервском оазисе, труды ЮТАКЕ, том XV, Ашгабат, 1962, с.32.

³ М.Е. Массон, Г.А. Пугаченкова. Оттиски парфийских печатей из Нисы, ВДИ, 1954, №4, с.159 м сл.

bolsalar-da). Pul aýlanyşygynyň esasyňy kümüş – tetradrazmalar we drahmalar tutupdyr. Ýöne, şaý pullaryň ornunyn tutan maýda mis teňňeler hem giňden peýdalanylypdyr.

Söwda operasiýalarynyň giň gerimi we harytlaryň uly möçberiniň ugradylyşy barada Gadymy Nusaýdaky bullaryň tapyndylary şaýatlyk edýär. Bullar mastikaly we inçe ýüpe geçer ýaly deşikli hem-de möhür yzy galan uly bolmadyk palçyk lokgalary bolup durýar. Şuňa meňzeş tapawutlar biziň ýurdumyzyň beýleki ýerlerinde hem mälimdir⁴. Bullaryň bu tapyndylary antiki eýýäme degişli we barlagçylaryň pikirine görä, uly göwrümlü söwda gatnaşyklarynyň bolandygynyň subutnamasy bolup durýar. Gadymy Nusaýyň Dörtburç öýünden tapylan bullalaryň harytlaryň uly toplumyny möhürlemek üçin hyzmat eden bomagy mümkin, bu-da eksport-import häsiýetli ösen lomaý söwdanyň şaýady bolup biler.

Içki söwdanyň taryhyny öwrenmeklik üçin teňňeleriň tapyndylary, şeýle hem pul dolanyşygynyň barlaglary uly ähmiýeti eýeleýärler. GTAKE-niň işiniň otuz ýyllyk döwri Parfiýanyň numizmatikasy boýunça köp sanly materiallary berdi, bular hem Günorta Türkmenistanyň şu döwürdäki ykdysady ýaşayşynyň birnäçe soraglaryny aýdyňlaşdyrmaga kömek etdi. Parfiýanyň pul çykarylyşy öňki eýýamlaryň däplerini dowam etdirip, antiki ülnä esaslanypdyr, ýöne ülni üytgäp, durupdyr we teňňeler gitdigiçe ýeňil agramly edilipdir. Pul dolanyşygynyň esasyňy kümüş-tetradrahmalar we drahmalar düzüpdirlir, ýöne ownuk mis teňňe hem giňden peýdalanylypdyr, megerem, bu ownadylan teňňäniň roluny oýnan bolsa gerek. T. Hojanyýazowyň aýtmagyna görä ownadylan teňňe “... altyn bilen bir hatarda altyn

---

⁴ С.М. Казиев, И.А. Бабаев. Раскопки Кабалы, АО, 1968, Москва, 1969, с. 398.

teňňeleriň iň ownuk drob bölegini tölemeklik üçin döreýär, ...”⁵.

Arheologiki barlaglardaky teňňeleriň tapyndylary olarda bir ýagdaýda hazyna, beýleki ýagdaýlarda bolsa, haçan-da, pullar ýük bolup ýatman, dolanyşykda bolan wagtynda ösen söwdanyň usulyny görmeklikge mümkinçilik döredýärler. Şeýlelikde, Nusaýyň şa hazynasyndan beýleki zatlaryň arasynda talaňçylar tarapyndan görülmän galan Ýewtidemiň zikgelän kiçi we Gara deňziň günortasyndaky eýeçilikleriň biriniň hökümdarynyň zikgelän has ownuk kümüş teňňeleri tapylypdyr. Bular gürrüňsiz hazyna funksiýasyny ýerine ýetirýän pullar bolupdyr, olarda olaryň zikgelenen gymmat bahaly metaly sylanylypdyr. Gymmat bahaly pullaryň hazyna bolmagy üçin “... onuň dolanyşyga girmegine, onuň satyn alyş serişde hökmünde eredilmegine päsgel bermek zerur”¹.

Baharlydan daşda bolmadyk Garrykäriz diýlip atlandyrylýan obanyň galyndylaryndan tapylan elli teňňe hem şonuň ýaly hazyna bolupdyr, olardan kyrkdokuzysy parfiýalalaryňky bolupdyr. Bu ýagdaýda, edil öňki ýaly, pullaryň dolanyşykdan aýrylmagy netijesinde haryda öwrülipdir, yagny dolanyşykdan aýrylýan pullar, bu harydyň öwrülen görnüşidir².

Söwdanyň ösüşi pullaryň çykarylyşynyň ýokarlandyrylmagyny talap edipdir. Sebäbi söwda “... pul dolanyşygy ýokarlandyryr”³. Parfiýalalaryň asly ýaşaýan welaýatynda, ýagny Köpetdagyň ýa-da Demirgazyk

---

⁵ Т. Ходжаниязов. Денежные обращение в период великих Селджуков.

¹ Иггар Алиев. К интерпретации парагров 1, 3, 4 и 5 IV главы XI книги “География” Страбона, ВДИ, 1975, №3, с. 157.

² Г.А. Кошеленко. Некоторые вопросы истории ранней Парфии, ВДИ, 1968, №1, с. 53-71.

³ Г.А. Кошеленко. Монетное дело Парфии при Митридите I. Нумизматика и эпиграфика, том X, Москва, 1972, с. 79-102.

Eýranyň dag etek zolagynda ýerleşen, aýratyn zikgehanalaryň barlygynyň subutnamasy, parfiýa döwründe Günorta Türkmenistanda mundan beýläkki haryt-pul ganaşyklarynyň ösüşiniň şaýady bolup durýar. Bu zikgehana öz işini parfiýalylaryň öz döwletini döretmek ugrundaky göreşi döwründe başlapdyr⁴. Gelejekde onuň pul çykaryş işjeňligi köplenç Parfiýanyň syýasy ýagdaýy bilen kesgitlenipdir. Onuň üstünlikleri döwründe ol işjeň işläpdir, pese gaçan döwründe bu işjeňlik kemelipdir⁵. Ösen pul dolanyşygynyň aýdyň subutnamasy bolup, antiki Merwiň Gäwürgala şäherçesinden we onuň töweregindäki şäherçelerden tapylan teňňeler hyzmat edýär. Bu ýerden gündelik bölekleyin şowda-da ulanylan uly bolmadyk mis teňňeleriniň uly möçberini tapýarlar. Biziň eramyzyň I-II asyrlaryna degişli teňňeler aýratyn köp sanda tapylýar, olar diňe bir Merwde däl, eýsem Sarahsda hem duş gelýärler⁶. Şeýle teňňeleriň iki sany hazynasy hem tapyldy, özi-de mis aýlawlarynyň üçli sürçekligi, teňňeleriň uzak wagt dolanyşykda bolanlygyny aýdyň görkezýär. Giň daşary söwda, ösüp barýan içerki söwda aýlanyşygy, ýola goýlan pul dolanyşygy, bularyň ählisi dolanyşyk sredasyndan çykmaýan, söwda kapitalynyň kemala gelmegine alyp barypdyr we onuň wezipesi harytlaryň çalyşygyna hyzmat etmekden durýar.

Söwda kapitaly bilen bilelikde onuň döredijileri – jemgyýetde täze gatlak, täjirler hem ýüze çykýarlar. “... Olar önümçilige hiç hili gatnaşman, önümçilige ýolbaşçylygy бүтинлеý еýелеýәрler we ykdysady taýdan

---

⁴ О. Оразов. Археологические и архитектурные памятники Серахского оазиса, Ашгабат, 1973, с. 106-107.

⁵ М.Н. Массон. Городища Нисы в селении Багир и их изучение. Труды ЮТАКЕ, том I, Ашгабат, 1949, с. 52 и сл.

⁶ Г.А. Кошеленко. Монетное дело Парфии при Митридите I. Нумизматика и эпиграфика, том X, Москва, 1972, с. 84.

öndürijileri özüne garaşly edýärler”⁷. Bu täze gatlak “... çalt ägirt baýlyklary we jemgyýetde şoňa laýyk täsiri eýeleýärler...”⁸. bu gatlak Parfiýa döwletinde hem emele gelipdir. Gadymy çeşmeleriň maglumatlaryndan görnüşi ýaly, gul eýeçilik gurluşynyň pese gaçypbaşlamagy we häzirki Eýranyň territoriýasynda emele gelen sasanid döwletiniň urgulary astynda biziň eramyzyň 224-nji ýylynda Parfiýa döwletiniň ýykylmagy zerarly biziň eramyzyň III asyrynda söwda gatnaşyklary ep-esli kemelýär.

Parfiýanyň ýykylmagy we Sasanid döwletiniň döredilmegi nesilşalyklaryň ýönekeý çalşygy bolmandyr.

Parfiýa we ähli Ortagündogar gul eýeçilik irki orta asyrlar jemgyýetiniň gurluşynda, gul eýeçilik gatnaşyklarynyň pese gaçýşynyň ösüşi barada şaýatlyk edýän uly üýtgeşmeler bolup geçdi. Sasanidler tarapyndan Gündogar Türkmenistanyň, gul eýeçilik gurluşynyň pese gaçýşlygynyň ösüp barýan şertlerinde eýelenmegi, ýurduň ykdysady ýagdaýyna oňaýsyz täsir edipdir. Täze Nusaýdaky şäher pese gaçýar, Gadymy Nusaýdaky şa goraghanasy talanýar. Görnüşine görä, şäheri dikeltmek boýunça V asyryň ortalaryna çenli uly işler alynyp barylmandyr¹. Köpetdag dag eteklerinde obalaryň sany basym azaldy we ekerançylyk meýdanlaryň möçberi kemeldi².

Bu pese gaçýşlyk Apawarktikanýň territoriýasynda hem bolýar, ol ýerde keramikanyň çalt gödekleşmegi

---

⁷ Г.А. Кошеленко. Монетное дело Парфии при Митридите I. Нумизматика и эпиграфика, том X, Москва, 1972, с. 86-87.

⁸ А.А Росляков. Мелкие археологические памятники окрестностей Ашгабада. Труды ЮТАКЕ, том V, Ашгабат, 1955, с. 84 и сл.

¹ М.Е. Массон. Краткая хроника полевых работ ЮТАКЕ. Труды ЮТАКЕ, том , Ашгабат, 1955, с. 229.

² М.Е. Массон. Новые данные по древней истории Мерва. ВДИ, 1951, V 4, с. 101.

bellenilip geçilýär, şunuň yaly ýagdaý Dagystanyň territoriýasynda-da bolýar³. Sasanidler döwletiniň gündogar böleginde in bir iri şäherleriň biri öňküsi ýaly, Merw bolupdyr, ol hem biziň eramyzyn IV asyryndan başlap tapdan düşüp başlaýar⁴. Onuň ilatly meýdany ep-esli kemeldi, Margiananyň oturymly obalarynda ýaşayş doňup galýar, şeýlelikde Merwiň töweregindäki oturymly ýerleriň birnäçesi IV asyrda öz ýaşayşlaryny bes edýär⁵. Gul eýeçilik gurluşynyň feodal gurluşy bilen çalyşgy ezilýänleriň we ezijileriň arasyndaky göreşiň ösüşi we ýitileşmegi ýagdaýynda bolup geçipdir.

IV asyrda eftalylar günorta süýşüpdirlir we Orta Aziýanyň halklarynyň sasanylara garşy göreşine gatnaşypdyrlar⁶. Eftalylar döwletiniň düzümine Kaspi deňzinden Amyderýa çenli Türkmenistanyň demirgazyk bölegi giripdir. V asyrda sasanylar bilen göreşi hionitler dowam etdiripdir hem-de Eýranyň merkezi welaýatlarynda baryp ýetipdirler. Ýöne V asyryň ortalarynda olar derbi-dagyn ediilipdir. VI asyrda feodal gatnaşyklarynyň kemala gelmegi bilen Günorta Türkmenistan pese gaçýş ýagdaýyndan çykyp başlaýar⁷, Murgap oazisinde bolsa täze oturymly ýerler döräp başlaýar.

VI asyrda eftalylar bilen beýleki särawu taýpalar göreşe girişýärler, soňra olaryň sasanylar bilen duşmançylykly bolupdyr. Türkmen hanlygynyň höküm

---

³ М.Е. Массон. Новые археологические данные по истории рабовладельческого общества на территории Южного Туркменистан. ВДИ, 1953. №1, с. 159.

⁴ М.Е. Массон. Краткая хроника полевых работ. с. 216, 229-230. А.А. Марущенко. Хосров-Кала. Труды Института истории, археологии и этнографии АН ТССР, том II, Ашгабад, 1956, с.136.

⁵ М.Е. Массон. Краткая хроника полевых работ. с. 229.

⁶ А.А. Марущенко. Хосров-Кала. Труды Института истории, археологии и этнографии АН ТССР, том II, Ашгабад, 1956, с.136.

⁷ Tabari MITT, I, с. 63.

süren döwründe Türkmenistanyň territoriýasynda köp sanly täze türkmen taýpalary göçüp gelipdir.

VI we VII asyryň I ýarymynda Günorta Türkmenistanyň welaýatlarynyň ýokary göterilişi seredilýär. Günorta Türkmenistanyň suw degirmenleri giňden ýaýraýarlar, bu hem tehnikanyň görnükli ösüşini aňladypdyr, ýokardan akýan suwuň energiýasy ulanylypdyr. Olar Murgapda we Tejende we görnüşine görä beýleki derýalarda-da bolupdyr. Degirmen daşlarynyň önümçiligi doly ele alnypdyr, olary ussa – daş ýonujylar taýýarlapdyrlar¹. Çeşmeleriň berýän maglumatlary oba hojalygynda däne medeniýetini ösdürmekligiň möhüm rol oýnandygyny hasaplamaga mümkinçilik berýär. Murgap oazisinde şol wagt eýýäm ýüpekdarçylyk merkezi emele gelipdir. Netijede, ýüpekdarçylyk şu oazisinde Eýranyň beýleki ýerlerine geçirilipdir².

Günorta Türkmenistanyň welaýatlarynyň ykdysady ösüşi VII asyryň ortalarynda arap basybalýjylary bilen saklanypdyr. 651-nji ýylda Merwiň töwereklerinde sasanylar nesilşalygynyň soňky şasy Ýezdigert III wepat bolupdyr. Merw ýeňijileri boýun bolupdyr, Günorta Türkmenistanyň beýleki ýerleri bolsa diňe VIII asyryň başynda Arap Halyfatynyň düzümine doly giripdir. Horasandaky arap dikmesiniň köşgi Merw bolupdyr. Arap goşunlarynyň Günorta Türkmenistany eýelemegi medeni ekerançylyk welaýatlarynyň dargamagyna getiripdir. Urusyz boýun bolan, iri şäherler Nusaý we Merw, weýrançylyga sezewar edilmändir, garşylyk görkezen şäherler we obalar bolsa weýran edilipdir we olaryň köpüsi öz ýaşaýşyny bes edipdir.

---

¹ М.Е. Массон. Фрагмент из истории распространения в древности шелкопряда. *Bombix mori*, Belek S.Ýe. Malowu. Frunze, 1946, с. 49 и сл.

² Истории народов Узбекистана, том I, Ташкент, 1950, с. 132-133.

Biziň eramyzyň III-IV asyrlarda şäher ýaşayşynyň çalt pese gaçmagy hünärmentçiligiň ýagdaýynyň ýaramazlaşmagyna getiripdir. Şäherleriň we hünärmentçlik önümçiliginiň pese gaçmagy netijesinde beýleki ýurtlar bilen gantnaşyklar, megerem, çalt kemelen bolmaly. Ýöne söwda ýaşamagyny dowam etdiripdir, aýratynam, içerki we daşarky sähralar bilen söwda edilipdir. Hytaý bilen söwda ýaşamagyny dowam edipdir, onuň üçin ugur bolup “Beýik Ýüpek ýoly” hyzmat edipdir. Bu ýoluň dowam etmegi, şu ýolda ýerleşen welaýtalary halkara söwda gatnaşyklaryna çekipdir, bu hem öz gezeginde aýratyn hünärmentçilikleriň ösüşine getiripdir we şu iri söwda magistralynda ýerleşen şäherleriň ykdysady galkynyşynyň sebäbi bolup bilerdi. Eftalylaryň döwletiniň düzüminde bolmak bilen Günorta Türkmenistan döwürleýin, bir tarapdan Wizantiýa we Eýran, beýleki tarapdan Hytaý we Hindistan aralygyndaky ýagdaýy eýeläpdir³. Eftalylaryň elinde “Ýüpek ýolunyň” bir bölegi bolupdyr we şonuň üçin olaryň söwda işleri tranzit häsiýetini göteripdirler, onda şäherleriň ilaty araçylylar roluny oýnapdyr⁴.

Söwdanyň ösüşi we onuň gurluşy Parfiýa döwleti dargandan soňky döwürde, ýagny sasanylar döwründe Gündogar Türkmenistanyň territoriýasynda edil Eýrandaky ýaly geçipdir. Sasanylar döwründe Eýrandaky söwda barada maglumatlar Siriýa, Wizantiýa we Eýran çeşmelerinde berlen, Sasanylar Gündogarda eftalylar we soňra türkmenler bilen, Günbatarda bolsa – Wizantiýa imperiýasy bilen serhetleşipdir. Eýran bilen Wizantiýanyň arasyndaky köpsanly uruşlara garamazdan örän işjeň we söwda gatnaşyklary dowam edipdir, bu söwda Eýranyň araplar tarapyndan basylyp alynmagyna

---

³ Ш. Дал. История Византийской империи. 1948, с. 48-49.

⁴ Н. Пигулевская. Византия на тучях в Индию. Москва – Ленинград, 1951, с. 57 и сл.

we olaryň Ortaýer deňziniň gündogar kenaryny eýelemegine çenli dowam edipdir, bu wizantiýalylardan mydamalyk alnypdyr.¹

Söwdanyň ösüşine hünärmentçilik önümçiliginiň ösüşi we öňi edil Eýranda we Wizantiýada bolşy ýaly, tikiňçilik ýardam edipdir. Söwdanyň ösüşi we şunlukda IV-V asyrdan Wizantiýanyň welaýatlarynyň şäherleriniň oňaly ýagdaýy, belli bir derejede gul eýeçilik jemgyýeti bilen goldanypdyr. Şäherleriň ýaşayşy we söwda öndürijileriň ezilişi, ýygymlar we zor salmalar esasynda gurnalypdyr.

Söwda gatnaşmaklyk uly girdejileri getiripdir, şonuň üçin imperator maşgalasynyň agzalary hem we Wizantiýa imperiýasynyň emeldarlary hem olara söwda operasiýalary bilen uly girdejileri getirýän özläriniň wekilleriniň üsti bilen gatnaşypdyrlar. Söwda iri we baýer eýesi hökmünde uly ussahanalaryň hojaýyny hökmünde imperatoryň özi hem gatnaşypdyr.

Aýratyn hem Ortaýer deňziniň ýurtlarynda ýüpegiň giňden ýaýramagy III-IV asyrlara degişli we ol entek uzak wagt, orta asyrlara çenli saklanylýar. Irki orta asyrlarda ýüpek asyrlarda ýüpek deňşdirilende hasam giň ýaýran bolupdyr.

Hytaýdakydan has giň matalary etmeklige mümkinçilik beryän kyn tikiňçilik enjamlary ulanylyp başlanypdyr. Ýüpek matalary reňklemekligi ýeňilleşdirmeküçin olara taýýarlaýyş wagtynda geçi ýüňi goşulypdyr.

V asyryň ahyryna we VII başyna çenli ýüpek söwdasy aýratyn uly ähmiýete eýe bolýar. Ol Wizantiýanyň daşary syýasatynyň bir ugry bolýar. Günorta Türkmenistanyň, aýratynam, Murgap oazisiniň geografiki ýerleşişiniň uly artykmaçlygy bolupdyr, sebäbi Gündogardan gelýän gury ýer ýollary onuň üstünden we

---

¹ Н.В. Пичулевская. Города Ирана в раннем средневековье. Москва – Ленинград. 1956. С 225

aňry – Eýrana, Gündogar Ortaýer deňziniň kenarlaryna geçipdir. Kerwen ýollary Hytaýdan Gündogar Türkmenistanyň we Fergananyň üsti bilen Sogdiana, ol ýerden bolsa Merw oazisiniň üsti bilen Eýranyň şäherlerine gidipdirler. Araçylyk söwda mynasybetli sasany döwleti uly girdejileri alypdyr. Bu Wizantiýa üçin örän amatsyz bolupdyr, sebäbi ykdysady garaşsyzlyga getiripdir we Eýrana ýüpek üçin bahalary galdyrmaklyga mümkinçilik beripdir.

Kerwen söwdasy iri söwda operasiýalaryny döredipdir, olar serhet ýaka şäherlerde, döwürleýin we ýyllyk bazarlarda amala aşyrylypdyr. Ogurlyk we aldaw adaty ýagdaý bolupdyr we diňe aýratyn adamlaryň däl, eýsem bütün şäherleriň hem gyzyklanmalaryny oýarypdyr. Ýüpek bilen söwdada uly ýoly Margiana bilen goňuşylykdaky welaýat – sogdiana oýnapdyr, ol ýerde IV asyryň ahyrynda V asyryň başynda ýüpek matalaryň özbaşdak öndürilmegi başlanypdyr. Sogdiana ýüpeginiň dünýä bazarlaryndaky bäsleşigi sasany täjirlerine we döwletine belli bir derejede zyýan edipdir. Sogdianalaryň ýüpek we sogdiýa ussahanalarynda öndürilen ýüpek bilen araçylyk söwda gatnaşyklaryny islemän eýranlylar ýörite şäherleri görüp başlapdyrlar. Türkmenler döwründe sogdianalyklar Eýrana Maniahyň baştutanlygyndaky söwda ilçihanasyny iberipdirler. Bu ilçihana Eýrana şasy Anuşirwan Hysrowdan (531-579) ýüpek söwdasyna rugsat bermegini sorapdyr. Hysrow göni jogap bermändir we ýygnaç çagyrypdyr, onda sogdiýalylary söwda bäsdeşligine gybermezlik netijesine gelinipdir. Getirilen ýüpek şa tarapyndan satyn alynypdyr we täjirleriň gatnaşmagynda ýakylypdyr. Soňra türkmenler türkmen täjirlerinden düzülen ikinji ilçini iberipdirler. Hysrow bu täjirlere awy bermekligi buýurypdyr. Şondan soň sogdiýa täjirleri ilçini göni Wizantiýa iberipdirler we hanyň adyndan gymmat bahaly ýüpekleri sowgat alyp barypdyrlar. Türkmenler bilen

Wizantiýanyň arasynda ylalaşyk baglaşypdyrlar we Konstantinopoldan Limarhyň baştutanlygynda, türkmen hany Diziwula ilçihana iberipdir. Limarh yzyna eýran eýeçiliklerine düşmezlik üçin, Aral deňziniň kenary we Kaspiniň demirgazygy boýunça gidýän ýol bilen dolanyndyr.

VI asyryň ortasynda iki hristian monahy Serindiýadan, ýagny Hindihytaýdan ýüpek gurçugyny getiripdirler we sondan bäri Wizantiýa ýüpegi Gündogardan getirmek zerurlygyny aradan aýyryndyr we öz gurçuklaryny köpeltmeklige hem ýüpek almaklygy ösdürip başlapdyr.

Ýüpekden başga bu ýoldan beýleki harytlar hem daşalypdyr. Aýna, naz-nygmatlar, gymmat bahaly daşlar, deriler, kosmetiki harytlar, şeýle-de Merwde taýýarlanan ýeňil matalar satylypdyr. Hünärmentçilik önümçiligi özüniň ýokary derejesine ýetdi we sasany Eýranyň material medeniýetiniň ýadygärlikleri şol döwrüň hünärmenleriniň ýokary ussatlyklarynyň birnäçe nusgalaryny berdiler. Şa Hysrow Perweziň eýeçilik eden beýik hazynalarynyň hatarynda bahasy ýokary ussatlykda suratlandyrylan haly bolupdyr, ony tebigatyň janlanýş göz önüne getirmegini döretmek üçin gysyna köşgüň kabul ediş otagyna ýazypdyrlar. Eýrandan Hytaýa “Ýüpek ýoly” boýunça oba hojalyk önümlerini-de çykarypdyrlar: şerap, gök önümler, hozlar we ş.m. Şäherde hünärmentçilik öz alyjylaryny hünärmenleriň öz ellerinden we araçy söwdagärleriň üsti bilen alnan önümleri beripdir. Şäher hünärmentçilikleri bilen bir hatarda, şa ussahanalary hem belli bir orun eýeläpdir. Şunuň ýaly ýagdaýda obalarda we jemgyýetlerde hojalyk natural (hakyky) häsiýetli bolupdyr. Içki bazar daýhan jemgyýetleri tarapyndan önümler bilen iýmittenipdir.

Irki orta asyrlar aýyamy üçin sasanylar döwründe Eýranyň şäherlerinde eýýam hünärmenleriň korporasiýalara birleşmegi häsiýetli. Hünärmentçilikler

şäherlerde hünär aýratynlyklary boýunça kwartallarda ýerleşipdir. Şonuň ýaly Ktesifonda balyklary taýýarlamak boýunça ussalaryň kwartaly bolupdyr. Korporasiýalaryň barlygy barada çeşmeler şaýatlyk edýär, hususan-da, Eýrandaky nestorian buthanalarynyň kararlary, şonuň astynda gatnaşyjylar adatça gol çekipdirler. Gol çekenleriň hatarynda hünärleri boýunça bölünen hünärmenleruuuuiň ýaşuluulary we baştutanlary çykyş edýär. Bu resminamalar hünärler boýunça hünärmenleriň differensiýasy we hünçilik guramalaryň barlygy barada gürrüň ermeklige mümkinçilik berýärler.

Araplardan öňki Eýranyň, hususan-da Günorta Türkmenistanyň hojalygy esasan natural bolupdyr, ýöne onuň käbir bölegi haryt önümlerine çekipdir. Ownuk haryt hojalygynyň esasynda alnyp barlan içerki söwdanyň häsiýetini we onuň guralyşyny şol döwrüň ýuridiki resminamalary boýunça anyklamak bolýar. Şu resminamalara laýyklykda ähli söwda jedelleri kanun boýunça çözülipdir. Harytlar “durnuklylara” we “durnuksyzlara” bölünipdirler, bu olara zyýan ýetirýän howpa bagly bolupdyr. Howp, esasan, deňiz boýunça söwda degişli bolupdyr. Şonuň üçin deňiz gepleşikleri üçin kanunlar tassyklanmandyr, sebäbi deňiz kanuna boýun egdirilip bilenok.

Kyn we jedelli soraglary ähli wagt kanun boýunça çözmeklik başartmandyr, şu ýagdaýlarda buthanalaryň ýolbaşçylaryna ýüz tutupdyrlar. Şonda söwdagärleriň ynamyndan oňat peýdalanan birnäçe adamlary belläpdirler we olar jedelli sorag boýunça öz pikirlerini aýdypdyrlar. Söwdanyň gurluşy hakynda ýazuw çeşmelerindäki maglumatlar oňat belli bolan adaty hukugyň çözümleri bilen asyrlaryň dowamynda gurlan düzgünler ýokary ösen söwda barada aýdýarlar.

Söwda köplenç, karzyna geçipdir we söwdagär diňe harytlaryny satyp, bergisini üzlüşipdir. Şunlukda, olaryň birnäçe şertlere garşylykda mümkin bolan

şertnamalaryň, gepleşikleriniň görnüşleri göz önünde tutulýar. Söwda belli bir derejede kompaniýalar, jemgyýetler, birleşikler, dostluklar bilen alnyp barylýdyr. Dostluklaryň agzalarynyň öz aralarynda baglanyşdyrýan düzgünler, ilkidurmuş jemgyýetinde bolan häsiýetleri görteripdir. Dostlugy baglaşmak ylalaşygy onuň agzalarynda bar bolan ähli zatlaryň we olaryň alýan girdejileriniň ählisiniň olaryň arasynda deň bölünmegini göz önünde tutýar. Dostlugyň agzalarynyň hataryna maşgala baglanyşygyna kabul edipdirler. Dostlugyň umumy harby olja we şa goşantlary hem giripdir.

Ähli zady deň bölmek we şu ýörelgede saklamaklyk bu birleşigiň esasy bolupdyr. Umumy girdejlere diňe bir söwdadan gelyän düşewüntler däl, eýsem onuň agzalarynyň öýlerinden we meýdandan girýän girdejiler hem giripdir. Şeýlelik bilen dostluklar giň ýaýrapdyr we diňe söwdagärleri däl, eýsem gozgalmaýan emläkleri bolan adamlary-da birleşdiripdirler. Bu dostluklaryň düzgünleri boýunça sowgat berlen pullardan ýüz döndürmek bolmaýar. Sebäbi olaryň bir bölegi dostlugyň eýeçiligini düzýär.

Dostlugyň birligini onuň agzalarynyň birine geçmek bolmaýar, sebäbi bir agzalaryň bergileriniň köpelmegine we beýlekilerde onuň agzalmagyna ýol bermek bolanok. Jemgyýetiň ilkibaşdaky gurluşy emlägiň ähli agzlarda deň mukdaryny we girdeýjileriniň deň bölünmegini göz önünde tutupdyr. Geljekde bu emläk deňagramlylygyň bozulmagy bolup geçýär, ýöne dostluklar deň däl girdeýjiler bilen ýaşa, agy dowam etdiripdirler.¹

Söwdanyň ösüşi we täjirçiligiň berkemegi, jemgyýetiň durmuş gatlagy hökümünde pul hojalygynyň ösüşine, jemgyýetiň ykdysady ýaşaaşynda pullaryň rolunyň ýokarlanmagyna we kapitalyň emele gelişiniň täze görnüşiniň, süýthorçylygyň ösmegine getiripdir.

---

¹ N.Pigulewskaýa. Uk. Soç., s. 257-258

Süýthorçylyk biziň eýýamyzyň ilkinji asyrlarynda örän giň häsiýetlere eýe bolupdyr. Kanunlaryň ýygynyň bu operasiýalary düzgünleşdirýän we taraplaryň hukuk ýagdaýyny kesgitleýän makalalaryň birnäçesini jemläpdir.

Yslamdan öň süýthorçylyk bilen Gündogarda diňe erkekler däl, eýsem aýallar hem meşgullanypdyr. Uruglaryň biriniň wekili-Ruma hemmesine göterimine karz pul beripdir we onuň algydarlarynyň arasynda himýaritleriň şasy hem bolpudyr. Karz operasiýalaryny amala aşyrmak belli bir derejede, kerwen we deňiz söwdasy üçin ähmiýetli bolan söwda dolanyşygyna gatnaşmak bolupdyr.²

Söwdanyň we hünärmentçiligiň ösüşi we şolar bilen baglanşykly şäher ýaşayşynyň kämilleşmegi Merkezi Aziýanyň dürli welaýatlarynda uly möçberde tapylýan sasanylaryň zikgelenen teňňellerinde öz beýanyny tapýarlar.¹

Sasanylar tarapyndan dünýä söwda ýollarynyň eýelenmegi olara diňe bir söwdanyň netijelerin ulanmaga mümkinçilik bermän, eýsem beýleki halklaryň ösüşinde ýeten ähli üstünliklerini ulanmaga ýardam edýär. Ayratynam bu suwaryş üçin uly ähmiýete eýe bolupdyr, bentleriň we kanallaryň gurluşugynda rim tehnikasynyň üstünlikleri ulanylypdyr. Suwaryş tehnikaşy şeýle bir kämil derejä ýetipdir, ýagny Merwi eýelän araplarda Murgabyň suwaryş ulgamy uly täsir galdyrypdyr.²

Söwda kerwenlerinde täjirler bilen bilelikde budda monahlary, hristian missionerleri, beýleki dinleriň wekilleri özlerine ýer tapypdyrlar we şonuň üçin merkezi Aziýanyň şäherlerinde araplar gelmezinden öň

---

² Uk. Soç. s. 260-261.

¹ N.W. Pugulewskaýa. Araby u granis Yizantii i Irana w IV-VI ww., Moskwa –Leningrad, 1964, s. 259 i sl.

² M.Ýe. Masson. Rasprostraneniye mnetnyh nahodah çekana dinastii sasanidow (224-651 gg.) na territorii sowetskikh respublik Sredney Azii. Trudy ÝUTAKE, tom XV, Aşhabad, 1974, s. 140 i sl.

Gündogarda bar bolan ähli dinler we dini akymlar orun eýeläpdirlir. Şunuň ýaly ýagdaýy Horasanyň iň iri şäheri Merwde hem görmek bolýar.

Ýöne Merkezi Aziýanyň halklary täze üstünlikleri we medeni ösüşleri diňe bir göçümän, beýleki ýurtlara-da öz üstünliklerini geçiripdirler. Gyzykly bir maglumat, ol hem hytaýlylar Merkzi Aziýadan reňkli aýnany taýýarlamak sungatyny göçüripdirler. Hytaý dilinde ýüpek matalaryň Orta Aziýa gelip çykyşly atlary döräp başlaýar. Merkezi Aziýanyň hallarynyň giň gerimli söwda alyp baranlyklaryny, arap basabalyjylary bilen baglanşykly bir materilayň üsti bilen subut etmek bolýar. Çeşmeleriň habar bermegine görä, haçan-da, araplar Paýkende gelenlerinde, onuň ähli uly ýaşly ilaty söwda işleri bilen ýakyn Gündogarda eken. Şeýle-de täjirleriň örän köp baýlygy barada hem materiallar bar. Ýagny Paýkntde bir ýaşuly-täjiriň arap harby başlygyna özi we maşlalasynyň agzalary üçin bir million dirheme barabar ýüpek mata hödürländigi salmak islemedik ýedi ýüz asyrlara çenli geçirilen her aýlyk bazar gurnamaly bolupdyr.

Antiki we içerkî orta asyr eýýamynyň söwda ösüşiniň taryhy arap basypalyjylaryna çenli Günorta Türkmenistanyň şäherlerinde ägirt uly hazanylary ýygnan köpsanly täjirler bilen güýçli ösen söwdanyň bolandygyny görkezýär. Bu söwdanyň ösüş we giňeliş ýagdaýy indiki eýýamynda, ýagny orta asyrlar eýýamynda hem dowam edipdir.

Günorta Türkmenistan irki orta asyr sungatynyň ösüşî dogrusynda sowet hem-de daşary ýurt alymlary köp işleri bitirendirler. Irki orta asyr sungaty öwrenilende arheologiki materiallar esasy gollanma çeşmedir. Biz ilki bilen orta asyr diýilende, biziň eramyzyn III-IX asyrlaryny göz önünde tutmalydyrys.

Bu döwürde Günorta Türkmenistan ýerleri Sasaniler döwletiniň garamagynda bolupdyr. Bu döwür gul eýeçilik gurluşynyň iň bir pajarlap ösen döwüridir.

Biziň eramyzyň III-VII asyrlarynda Günorta Türkmenistanyň ýerlerinde ady belli uly-uly şäherler bolupdyrlar. Demirgazyk Horosanyň günorta böleginde ady belli şäher gadymy Merwdir (Mary). Gadymy Marynyň tutýan meýdany häzirki Mary welaýatynyň ýeri bolup, onuň daşyny beýik gala diwary gurşap alandyr. Gadymy Maryda Gäwürgala, Erkgala, Çilburç, Durnaly ýaly gadymy galalar biziň häzirki günlerimize çenli saklanyp galandyr.

Günorta Türkmenistanyň ýerinde şol gadymy galalary öwrenmek üçün birnäçe ylmy barlag ekspedisiýalary birnäçe ýyllaryň dowamynda arheologiki gazuw-barlag işlerini geçirýärler. Olardan has bellileri Günorta Türkmenistan Arheologiki ekspedisiýasy, Moskwanyň Arheologiýa institutynyň alymlary, taryhy ylymlarynyň doktarlary G.A. Koşelenko, W.I. Sarianidi, W.M. Masson, Ýe. Atagarryýew we başgalar yzygiderli gazuw işlerini alyp barýarlar.

Ilkinji derejede GTAKE-niň bitiren ölçegsiz işine ýatlamany geçmek bolmaz. Türkmenistan SSR Ylymlar akademiýasynyň akademigi, merhum M.Ýe. Massonyň we belli sungat öwreniji, akademik G.A. Pugaçenkowanyň bitiren işleri uly öwgä mynasypdyr. Şonuň ýaly hem Z.I. Usmanowa, S.B. Lunina we başga-da köp-köp ady alymlar gadymy Marynyň sungatyna degişli ençeme saldamly işleri ýerine ýetirendirler. Irki orta asyrlar döwründe gadymy Maryda ýaşan adamlaryň esasy kärleri ekerançylyk maldarçylyk hem-de söwda bolandygyna gadymy taryhy çeşmeler we arheologiki tapyndylar şaýatlyk edýändir. Gul eýeçilik döwründe gadymy Marynyň ýerinde Nargyngala, Gyzgala, Kişmangala, Haraba köşk ýaly başga-da birnäçe ymaratlar ussatlyk bilen bina edilendir. Ol ymaratlarda Gadymy Gündogaryň arhitektura bezegleri we berkitmeleri hem ornaşdyrylypdyr. Gul eýeçilik gurluşynyň pajarlap ösen wagtynda, gullaryň güýji bilen bina edilen Gäwürgalanyň

we Erkgalanyň diwar berkitmeleri häzirki günlerde uly üňs bilen öwrenilýär. Gadymy Merw uly söwda ýolunda ýerleşmek bilen Orta Aziýanyň we Ýakyn Gündogaryň uly-uly şäherlerini birikdirendir. Ol “Beyik ýüpek” ýolunyň merkezinde ýerleşmek bilen dünýä belli bolandyr. Şeýle ýagdaý hem Günorta Türkmenistanyň irki orta asyrlarda durmuş-ykdysady we syýasy taýdan ösmegine mümkinçilik döredipdir. Biziň eramyzyn III asyrynyň 224-nji ýylynda Parfiýan döwletiniň ýerine Sasanidler döwleti döreýär. Bu döwletiň ilkinji esaslandyryjy patyşasy Artaşir I Papakan bolup, ol öz döwletiniň garamagyna Orta Aziýa ýerleriniň köpüsini, şol sanda Günorta Türkmenistanyň ähli ýerlerini tabyn edipdir. Gadymy Merwden arheologiki gazuw-barlag işleriniň netijesinde birnäçe kümüş we misden zikgelenen manat pullar tapyldy. Ol manatlar sasanidler döwletiniň ilkinji patyşalaryndan biri, ol hem Şapur I degişlidir. Şol döwürde gadymy Merwiň ýerine birnäçe manat zikgelenýän ýerler bolup, şol ýerlerde kümüş hem-de mis manatlar zikgelenipdir. Patyşa Şapur I wagtynda Günorta Türkmenistanyň ýerinde birnäçe ululy-kiçili feodal köşkleri bolup, olar söwda hem-de hojalyk merkezleri bolup hyzmat edipdirler. Sasanid patyşalary öz manatlarynyň ýüzlerine öz suratlaryny we patyşalyk edýän ýyllaryny ýazdyrypdyrlar. Manatlaryň arka tarapynda bolsa şol döwürde döwlet dini bolup hyzmat eden otparazlar dinine mahsus bolan, ýagny ýanyp duran oduň görnüşini şekillendiripdirler. Şol hili manatlar gadymy Merwden we Günorta Türkmenistanyň dürli etraplaryndan tapylnadyr. Ol manatlar belli alym M.Ýe. Masson tarapyndan öwrenilendir. Şol döwürde Türkmenistanyň ýerinde döwlet haty bolup, Pehlewi hatynyň hyzmat edendigine şaýatlyk edýän ýüzi hatly küýze bölejikleri hem tapyldy. Ol hatlar professor M.Ýe. Masson tarapyndan okalandyr. Patyşa Şapur I patyşalyk eden döwründe gadymy Merw Sasanidler döwletiniň iň uly

merkezi şäherleriniň biri bolandygyna gadymy gol ýazmalaryň kömegi bilen biz has aýdyňlaşdyryp bilýäris.

Taryhçy Al-Tabariniň ýazgylaryna görä, gadymy Merw irki orta asyrdä, ylaýtada, patyşa Şapur I döwründe gadymy Horezme we Baktriýa döwletlerine göreldä bolupdyrlar. Gadymy Merwden ol ýurtlara söwda ýollary gidipdir. Ýagny Mary-Horezm, Merw-Amul uly söwda ýollary bolupdyr. Şol döwürde Orta Aziýanyň yerinde iň güýçli döwlet, ol hem Kuşan döwleti bolup, ol hat-da beýik Horezm döwletine hem howp salypdyr. Emma oňa garamazdan, Sasanidler döwletiniň iň uly şäheri bolan gadymy Merw özbaşdaklygyny gorap saklapdyr. Käbir ýazgy ýadygärlikleriniň berýän maglumatlaryna görä, gadymy Merw birbada Sasanidler döwletine hem salgyt tölemekden boýun gaçyrypdyr, ol özbaşdak awtonomiýa bolupdyr. Alymlaryň arasyndaky käbir çaklamalara görä, gadymy Merw belli bir döwür aralygynda Uly Horezm döwletine salgyt töläpdir diýen çaklamalar bardyr.

Sebäbi käbir Sasanidler manatlarynda Horezm döwletine mahsus bolan tagmalar duş gelýär. Ýöne Sasanidler döwletiniň Gündogar bölekleri, ylaýta-da, Amyderýa kenarlary Kuşan döwletiniň garamagynda bolandygyna IV asyra degişli ýazgy ýadygärlikleri şaýatlyk edýändir. 310-311-nji ýyllarda patyşa Şapur II Merkezi Horosana (Merw etraplaryna) has aýgtyly söweş guraýar we şonda hem Mary Sasanidlere doly boýun bolýar we özbaşdaklygyny ýitirýär diýen maglumatlar bar.

Hionitler diýen çarwa taýpalarynyň birikmeginde emele gelen döwlet Sasanidlere howp salypdyr. Gadymy Rim taryhçysy Ammian Marsellin sasanid döwleti özüniň demirgazyk serhedini diýseň berkidipdir, sebäbi ol hionitlerden gaty çekinýän ekeni.

Soň hionitler söwdany has gowy ýola goýmak üçin Kaspi ýakalaryna hem ,howp salyp başlaýar. Sasanid patyşasy Ýezdegerd II Kaspi deňziniň kenarynda söwda portlaryny dikeltmek üçin özüniň agyr ýaraglanan

goşunyny iberýär we Kaspiniň kenarynda “Şahristany Ýezdegerd” diýen galany (berkitme) bina etdirýär. Emma ýerli halklaryň goşuny yza serpikdirilýär. Ýezdegerdiň ogly Peroz (457-484-nji ýyllar) Kaspiniň boýunda Gorgo diýen berkitme bina etdiripdir. Patyşa Peroz Sasanidler döwletiniň demirgazyk serhedini has göwnejaý berkimek üçin beýik diwar (Wal) saldyrypdyr. Ol Wal Kaspi deňiziniň kenaryndan başlap Merw oazisini hem öz içine alypdyr. Şol Walyň galyndylary häzire çenli hem käbir ýerlerde saklanyp galypdyr. V asyryň II ýarymynda Amyderýanyň Gündogar akymalarynda Eftalitler döwletiniň garamagyna geçipdir.

Eftalitler döwleti bilen Sasanidler uzak wagtyň dowamynda barlyşyksyz göreş alyp barypdyrlar. Sasanidler döwleti V asyrda özüniň iň ýokary ösen derejesine ýetenem bolsa, oňa çarwa taýpalar häli-şindi howp salyp durupdyrlar. Beýle ýagdaý onuň, ýagny, gul eýeçilik gurluşynyň gowşamagyna alyp barypdyr.

Biziň eýýamymyzyň IV-V asyrlarynda бүтін Türkmenistanyň ýerinde ýaşayan adamlaryň durmuşynda ykdysadyýet pese düşýär. Ýagny köp obalardan adamlar şähere göçýärler, köp ýerlerdäki suwaryş desgalary guraýarlar, ekilýän ekin meýdanlary birnäçe esse azalýar. Bu taryhy döwürde gadymy Merwi eftalitler sasanidlerden azat edýärler.

Türkmenistanda ýaşan halklaryň ykdysadyýetiniň pese gaçmagy özboluşly üç sany döwre bölünýär:

1). Birinjiden - III asyrda ýaňy dörän Sasanidler döwleti heniz durmuşyň hemme babatynda özbaşdak bolup bilmeýärdi. Medeni we sosial tarapdan entek Parfiýan döwletiniň däplerinden saýlanyp bilmeýärdi. Hatda özbaşdak sasanid medeniýeti hem bolman, parfiýan-sasanid medeniýeti dowam edýärdi.

2). Ikinjiden – IV-V asyrlar irki orta asyrlar döwründe Türkmenistanyň ýerinde alymlaryň çaklamasyna görä, ylaýta-da Günorta Türkmenistanyň

ýerinde elhenç tebigy betbagtçylyklar bolýar, ýagny ýer titremegi, aýylganç gurakçylyk hem-de Eftalitler döwletiniň talaňçylygy Sasanidler döwletiniň pese gaçmagyna sebäp bolupdyr. Bu taryhy döwre gul eýeçilik jemgyýetiniň krizis döwri diýip atlandyrylýar.

3). Üçünjiden – VI-VII asyrlarda taryhy çeşmeleriň berýän maglumatlaryna görä we arheologiki tapyndylaryň görkezmeğine görä, bu döwür Sasanidler döwletiniň iň ýokary ösen döwri bolýar, ýene-de bir bellemeli zat – şu etapda Günorta Türkmenistanyň ýerinde ösen gul eýeçilik jemgyýetiniň içinde täze feodal jemgyýetiniň ilkinji elemntleri döreýär we kämilleşýär. Bu döwürde hojalygyň, medeniýetiň ähli pudaklarynda uly özgeriş bolýar.

Durmuşda feodal jemgyýetiň köp elementleri peýda bolýar, ylaýta-da, el degirmenleri, feodal köşkleri. Irki feodal döwrüniň sungatynyň ösüşini doly beýan etmek üçin ýene-de iki sany wajyp taryhy meselä seretmeli:

1). Parfiýan döwletiniň haýsy jemgyýetçilik gurluşyna degişligi baradaky pikirler irki synp gulçulykmy ýa-da soňky synpy feodal döwletimi?! Bu meseläniň gozgalmagynyň sebäbi sungatyň ösüşinde meňzeşlikleriň köplügi, dini däp-dessurlaryň gaýtalanmagy we başgalar.

2). Türkmenistanyň ýerinde bolup geçen irki synpy (gul eýeçilik) jemgyýeti, özüniň doly manysy we häsiýetleri boýunça, taryhda bolup geçen irki synpy (gul eýeçilik) jemgyýetlerinden (Garadeňiz kenaryndaky gul eýeçilik) nähili tapawugdy bolan 20-30-nji ýyllarda sowet taryhy ylmynda Parfiýan döwletiniň öz gurluşy boýunça jemgyýetiň haýsy görnüşine degişlidigi barada ikitaraplaýyn pikir öňe sürüldi. Günbatar alymlarynyň çaklamasyna görä, Parfiýan döwleti irki synpy döwleti bolman, ol soňky (feodal) döwlet gurluşyny ýada salýar. Şu meselede häzir söwet alymlarynyň pikiri gabat geldi.

Belli Gündogary öwreniji A.M. Belinskiý öz ylmy işinde Parfiýan döwletiniň ýaşan döwrüne gul eýeçilik diýmän, ol feodal döwri diýen çaklamany öňe sürdi. Bu pikiri ilkinji gezek Trever K.W. we Ýakubowskiý A.Ýu. dagy öňe atypdyrlar, emma soň A.M. Belinskiden başga alymlar goldadylar. Belli iňlis Gündogary öwrenijisi Briana P. şol döwrüň sosial ykdysady ösüşini has çuňňur öwrenip, Parfiýan döwleti öz ösüş häsiýetleri boýunça dine gul eýeçilik gurluşyna degişlidir diýen pikir bilen çykyş etdi. Bu konsepsiyany alym G.A. Koşelenko hem öz ylmy işlerinde düýpli mesele hökmünde garap, Parfiýan döwletinde feodal gurluşynyň hiç hili elementleri bolman, onuň gul eýeçilik formasiýasyna degişlidigini tassykladý. Ýeri gelende, bir zat aýtmaly, gul eýeçilik jemgyýetiniň gurluşy we ösüş Türkmenistanyň ýerinde, ol özboluşly ösüşdir, beýleki kalssiki gul eýeçilik gurluşdan tapawutlanýandyr, oňa Gündogaryň özboluşly ösüş diýilýär. Diýmek, gul eýeçilik bilen feojdal gurluşynyň tapawudynyň köp dälidi (Türkmenistanda) onda sungat älemindeki meňzeşlik hem tötänleýin dälidir. Arheologiki gazuw-barlag işleri nerijesinde öwrenilen irki feodal köşkleri, küýzegärçilik, ýasalan şekilleriň meňzeşligi hem geň dälidir. Gadymy Marynyň ýerinde ýerleşen Nagymgala, Gyzgala, Durnaly ýaly jemgyýetiň iki formasiýasyna degişli (antiki hem-de irki feodal) ymaratlaryň arhitektura taýdan meňzeşlikleri, arhitektura bezegleriň gaýtalanmagy törtänleýin dälidir.

Çapdan çykan ymy işleriň esasynda deňeşdirmeler arkaly irki feodal medeniýetiniň özünden öňki antiki döwrüň medeniýeti bilen utgaşýandygyny hem-de Parfiýan we Sasanidler döwletleriniň özbaşdak ýerli medeniýetiň (lokal) bolandygyny anyklamakçy.

Günorta Türkmenistanyň ýerinde irki Gorkut ata zamanynyň sungatynyň aýratynlygy we onuň ösüş ýollary arhitektura ymaratlary?

Günorta Türkmenistanyň giçki gul eýeçilik döwri bilen irki feodal döwriň arasyndaky taryhy döwürler biri-birinden many tarapyndan ullakan bir tapawudy bolmasa-da, daşky görnüşleri, şekilleriň ýerine ýetirilişinde tapawut bardyr. Bu döwürde Sasanidler döwletinde diniň dört görnüşi agalyk edipdir. Otparazalar, hristian, budda hem-de maniheý dinleridirler.

Sasanidler döwletiniň esasy merkezi şäherleri gadymy Maryny hasap etmämizde, olar Eýranyň, Owganystanyň, Tigr we Ýefrat derýalarynyň aralygynda bolany üçin Türkmenistanyň ýerindäki sungat bilen agzalan ýerlerdäki sungatyň many tarapyndan meňzeşlik bolsa-da, ýerine ýetirilişinde tapawut edýändir.

Günorta Türkmenistanyň ýerindäki şekilleriň edilişi hil tarapdan – peş gelýändir. Her bir ýerde öz bazaryna görä, zat öndürýädirler. Mysal üçin, Günorta Türkmenistanyň ýerinden şol döwre degişli gymmat bahaly daşlardan ýa-da metaldan (gyzyl) kebşirlenen zatlaryň seýrek gabat gelmegi, bu çägiň çet gyraky oazisi bolandygyna şaýatlyk edýändir.

Günorta Türkmenistanyň territorial taýdan sasanidler dine garaşly bolanlygy üçin oňa sasanidler medeniýeti diýilýär, emma hakykatyna seredeninde, onuň ýerli, özboluşly sungaty bolupdyr. Mysal üçin, Eýranyň Günorta etraplaryndaky sungatynyň ösüşini şol döwürde gadymy Marydaky sungat bilen deňeşdirilip bolmaz. Çünki, sasanidleriň merkezi şäherleri Eýranyň, Dehistanyň ýerlerinde ýerleşipdirler. Ýöne täsiriniň ýetendigini inkär etmek bolmaz.

Günorta Türkmenistanyň ýerinde, ylaýta-da, Murgabyň aşaky akymlarynda gul eýeçilik we irki feodal jemgyýetlerine degişli arheologiki ýadygärlikler sanardan köpdür.

Bina edilen ymaratlaryň köpüsi dürli ölçegden ybarat bolan çig kerpiçden salynypdyr. Ol kerpiçleriň ýüzülerinde dürli tagma şekilleri, bellikler bar.

Käbirlerinde bir ýa-da iki barmagyň yzy bolsa, başga birlerinde dürli harplary “S”, “X”, “P” ýada salýan tagmalar bar.

Şol çig kerpiçlerdäki tagmalar ýa-da bellikler barada alymlaryň arasynda dürli çaklamalar bar. Horezm arheologiki-etnografiki ekspedisiýasyna uzak ýyllaryň dowamynda ýolbaşçylyk eden merhum alym S.P. Tolstowyň çaklamasyna görä, kerpiçlerdäki bellikler şol oazisinde ýaşan her bir hojalyga salynan salgytdyr. Ýagny uly ymaratlary bina etmek üçin her bir hojalyk näçe kerpiç ýasan (guýan) bolsa, şony beýleki hojalyklaryň önüminden jtapawutlandyrmak üçin edilýän bellikler diýýär. Beýle ýagdaýda, eger-de, hemme bellikleri bilip bolsa, onda şol oazisinde näçe hojalygyň bolandygyny we her hojalyga näçe adam garaşlydygy bilinse, onda çen bilen şol asyrdä, şol oazisinde näçe adamyň ýaşandygyny bilmek mümkin.

Şonuň ýaly Günorta Türkmenistan arheologiki kompleksleýin ekspedisiýasynyň ylmy işgärleri tarapyndan şol hili çig inedördül kerpiçleriň birnäçeleri antiki hem-de irki synpy döwürlerine degişli köşkleriň diwarlaryndan hem öwrenilendir. Mysal edip, uly **Nagymgala, Durnaly, Çilburç, Göbekli, Habaraköşk** ýaly birnäçe galalardan dürli tagmalar öwrenilendir. Göbekli depeden arheologiki gazuw-barlag işleri wagtynda we Durnaly galasynyň ýumrulan seňňerlerinden şu aşakdaky tagmalar (kleýmalar) tapylandyr:

P, S, X, t I, II, III, adam barmaklarynyň yzlary.

Bu tagmalar barada Boronina W.L. iki hili garaýşy teklipl edýär, birinjiden, diwaryň umumy beýikligini kesgitlemek üçin, ikinjiden, şol oýulyp çyzylan tagmalar (kleýmalar) kerpiçler biri-biriniň üstünde goýlup, örülen mahalynda şol çyzyklar palçykdan dolup, biri-birine birleşmäge amatly bolýar diýen çaklama hem bar. Alym

Wýazmitina M.I. bolsa Orta Aziýanyň beýleki antiki hem-de irki feodal ýadygärliklerinden tapylan tagmalary deňeşdirip, şeýle netijä gelipdir, ýagny şol tagmalar gul eýeleriniň kerpiç ýasaýan ussahanasynyň belligi bolmaly diýýärler. Ýöne käbir çaklamalra görä şol belliklere gul eýeleriniň öz bellikleri hem diýýärler. Emma bu çaklama biziň pikirimize görä nädogrumyka diýýäris, çünki şol kerpiçleriň ýüzündäki kerpiçler sanardan köp, şonuň üçineme gadymy Mary oazisinde şonça gul eýesiniň bolanlygy hemmelere mälimdir. Kerpiçdäki şekiller palçykdan bejerilen küyzelerde we gap-çanaklaryň ýüzünde hem duş gelýändir. Ýadygärlikleriň arasynda dini ymaratlar hem köpdür. Bize belli bolşy ýaly, b.e.öňki VI asyra çenli, ýagny arap basypalyjylaryna çenli Orta Aziýanyň we Eýranyň ýerine otparazlar dini döwlet dini bolup hyzmat edipdir. GTAKE tarapyndan hristian dinine mahsus bolan Harabaköşk diýen galada arheologiki gazuw-barlag işleri geçirilende, hristian dininiň Türkmenistanyň ýerinde esasy dinleriň biri bolandygyna şaýatlyk edýän haç görnüşli şekiller köp duş gelýär. Irki orta asyrlara degişli has ady belli feodal köşkleriniň biri, ol hem Uly we Kiçi Gyz galalarydyr. Bu galalaryň diwarlary gofr (gasyn-gasyn) arhetektura nagyşlary bilen bezelip, Gündogaryň gadymy nagyşyny ýada salýar. Nagymgala irki feodal köşgi bolup, ol gadymy Merwiň ýerinde iň atly köşkleriň biridir. Nagymgalanyň ýerleşen ýeri boýunça Mary-Horezm söwda ýoluna hem gabat gelýändir. Alymlaryň çaklamalaryna görä, gadymy Merwden Horezme gidýan söwda ýoly Nagymgala we Gögeklidepäniň üstünden geçipdir. Nagymgala ilki bina edilende, 2 gat bolan. Häzir şonuň aşaky gaty saklanyp galypdyr. Ol öz döwründe Merw oazisinde iň bir atly, owadan köşkleriň biri bolupdyr. Şol döwürde ýasalan gap-çanaklaryň ýüzüne owadanlyk üçin Nagymgalanyň daşky görnüşini şekillendiripdirler. Nagymgalanyň şekili

Horezmden soň Uraldan tapylan kümüş gabyň ýüzünde hem şekillendirilipdir.

Bize belli bolşy ýaly, alymlaryň çaklamasyna görä gadymy Marynyň ýerinde bejerilen ýa-da Mary ussalarynyň elleri bilen kebsirlenen kümüş gaplary diňe bir Orta Aziýanyň yerinden tapylan, olaryň Uraldan hem tapylmagy Merw-Horezm soň Ural söwda ýollarynyň bolanlygyna şaýatnamadyr.

Bu tötänleýin däl, biz bilýäris, Mary-Horezm söwda ýolunyň Nagymgala köşgüniň üsti bilen geçendigini. Şonuň ýaly hem Horezm-Ural söwda ýoly hem bolupdyr. Uralyň Anikow diýen obasyndan tapylan kümüş jamynyň ýüzündäki köşgüň şekili barada, onuň Horezm, Merw, Samarkant we başga-da Eýran, Owganystan yerlerindäki köşklere meňzeş bolan soň, her bir alym öz yerindäki köşge meňzedip, köp wagtlaryň dowamynda şol Anikow jamynyň şekiliniň haýsy ýerdäki köşkdigini bilip bilmän, alymlaryň arasynda çekişme dowam edýär.

Soňky ýyllarda belli sungaty öwreniji alym G.A. Pugaçenkowa şol gabyň şekili gadymy Mary ussalarynyň çeper işlerini ýada salýar diýip, ilkinji gezek ylmy çaklamany öňe sürdi. Şol pikiri goldap, soň B.A. Litwinskiý çykyş etdi we şol Uraldan, ýagny Anikow obasyndan tapylan kümüş gabyň ýüzündäki şekiliň Nagymgala köşgüdigini ylmy tarapdan esaslandyryp, çykyş etdi.

Dogrudan hem, gadymy Marynyň yerinde irki orta asyrlarda iňňän owadan feodal ymaratlary bolupdyr, olar barada arap-pars taryhçylary hem öz eserlerinde ýatlaýarlar. Nagymgalanyň rekonstruksiýasyna

seredeninde, ýa-da ýanynda durup synlanynda, şol Anikow jamyndaky feodal köşgüniň şekili diňe Nagymgala köşgi diýmäge mümkinçilik döredýär. Nagymgaladan daş bolmadyk irki feodal döwrüne degişli şäher görnüşli Çilburç galasydyr.

Bu gala antiki döwrüň şäherleriniň arasynda ady tutulmak bilen, ilki bada alymlar onuň ýaşynyň has irki döwürlere degişli diýip çakladylar. Emma arheologiki gazuw-barlag işleri netijesinde Çilburç galasyndan tapylan arheologiki tapyndylaryň esasynda bu galanyň irki feodal döwrüne degişlidigi anyklanandyr. Çilburç şäherjiginiň daşyny gurşap alan diwary 14-15 metre ýeterlik bolup, ini 2-2,5 metrden ybaratdyr. Galanyň daşy iki gat çig kerpiçden örülen haýat (diwar) bilen gurşalyp alynypdyr. Diwarlaryň arasynda bir metrden gowrak koridor görnüşli boşluk bolup, galanyň iki diwary hem bir wagtda bina edilipdir. Diwarlar inedördül çig kerpiçden örülip, ýokarda agzalan bellikler (tagmalar) hem gaýtalanýandyr. bu şäheriň orta arasynda beýik bolmadyk kiçiräk bir depe saklanyp galypdyr. Ol depeden irki orta asyrlardan saklanyp galan jaýlaryň diwar bölekleri görünip duran soň, şol ýerde gazuw-barlag işleri geçirilende, onuň öz döwründe galanyň içki köşgi bolandygy anyklandy. Uly bolmadyk feodal köşgi daşynda goranyş diwary ýok (sebäbi, galanyň içinde) jemi dört otagdan ybarat, otaglaryň ölçegi dürli-dürlüdür, olaryň içinden giçki antiki we irki feodal döwürlerine degişli küýze bölekleri we köp bolmadyk möçberde haýwan süňkleri tapyldy. Jaýlaryň diwarlary hem çig kerpiçden örülip, diwarlarda şemli çyra goýulýan tekçeler saklanypdyr. Tapylan küýze bölekleri boýunça şol köşk biziň eramyznyň III asyrynyň ortalarynda bina edilipdir.

Şeýlelik-de, köşgün we galanyň diwary bir wagtda bina edilipdir. Sebäbi kerpiçleriniň ölçegi galanyň kerpiçleriniň ölçegi bilen gabat gelýär.

Galanyň daşky diwarynyň saklanan beýikligini anyklamak üçin diwaryň daş ýüzünden uly bolmadyk meýdançada gazuw-barlag işleri geçirildi, netijede her bir dört metrden şäheriň goranyş ýagdaýyny üpjün etmek üçin diňler (başnyalar), ýagny, garagulhanalar salnypdyr. Çilburç şäheriniň töwereginde ululy-kiçili obalar hem bolupdyr. Emma häzirki döwürde paydarlar jemgyýetiniň ekin meýdanlarynyň giňelmegi bilen, ol kiçi depeler indi ýer bilen tekizlenipdir. Çilburç şäheriniň galasy gadymy Gündogaryň arhitekturasyňy ýada salýan gofrlar bilen bezelendir. Şäheriň töwereginde biziň eramyznyň XI-XII asyrlarynda ýaşayyş bolandygyna ýatlyk edýän küýze bölekleri tapylandyr.

Çilburç şäherinden arheologiki gazuw-barlag işleri netijesinde birnäçe aýal-erkek adamlarynyň heýkelleri (statuetkalary) tapylandyr. Şol aýal adamlarynyň statuetkalary antiki döwrüň şekiline meňzeşdir. Bu şekiller (heýkeller) aýal hudaýynyň şekilidir, bularyň daşky görnüşleri boýunça gaty irki, ýagny, ilkidurmuş zamanynyň soňky döwürlerine meňzeş şekillerdirler. Şu hili aýal adamlarynyň heýkelleri Namazgadepeden, Garadepeden we Änew depelerinden köp tapylandyr. Emma aýal adamlarynyň şekilleriniň şeýle saklanmagy, olaryň irki feodal döwründe hem şol öňki adata gabat gelmegi barada G.A. Pugaçenkowa şeýle diýýär: “Orta Aziýanyň ýerindäki iň gadymy ýazgy ýadygärligi bolan Awestanyň berýän maglumatlaryna görä, çokunylýan oda Ahuramazda” diýilýär. Sonuň ýaly çokunylýan obanyň ulusyna bolsa Waýekfeta diýilipdir. Şol Waýekfeta şäheri

professor M.Ý. Massonyň kesgitlemesine görä Anawarbtinen oblastynyň Abywerd şäheri bolupdyr.

Abywerd şäheri etekde iň bir ady belli merkezi şäher bolupdyr. Awestanyň berýän maglumatlaryna görä, Abywerd şäherinde aýal hudaýlarynyň perisi – Peýrike bolup, oňa hem çokunypdyrlar. Namazgadepeden hem-de Ýasydepeden tapylan heýkelleriň owadanlygy we köp manylylygy soňky irki feodal döwre hem gelip ýetendir diýip G.A. Pugaçenkowa kesgitleýär.

Eger-de şu ýagdaý Anawaritikende bolan bolsa, şol Paýrika ýaly periler (aýal hudaýlary) gadymy Margianada hem bolandyr. Gadymy Marynyň ýeri örän hasylly ýer bolmak bilen, ol gadymy grek taryhçylaryny hem haýran galdyrypdyr. Oňa “Hasyl hudaýy” ýa-da Apriorno diýip at beripdirler. Gadymy Marynyň ýerinden tapylan irki feodal döwrüne degişli heýkelleriniň köpüsini diýen ýaly Paýrika (aýal perisi) ýa-da Apriorna (Hasyl hudaýy) meňzedip ýasapdyrlar. Antiki döwrüniň sungatynyň soňky döwürlere çenli saklanmaklygy tötänleýin däl. Orta Aziýanyň ýeriniň köp bölegi Selewitler dine garaşly bolýarlar. Şonuň üçinem irki feodal medeniýetinde grek adalgalarynyň gelmegi tötänleýin däl. B.e.öňki II asyrdan Parfiýan döwletiniň döwlet araçägi Günbatarda Mesopotamiýa, Gündogarda Margiana çenli bolup, şol aralygyň etniki taýdan dürli bolan köp halklary bir döwlete birikdirip, käbir ýerlere hem zorluk bilen öz medeniýetlerini ornaşdyrypdyrlar. Gadymy Mesopotamiýa mahsus bolan Kibely medeniýetiniň beýik Margian hudaýynyň şekili bilen deň gelmegi hem tötänleýin däl. Kibely diýmeklik, süýji zatlary söýüji owadan aýal hudaýydyr. Gadymy Marydaky heýkel ýazyjylar öz ýasaýan, bejerýän heýkelleriniň has owadan bolmaklary üçin grek, ellinistik sungatdan köp

daşlaşmandyrlar. Gadymy Margiana şol sanda Çilburçdan tapylan heýkelleriň içinde Kibely toparyna degişli şekiller, esasan ýaş gyzlaryň ýarym-ýalaňaç şekilleridir. Şu hili heýkeller Günorta Türkmenistanyň başga ýerlerinde hem duş gelýändir. 1950-nji ýyllarda gadymy Marynyň Kyrkdepe diýen ýerinden arheologiki gazuw-barlag işleri wagtynda birnäçe giçki antiki we irki feodal döwrüne degişli aýal hem-de erkek adamlaryň şekillerini aňladýan heýkeller, kümüş we mis manatlar, irki feodal döwründe bejerilen küzeler tapylandyr. Kyrkdepe öz gurluşy boýunça Mary-Horezm söwda ýolundaky kerwen duralgasy bolmagy ähtimaldyr diýip pikir etmäge mümkinçilik berýär. Kyrkdepe galasyny olar palçykdan (pagsa) salynan diýilip çaklan bolsalar, indi onuň inedördül 40x40x10 ölçegdäki çig kerpiçden bina edilendigi anyklanandyr. Kyrkdepeden tapylan aýal adamyň heýkeli özüniň görnüşi boýunça gadymy Margiana aýal hudaýynyň şekilini ýada salýar we öz arhitektura gurluşy boýunça irki feodal döwrüne degişli Könegala we Hysraw galalaryna meňzeşdir we bir döwürde bina edilendirler.

Gadymy Merwiň ýerinde irki feodal arhitekturasyna degişli Kişmandepedir. Bu ýadygärlik ilkinji gezek 1890-njy ýylda ruz alymy W.A. Żukowskiý tarapyndan hasaba alynypdyr.

Gazuw-barlag işleri netijesinde bu galanyň irki feodal zamanyna degişlidigi anyklandy. Ol ýerden Sasanidler döwletiniň patyşasy Warahran V (Bahram Guryň) kümüşden zikgelene manat puly we beýleki birnäçe zatlar, Sasaniler döwletiniň şol döwürde hionidlerden gaty erbet ýeňilendigine şaýatlyk edýär.

Gadymy Merwde irki feodal döwrüne degişli iň bir ady belli ýadygärlik Gäwirgala şäheridir. Orta Aziýanyň ýerinde iň gowy saklanyp galan gadymy ymaratlaryň biridir. Gäwürgalanyň daşynda selewkitler döwründe bina edilen diwar hem saklanyp galypdyr. Şäheriň içinde küzegärleriň eldegirmeni bilen un üweýjileriň we başga-da birnäçe kwartallar öwrenilendir. Ylaýta-da, küzegärleriň kwartaly alymlaryň ünsüni özüne çekdi. Ol ýerden küzeleriň dürli görnüşdäkileri taýýarlanyp, hojalyk üçin, bezeg üçin küzeler taýýarlanypdyr. Un üweýjileriň kwartaly barada aýdanymyzda, ol ýerden birnäçe el degirmenleri tapylandyr. Umuman, bize taryhdan belli bolşy ýaly, el degirmenleriniň peýda bolmagy feodal jemgyýetiniň ilkinji alamatlarydyr.

Gäwür galanyň içinde onuň merkezi bolup hyzmat eden Erk gala öz baý taryhy bilen belli bolandyr. Erk gala hem Gäwür gala ýaly uly ölçegli çig kerpiçden bina edilip, ol hem dürli many berýän tagmalar (kleýmalar) bilen bellenendir. Erk galanyň gadymylygy b.e.öňki VI asyr bilen kesgitlenýändir. Ahemenitler döwletinden saklanyp galan diwar we ýaşayyş üçin mahsus jaýlaryň üsti açylypdyr. Şol jaýlardan ahemenitler we soňky döwürlere degişli mis we kümüş pullar tapylandyr. Gäwürgalanyň gündogar burçunda budda dinine häsiýetli bolan onçakly beýik bolmadyk depeden budda dini bilen baglanyşykly golýazmalar tapylandyr. Gäwürgalanyň dört tarapyndan girelgesi bolup, olaryň hemmesi hem esasy bolupdyr. Galanyň burçundan iň esasy suw kanaly girip, ol şäheri suw bilen üpjün edýän ekeni. Ol kanalyň adyna Razik kanaly diýip atlandyrylmagynyň sebäbi, sasanidler diniň patyşasy Ýezdigerd III ady bilen baglydyr.

Gäwür galanyň içinde orta asyrlara degişli bolan örän baý kitaphananyň bolanlygy hem orta asyr golýazmalarynyň kömegi bilen anyklanyldy. Gadymy Merwiň ýerinden otparazlar dinine häsiýetli bolan nekropol – ýagny, ol otparazlar dini boýunça ölen adamlaryň jesetleri saklanan mazarçylyk hem tapylandyr. Ol taryhda Baýramaly mazarçylygy diýen ady alandyr. Ol ýerden ýüzden gowrak içi süňkli ossuariýalar-küyzeler tapylandyr. Bize belli bolşy ýaly, Yslan dininden ozal Orta Aziýanyň ýerinde birnäçe dinler bolupdyr. Olaryň iň ulusy hem otparazlar dini bolupdyr. Bu din boýunça ýer ölen adamlaryň jesedi üçin mukaddes bolupdyr. Ýagny adam ölendenden soň ony ýerde jaýlaman, boş meýdanda goýýan ekenler. Adamlaryň etini it-guş iýip, etden arassalanandan soň, süňkleri çöpläp, ýörite taýýarlanylýan ossuariýalarda (küyzelerde) saklaýan ekenler. Her bir obanyň ýanynda şonuň ýaly mazarçylyk bolupdyr.

Arheologiki gazuw-barlag işleri netijesinde şol ýerden 60-dan gowrak gymmat bahaly daşlardan ýasalan möhürler ýa-da gemma-möhürler, mis we kümüş pullar tapylandyr. Şol manatlar M.Ýe.Masson tarapyndan öwrenildi we olaryň Sasanidler döwletiniň patyşalaryna degişlidigi anyklanyldy. Alymlaryň çaklamalaryna görä bu mazarçylyk tötänleýin bolman, ol irki feodal döwründe bolup, geçen Mazdakitler gozgalaňynyň basylyp ýatyrylan ýeri bolandyr. Ýene-de bir aýtmaly zat, hili boýunça pes bolan mis pullar hem şol döwürde durmuşyň pese gaçandygyna şaýatlyk edýär. Çünki biziň eramyznyň V asyrynda bütin Türkmenistanyň ýerinde ýaşaýyş pese gaçýar.

Bu döwürde suwaryş kanallary san tarapdan azalýar we gurap başlaýar, ekin meýdanlary guraýarlar, obalarda durmuşyň pese gaçmagy bilen adamlar obalardan

şähere göçüp gelipdirler. Jemläp aýdanymyzda, bu hili pese gaçyşlyk gul eýeçilik krizisiniň döwrüne gabat gelýär. Ýagny gul eýeçilik durmuşyndan feodal gurluşyna geçiş döwrüne gabat gelýär. Gadymy Merwiň ýerinde ýene-de Merw-Horezm söwda ýolunda ýerleşen bir uly ýadygärlik Göbeklidedir. Bu ýerde ilkinji gezek M.Ý. Masson gözleg işlerini geçirip, onuň antiki hem-de irki feodal döwrüne degişlidigini anyklady we ony ylma girizdi.

Şondan soň ilkinji gezek Moskwanyň Arheologiya institutynyň alymlary Türkmen döwlet uniwersitetiniň alymlary bilen bilelikde Göbeklidede arheologiki gazuw-barlag işlerini geçiripdir. Bu gala özboluşly galadyr. Munuň ýerleşşi medeni zonanyň ahrynda bolup, Horezmden gelip, guma çykanynda, ýagny medeni zonanyň başlanýan ýerinde ýerleşendir. Galanyň daşynda çig kerpiçden bina edilen haýat bolup, ol hem garawul durýan diňler bilen üpjün edilipdir. Galanyň daşky diwarynyň gurluşyny öwrenmek üçin onuň birnäçe ýerlerinde gazuw-barlag işleri geçirilen mahalynda, ol ýerden sapana salnyp, zyňylýan togalak ýadrolar, mis pullar tapylyp, galada biziň eramyznyň III asyryndan ýaşaýşyň başlandygyna şaýatlyk edýändirler. Galanyň galyň diwary bolup, şol diwaryň üstünde hem hojalyk we ýaşaýş jaýlary bolupdyr.

Ol jaýlardan küýze bölekleri tapylandyr. Jaýlaryň diwarlary, içi, käbir otaglar üç gezek hem saman goşulan palçyk suwag bilen suwalypdyr. Ýöne bir bellemeli zat, ol hem şol suwaglaryň gatynda garalan diwar bar, ýagny tüsseden galan yz galypdyr, beýle ýagdaý şol otaglarda ýaşaýşyň uzaga çekenligine şaýatlyk edýär. Otaglaryň tutýan meýdany hem dürli-dürli ölçegden ybarat bolupdyr. Olaryň içinden poluň aşagyna gömülen uly-uly humlar

hem açylandyr, şol humlar däne saklamak üçin goýulan gaplar bolupdyr diýip alymlar çaklaýarlar. Humlaryň agyzlary el degirmen daşlary bilen ýapylypdyr.

Alymlar käbir halatlarda şol uly humlardan çakyr saklanypdyr diýen pikiri hem öňe sürýärler. Humlaryň köpüsiniň içinden garalan (ýanan) bugdaýyň galyndysy tapyldy. Şol tapyndylaryň arasynda üzüm, alça, erik we başga-da birnäçe miweleriň şanikleriniň tapylmagy irki feodal döwründe bu ýerlerde bagçylygyň bolandygyna şaýatlyk edýandir. Göbeklidepe öz döwründe iki gat (etaž) bolup, şu aýdýan zatlarymyz ýokarky gatyň gürrüňidir. Şol otaglardan aýna (çüýşe), agaç, demir bölekleriniň tapylmagy hem galanyň ýaşan döwründe hojalykda peýdalanylan zatlara şaýatlyk edýär.

Näme üçin Göbeklidepe diýilýar, sebäbi onuň ýokary böleginde somalyp duran göbek şekilli beýiklik bar. Şol beýiklikde hem gazuw-barlag işi geçirildi. Netijede, birnäçe ýaşaýyş üçin mahsus bolan otaglaryň üsti açyldy. Ol otaglaryň daşy tegelek koridor bilen gurşalyp alnypdyr. Diwarlaryň saklanyp galan böleklerinden görnüşi ýaly, ýokarky bölegi, ýagny, üstüniň arka görnüşinde örtülendigini hem anyklamak bolýar. Koridoryň diwarlary galyňlygy 2 sm. ybarat bolan samanly palçyk suwag bilen suwalypdyr. Şol suwagyň üsti bolsa gara reňk bilen reňklenipdir.

Arheologiki gazuw-barlag işleri netijesinde koridoryň gapylarynyň ýanyndan çüýrän agaç bölekleri tapyldy. Alymlar şol çüýrän agaçlaryň ýatan ýerini jaýyň polunyň deňi diýip tassyklaýarlar. Bu öwrenilen otaglarda birnäçe poluň (düşegiň) bolandygy hem anyklandy. Ýöne bir geň zat, ol hem birinji we ikinji pollaryň aralygy çig kerpiçler bilen doldurylypdyr. Beýle edilmeginiň sebäbi,

poluň ýokarky bölegi has giçkiräk döwre degişlidir. Koridoryň demirgazyk-gündogar diwarynda gaty çuň bolmadyk tekçe saklanyp galypdyr. Tekçäniň diwarjyklary garagurum bilen örtülipdir. Diýmek, şol ýerde şem ýanýan çyranyň bolandygy bellidir. Ýöne tekçäniň ýokary bölegi ýykylypdyr, onuň çuňlугy (diwaryň içindäki çuňlугy) tas ýarym metre golaýdyr. Günübatar diwarda goňşy otaglara gidýan birnäçe gapy ýerleri saklanypdyr. Gapyalaryň ýokary bölegi diwarlaryň bolşy arka görnüşinde ýapylypdyr.

Arheologiki gazuw-barlag işleri netijesinde koridorda düşegiň iki gatlakdan ybarat bolandygy anyklanandyr we olar öz gadymylygy bilen tapawutlanýandyrlar. Koridoryň gündogar burçundan poluň aşagyna gömülen humlar hem tapylandyr. Şolaryň birinde orta pars dilinde ýazylan üç setirden ybarat bolan hat tapyldy. Şol hatyň berýän manysy, ýagny, biziň eramyznyň IV asyrynda gadymy Mary oazisinde üzümçiligiň we däneçiligiň ösendigine şaýatlyk edýär.

Galanyň hemme gazylan ýerlerinden tapylan küýzeler giçki antiki we irki feodal döwürlerine degişlidirler. Küýzeleriň köpüsi dürli geometriki çyzyklar bilen bezelendirler. Tapylan küýze bölekleriniň arasynda taryhy tarapdan has irki döwürlere degişlileri hem bardyr. Göbeklidepäniň daşky diwarynyň üstünde hem ýaşayyş mahsus bolan birnäçe jaýlaryň üsti açyldy. Olardan dürli görnüşli küýze bölekleri (hum, golça) tapyldy. Galanyň gündogar bölegindäki daşky diwarda galanyň içine girilýän gapy hem tapylandyr. Gapyň saklanan beýikligi 2 metre golaý bolup, ini 1,5 metre barabardyr. Galanyň daşyndaky diwardan birnäçe diňler (başnýa) öwrenilendir. Şol diňleriň töwereginden dürli ölçegdäki ýadrolaryň

tapylmagy, olaryň garawulhana bolandyklaryna şaýatlyk edýär.

Her bir diňde birnäçe ok atylýan üçburçluk görnüşindäki – boýnisalar ýykylman saklanypdyr. Şol boýnisalar dürli görnüşli bolupdyrlar, olaryň käbirleri ulanylman, ýagny duşmana haýbat üçin ýasama görnüşinde hem bolupdyrlar. Boýnisalaryň käbirleri üçburçluk görnüşinde bolman, ýöne diwarlaryň çünkünde jaýryk görnüşinde bolup, şol otagyň içine ýagtylyk düşmek üçin hem peýdalanylypdyr. Şu hili arhitektura ymaratlary gadymy Marynyň irki feodal jemgyýetçilik döwrüne degişli köp ýadygärliklerinde bardyr.

Göbeklidepedäki öwrenilýän jaýlardan gadymy wagtda mata dokamaklygyň, halynyň bolandygyna şaýatlyk edýän has häsiýetli zatlar hem tapylandyr. Ol ýerde ekerançylygyň we maldarçylygyň ösendigine şaýatlyk edýän ýazgy resminamalary hem tapylnadyr. Onuň söwda merkezi bolandygyna jaýlardan tapylan pullar hem şaýatlyk edýär.

Irki döwrüniň arhitekturasyna degişli Akdepe galasy hem özboluşly häsiýete degişlidir. Arheologiki gazuw-barlag işleri netijesinde galanyň üstünden birnäçe otaglaryň üsti açyldy. Ol otaglar bir-birinden öz ölçegleri boýunça tapawutlanýarlar. Olaryň diwarlaryndan suwaglaryň yzlary saklanyp galypdyr. Otaglaryň içinde Sasanidler döwletiniň patyşalarynyň misdir kümüş pullary saklanyp galypdyr. Şol jaýlaryň arasynda ölçegi taýdan uly bolmadyk bir otagyň poly we diwary alabastr bilen suwalyp, otagyň merkezi böleginde wanna görnüşinde oýtak meýdança saklanypdyr.

Alymlaryň çaklamasyna görä şol ýerde üzüm ezilip, çakyr ýasalan ýer bolan bolmagy mümkin diýen çaklama bardyr. Sebäbi jaýlaryň birinde poluň aşagynda gömülen birnäçe humlar tapyldy, olaryň agyzlary eldegirmen daşlary bilen ýapylypdyr. Bir humyň içinden çüýrän üzüm däneleri tapyldy. Akdepe galasy öz ýerleşen ýeri boýunça Merwiň, ýagny, Sasanidler döwletiniň birikmesi bolan berkitmäniň, ýagny, Merwiň gyrasynda ýerleşip, onuň söwda şäheri bolanlygy hem ähtimaldyr. Galanyň girelgesi onuň günorta tarapynda bolup, daşy hem çuň bolmadyk aýlaw bilen gurşalyp alnandyr.

Taryhy çeşmeleriň berýän masglumatlaryna görä, galanyň ýaşajylarynyň üstüne duşman howp salanda, şol aýlawy suwdan dolduryp, ýüzüne hem saman sepýär ekenler, esasy maksady duşmany aldamak üçin, ýagny olar bilmän suwa gark bolar ýaly sepilýän ekeni. Galanyň daşynda iki gat goranyş diwary salnyp, olar hem goranyş başnyalary bilen üpjün edilipdir. Şol goranyş diwarlarynyň daş töweregi hem hojalyk üçin mahsus bolan otagdan doldurylypdyr. Otaglar iki hatar bolup, olaryň arasyndan giň koridor geçipdir. Otaglaryň bir diwary galanyň esasy goranyş diwary bolup hyzmat edipdir. Şol jaýlardan irki feodal sungatyna häsiýetli bolan palçykdan ýasalan möhürler (tyllalar) tapylandyr. Ol möhürler söwda edýän taraplar öz haltalarynyň agzyna sürgüç hökmünde şykgy toýundan ýasalan möhürleri berkidipdirler. Olaryň ýüzlerinde dürli-dürli haýwanlaryň şekilleri we orta pars haty bilen ýazylan hatlar saklanyp galypdyr. Galanyň golaýyny gap-çanak bilen üpjün etmek üçin kúýze bişirilýän peçleriň birnäçesi öwrenilendir. Şol peçlerden dürli ölçegli ýadrolar hem tapylandyr.

***Irki orta asyr sungatynyň ösmeginde heýkeltaraslygyň,
ossuariýanyň,
ownuk plastinanyň tutýan orny.***

Biziň eramyzyň III-IV asyrlarynda gadymy Mary diňe dini ynançlar boýunça merkez bolman, sungatyň dürli görnüşleri boýunça hem merkezi şäher bolup hyzmat edipdir. Sungata degişli zatlar diňe bir otparazlar ýa-da budda dini boýunça ýasalman, maniheýler dini boýunça we hristian dinleri bilen bagly zatlar hem ýasalypdyr.

Gadymy Gäwürgalanyň golaýyndan öwrenilen otparazlar dinine degişli ossuariýalar irki feodal döwründe gadymy Mary oazisinde ýaşan adamlaryň Horezm halky bilen ýakyn medeni aragatnaşykda bolandygyna şaýatlyk edýär. Şol ossuariýalaryň gurluşy, olaryň nagyşlary we daşky görnüşleri köp halatlarda meňzeş gelýändirler.

Gadymy Horezmden tapylan ossuariýalarda çekilen adam, guş, ýylan şekilleri we olaryň ýanyndaky goýulýan zatlar gadymy Marynyň ossuariýalaryna meňzeşdir. Ýöne antiki döwürdäki sungat bilen irki feodal döwriň sungatynda käbir meňzeşlikler bar hem bolsa, olar many tarapyndan tapawutlanýandyrlar. Eger-de, antiki döwürde gadymy Marynyň ýerindäki sungatda esasy orny aýal adamlaryň şekili tutýan bolsa, irki feodal döwründe erkek adamlary sungatda tutýan orny mese-mälim atrykmaçdyr.

Antiki döwrün sungatynda aýal adamlaryň şekilleri her hili bezeg şaýlary bilen bezeklen bolsa, irki feodal döwründe şol zatlar köplenç ýagdaýda galdyrylypdyr. Ýa-da aýal adamlaryň şekilleri ýarym-ýalaňaç bolan bolsa, irki feodal sungatynda giň eşikler bilen beýan edilipdir. Sebäbi antiki döwrün sungatynda gadymy ellinistik döwletleriň sungatynyň täsiriniň güýçli bolandygy üçindir. Ikinji bir tarapdan bolsa, durmuşa feodal elementleriniň aralaşmagy bilen düşündirilýändir.

Ýene-de bir sebäbi, gadymy Merw sungatyna Indokuşan sungatynyň özboluşly täsiriniň ýerli sungata aralaşmagy we ornaşmagydyr. Indokuşan sungatynda sakgally erkek adamlaryň şekili uly orna eýe bolupdyr. Iň esasysy hem erkek adamlar ata çykyp, ellerinde döwletiň gerbini saklamaklary ýa-da söweşde ýenijiniň alamatlaryny beýan etmeklik, güýçli ýeňiji adamlaryň şekilleriniň sungat äleminde tutýan ornunyň ýokarylygy bilen düşündirilýär.

Çilburç şäherinden tapylyan eli aýnaly aýal adamyň şekili antiki döwre degişli bolsa, atyň üstünde eli gylyçly erkek adamlaryň şekili irki feodal döwri bilen kesgitlenýändir.

Gäwürgaladan tapylyan aýal adamyň şekili uly ussatlyk bilen ýerine ýetirilipdir. Ol aýal adamyň sag elindäki ýüz görülyän aýna Hytaý nusgasyny ýada salýan bolsa, çep elinde ýaňy açylan bägüli we goşarynda hatar düzülen monjuk görnüşli şekiller ussatlyk bilen berilipdir.

Antiki döwürde bejerilen heýkellerde erkek adamlaryň burny, ýüzüniň keşbi gadymy grek sungatyny ýada salýan bolsa, irki feodal döwründäki şekiller mümkin boldugyça ýerli adamlaryň antropologiýasyna

meňzedipdirler. Günorta Türkmenistanyň merkezi şäherlerindäki bejerilen heýkeller bilen ownuk kiçi obalardaky heýkeller öz bejeriliş hilleri boýunça tapawutlanýandyrlar. Olaryň aňladýan manylarynyň meňzeşligine garamazdan, şol tapylan heýkeller boýunça, olaryň beryän manylary boýunça şol döwrüň sungatynyň haýsy döwletiniň sungatyna meňzetjek bolandyklaryny hem bilmek bolýar.

Arheologiki gazuw-barlag işleriniň netijesinde ýokarda beýan edilen heýkellerden başga-da ýüzi ösümlikleriň dürli görnüşleri bilen ýa-da dürli haýwanlaryň suratlary bilen bezelen küyzeler hem tapylandyr. Gadymy Marynyň yerinden hristian dinine degişli haç şekilli birnäçe suratlar tapylandyr. Haç görnüsli alamtar kerpiçleriň ýüzünde hem duş gelýändir.

Irki feodal sungatynda daşlaryň dürli görnüşlerinden ussatlyk bilen ýasalan gemme-möhürler hem uly orun tutýandyr.

Gadymy Marynyň ýerinde halsedondan, lazuritler we serdolikden ýasalan gemmalaryň ýüzlerinde uly kiçi haýwanlaryň we mör-möjekleriň suratlary şekillendirilendir. Bu gemmalar öz ýasalýşlary boýunça has irki döwrüň, ýagny, Ahemenitler döwletiniň sungatyny ýada salýandyr. Bu ýerde iki hili pikir ýüze çykýar, ýagny, gemmalary ýasaýan ussalar özbaşdak bolmandyrlar, olar öz gul eýelerine, olaryň dünýä garaýyşlaryna we içki duýgularyna bagly bolupdyrlar ýa-da olar sungat äleminde özbaşdak bolupdyrlar, ussalaryň arasynda çeperçilik boýunça, ussatlyk boýunça işläp, sungaty ösdüripdirler. Olar öz eserlerinde gadymy Gündogaryň nepis nagyşlaryny ussatlyk bilen ulanypdyrlar. Şol gemmalaryň ýüzüne şekillendirilen

goýun, düýe, keýik, at, pil we ownuk mör-möjeklerden içýan, möý we başgalar özboluşly dürli manylary aňladýandyrlar. Irki feodal sungatynda köp ýerde agajy, onda-da gür ýaprakly agaçlaryň suraty has köp suratlandyrylypdyr. Agajyň suraty has irki döwürlerden bäri dowam edýändir.

Alymlaryň çaklamasyna görä, agaç hasyllylygy aňladypdyr. Gadymy Gündogaryň sungatynda hem gök agajyň (bagyň) suraty uly orun tutupdyr. Sungat äleminde erkek we aýal adamlaryň suraty, ylaýta-da бүрүнч асырында has hem köp duş gelýändir. Aňladýan manysyna görä, ekerançylyk hojalygy bilen baglydyr. Erkek adamlaryň şekiliniň köp duş gelmegi, ol hem diňe erkek adamlaryň durmuşda tutýan ornunyň artmagy bilen düşündirilýändir.

Arheologiki gazuw-barlag işleri netijesinde tapylyan palçykdan ýasalan möhürleriň we gemmalaryň ýüzünde haýwan şekilleriniň köp duş gelmegi, ýagny, goýunyň, geçiniň, düýäniň we beýleki haýwanlaryň olaryň hem özboluşly manysy bardyr. Ilkinjiden, düýe we sygyr suratlarynyň, ylaýta-da, atyň wakalar bilen düşündirilýär. Ekerançylykda we söwda-da düýe we at mallary has gerekli bolupdyr. Käbir halatlarda geçiniň öz owlagyny emdirip durandygy hem duş gelýär ýa-da geçiniň bagyň ýapragyny iýip durandygy hem gabat gelýär. Şu hili ýagdaýda owlakly geçi parahat durmuşy aňladýar diýen düşüňjani öňe sürýärler. Tapylyan gap-çanaklar hem gabat gelýär. Alymlaryň çaklamalaryna görä, olar derman ýasalyan we reňk edilýän ösümliklerdir diýen düşüňjani öňe sürýärler.

Irki feodal sungatynda häzirki günlerde türkmen halysynda duş gelýän käbir nagyşlar köp gabat gelýär.

Ýagny “göl”, “çemçe göl”, “bugdaý nagyş”, “gazaýak”, “çakmak” we birnäçe geometriki alamatlar üçburçluk, başburçluk we başgalar.

Ýokarda agzalan nagyşlar taryhyň has irki döwürlerinden şu günki günlere çenli halkyň arasynda durmuşda saklanyp galandyр. Ýöne şolaryň her biriniň öz aňladýan manysy bardyr, ol hem durmuş bilen baglydyр. Irki feodal sungatynda “möý”, “içýan”, “ýylan” ýaly mör-möjekleriň köp gabat gelmegi bolsa, olardan adamlar gorkupdyрlar. Bu hili şekiller sungatda gaharly ýagdaýlary göz önüne getirýan wagtydyр. Umuman aýdanymyzda, sungatda duş gelýän hemme mör-möjekleriň şekili durmuşy waka bilen baglydyр.

Irki orta asyрda Günorta Türkmenistanyň ýerinde şekillendiriş sungatynyň ösüşinde Beýik ýüpek ýolunyň täsiри

Häzirki wagtda Orta Aziýanyň her bir regionynda şekillendiriş sungatyna degişli ýadygärlikler öwrenilendir. Ýagny biziň eramyzyň III asyрlaryna degişli gadymy Horezmiň Toprakgala diýen ýerinde diwarlara şekillendirilen dürli ýagdaýda duran adamlaryň şekilleri ýa-da VII-VIII asyрlara degişli ossuarileriň (adam süňki saklanýan küýze ýaşıklери) ýüzündäki ölen adamlaryň töweregindäki gaýgyly adamlaryň ýüzlerini sallap duran şekilleri bar bolsa, Orta Aziýanyň başga bir regionynda, ýagny gadymy Sogytda (Samarkant) VII-VIII asyрlara degişli gadymy Penjikent şäherinden jaýlaryň ýüzüne dürli tebigy reňkler bilen çekilen, özem durmuşyň her hili

ýagdaýyndan gowgaly, şadyýan, toý, ýas wagtlaryny beýan edýän birnäçe bölekler saklanyp galypdyr.

Gadymy Buharanyň Warahşa diýen ýerinden hem şekillendiriş sungatyna degişli birnäçe şekiller tapylandyr.

Orta Aziýanyň Baktriýa – Toharistan diýen ýerlerinden şekillendiriş sungatyna degişli birnäçe şekiller tapylandyr. Şeýlelik-de, Orta Aziýanyň ähli regionyndan irki feodal döwrüniň şekillendiriş sungatyna degişli birnäçe ýadygärlikleriň öwrenilmegi we şol sanda Günorta Türkmenistanyň, ýagny, gadymy Marynyň şol hatardan galmagy, ol gadymy Maryda ýa-da Türkmenistanyň ýerinde irki feodal döwründe ýokarda agzalan regionlardaky ýaly şekillendiriş sungatynyň bolmazlygy, ol başga hili düşündirilýändir. (Ýagny beýle diýildigi irki feodal döwründe Türkmenistanyň ýerinde şol hili sungat bolmandyr diýip bolmaz, ol diňe biziň alymlarymyzyň günäsidir, olar göwnejaý gözleg işlerini geçirmeýärler).

Gadymy Mary antiki we irki feodal döwürlerinde Orta we Alynky Aziýada iň bir ösen merkezi şäherleriň bir bolupdyr. Şunuň ýaly ösen merkezi şäherde heý-de bir şekillendiriş sungatyna degişli şekiller bolmazmy?!

Bu zatlara garamazdan soňky ýyllarda arheologiki gazuw-barlag işleri netijesinde bölekleyin birnäçe maglumatlar tapyldy. Olardan Göwärgalanyň günorta burçunda ýerleşen Budda dinine degişli depeden ýüzi dürli suratly küýzäniň tapylmagy şol ýokarda aýdylan boşlugy birneme doldurýar. 1962-nji ýylda Günorta Türkmenistanyň arheologiki ekzpedisiýasynyň alymlary tarapyndan tapylan küýze (waza) özüniň budda dinine degişli golýazmalaryny saklamak üçindigi anyklanandyr. Şol Wazada golýazma saklanyp, ol hem gadymy Maryda budda dininiň ýaýramagy we onuň orny barada maglumat berýär.

Wazanyň ululygy-beýikligi boýunça 46 sm., düýbi ýasy we daşyna çykyp duran erňekleri bardyr. Şu Waza meňzeş küýze gadymy Marynyň ýerinden ozal hem birnäçe gezek tapyldy. Emma munuň ýaly içi hatly ýa-da ýüzi suratly däl di. Bu Waza V-VII asyrlara degişli bolup, hemme tarapy (bütün ýüzi) dürli many berýän adam şekilleri bilen doldurylypdyr.

Wazanyň ýüzündäki şekiller öz aňladýan manysy boýunça dört sany topara bölünýändir.

Birinjisi – Toý-dabarany aňladýan görnüş erkek hem-de aýal adam birseki görnüşli ýerden çala saýlanýan beýikligiň üsünde otyrlar. Erkek adam aýbogdaşyny gurup otyr, özem dyzyna ýetip duran giň ak köýnekli. Şol ak köýnegiň ortarasynda giň uzyn bolmadyk gyzyly holak bar. Sonuň ýaly-da giň uzyn bolmadyk gyzyly zolak boýnunyň daşyny hem gurşap alýar. Soň şol gyzyly zolagyň üstünden ak zolak hem geçýär. Ýöne soň ak zolak ol adamyň köýnegine degişli bolman, onuň plaşyna degişlidir. Ýeňiniň gutarýan ýeri üç sany gasyn görnüşli zolakdan ybaratdyr. Şol ak zolaklaryň arasynda gyzyly zolaklar zem geçýändir. Gyzyly zolaklaryň arasynda gara reňk bilen şekillendirilen “ýüregiň” şekili görünýär. Köýnegiň çep tarapynda (çep döşünde) nämedir bir dörtburçluk görnüşli alamat bar, ol ýyldyzy hem ýada salýar. Ak palotnadan dikilen plaş erkek adamyň egnini has hem ýokary göterýär.

Alymlaryň çaklamalaryna görä, suratçy şol adamyň fiziki tarapdan has güýçludigini beýan etjek bolýar. Erkek adamyň aýagynda giň ak matadan balagy bolup, ol hem birnäçe ýerinden gara zolaklar bilen gurşalyp aýlanýar, aýagyndaky köwşi gara reňki bilen berilipdir. Erkek adamyň ýüzi gapdallaýyn görnüşde berilipdir. Ýüzi we boýny gyrmyzy reňk bilen reňklenipdir, boýnunyň aşak gyrasy giň bolmadyk sary zolak bilen gurşalyp alynýar. Aşaky dodagy açyk – gyzyly reňk bilen reňklenipdir, murty, saçy, gaşy, gözünüň kirpigi

we gözünüň garasy gara reňk bilen görkezilipdir. Gözüniň özi sary reňk bilen reňklenipdir. Gözüniň gyrasyndan ýogyn bolmadyk gara çyzyk gulagyna tarap uzalyp gidýär. Gözüniň aşak tarapy gyrmyzy reňk bilen berilip, ýüzünüň beýikligi ýerlerinden tapawutlanýandyr. Gulagy ullakan tegelek gulakhalka bilen, özem iki gulagyna hem berkidilipdir. Erkek adamyň telpeklerine meňzeş, kümüşden ýa-da guzy malyň derisinden telpek, ol hem iki ýerinden monjuk görnüşinde halkalaýyn holak geçýär. Erkek adam çep elinde içi üzümli gap saklap, ony birine uzadýan ýa-da almakçy bolup duran wagty. Sag elinde uzyn saply tegelek jam görnüşli gap, onuň ýüzünde ak, gyzy, gara reňkli birnäçe zolaklar, şol gabyň togalakdygyna şaýatlyk edýär. Şol gabyň merkezi böleginde ýanbaş ýatan çep tirseğini uly ýassyga ýassanyp ýatan adam, ýassygyň gapdalynda nar, alma, armyt miweleriniň aňladýan şekiller ýerleşdirilipdir.

Erkek adamyň garşysynda oturan aýal adamyň sekili hem özboluşly täsindir. Aýal adamynyň ýüz keşbi göni maňlasty bilen berilip, ýuzi doly beýan edilýär. Aýal adamynyň çep dyzy ýokary göterilip, ýagny aýal adamlaryň oturşyny ýada salýar. Ol uzyn gyzy matadan bejerilen köýnekli. Köýnegiň iki ýan tarapy giň bolmadyk ak zolak bilen dikligine bezeg hökmünde görkezilipdir. Boýunda ak zolak bolup, ol hünjüni hem yada salýandyr. Saçy iki örülip, şonuň biri şol hünji halkasynyň aşagyndan geçýär. Şol aýal adamyň egnindäki uly gyzy köýnegiň aşagynda giň bolmadyk ak matadan hem köýnegiň barlygy gyzy köýnegiň aşak gyrasyndan görünýär.

Ýokarky gyzy köýnek çep egninden atylp, sag golunyň aşagy bilen gidip, sag eli we döşüniň hem sag tarapy açyk galýar. Daşky uzyn köýnek görnüşli eşiği aşakdan ýokaryk ak zolak bolup gidýär. Aýal adamyň çep elinde bir näbelli zat mümkingadar gül bolmagy ähtimaldyr. Sag eli bolsa öňe uzalyp, başam barmagy bir zady görkezýän ýaly bolup galan barmaklary ýumulyp

dur. Eli bolsa gyzyl reňk bilen reňklenipdir. Ýüz keşbi gyzyl, uly gözli, göni burun (çünk), dodagy gara reňk bilen aňladylýar. Gözüniň töweregi gyzyl reňk bilen halka görnüşli uly aýlaw, gözünüň göreji bolsa garadyr. Saçynyň örülüşi örän täsindir, ol iki örüm bolup, göwsüniň üstünden goýberilýär, saçynyň galan bölegi arasyna örülmän, ýaýylyp gidýär. Şol adamyň arkasynda dik duran aýal adamyň suraty şekillendirilipdir. Onuň ýüz keşbi gapdallaýyn berilýär. Onuň sag tarapynda diňe bir adamyň kelle bölegi aňladylyp, onuň göwresi görkezilmändir. Çep tarapynda uzyn boýly aýal adamyň şekili, onuň eli döşünde goýulyp, ýumrugy düwülen görnüşü aňladýar. Şol aýal adamyň daşyny gök-ýaşyl reňkli uzyn köýnek görnüşli mata gurşap alandyr. Onuň agzy ýaşmak gönüşli mata bilen ýeňsesine çenli gurşalandyr. Ortada duran aýal adamyň önünde beýik bolmadyk, aýaklary näbelli fantastiki görnüşli şekil bilen bejerilen stol görünip dur. Şol stoluň iki gapdaly (gyrasy) baş aýlawly (alaja görnüşli) bezeg nagyşy bilen bezelipdir. Stoluň üstünde iki eplen bir tarapdan ýatan kitaby ýada salýan başga bir tarapdan bukja görnüşli şekil ýatyr.

Stoluň aşagynda bir saply, inçe jüründikli kүйze mümkingadar kündügi hem ýada salýar. Kündügiň ýa-da kүйzejigiň göwresi tegelek, aşaky bölegi has hem uly, özem aşaklygyna has giňelip gidýär. Şol gabyň orta göwrümünde gara reňk bolan zolak gurşap alýar. Şular dürli many berýän şekiller gadymy gündogaryň sungatynda uly orna eýedir. Şu hili şekiller Orta Aziýanyň ýerinde Aleksandr Makedonskiniň döwründen başlap, köp ýadygärliklerde duş gelýändir.

Irki feodal döwrüniň sungatynda käbir halatlarda soňky döwürlerde hem sungat äleminde adam şekilleri, ylaýta-da, yslam dininden ozal, has hem irki feodal sungatyna mahsus zatlaryň biridir.

Gadymy Merwden tapylan wazanyň ýüzündäki toý-dabarasyny aňladýan şekillere meňzeş zatlar Orat

Aziýanyň gadymy şäherleriniň biri bolan gadymy Penjikentden, Balalyk depeden has hem köp öwrenilendir. Ol meňzeşlikler diňe bir many tarapyndan däl-de, suratyň çekilişinde hem bardyr. Beýle diýildigi, şol döwürde Orta Aziýanyň ýerinde sungat älemindeki suratçylaryň mowzugynyň bir mowzukdygyny aňladýar. Gap-çanaklaryň ýüzündäki toý-dabarasyňy aňladýan şekiller Sasanidler döwletine degişli kümüş gaplaryň ýüzünde hem saklanyp galypdyr.

Sasanidleriň şol kümüş gaplarynyň haýsy döwre degişlidigi barada alymlaryň arasynda dürli pikirler dowam edýär. Mysal üçin, Ý.I. Smirnow şol gaplary biziň eramyzyň VI-VIII asyrlaryna degişli diýip hasyp edýän bolsa, belli Gündogary öwreniji alym K.W. Trewer biziň eramyzyň I asyrynyň, ýagny Greko-Baktriýa sungatyna degişli diýip hasap edýär.

Belli amerikan alymy R.Girişman bolsa biziň eramyzyň VI-VIII asyrlary bilen kesgitleýär. Şonuň ýaly hem professor B.Ý. Stawiýskiý bolsa sasanidler döwrüne degişli Leningradyň Ermitažynda saklanýan ähli kümüş gap-çanaklary gadymy Sogd medeniýeti bilen deňeşdirip, olary V-VI asyrlara degişli diýýär.

Irki feodal döwürde degişli sazandalaryň şekilleri şu döwürde Orta Aziýanyň ýerinde bir meňzeş diýen ýalydyr. Emma sungatda hyzmat edýän adamlaryň şekilleri dürli-dürlidir. Ýöne bir bellemeli zat, ol hem gap-çanaklaryň ýüzündäki toý-dabaralary özleriniň aňladýan manylaryna görä, ylaýta-da, gadymy Marydan tapylan wazanyň ýüzündäki şekil eftalitler sungatyna galtaşýandygyny alymlar ýa-da sungaty öwrenijiler nygtap geçýärler. Yene-de bir täsin zat, şol irki feodal döwrüne degişli şekiller has giçki, ýagny seljuklar döwrüne degişli sungat äleminde hem duş gelýändir. Emma bu ýerde bir bellemeli zat, ol hem bolsa irki feodal döwründe Orta Aziýanyň ýerinde, şol sanda Türkmenistanda hem

yslamdan ozalky dinlere mukaddes bolan zatlaryň soňky seljuklar döwründe gaýtalanmagy örän täsin wakadyr.

Bize taryhdan belli zatlaryň biri yslam dini boýunça adam şekili gadagan edilen bolsa, onda näme üçin seljuklar döwründe, haçan-da yslam dininiň möwç urýan döwründe adam suratlary sungatda öz ornuny tapýar. Biziň pikirimizçe, Türkmenistanyň ýerinde seljuklar döwleti döwründe, heniz yslamdan ozalky ýa-da budda dinleriniň tarapdarlary ýaşapdyrlar we sungatlaryny dowam etdiripdirler. Bu döwürde sungat äleminde gül, bag şekilleri uly orna eýe bolýarlar. Käbir şekillerde patyşa we onuň aýalynyň şekilleriniň önünde baş agajynyň gabat gelmegi, ol has dabaraly ýagdaýy aňladýandyr.

Gadymy Merwden tapylan küýze gabynyň ýüzündäki patyşanyň elinde üzüm hoşasynyň bolmagy hasyllygy we toý-dabarasyny aňladýar. Käbir şekiller bolsa öz aňladýan manylary boýunça hem tapawutlanýandyrlar. Ýagny aýagyny uzyn salyp, biri-biriniň üstünde goýup, dynç alýan wagtyny ýada salýar. Bu bolsa sungat meýdanynda käbir täze mowzuklaryň ýüze çykandygyna şaýatlyk edýär. Arheologiki gazuw-barlag işleriniň netijesinde ýadygärliklerden birnäçe heýkeller tapyldy. Şolarda dik duran adam şekili, eli bolsa döşünde biri-biriniň üstünde goýlyp, agzy bolsa yaşamk görnüşli mata bilen gurşalypdyr. Bu ýagdaý iki hili many bilen düşündirilýär. Birinji tarapdan, otparaz dini boýunça öçmeýän oduň ýanynda duranyňda, adamynyň demi oda düşmeli däl, ikinji bir tarapdan, gul eýeçilik döwründe gullaryň birnäçe kategoriýalary bolupdyr. Käbir gullar dini ymaratlarda işlemäge hukukly bolan bolsa, käbirleriniň hukugy bolmandyr. Gullaryň demi gul eýelerine düşmeli däl, mümkin şol maksatlar bilen baglanşykly bolan hem bolmagy ähtimaldyr. Ýene-de bir bellemeli zat, Gadymy Gündogaryň döp-dessurlary boýunça patyşanyň ýa-da onuň maşgalasynyň ýa-da dini

ruhanylaryň önünde iki elini döşünde goýmaklyk, onuň sol adamlaryň guly ýa-da olara baglydygyny aňladypdyr.

Sasanitler döwletiniň sungaty barada gürrüň edilende, parfiýan sungatynyň örän köp täsiri bolanlygy gadymy Marydan tapylan kümüş we mis manatlaryň kömegi bilen tassyklanýandyр.

Gadymy Marydan tapylan wazanyň ýüzünde awçylyk şekilleri hem uly orna eýedir. Atyň üstünde oturan, şanyň görnüşini aňladýan şekiliň sag egninde el guşynyň şekili, patyşa öz peýkamyny gaçyp barýan uly dag goçuna tarap çeneýär. Ýöne nämüçündir atyň suraty üstündäki adamyň şekillerinden has kiçi we ejiz şekillendirilipdir. Atyň üstündäki adamyň kellesinde patyşanyň tagtda oturanda, geýýän telpegi ýaly telpek bolup, ol hem iki ýerinden gara reňkli zolak bilen gurşalandyr. Patyşanyň gulagynda gulak halka. Emma egnindäki eşiği (kostýumy) awa gidýän eşiği bolup, ol toy-dabaradaky eşiğinden has tapawutlanýandyр. Atyň üstündäki adamyň uzyn gyzyл reňkli köýnegi bolup, aýagynyň ýanyna, ýagny üzeňňä çenli baryp ýetýändir. Şol köýnek üç ýerinden gyzyл reňkli zolak bolup, aralarynda hem sary reňk ýerleşdirilipdir.

Atyň üstünde oturan adamyň egnindäki matanyň (köýnegiň) ýakasy bolupmyka ýa-da bolmadymyka, daşyndan görnüşi ýaly onda ýaka bolmandyr, onda peýkam atanda, bir egninden başgi bir egnine zyňyp taşlapdyр. Atlaryň görnüşi elmydama gara reňk bilen reňklenipdir. Atyň guýrugy gara we gyzyл reňkler bilen reňklenen, atyň eýeri görünmeýär, toýnagy gyrmyzy reňk bilen reňklenipdir. Awçynyň önünden gaçyp barýan dag goçunyň şekili gara reňk bilen reňklenipdir. Käbir şekillerde keýikler awçynyň yzyndan tersligine gacyp barýar we önünde hem birnäçe keýikler gaty arkaýyn ýagdaýda, ýagny dynç alyş ýagdaýynda durlar. Bu ýerde suratçylar diňe bir aw-awlamagy aňlatman, haýwanlaryň asuda wagtlaryny we olaryň owadanlygyny hem öz sungat

eserlerinde beýan edipdirler. Gadymy Gündogaryň sungatynda awçylyk uly orna eýe bolupdyr. Sungatçylar diňe bir aw haýwanlaryny görkezmän, olar tebigaty hem beýan edipdirler. Sasanidler patyşasy Şapur II, elmydama dag goçlaryna aw-awlaýan wagtlaryny görkezipdirler.

Olar diňe bir dag keýiklerini awlaman, gaplaň ýaly ýyrtyjy haýwanlary awlaýan wagtyny hem sungat eserlerinde beýan edipdirler. Bu hili şekiller diňe bir gap-čanaklaryň ýüzünde däl-de, kümüş manatlarynyň ýüzünde hem duş gelýändir.

Patyşa Hysrow I Anuşirwan özüniň harby başlyklary bilen aw-awlaýan wagty we olaryň öz ellerinde peýkamý sündürüp, gaçyp barýan keýiklere çenäp duran mahallaryny irki feodal döwrüne degişli kümüş gaplaryň ýüzünde şekillendiripdirler. Başga bir kümüş gabyň düýbünde patyşa Hysrow I Anuşirwanyň oglu Ormizdiň dag goçlaryna peýkam çenäp duran wagtyny we belli bir derejede tebigatyň gözelligini hem beýan edipdirler.

Indi bir deňeşdirmeli zat, ol hem gadymy Merw wazasyndaky patyşanyň şekili sasanid patyşasynyň şekili bolman ýa-da personal şekil bolman, ol haýsydyr bir patyşanyň şekili bolup hyzmat edýär, çünki suratçynyň esasy maksady wazany owadanlamak bolan bolmagy ähtimal. Emma şol kümüş gap-čanaklaryň we manatlaryň ýüzündäki patyşalaryň şekilleri hakyky her bir patyşanyň şekilidir. Sebäbi hakyky patyşalaryň şekillerinde olary hakyky şanyň eşiğinde şekillendiripdirler. Emma wazadaky we käbir beýleki bezeg üçin edilen şekillerde sada eşikler, ýagny bu ýerde diňe owadanlyk we çeperçilik taraplary göz önünde tutulypdyr. Şu hili şekiller Eýranyň we Owganystanyň ýerlerinden köp tapylandyr. Mysal üçin, gadymy Penjikentden öwrenilen diwar şekillerinde adamlaryň aglap duran, ýas wagtyny ýada salýan epizodynda berilýän şanyň şekili hiç bir patyşa hem meňzeş bolman, ol umumy şanyň keşbini berýändir. Irki feodal sungatynda atyň şekili iki hili ýagdaýda berilýändir.

Birinjidisi, atyň çapyşyga gitjek volup duran mahaly, ikinjiden, onuň howlukman ýöräp barýan wagtydyr. Bu hili ýagdaýda atyň bezelişi hem sada bolupdyr. Şu hili ýagdaýlara seredeniňde, gadymy Mary wazasy öz şekilleri boýunça has gadymy döwre degişli bolmagy mümkindir. Sasanidler döwletiniň sungaty öwrenilende, esasy bir zat, ol hem olaryň geým-eşikleri boýunça, ýüz keşpleri boýunça kesgitlenýändir. Gadymy Mary wazasynda ýas wagt aglap duran adamlaryň şekilleri olaryň gapdalynda tebibň obrazyny berýän şekiller has aýdyň görünýändir. Ýagny aýaklaryny uzadyp ýatan erkek adam kellesi beýik bolmadyk ýassykda gaýulan, özem tä bokurdagyna çenli ak mata dolanan, ne eli, ne-de aýagy görünýär. Ak matanyň üstünden giň bolmadyk birnäçe gara reňkli zolaklar geçýär, özlerem tegelek-tegelek nagyşlar bilen bezelen. Ýatan adamynyň garnynyň üstünde “P” harpy ýada salýan şekil hem ýerleşdirilipdir. Adamynyň ýüz keşbi sary reňk bilen berilipdir. Bir geň zat, şol ýatan adam ölen adam bolmaly, özem hiç bir ýerinde ne gyzyl mata, ne-de gyzyl reňk bar, gözi, ýüzi reňklenmändir gulagynda hiç hili gulak halka ýok . her gapdalynda bir aýal, olaryň hersi bir elini tutup, sypalaýan ýaly görünýär.

Oturan aýallaryň eşikleri öňki bolşy ýaly, ýagny sasanitler döwrüne degişli eşikde. Ýöne köýnekleriniň aşagy gyzyl, ýokarsy ak mata ýaly, emma beýleki aýalyň eşiği onuň tersine. Ölüp barýan (jan berýän) adamynyň kellesiniň aşagynda birnäçe adam şekilleri bar. Alymlaryň çaklamasyna görä, olar tebibçilikeden adamlaryň sanyny aňladýar. Şol jan berýän adamyň baş ujunda oturan erkek adam biziň çaklamamyza görä, ol oňa ol dünýäde uçmaha barmak üçin Hudaýdan kömek sorayan bolara çemeli. Ol çep elinde bir giň (uly) bolmadyk gaby saklapdyr, ony birine uzadyp duran ýaly blup görünýär, saçy, sakgaly, murty gara reňk bilen berilipdir.

Şu hili manyly suratlar Orta Aziýanyň ýerinde gadymy Penjikentden tapylandyr. Galyberse-de, şu hili

şekiller gadymy Horezmiň çetki etraplarynyda, ýagny gadym wagtda merkezi bolmadyk ýadygärliklerden adam jesetleri jaýlanan ossuariýalaryň ýüzlerinden hem öwrenilendir. Dogry, ol ossuariýalar öz hilleri boýunça örän pes bolupdyrlar. Otparazlar dininiň taglymatyna görä, aglamalyk gadagan edilipdir. Ýöne onuň diňe Orta Aziýa üçin bolan bolmagy hem mümkindir.

Gadymy Merwde diňe bir irki feodal döwründe däl-de, hat-da parfiýan döwründen bäri saklanyp gelýär? Wazanyň bir gapdalynda öňki meýilnamada iki sany erkek adam, olaryň gabat yzlarynda hem iki sany adam, dört bolup üzeňni görnüşli tapydy göterip alyp barýarlara. Onuň içinde ak mata dolanan ölen adamyň jesedi, onuň diňe ýüzi görünip, başga ýerleri dolanypdyr. Üzeňniniň öňünden barýan adamyň döşünde üçburçluk görnüşli nyşan bar, onuň nämäni aňladýandygy belli däl. Ikinji adam doly görünenok, onuň eli we ýüzüniň ýarysy görünýär. Nämese sebäpdendigi belli däl, ýöne tapydy göterip barýan adamlaryň ikisi hem aýak ýalaňaç, tapydynyň öňünden barýan iki adamyň eşiği giň we garamtyl matadan, eginlerinde sallanyp dur. Yzynda duran adamlaryň ikisi hem çala salgym bolup görünýärler. Tapydyň öňünde duran iki adamyň daşky eşiği ak matadan bolup, iki ýerinden hem gök zolak gurşap alýar. Orta Aziýanyň başga ýerlerinden tapylan başga gaplarda ýa-da diwarlaryň ýüzündäki şekillerde ölen adamynyň ýanynda oňa degişli atyň we ýaragyň hem görnüşleri hem şekillendirilen bolsa, gadymy Maryda irki feodal döwründe diňe şol ölen adamyň jesedi we tapydy göterip barýan öňünde iki we yzynda iki adamyň suraty görkezilipdir.

Alymlaryň pikirine görä, ölen adamyň ýanynda oňa degişli zatlaryň görkezilmezligi, ol diňeň azlygy bilen düşündirilýändir. Şonuň üçinem suraty diňe özüniň göz öňünde tutýan meselesini aňladypdyr. Diýmek, gadymy Mary wazasy özüňki şekiller bilen, manysy boýunça irki

orta asyr sungatyna degişlidir, özem Sasanidler döwletiniň hakyky ýerli özboluşly sungatyna degişlidir.

Gadymy Merw wazasy özüniň ýerine ýetirilişi boýunça, manysy boýunça gadymy antiki Horezm sungatyny hem ýada salýandyr. Onuň tersine, gadymy Penjikentden öwrenilen diwaryň ýüzündäki şekillerde antiki döwrüň sungatyna meňzeş zady ýokdur.

Jemläp aýdanymyzda, gadymy Marydaky öwrenilen sungat öz manysy ýerine ýetirilişi boýunça Orta Aziýanyň beýleki regionlaryndaky sungata gabat gelmegi, irki döwründe Orta Aziýanyň sungatynyň öňünde duran meseläniň bir bitewidigine şaýatlyk edýändir.

Bu döwrüň şekillendiriş sungatyny öwrenmekde ýene-de bir esasy çeşme bolup hyzmat edýän zat, ol hem mazdakitlere häsiýetli bolan adamlaryň süňkleriniň küýzelere salynan, ýagny ossuariýalarda saklanmagydyr. Şol süňk saklanylýan ossuariýalar hem ýöne bir ýasalan gap bolman, haýsy hem bolsa bir arhitektura ymaratlaryny alamtlandyryýan şekillidir. Şol ossuariýalaryň ýokary örtügi gümmez görnüşinde bolup, agzy (gapysy) hem heniz küýze bişirilmänkä (çig wagty) ýarym aý görnüşinde tegelenip kesilipdir.

Ossuariýalary üç hili reňk bilen, ýagny gyzyň, gara we öz hakyky bişirilen wagtynda peçden alan reňkidir. Köplenç ýagdaýda çünki uzyn garga şekilli guşlar şekillendirilipdir. Alymlar oňa kepderiniň şekili hem diýýärler. Elmydama kepderiniň suraty gara reňk bilen aňladylýar. Kepderiniň ganaty elmydama uçmaga taýýar bolup duran ýaly, çünkünde bolsa agajyň ýapragy. Ossuariýalary dürli küýzegärler ýasapdyrlar, şonuň üçinem olar dürli Gadymy Gündogaryň arhitekturasyny ýada salýar.

Gul eýeleri we iri feodallar üçin has owadan hem-de dürli reňkler bilen reňklenen ossuariýalar ýasalan bolsa, ýönekeý daýhanlar üçin has sadaja küýzeler ýasalypdyr. Ossuariýalaryň ýüzündäki şekilleriň wazadan we beýleki

diwar şekillerinden tapawudy, ol hem ossuariýalaryň ýüzündäki şekil bir mana ylaýykdyr ýa-da bir waka bagyşlanýandyr. Indi bir sorag gelip çykýar. Näme üçin kepderiniň şekili köp gabat gelýär diýilende, kepderi suw bilen bagly bolupdyr diýip B.A. Rapaport köp ýyllaryň dowamynda toplanan materiallaryň esasynda şol netijä gelýär. Kän bolmasa-da käbir halatlarda ossuariýalarda aýal adamlaryň şekilleri hem duş gelýärler. Ylaýta-da, saçynyň eplenishi we ýüz keşbi has hem gowy-aýdyň görkezilipdir.

Jepläp aýdanymyzda, şekillendiriş sungatynyň ösüşi diňe bir gadymy Merwde bolman, onuň täsiri Türkmenistanyň ähli ýerine hem ýaýrandyr. Irki feodal döwrüniň şekillendiriş sungatynda gemmalardaky şekiller hem uly orna eýe bolandyr. Gemmalaryň daşlarynyň dürli görnüşlerinden edilmegi şol döwürde Günorta Türkmenistanyň ýerinde ýaşayan adamlaryň Eýran we Owganystan ýaly Gündogaryň ösen ýurtlary bilen söwda aragatnaşygyny saklandygyny, sungat äleminde iň gowy – owadan şekilleriň ulanylandygy has aýdyň görünýär.

Arheologiki gazuw-barlag işleri netijesinde tapylan wazanyň ýüzündäki şekil, ossuariýalar, manatlaryň ýüzündäki şekiller, gemmalaryň, gullaryň suratlary Günorta Türkmenistanyň ýerinde irki feodal döwründe şekillediriş sungatynyň Orta Aziýanyň beýleki regionlary bilen aragatnaşykda bolandygyny sungat äleminde umumy temalaryň bolandygy bellidir. Ýöne käbir aýratynlyklar hem bardyr, sebäbi, her bir regionyň öz döwrüne görä medeniýetiniň ösüşinde, sosial-ykdysady gurluşynda aratapawut bardyr.

Gadymy Merw Beýik ýüpek ýolunda.

B.e.öňki I müňýyllygyň ortalarynda Günorta Türkmenistanyň ýerlerindäki şäherlerde jemgyýetiň öndürýän önümi hem hil tarapdan, hem mukdar tarapdan ýokary ösüşe ýetipdi. Bize gadymy dünýä taryhyndan

belli bolşy ýaly, adamzat jemgyýeti peýda bolaly bäri, onuň ösüş prosessi hiç wagt aragatnaşyksyz bolmandyr. Adamlaryň, urug obşinlarynyň, taýpalaryň, halklaryň, halkyýetleriň we olaryň territorial, ykdysady we syýasy taýdan birleşdiren ýurtlaryň arasynda hemişe aragatnaşyk bolupdyr we bu aragatnaşyklar sebäpli ýollar peýda bolupdyr. Biz taryhymyzyň has gadymy döwürlerine göz aýlasak, adamzat jemgyýetiniň бүрүнч заманыndan başlap (b.e.öňki III müňünji ýyl) gadymy obalarda oňat ýollaryň peýda bolandygyny bilýäris. Olaryň peýda bolmagyna taýpalaryň, döwletleriň arasyndaky gatnaşyklardan gelip çykýan ykdysady, etnik, syýasy we medeni islegler sebäp bolupdyr. Taryhda b.e.öňki VI-IV asyrlarda haçan-da Türkmenistanyň ýeri Ahemeniler döwletiniň düzümine giren mahaly bu ýerden “Şa ýolunyň” geçendigini bilýäris. Emma ondan hem ozal Türkmenistanyň ýerinden Owganystanda önýän gymmat bahaly Lazurit daşy geçirilip, ol ýola “Lazurit ýoly” hem diýipdirler. Bize taryhdan belli bolşy ýaly, ol gymmat bahaly Lazurit daşy gadymy Mesopotamiýa we Müsür patyşalarynyň ymaratlaryny (ybadathanalary, köşkleri) bezäpdirler. Lazurit daşy Ýakyn we Orta Gündogar ýurtlarda uly isleg bilen ulanylypdyr. Ine, şeýle gadymy ýollardan biri günbatar bilen gündogary birnäçe müňýyllaryň dowamynda biri-birine baglanyşdyryp gelen ýüpek ýoludyr.

Bu ýol arkaly Gündogardan (Hytaýdan) Günbatara (Wizantiýa) äkidilen söwda harytlary, esasan Hytaý ýüpegi bolsa-da, bu ýol ylma diňe XIX asyryň 70-nji ýyllarynda nemes alymy K. Rihtgofen tarapyndan “Ýüpek ýoly” ady bilen girdi. Oňa çenli “Ýüpek ýoly” “Günbatar meridional ýoly” diýilip atlandyrylýardy. Taryh ylmynda ýupegiň watany gadymy Hytaý hasaplanýar. Emma alymlaryň arasynda käbir jedelli meseleler hem bardyr. Mysal üçin, hindi alymlary ýüpek we ýüpek gurçugy ilki bilen Hindistanda bolandyr diýen pikiri öňe sürseler,

Hytaý alymlary tassyklaýjy materiallaryň esasynda ýüpekçilik ilki bilen gadymy Hytaý imperatory Çin Çong, ýagny b.e.öňki III müňünji ýylda giň ýaýran önümleriň biridir diýen ylmy netijä gelýärler. Taryhy rowaýatlara görä b.e.öňki 2698-nji ýylda Hytaýda ýabany tut gurçuklary döräp, soň hem ýüpekçilik ýaýrap başlapdyr. Bize belli bolşy ýaly ýüpek ilki Hytaýda ýüze çykyp, soň gadymy Gündogar ýurtlaryna ýaýrap başlapdyr. Beýik ýüpek ýoly Hytaýdan Balha (Baktriýa) gelip, şol ýerden üç şaha bölünýär. Onuň günbatar şahasy Merwe, günorta şahasy Hindistana, demirgazyk şahasy bolsa Termeziň üsti bilen Samarkanta tarap gidipdir. Amulda Merwden Amyderýanyň ugry bilen Ürgenç tarapa gidýän ýola goşulypdyr. Şol döwürde Merw şäheri özüniň gadymy däpleri we her tarapa gidýän söwda-kerwen ýollary birleşýän geografiki amatlyklara baý bolan uly şäherdir. Sonuň üçin merwde ýerli din bolan otparazlar (Zoratuştra) dini bolmak bilen ol ýerde hristian we budda dinleri hem bolupdyr. Bir bellemeli zat, ol hem şol zamanda Türkmenistanyň ýerinde ýaşan adamlar geçirimli we adalatly bolupdyrlar, çünki öz ynanýan (çokunýan) dinlerinden başga dinleriň wekillerini yzarlap, olara azar bermändirler. Şu ýokarda aýdylan deňeşdirmelerden hem aýdyň görünýär, ýagny gadymy Türkmenistanyň ýerinde ýaşan adamlarda şu günki türkmen mahsus bolan gylyk häsiýetlerdir. Beýik ýüpek ýolunda her döwlet öz öndürýän önümini öndürüp, şony bazara çykarypdyr. Mysal üçin, gadymy Merwde mata dokamaklyk has giňden ulanylypdyr. Gadymy Merw ýüpek matalary barada grek taryhy çeşmeleri hem doly habar berýärler.

Taryhy ýazuw çeşmeleriň we arheologiki tapyndylaryň şaýatlyk etmegine görä, Merwden günbatara tarap gidýän ýüpek ýoly Parfiýa döwleti, Nusaý galasy arkaly Eýranyň üsti bilen Mesopotamiýa barypdyr. Beýik ýüpek ýolunda gymmat bahaly daşlardan, ýagny nefrit, ýaşma, halsedon, lazurit uly ymaratlary bezäpdirler.

Gadymy döwürde we orta asyrda Merw özüniň hünärmentçilik baýlygy bilen şöhratlanypdyr. Şol ýerde Merw matalary, galyplarda ýasalan gap-gaçlar satylypdyr. Gadymy Merwden ýüpek ýoly boýunça söwda ýollary dört tarapa, ýagny günorta, günbatara, gündogara we demirgazyga uly söwda kerwen ýollary gidipdir. Orta asyr taryhçylarynyň biri Merwi **“Horasan şäherleriniň eýesi”** diýip ýazgylar galdyrypdyr. Merwden gidýän kerwenler Saragta, şondan aňryk bolsa Nişapura (Eýrana), ikinji tarap Merwden Abiwertde, Nusaýa, Feraba, Dehistana tarap geçipdirler. Üçünji tarap Merwden Amula tarap, häzirki Türkmenabat (Çärjew) şäherine tarap alyp barypdyr. Merwden has uly söwda ýollarynyň biri Merwden Horezme gidýän kerwen ýoludyr. Howuzhan orta asyr kerwen saraýy bilen Merwiň aralygynda Merwden Dandanakan galasy bolupdyr. Munuň has köne ady Daşrabat şäheri hem diýilipdir. Bu gaa Saragtdan Merw aralygyndaky uly duralgalaryň biridir. Howuzhan galasy orta asyrlarda ýaşayşyň köp ýerleşen ýerleriniň biridir. Howuz galasyna käbir çeşmelerde Tilistan hem diýilýändir. Tilistan orta asyr şäher bolup, onda ýaşan adamlar keramiki önümleri, ýagny gap-çanaklary öndüripdirler. Tilistandan arheologiki gazuw-barlag işleri netijesinde çüýşe önümleriniň döwürleri örän köp derejede tapyldy. Alymlaryň çaklamalaryna bu ýerde çüýşe önümleriniň dürli görnüşleriniň öndürilendigine şaýatlyk edýär. Gadymy Merwiň ýerinde taryhyň gadymy zamanýnda has ösen siwilizasiýalaryň bolandygyna şaýatlyk edýän ösüş siwilizasiýalarynyň bolandygyna olaryň gadymy Şumer, Mesopotamiýa döwletleri bilen ösen döwletleriň hasabyna girendigi hem doly öwrenilendir.

Merw şäherine ýaşayşyň dürli döwürlerine mahsus bolan Erk-gala, Gäwür gala, Soltan-gala, Abdylla han-gala, Baýram-Aly han galalaryny öz içine alýandyr. Gadymy Merwden Horezme gidýän kerwen ýoly häzirki

Göbekli depäniň üstünden geçipdir. Ol ýerden söwda mahalynda giňden ulanylan palçykdan ýasalan möhürler (bulalar) şaýatlyk edýändir. Göbekli depe Merw-Horezm söwda ýolunda Merw tarapdan iň soňky söwda duralgasy bolandyr.

Irki orta asyrlarda Merw diňe bir söwda merkezi bolman, ol birnäçe dinleriň hem jemlenen ýeri bolupdyr. Gadymy Merwden Hindistana gidýän kerwen ýollarynda hem birnäçe arheologiki ýadygärlikler ýerleşipdirler. 651-nji ýylda Türkmenistana arap diliniň ornaşmagy ýa-da Türkmenistanyň araplar döwletiniň düzümine girmegi ýurduň ykdysady taýdan ösüşine täsir edipdir. Şol zamanda Merwde zikgelenen manat pullar boýunça jemgyýetiň ösüşini kesgitlemäge şert döredýär. Irki orta asyrlarda III-VII asyrlarda Merwde mis pullar zikgelenipdir, çünki mis pullaryň gymmatyna düşýän önümler köp öndürilipdir. Gyzyllar pullar Merwde şol zamanda (VI-VII asyrlar) öndürilýän önümiň bahasy gyzyllar puluň hümmetine ýetmändir. Orta asyrlarda gadymy Merwden Amula (Türkmenabat) tarap uly söwda ýoly gidipdir. Gadymy Merwiň hünärmentçileri öz önümlerini uly bazara çykaryp, ol ýerden hem özlerine gerek önümleri getiripdirler.

Merw ajaýyp haşamly desgalar – metjitler, medreseler, kitaphanalar, mawzoleýler, köşkler we baý şäherlileriň jaýlary bilen bezelipdir. Merwiň merkezinde, has takygy Gäwür-galada dokma, küzegärçilik, metal işläp bejeriji, ýuwelir gurluşyk ýaly dürli hünärmentçilik önümçiligi ýokary derejede ösüpdür aýratyn-da Merw küzegärleriniň işleri haýran galdyrýar, olar ýokary derejedäki çeper önümleri, faýanslary, adam we haýwan süžetli gap-gaçlary, ösümlik, geometrik we epigrafik äheňli sünnälenip edilen zatlary ýasamagyň tehnologiýasyny işläp taýýarlapdyrlar.

Merwiň hünärmetnçileriniň ýüpek, nah matalary, süýji ýaly önümleri onuň halkara söwdasynyň esasy

bölegi bolupdyr. Bu Merw önümleri diňe bir Merwde belli bolman, ol söwda ýolunda ýerleşýän ähli şäherlerde hem öz ýokary hilliligi bilen belli bolupdyr. Merwiň söwda ýolunda ýerleşenligi onuň medeniýetiniň ylmynyň ösmegine ýardam edipdir. Merw alymlarynyň arasynda filosoflar, astronomlar, lukmanlar, filologlar we taryhçylar bolupdyr. Merwiň orta asyr kitaphanasynda belli arap alymy Ýakut işläpdir. Ol bu ýerde “Mužali al-buldan” (“Ýurduň sözlügi”) sözlüğini taýýarlapdyr. Ýa-da Gündogaryň ajaýyp alymy Omar Haýýam Merwiň soltan obserwatoriýasynda şol döwür üçin takyk astronomiki tablisany – “Jemal ed-din kalendaryny” düzüpdir. Gadymy Merwiň Beýik ýüpek ýolunda ýerleşmegi, onuň Gadymy Gündogaryň merkezi şäherleriniň bir hasaplanmagyna uly itergi berendir.

V BÖLÜM

Orta asyrlarda Türkmenistandan geçen söwda ýollarynyň ugrundaky arheologiki ýadygärlikleri.

Türkmenistanyň arhitektura ýadygärlikleri.

Türkmenistanyň Beýik Ýüpek ýolunyň üti bilen alyp baran halkara gatnaşyklary we gadymy türkmen diplomatiýasy.

Gadymy Merwiň orta asyr ýadygärlikleri.

Gadymy Mary biziň eramyzdan ozalky we soňky birinji asyrlarda baý oblastyň paýtagty hem-de ägirt uly şäher bolupdyr. Onuň uly şäherleriniň biri Gäwür galadyr. Ol galanyň eteginde hem ilat ýaşayan ýerler köp ekeni.

Parfiýanlar wagtynda ol ýerlerde hem ilaty goramak üçin diwar gurlupdyr. Aýdan salnan diwaryň galyndylary heniz hem görnüp dur. Türkmenler ol diwary Gilýakinçilburç diýip atlandyryşlar. Ol ýerde şäher

eteginde bagly-bakjaly gök ekinli we üzüm bagly gadymy Merw mülkdarlarynyň ýokary gatlagynyň mülkleri ýerleşipdir. Şol zamanda gadymy Merwiň üzümi bolsa şeýle bir ýokary derejede taryplanyp, onuň taryhy hatda Rime-de ýetipdir.

Şol wagtyň zamandaşlary Merwde uzynlygy tirsek boýy bolan ullakan hoşaly üzüm agajyň biline iki goluň zordan ýetýän şeýle bir ýogyn üzüm baglary bar diýip ýazypdyrlar. Gadymy Merwde Sasaniler zamanynda gurluşyk birneme ýokary görterilipdir. Gäwürgalanyň we Erkgalanyň diwarlary birneme berkidilipdir. Şol wagtlar günorta Türkmenistanyň ýerindäki taýpalar eftalitler, hionitler, türkleriň toparlary ekerançylyk zonalaryna çozuş edip durmaklary bilen bagly bolup, Merw oazisiniň töweregine gala aýlapdyrlar.

Gadymy Merwde VI-VII asyrlarda özgeriş bolup başlaýar we Merw oazisinde jemgyýetçilik durmuşynyň täzeden ýokary görterilişiniň döwri başlanýar. Kuwwatly patyşa Hysrow I Anuşirwan Merw forgifikasiýasyny rejelemek barada birnäçe çäreler geçirýär. Ol rejelemegiň yzlary Gäwür galanyň üstki gatlaklarynda saklanyp galypdyr. Nähili bolsa-da, VI-VII asyrlarda Gadymy Merwde görnükli medeni merkez bolupdyr. Meşhur işgärleriň birentegi gadymy Merwden çykypdyr. Patyşa Hysrow Anuşirwanyň baş lukmany Buzurgmihr örän bilimli we ökde ilçi bolupdyr, meşhur medesina işgäri filosof, syýahatçy Barzuýe (ýa-da Paklabad) biçak ökde lukman bolupdyr. Bularyň üçüsi hem gadymy Merwde doganlar. Zamandaşlary onuň repertuarynda ýylyň her bir gününe täze aýdym bar diýer ekenler, ökde sazanda bolupdyr. Gadymy Merwiň gadymky şäher ýakasynyň günbatar çetinde, orta asyrlarda Hurmuzfar diýlip atlandyrylan, häzir ýerli ilat tarapyndan peýdalanylýan gadymy kanalyň geçýän ýeriniň golaýynda, şolar ýaly köşkeriň ikisi bar. Olaryň ulusyna Gyzgala diýilýär, kiçisine Ýigitgala diýilýär, ýa-da kiçi Gyzgala diýilýär.

Örän witran bolanlygyna garamazdan, Gyzgala has güýçli täsir galdyrýar. Beýik, gytak gyraňly platformanyň üstünde Gyzgalanyň diwarlary ýerleşdirilipdir. Bu diwar uzyn taraplarynda 22 sany, gysga taraplarynda 18 sany utgaşyk gyranly ýarym kolonnalarynda 18 sany utgaşyk, gyraňly ýarym kolonnalaryň tutuşlaýyn hatary edilip gurlupdyr. Diwarlaryň beýikligi 15 metre ýetýär, olaryň beýikligi ilki başda has hem uly bolupdyr.

Bu galanyň içindeki jaýlaryň hemmesi diýen ýaly weýran bolupdyr we ikinji gatyň (etaž) diňine golaý çig kerpiçden gurlan diwarlaryň weýran bolmagy we ozalky jaýlaryň üstündäki gumlar zerarly gömülipdir. Ygal ýaganda, gopanlaryň içine girýän mallary onuň içini basgyladylar. Galanyň içinde diňe käbir ýerlerde kese diwarlaryň, gümmezleriň we gümmez aşagyndaky konstruksiýalaryň yzlary bildirýär. Galanyň içinde iki gat (etaž) jaýlaryň birnäçesi bolupdyr. Haçan-da, birmahal galanyň ikinji gatyna panduýe (ýapgyt ýol) arkaly çykypdyrlar. Yigitgala köşgi hem Gyzgala köşgüniň golaýynda ýerleşipdir. Onuň möçberi Gyzgalanyňkydan ep-esli kiçidir, emma onuň saklanjy ep-esli kiçidir.

Köşkleriň ikisi hem VI-VII asyrlarda gurlupdyr we olardan tä XII asyra çenli ýaşayyş bolupdyr. Gadymy Merwiň bu köşkleri çig kerpiçden bina edileni üçin, ýagyşdyr gar ýagmagy zerarly çig çekip, weýran bolupdyr.

VII asyryň ortalarynda bu ymaratlar, haçan-da, Türkmenistanyň ýeri araplaryň düzümine wagtlaýyn girizilende, weýran bolupdyr. Diňe VIII asyryň ortalarynda Merwde şäher durmuşy täzedan birneme ýokary göterilip başlanýar. Merw Gäwürgalasynyň zamandaşlary, onuň adyny arapça tutup, oňa Medine ýa-da Şähristan diýer ekenler.

Bu terminleriň ikisi-de berkidilen şäher diýmekligi aňladýar. Edebiýat çeşmelerinde Merw hökümet köşgüniň baolanlygy we onda ilki Abu-Muslimiň, soňra bolsa Al-

Makdisi bolup gelenligi ýatlanýar. Gäwürgalanyň günbatar ýanynda Majan kanalyňyň boýunda Abu-Muslimiň täze metjit, bazar we hökümet, öý gurduranlygy barada anyk maglumatlar bar. Şol hökümet öýüniň beýikligi 20 metre ýetýän gümmezli jaý bolupdyr. Onuň bişen kerpiçden gurlan dört sany eýwany bar ekeni, bu bolsa irki orta asyr Merwde jaý gurluşynda (arhitekturasynda) бүтүнleý täze zatdyr. Sebäbi şol zamanyň in uly jaýlary köşkler hem metjitler çig kerpiçden gurlan ekeni. Arheologlar Gäwürgalanyň günorta çäginde küzegärçilik toparynyň bolanlygyna şaýatlyk edýän birnäçe küýze bişirilen peçleriň üsti açyldy. Şol zamanlarda küýze bişirilýän peçleri galanyň içinde gurman, köp halatlarda, galanyň diwarynyň üstünde gurupdyrlar. Beýle ýagdaý galanyň diwarynyň fortifikasion ähmiýetiniň galmandygyna şaýatlyk edýär.

IX asyrdan başlap, orta asyr Merw gyşarnyksyz ösýär we säher hem-de oba durmuşy ýokary göterilýär. Şol zamanda Merw ýerleri halyfata diňe ady boýunça tabyn bolan hem bolsa we Bagdat hazynasyna her ýylda salgyt paç tölände bolsa, ol ýerler ýerli iri elleriniň häkimi astynda bolupdyr we Orta Aziýanyň merkezleşdirilen iri döwletleriniň biri Sasanitler döwletiniň gol astyna düşýär.

Seljuklar zamanynda Merwde ägirt uly gurluşyk işleri başlanýar. Soltangala – “Soltanlar galasy” seljuklar zamanyndaky esasy gala indi Soltangala diýlip atlandyrylýar. Soltangala Aly-Arslan we Mälikşa wagtynda gurlupdyr. Soltangalanyň içinde birnäçe önümçilik toplumlary ýerleşipdir, köçeleri hem egrembugram. Galanyň diwarynyň daşynda çuň garym (çukur) bolupdyr. Soltnagala berkitmesiniň, ylaýta-da, gündogar we demirgazyk çetleri gowy saklanypdyr.

Bir wagtlar XI-XII asyrlaryň sepgitlerinde nädogry gurluşyk diwarlarynyň bina edilendigini görmek bolýar. Soltangalanyň içinde hanyň köşgüniň galyndylary saklanypdyr. Ol örän weýran bolan hem bolsa, galaň galan

bölekletiniň esasynda onuň gurluşygynyň planyny bilmek bolýar. Onuň iki gatly otaglarynyň bolanlygy hem anyklandy, has takygy, birinji gatynda 20 sany otagyň barlygy anyklandy.

Muhammet ibn-Zeýdiň mowzoleýi şäher etginde keramikaçylaryň kwartalynyň ýanynda, gadymy Ýabyň (jaýyň) aňyrsynda, orta asyrlara degişli ýumrulan köşgüň depesiniň ýanynda ýerleşýär. Köplenç halatlarda ýerli ilatyň käbirleri oňa Muhammet Hanapynyň mazary diýýärler. Käbirleri bolsa oňa ymam Japar-Sagydyň mazary diýýärler. Muhammet Ibn-Zeýd VIII asyrda ýaşan bolara çemeli, emma mawzoleýiň içindäki ýazgydan mälim bolşy ýaly, onuň guburynyň üstündäki ýazgy boýunça musulman ýyl hasabynyň 506-njy ýylynda ýa-da 1112-1113-nji ýyllarda gurlupdyr. Soňra bolsa kiçeňräk 3 sany gümmeze gözüň düşýär.

Metjidiň giň arkasy mowzoleýiň önüni tutupdyr, diwary bolsa dürli zatlaryň keşpleri çekilen kerpiçjagazlar bilen yhlas edilip bejerilipdir. Günbatar diwarda namaz okalýan mahrab bar. Diwarlaryň käýerlerinde gök, gara, gyzyr reňk bilen gadymy nagyşlary ýada salýar. İçinde mowzoleýiň kub görnüşli giňişliginiň üstünde gümmez salnypdyr. Günbatardaky diwarda Namaz okalýan myhrab gurlupdyr. Diwaryň käýerlerinde ak düşende gök, gara, gyzyr reňk bilen gadymy nagyşlary ýada salan ýazgylar saklanypdyr. Diwarlaryň ýokarsyndan ýazgylar friz geçilipdir, kerpiçden ýasalan geometriki arap harplary (kufi) owunjak nagyşlaryň fonunda güberip görünýär.

Soltan Sanjar Mawzoleýi Soltangalanyň orta arasynda ýerleşmek bilen, gaty uzakdan görünýändir. Ol beýik ymarat Soltan Sanjaryň häkimlik eden ýyllarynda Merw Beýik Seljuklar imperiýasynyň paýtagty bolupdyr. Soltanyň ýaşap ýören ýylynda, ýagny XII asyryň 40-njy ýyllarynda bu ajaýyp ymarat bine edilipdir. Sanjaryň Mowzoleýi bir wagtlar Merwiň merkezindäki monumental jaýlaryň ansably bilen utgaşyp, seljuklar

häkimiýetiniň köşgüniň hem-de metjidiniň ýanynda ýerleşipdir, gözenekli penjireleri hem metjide bakyp durupdyr. Mowzoleý harabaçylygyň içinde oturan hem bolsa, arhitektura serişdeleriniň sadalygy we pähim-paýhasy bilen tapawutlanýandyr. Munuň kub şekilli göwrümini ähli fasatlar boýunça deň gelýär. Beýikligiň üçden iki essesi deň ýarysy ýönekeý kerpiçden örülipdir, şondan ýokarda bolsa giň arkalar bir wagtlar kaşaň kerpiç gözenekler bilen, daraldylan çaklaňja arkalar bilen gezekleşip geçýän sowma galareýa duş gelýär. Soňra sekizburçly ýük düşürilýän gizlin arkajykly silindr görnüşli egin seleňläp dur, has ýokarda bolsa goşa gümmes bolup, döwürdeşleriň aýtmaklaryna görä, olaryň daşkysynyň ýüzüne mawy kerpiç örülipdir. Mowzoleýiň umumy beýikligi 38 metre ýetipdir. Mowzoleýiň bezegi örän sadaja, diňe galareýalaryň burçky sütünlerinde ýonulan kerpiçleriň owadan edilip örülen geometrik nagyşlar bar, arkalaryň içki ýüzüniň syrçaly suwagyny bolsa köwülip edilen nagyşlar bezeýär.

XII asyrdan mongollar hazyna gözläp, Sanjaryň mazaryny talapdyrlar. Guburyň üstündäki mermer daşy goýlan daş bolmaly. Mowzoleýiň golaýynda iki sany ägirt uly piramida şekilli daýyşmegi, kerpiç bölekleri, kellesüňkleri depe ýaly uly ýumşak bolupdyr. Bu Sanjaryň duşmanlaryndan simwoliki ar alyşy hasaplanýar, adat boýunça, bu ýere gelip gidýän her bir adam üýşmege daş zyňmagy öz borjy hasap edýär. 1221-nji ýylda Merwiň üstüne mongol leşgerleri çozanda, köp ýerleri harap bolýar. Çingiz hanyň körpe ogly Tulynyň 80 müň adamly goşuny şäheri gabapdyr. Şäheriň barly (baý) adamlary duşmana şäheri berýärler. Soň mongollaryň her esgerine 300-400 adamyny öldürmegi (bigünä) harby buýruk berilýär. Mongol goşunlary garyp, garry, çagalary, aýallary gyrypdyrlar. Bir gijede öldürilen adamlaryň meýdinden dag döräp, gan derýa bolup akypdyr. Soň Tuly

han galanyň diwarlaryny weýran etmegi buýurýar we galany weýran edýärler.

Ilatsyz haňlap ýatan Merwde durmuş ýene-de XIII asyrdan başlanýar. 1251-nji ýylda mongol dikmeleri şäherleriň günorta künjeginde bag ekmäge we käbir jaýlary salmaga rugsat beripdir. Şol jaýlaryň arasynda buddalaryň buthanasy hem bolupdyr. Arheologlaryň işleri netijesinde ol harabaçylyklaryň üsti açyldy we belli bir derejede öwrenildi. Ol buddalaryň buthanasy uzak gündogaryň stilinde bezelip, üsti çeperlik bilen ýapylan, ýüzüne aňdarhanyň, ördekleriň, şirleriň we beýleki haýwanlaryň suratlary bilen bezelen çaklaňja gönüburçly jaý bolupdyr. Budhananyň pahsa diwarlarynyň aşak tarapynda üç reňkli maýolikanyň panelleri düşelipdir. Bu bolsa Orta Aziýa arhitektura bezegi üçin mahsus hadysa bolup, özüni hem Merw ussalary ýerine ýetiripdirler. XV asyryň ahyra çenli Merwde durmuş has hem pese gaçypdyr. Diňe 1409-njy ýylda Timuryň ogly Şahruh Muğrab bendini berkidip, kanaly arassalamagy buýurýar, 1418-nji ýylda bolsa Merwde jay gurlup, oňa adamlary göçürip getirilmäge perman berýär.

Abdullahan galasy hem Soltangaladan iki kilometrlükde ýerleşip, düýpden täze şäher döredilipdir. 1454-1457-nji ýyllarda Timuritleriň beýleki – Murze Sanjar ol şäheri ortalyk ýeriň hasabyna giňeldýär we şondan soň ol ýere Baýram Aly han gala diýilýär. Şäherleriň ikisi hem bir ugurda ýerleşýär. Olardaky jaýlar XV asyryň gündogaryň jaý gurluşygy ösen döwürlerine laýyk gurlup, dogry meýilnamalaşdyrylypdyr. Şahrugyň şäheri 690 x 630 m, Mürze Sanjaryň şäheri 400 x 630m, özleriniň hem daşyna berk diwar bilen garym çekilipdir. Olaryň berk derwezeleri bolup, şol derwezelerden esasy ýollar gidipdir. Demirgazyk burçda häkimiň köşgi bolupdyr.

Bazar meýdançalary, namaza durulýan metjit, belli şahyr Alyşir Nowaýynyň saldyran medresesi bolupdyr,

emma olar biziň günlerimize çenli saklanmandyrlar. XV asyryň gurluşyklaryndan diňe Soltangalanyň günorta çägendäki köne gonamçylykda Sahabalaryň – Bureýda Ibn al Huseýba bilen al- häkim Gifarynyň guburlarynyň önünde iki gapyly desga saklanyp galypdyr. Bu sahabalar, ýagny, Muhammet Pygamberiň egindeşleri we döwürdeşleri Merwde VII asyrdaky ýaşap we işläp geçiripdirler.

XV asyrdaky Timiritler döwründe olaryň mazarlarynyň üstünde ajaýyp nagyşly, owadan ýazgylý mermer daşy goýulypdyr, olaryň aňyry ýanynda, ikinji hatarda darajyk arpa bilen birleşdirilen iki sany gümmeziň gapysy bolan uly desga gurulypdyr. Bu gapylaryň açylýan ýa-da bir zadyň önüni tutan mazaly bolmandyr. Olar diňe özüleriniň kaşan görnüşleri bilen iki guburyň önüni bezäpdirler. Monumental proporsiyalar, geometriki nagyşy emele getirýän reňkli kerpiçleriň sarpaly mazarlaryň kaşan bezegi bolup hyzmat etmegi bu dabaraly gurluşygyň has hem haýbatlandyrylypdyr. Birneme gijiräk goşmaça desgalaryň tutuş bir ansambly döredilipdir: müjewiriň jaýy, gelip-gidýänler üçin hüjürelere, üstü ýapyk sardobalar salnypdyr.

XVI-XVII asyrlar Merwiň taryhy barly adamlaryň arasynda birsydyrgyn özara uruşlary ýygy-ýygydan bolupdyr we şäher ýaşayşynyň derejesi hem pese düşüp başlapdyr. Şol döwrüň ýeke-täk düýpli ýadygärligi Hojahubyň metjidi bolupdyr. Kerpiçden salnan bu uly jaýyň önüni baş gapçakly, gapylary hüjürelere bolupdyr. Ol sahabalaryň mazaryna meňzeş edilip salnypdyr, özem Ýusup Hamadany şahyň mazarynyň üstünden salnan kerpiç gümmeziň fonuna çalymdaş bir zat bolupdyr. XVI asyrdan başlap (Soltangalanyň orta asyr döwründe firuzi atlandyrylan günbatar derwezesi diýip atlandyrylyp ugraýar. Bu at gapdalyda ýerleşen Ahmet Zamçanyň mazarydyr. Rowaýatlara görä, Ahmet Zamça ökde Sapançy. Emma onuň mowzoleýi soňky döwürleriň

gödeksi arhitekturasynda salnan soň, onda gadymy gurluşykçylardan görnüp duran hiç zat galmadyr. XVII - XIX asyrlarda Merwe kä parslar, kä hywalylylar, kä Buhara özbekleri, käte bolsa owganlar çozup gidipdirler. Beýle goşunlardan salyr, saryk, teke, ärsary, ýomut we beýleki Merwde ýaşayan türkmen taýpalary hormatlanypdyrlar. Beýle çozuşlar Merwiň durmuşyny pese gaçyrypdyr.

Häzirki Howuzhan suw howdanynyň içinde (suwuň aşagynda) Tilisman atly orta asyr şäheri hem bardy. 1960njy ýyllarda Türkmenistanyň medeniýet ministrliги tarapyndan K.Adykowanyň ýolbaşçylygynda gazuw-barlag işleri geçirildi we birnäçe otaglaryň üsti açyldy. Ol ýerden tapylan küýze gaplarynyň köpsanlysy tapylmagy ol ýerde çüýşe gaplarynyň ýasalanlygyna şaýatlyk edýän peçler öwrenildi. Arheologiki keramiki materiallar IX-XI-XIII asyrlar bilen kesgitlenýändir. Howuzhandan Mara tarap ugralanda, Daşrabat galasy ýada Daňdanakan metjidi ady bilen orta asyr ýadygärligi bardyr. 1950-nji ýyllarda S.A.Ýeşrow diýen arheolog ol ýerde gazuw işlerini geçirdi. Murgap bilen Marynyň aralygyndaky Gökdepe hem orta asyrlar bilen kesgitlenilýän. Gadymy Merwde Soltangala şäheridir. Bu galanyň içinde taryhyň dürli zamanlaryna degişli arheologiki galyndylardan tapylandyr. Soltangalada köp ýyllar gazuw-barlag işlerini geçiren alym S.B.Luninadyr. Merw aýratyn-da, ony seljuklaryň döwletiniň paýtagtyna öwren Soltan Sanjaryň dolandyran döwründe(1118-1157-nji ýyllar) has çalt ösüpdür. Seljuklar döwründe Merwde örän uly gurluşyklar ýaýbaňlandyrypdyr we onuň meýdany 1500-1800 gektara ýetipdir. Ol özüniň möçberi boýunça diňe bir Ýakyn gündogaryň Damask, Halap, Iýerusalim ýaly we XIV asyryň başynda belli bolan Pariž, Baloniýa, Neopal ýaly şäherinden hem ep-esli öňe geçipdir. Şol döwrüň şäherlerine häzirki Soltangala (Soltanlaryň galasy) laýyk gelýär, onuň diwarlary Mälik şa döwründe (1072-1092) galdyrylypdyr (bina edilipdir).

Şäheriň gündogar demirgazygynda Şähriýat arkasy bar, şol ýerde Soltanyň köşgi, döwlet diwanhanasy gazna we gazarma ýerleşipdir.

Mätjan kanaly şäheriň günortasyndan diwargazygyna çenli kesip geçýär, ol bişen kerpiçden gurlup, köpsanly suw sowujy köpsanly ýaplar arkaly şäheri suw bilen üpjün edipdir. Şäheriň merkezinde, esasy köçäniň ýerinde çarsu ýerleşipdir, şol ýerde hem möhüm döwlet aktlary amala aşyrylypdyr. Onuň golaýynda metjitleriň topary, dolandyryjylaryň öýi bar.

XII asyryň 40njy ýyllarynda bu ansabla Türkmenistanyň orta asyryndaky gurluşykçylarynyň döreden ajaýyp desgasy – Sanjaryň mowzoleýi goşulypdyr. Şol döwürde Merw ajaýyp desgalar – metjitler, medreseler, kitaphanalar, mowzoleýler, köşklerwe baý şäherlileriň jaýlary bilen bezelipdir. Merwde dokma, küzegärçilik, metal işläp bejeriji, hünärmençilik önümi ýokary derejä ýetipdir. Merwden köpsanly ajaýyp alymlar çykypdyr. Olaryň arasynda filosoflar, astronomlar, lukmanlar, filologlar we tayhçylar bolupdyr. Merwiň kitaphanasynda belli arap geografi Ýakut işlapdir, ol bu ýerde özüniň “Mujaly al-buldan” (“ýurdyň sözleri”) sözlüğini taýýarlapdyr. Gündogaryň ajaýyp alymy Omar Haýýam Merwiň Soltan observatoriýasynda şol döwür üçin takyk astranomiki tablisany – “Jemal Ed-din kalendaryny” düzüpdir. Mahlasy Merw Orta Aziýanyň möhüm medeni merkezleriniň biri bolupdy.

Şol ýerde Gündogaryň halklarynyň maddy we ruhy baýlyklarynyň ep-esli bölegi döredilipdir we saklanypdyr, XIII asyryň başynda mongol talaňçylyklaryndan soň Merwiň Orta Aziýanyň möhüm medeni merkezleriniň biri hökmündäki ähmiýeti düýpli pese gaçypdyr.

Gadymy Merwde agzalan dinleriň wekilleriniň guran binalary şu günki günlere çenli saklanyp galypdyr.

Beýle wakalar ýerli halkyň pähimliligini we adalatly, has demokratik bolandyklarynyň subutnamasydyr. Orta asyrlarda Türkmenistanyň ýerinde arhitekturanyň täze-täze alamlary peýda bolýar. Ilkibada obalaryň (galalar) öz tutýan meýdany boýunça özara toparlara bölünýän bolsa, soň ol galalar daşky berkitmeleri boýunça hem ozalky antiki zamana garanyňda tapawutlanýarlar.

Orta asyrlarda Türkmenistanyň ýerinde ýaşan halklar hojalygyň köp görnüşlerini ösdürip, dünýäniň, has takygy gündogaryň ösen döwletleri bilen aragatnaşyk saklapdyrlar. Ilki orta asyrlarda bina edilen köşkleriň bezelişi we jemgyýetde täze syýasy gatlaklaryň ýüze çykandygyna şaýatlyk edýär. Jemgyýetde baýlyk belli-belli adamlaryň elinde toplamak bilen indi jemgyýetiň gurluşynda regionyň ýa-da oazisiň ähli baýlygyny öz elinde jemleýän has barly gatlaklar – hanlyklar döräp başlaýar. Hanlar üçin gurulýan köşkleriň daşy galyň we beýik pahsa diwarlar bilen berkidilen biri-birinden uzakda bolmadyk hanlyklar döreýär. Arheologiki ýadygärliklere görä, olaryň durmuşda tutýan ornuna seredip, beglikleriň bolandygyna hem güwä geçmek bolar. Birnäçe begler birigip, hanlyk döräpdir.

Beýik ýüpek ýolunda han köşkleriniň döremegi we olaryň san taýdan artmagy Türkmenistanyň irki orta asyrlara dünýä bazaryna çykandygyna şaýatlyk edýär. Begleriň obajyklarda ýaşap, öz öndürýän önümini, olaryň syýasyn tarapyny daşky howpdan goranmagy üpjün edýän hanlara belli bir derejesini tabşyryandygy hem taryhda anyklanandyr. Ýurtda gyzyllar pullar diňemerkezi şäherde zikgelenipdir we gymmat bahaly önümler hem uly merkezi şäherlerde öndürilipdir. Şonuň üçin hem mis manatlar we olaryň nyrhyna laýyk önümleri obajyklarda begler öndürirler.

Bir hanyň garamagynda birnäçe beglikler toplanypdyr. Günorta Türkmenistanyň ýerinde begleriň ýaşan oba köşkleri öwrenildi.

Türkmenistan orta asyr taryhy barada gadymy hytaý we grek taryhy çeşmeleri maglumat berýärler. Mysal üçin, Gadymy Merw hytaý çeşmelerinde orta asyrlarda Mu ady bilen bellidir ýa-da Günorta Türkmenistanyň syýasy we ykdysady ösüşini şol zamanda Hytaýyň in ýokary ösen han dinastiýasynyň derejesinde bolan bolsa, şol zamanda Günorta Türkmenistan Wizantiýa imperiýasynyň ýokary göterilen, ösen jemgyýeti bilen deňeşdirilmegi günorta Türkmenistanyň hanlyklarynyň hem uly-uly ösüşlere ýetendigine şaýatlyk edýär.

Günorta Türkmenistanyň dag etek zolagynda ilkinji merkezleşen türkmen döwletleriniň biri Parfiýa döwleti emele gelýär. Şol bir wagtda Günorta-Günbatar Türkmenistanda beýik Grikan döwleti (türkmen döwleti) emele gelýär. Murgap baýlarynda ýa-da gadymy Merwiň demirgazyk ýerlerinde merkezleşen Margiana (antiki) döwleti döräp, onuň paýtagty alymlaryň çaklamalaryna görä häzirki Ýazdepe ýa-da Arabalydepe harabaçylyklaryny göz önüne getirmek bolar. Türkmenistanyň demirgazyk ýerlerinde gadymy Köneürgenç döwleti döremegi Türkmenistanyň ýerinde IX-XVII asyrlarda uly-uly döwletleriň gülläp ösenligine şaýatlyk edýär.

Barly adamlar öz galalarynyň daşyna güýçli diwarlary aýlamaga çalşypdyrlar. Şeýlelikde, şäherleriň merkezinde belent platformanyň üstünde çig kerpiçden ýa-da toýun pahasadan gurlan jaýly, berkidilen galalar peýda bolýar. Ol galalaryň diwary şäherden 10-15 metr belent bolupdyr. Garamaýak ilatyň ýaşaýyş jaýlary galanyň töwereginde, onda-da arasy açygrak ýerleşipdir. Orta asyr jaýlarynyň bina edilişi köp halatlarda öz gurluşy boýunça özünden öňki taryhy döwürler bilen ýa-da şolaryň gurluşyk desgalary bilen baglydyrlar.

Günorta Türkmenistanyň ýerinde bina edilen jaýlar öz gurluşlary boýunça täze daş asyry zamanyna

çalymdaşdyrlar (Ýelkendepe), ýagny olar gurluşlary boýunça tegelek bolupdyrlar. Şäherleriň derwezeleriniň kuwwatly goranyş diwarlary bolupdyr. Ol diwarlar diňler bilen üpjün edilipdir.

Parfiýa, Köneürgenç, Margiana türkmen döwletleriniň guran arhitektura ymaratlary soňky orta asyr zamanyndaky arhitektura ymaratlarynyň esasy, ýagny türkmenе häsiýetli bolan ähli alamatlary alypdyr, ylaýta-da, Parfiýan zamanynda gurlan jaýlaryň arhitektura bezegleri türkmeniň şu günki milli sungatynda uly orun tutýandyr. Parfiýa döwletiniň garamagynda ýüzden gowragy ululy-kiçili şäherleriniň bolandygy hytaý çeşmelerinde saklanyp galypdyr. (Türkmenistanyň arhitektura ýadygärlikleri s.37)

Arheologiki gazu-barlag işleri netijesinde tapylan keramiki gaba ýazylan hat-da, Nusaýyň adyny, ýagny oňa ozal Mitridatopertdigini anyklaýar. Beýle diýildigi gadymy Eýranyň demirgazyk welaýatlarynyň we Kawkazyň, Mesopotamiýanyň ýerleriniň Parfiýan döwletiniň düzümine girenligine şaýatlyk edýändir. Türkmen arhitekturasynda dört ganatly we diwaryň dübüne ýanaşdyrylyp, bişen kerpiçden örülen sütünli hem-de ýokarsy agaç pürsler bilen örtülen inedördül baýramçylyk zaly (taraplary 20 metr), köşk ybadathana kompleksi türkmen arhitekturasynda uly gyzyklanma döredendir.

Günorta Türkmenistandaky Parfiýa döwletine degişli şäherler we obalar “Beýik Ýüpek” ýolunda ýerleşipdirler we olar dünýäniň köp ýurtlary bilen ýakyn aragatnaşykda bolupdyrlar. B.e.öňki I asyrdaky grek syýahatçysy Isidor Harakskiniň “ýol görkeziji” gündeliginde Nusaýyň 30 km. gündogarynda öz zamanynda uly şäherleriň biri Gatar şäheri, ýagny, ol häzirki Änew bolmagy ähtimaldyr. Ýene-de bir bellemeli zat, belli şäher Apawartin (häzirki Hysrowgala) we Ragau (häzirki köne Kaka) bolmagy ähtimaldyr.

Türkmenistanyň ýeriniň demirgazygynda Köneürgenç, günortasynda Merw, Sarahs, gündogarynda Amuly, günbatarynda Meşedi-Missirian galalary Türkmenistanyň orta asyrlar taryhyndan baý gürrüňleri berýändir. Orta asyr ýadygärlikleriniň antiki ýa-da irki orta asyr döwründen aýratynlyklary bardyr. Olki bilen şol döwrüň ideologiýasy ýa-da äňetmesi bilen baglydyr. Antiki we orta asyrlardaky bina edilen ymaratlarda otparazlar, budparazlar, hristianlar dinleri bilen kybapdaş bolan nagyşlar ýa-da berkitmeler tapawutlanýandyrlar. Irki orta asyrlarda, ýagny, 651-nji ýyla çenli bina edilen ymaratlaryň içinde metjitdir mowzoleýler ýokdur.

Irki we orta asyrlarda degişli gadymy ymaratlaryň köpüsi diýen ýaly Beýik ýüpek ýoly bilen baglydyr. Gadymy wagtlarda we orta asyrlarda sähralaryň, deňizleriň, çölleriň içinden geçen “ýüpek ýoly” işjeň duşuşyklar we gepleşikler üçin örän uly mümkinçilikler beripdir, ajaýyp siwilizasiýany özara baýlaşdyrmaga ýardam edipdir. “Ýüpek ýoly” Hytaýyň merkezi raýonlaryndan başlap, Aziýanyň we Alynky Aziýanyň üsti bilen Ortaýer deňiziniň gündogar kenarlarynyň portlaryna baryp ýetipdir.

Hytaýdan gaýdan kerwenler Aziýanyň uly derýasy Jeýhuna ýetmek üçin münlerçe kilometr ýol geçmeli bolupdyrlar, şol döwürde bolsa Amyderýa Jeýhun diýlip atlandyrypdyrlar. Kerwenler Jeýhun derýasyndan geçip, Amul şäherine gelipdirler. Amul şäheri söwda ýollarynyň çatrygynda ýerleşipdir. Şol ýerden bir ýol Owganystana we Hindistana, beýlekisi Horezme we Merwe gidipdir. Amuldan Margiana çenli ýol geçmesi kyn çägelikleriň arasyndan gecipdir, süýji suwly guýular hem az bolupdyr.

Gadymy döwürde we orta asyr Merw özüniň hänärmençilik baýlygy bilen şöhratlanypdyr. Şol ýerde Merw matalary, galyplarda ýasalan gap-gaçlary satylypdyr. Orta asyr awtorlarynyň biri Merwi: “Horasan şäheriniň enesi” diýip, ýöne ýere aýtmadyr. Merwden

çykan kerwenler Saragta, ondan aňryk bolsa Nişapura (Eýrana), Abiwerde, Bawerde, Nusaýa, Ferawa we aňrlygyna Gorgan (Gorgan diýlende, häzirki Bäherden etrabyňyň Gorg diýen ýeri, ýagny Akdepe obasynyň günortasynda Köwatanyň ýanyndaky gadymy orta asyr şäheri bolamgy ähtimaldyr)

Dehistana gidipdirler, soňra olar Kaspi deňzine, şol wagt at berişleri ýaly Hazar deňziniň kenarlary bilen gidip, günorta tarapa, arap ýurtlaryna baryp ýetipdirler.

Orta asyr ýazarlarynyň biriniň ýazmagyna görä: “Merwde şäheriň iki tarapynda gaýma çekilen ýaly owadan we beýik jaslar bolupdyr”. Gazymy ýazuw çeşmeleriniň berýän maglumatlaryna görä, Amyderýanyň boýlarynda ýaşan adamlar, has takygy, täjirler derýa trakportundan peýdalanydylar. Amyderýanyň çep kenarynda uly şäher döräpdir. Bu şäher orta asyrlarda Amul ady bilen bellidir. Häzir onuň harabaçylyklary köne Çärjew diýlip atlandyrylýar.

Gadymy Missirianda orta asyrlara degişli kerwensaraýlaryň 3 sanysy bardyr. Kerwensaraýlaryň birinde 40 töweregi otag bar, olaryň her biriniň 2-3 adama niýetlenendigi hem anyklady. Netijede, muhmanhanalarda 85-90 adamlyk orun bolupdyr. Missirianyň saklanyp galan iki minarasy täsin ymaratdyr. XVIII asyrdaky Hywa hany we taryhçy Abulgazy Bahadur han özüniň “Türkmenleriň sejeresi” atly kitabynda ozalky ýazyr taýpalaryna, häzir garadaşlylar diýilýär. Olar bolsa köp wagtlaýan dag eteklerinde, Durun töwereklerinde oturdydylar diýip, ýazyandyklary hakynda maglumat berýär.

Etnografiki maglumatlara görä, garadaşlylar Türkmenistanyň Gyzylarbat, Bähherden, Gökdepe, Kaka, Dänew, Ýylanly etraplarynda ýaşaýarlar. Garadaşlylaryň bir topary Türkiýede hem ýaşaýandyrlar. Ýu. E. Bregel özüniň “XIV asyrdaky Horezm türkmenleri” diýen işinde – Günorta Türkmenistanda ýaşan garadaşlylar Hywa

hanlary tarapyndan zorluk bilen Horezme göçürilipdir diýip ýazýar. Ýene-de bir maglumat Garadaşlylaryň XIX asyrdaky Wasyň günorta tarapynda ýaşandyklaryny, hat-da şol taýpanyň ady dakylan garadaşly diýen guýy hem bolandygy anyklandy. (Bu materiallar boýunça – Ýe. Atagarryýew, “Şähr Yslamyň syry”)

Taryhy çeşmelerde, iň gadymy ýazuw ýadygärlik hasaplanýan kitaplardyr ýazgylarda Abiwerd şäheriniň ady ýygy-ýygydan duş gelýär. Arap geografiýa we öz zamanynda musulman ýurtlarynyň ählisine diýen ýaly baryp gören ýadawsyz syýahatçy Al-Mukaddasy X asyrdaky Marynyň ajaýyp zatlatyny-da, onuň kemçiliklerini-de aýdyň suratlandyrýar. X asyryň çeşmeleri “Köne şäheriň”(Gäwürgala) şol zamanda taşlanyp gidilmegine az galandygyny “Köne berkitmäniň (Erkgala) bolsa bütinleý taşlanandygyny habar berýärler.

Orta asyr ýadygärliklerinden biri kilometr günorta-gündogardaky Şaýymgala harabaçylygy bardyr. Bu gala barada halk arasynda köp-köp rowaýatlar bardyr. Şolardan birinjisi bir wagtlar Şaýym diýen iňňän uly we zalym patyşa bolupdyr. Ol gurluşyga örän köp üns beripdir. Adamlar gala gurulýan ýere arkalary bilen gum çekýän ekenler...

Ikinji bir rowaýat. Gäwür han döwründe söwdanyň ösen mahaly Şaýym din kerwenbaşy bolupdyr. Mara gelen wagty öz düýelerini saklar ýaly öz hasabyna kerwensaraý ýa-da gala gurdurypdyr. Soň Şaýym aradan çykansoň, ol gala onuň adyny goýupdyrlar.

Üçünji rowaýat, Abdullahangaladyr. Bu gala öz görnüşi boýunça dört burçdyr. Arheologiki maglumatlara görä, X-XI asyrlara degişlidir. Galanyň gurluşyna seredeninde, ol goşun saklanýan howla meňzeýär. Çünki orta asyrlarda Gadymy Gündogar ýurtlarynda goşun saklanýan galalar köp gurulypdyr.

X asyrdaky ýaşap geçen arap geograflary -Al-Istahrynyň we al-Mukaddysynyň eserlerinde X asyrdaky

Merw şäheriniň berkitmeleri we şäher derwezeleri, metjitleri we haryda baý bazarlary, abadanlaşdyrylan kanallar we howuzlar barada köp-köp maglumatlar berilýär. Alymlaryň çaklamalaryna görä, bu şäher ululygy boýunça musulman gündogarynyň iň uly şäherleriniň biri bolupdyr. Merw şäherlerinde tanymal lukmanlar bolupdyr. Olardan lukman Barzuýe hem-de meşhur aýdymçy-sazanda Barbud X asyryň görnükli şahsyýetleri bolupdyrlar.

Al-Istahranyň aýtmagyna görä, Merw azyk önümleri bilen üpjünçilik babatda-da Horasanda iň baý şäher bolupdyr. Bu ilkinji nobatda galla önümlerine degişlidir, şol ýerde bolsa Horasanda iň naýbaşy hasaplanýan galla önümleri öndürilipdir.

Merwde ösdürilip ýetişdirilýän datly gawunyň ýokary hilliligi aýratyn bellemeli zatdyr. Merw gawunlary Yraga sowgat hökmünde alnyp gidilipdir. Bu ýerde gawun bolman, kak bolan bolmagy mümkindir.

Merw öz ýüpegi bilen hem uly şöhrata eýe bolandyr. Al-Istahranyň berýän habaryna görä Merw den diňe bir ýüpek parçalar däl-de, eýsem çig ýüpekler pile hem alnyp gidipdirlar. Merwde iň bir ýumşak hem ýokary hilli pagta öndürilipdirwe şol pagtadan ajaýyp matalar dokalypdyr. Bu ýerde kenep matalar dokalypdyr. Döwlet hökümdary Ysmaýyl Samanynyň öz ýakynlaryny höweslendirmek üçin adamlaryna kenepden dokalan matany (kanaply) sowgat beripdir. Merwde X asyrdä dokmaçylygyň ösmegine şaýatlyk edýän maglumatlaryny öndürmegiň merkezi bolupdyr. Bu şäheriň çeper elleri dokmaçylaryň elinden çykan nah we ýüpek matalar köp ýurtlarda meşhur bolupdyr.

Ýokary Müsüriň orta asyra degişli adam jaýlanýan ýerinde Merw dokmaçylarynyň dokan matalarynyň birnäçe hakyky nusgalar ýüze çykaryldy. Bu ýerde howa gurak bolmagy netijesinde olar saklanyp galypdyr. Häzirki

wagtda şol nusgalar Müsürin, Angliýanyň we AbŞ-nyň muzeýlerinde saklanýar.

Gadymy Merwde dokalan tiraz görnüşli has irki mata 873-874-nji ýyllara degişlidir. Ol matanyň ýüzünde Merwde dokalanlygy barada we şol zamanda Merwde iş dolandyryjysynyň hudaýa tagzym edýän, ýagny ol (iş dolandyryjy) şeýle ýazgy etdiripdir. – “Alla oňa hemaýat etsin”. Ol matanyň süňni sary ýüpekden dokalypdyr, ýüzüne bolsa garamtyl göýe ýüpekden keşde salnypdyr. Ýüpekden we kenepden dokalan başga bir mata böleginde 891-nji ýylda Merwde halyfyň ýegeniniň tabşyrygy ýa-da buýrugy boýunça dokalan matada halyfyň we onuň mirasdar ýegeniniň adyndan dokalan mata hem tapylypdyr. Ondan başga-da gyzyly reňkli ýüpek has ownuk harplarda “Sahl ibn-şazan” diýen ýazgy bar, ol belkem dokmaçy ussahananyň başlygynyň ady bolmagy ähtimaldyr.

Şol mata böleginde gyzyly we gök reňkdäki ýüpek bilen “çörekçiniň dogmasy Žauhara minnetdarlyk hökmünde” diýlip ýene-de bir бүдүр-сүдүр ýazgy ýazylypdyr.

Alymlaryň çaklamalaryna görä, şol at, megerem şol matanyň has soňraky eýesiniň adydyr diýlip çaklaýarlar. 890-njy ýylda tiraz maýasynda şol halyfyň ady bilen birlikde Isa ady hem bar, ol, megerem, dokmaçy ussanyň adydyr. Şol tiraz matlary satlyga çykarylmandyr. Olaryň hemmesi halyfyň hazynasyna baryp düşüpdür. Ibn-Fatlanyň kitabynda patyşanyň berýän sowgatlarynyň sanawynda – “Merw egin-eşikleriniň ikisi parçadan tikilen egin-eşikler we baş sany ýüpek lybasy” agzalýar. Şol sanawdan görnüşi ýaly, Merw egin-eşikleri başky orunlary eýeläpdir.

Ýene-de bir mysal, 944-nji ýyllarda halyf al-Mustafa ölendenden soň, hazyna saklanýan ýerde Merw matasynyň 63 müň bölegi we Merw sellileriniň 13 müňüsi bar eken.

Eýranyň käbir şäherlerinde şol Merw matalaryna öýkünip, mata dokalandygyny beýleki arap ýazarlary habar berýärler. Müsürde şol matalardan ybarat arheologik tapyndylar olaryň Ortaýer deňziniň ýakasyndaky ýurtlara ýaýrandygyny habar berýärler. Bir müň ýyl mundan ozal Merwde hünärmençiligiň nähili ýokary üstünlikler gazanandygyny dokmaçylygyň mysalyndan görmek bolýar.

Duşagyň golaýyndaky Ýartydepeden (A.Babaýew) öwrenilen küýze gap-çanaklarynyň nagyşlarynyň käbirleriniň öz gözbaşyny taryhyň has gadymy zamanýndan alyp gaýdýandy. Ýartydepäniň, Şugurdur ýadygärlikleriniň nagyşlary orta syrlarda ahalteke ýerleriniň orta asyr Merwden, Amuldan, Misserian ýerlerinden özboluşlylygy bilen tapawutlanýarlar.

2. Türkmenistanyň orta asyr arheologiki we arhitektura ymaratlary.

Täze Nusaý.

Bagyr obasynyň günorta-günbatar tarapynda ýerleşen Täze Nusaý galasy öz gadymylygy boýunça täze daş asyryndan başlanýandy. Bu ýerde köp arheologiki gazuw işlerini geçiren professor M.Ýe. Masson, soň A..A.. Maruşenko Täze Nusaý galasyndan neolit zamanyna degişli zähmet gurallaryny tapandyklaryny ýada şol zamana degişli galyň bolmadyk medeni gatlagyň barlygyny çakladylar. Bu galanyň daşynda galyň we ebýik gorag diwarynyň bolandygy hem anyklanandy. Täze Nusaýyň günorta-gündogar böleginde baý adamlaryň ýaşandyklaryna şaýatlyk edýän arheologiki jaý galyndylary öwrenildi. Ilatyň gurpsyz böleginiň jaýlarynyň galyndylary galanyň demirgazyk böleginde ýerleşendir. Ýöne Köne Nusaýda Arşakidler dinastiýasynyň ýykylmagy bilen Täze Nusaýda ýaşayýşyň pese gaçmagyna alyp barandy. Dogrudan hem Köne Nusaýdaky talaňçylar belli bir derejede Täze Nusaýa hem täsir edendir.

Muňa garamazdan Täze Nusaýda ýaşayyş dowam etdirilýär. Nusaýyň arheologiki materiallaryň esasynda VII-VIII asyrlarda köptaraplaýyn ýaşayyşyň pese gaçandygyna şaýatlyk edýär. Haçanda Nusaý araplaryň düzümine girenlerinde, Nusaýlylara gaty agyr salgyt salypdyrlar. Netijede arap zulumyna garşy uly gozgalaňlar bolýar, emma ýerli begzadalaryň dönüklük etmekleri netijesinde gozgalňçylar basylyp ýatyrylýar we agyr salgyt salýarlar. Diňe VII asyryň ahylarynda, IX-X asyrlarda Türkmenistanyň ýerinde Gorkut ata zamanynda jemgýýetçilik gurluşynda ösş bolýar we Nusaýyň taryhynda uly öňegidişlik bolýar. Şol zamanda Horasanda ýaşayanlaryň durmuşynda uly özgerişler bolýar. Ýaşayyşyň derejesi has ýokary göterilýär. Orta asyr Nusaýy X asyrdan arap geograflary tarapyndan “Horasanyň galla mesgeni” diýlip at berlen Nusaý oblastynyň esasy şäheridir. Däne ekini onuň esasy baýlyklaryndan biridir. Şäheriň we obalaryň ýanynda köp ekin meýdanlary bardy, esasan hem Orta asyrlarda Nusaýda ekilýän badamjan şöhratlanýandyr. Nusaýda senetçilik önümçiligi ösükdir. Senetçilik şäheriň eteginde ýerleşipdir, ony rabat diýip atlandyrypdyrlar. Rabadyň daşyna bolsa ýörite haýat aýlapdyrlar. Bu ýerde suw saklanýan sardowa, bazar we senetçileriň toplumlary saklanypdyr. Ol ýerde demirçiler, küzegärler, misgärler, çüýşe üfleýjiler işläpdirlir. Kerwensaraýlara daş ýerden kerwenler gelipdirler. Ussahanalar we dükanlar öndürýän önümleri boýunça ýerleşipdirler. Nusaý senetçileri tarapyndan köpçülikleýin öndürilýän önümler özleriniň ýokary hilleri boýunça tapawutlanypdyrlar. Keramikasy – şa käseler, tabaklar, golçalar ýokary hilli ýasalyp olar dürli nagyşlar görnüşinde açyk reňkler bilen, köplenç bolsa guşlaryň suratlary bilen bezelipdir. Dermanlary saklamak üçin bolsa örän owadan we nepis bezelipdir. Nusaýda nah we ýüpek matalar dokalyp, olar has uzak ýurtlara äkidilip satylypdyr. Nusaý galasynyň içinde on sany biri-birini

kesip geçýän köçeler bolup, olar galanyň (diwaryna) derwezesine barýan ekeni. Nusaý örän baglyk ýer bolup, onuň içinde owadan jaýlary salypdyrlar. Şeýle-de bolsa baý, barly adamlaryň arasyndaky agzalalyklar şäheriň gowşamagyna alyp barýar. Netijede X asyrda şäher syýasy tarapdan we ykdysady tarapdan gowşayar we şäherde belli bir wagt aralygynda ýaşayyşyň kesilmegine alyp barýar.

Nusaý uly, owadan şäher bolup, onuň süýji suwy bolupdyr, durmuşyň ähli eşretleri Nusaýda öndürilipdir, bu şäherde agaçlar örän gür bolupdyr, olaryň ajaýyp miweleri bolupdyr, Nusaýda uly metjit bolup, galasy hem arassa bolupdyr. Bazar hatara ýerleşip, onda seýrek zatlar satylypdyr, hemişe arzançylyk bolupdyr. Nusaý galasynda (şäherinde) nesil yzarlamaçylyga, ylaýta-da ýolbaşçy harby serkerde belläpdirler, özlerem gaty batyr bolupdyrlar. Nusaýda bagsyz we akar suwsuz howly bolmandyr. Nusaýyň töwereginde her hili uly obalar bolupdyr, ýöne gedaýçylyk köp bolupdyr. Nusaý X asyryň ahylarynda basybalyjylykly uruşlar tarapyndan tozdurylypdyr, onuň mülkleriniň käbirleri Horezm hökümdarlary Mamunidleriň garamagyna gecipdir. XI asyryň başynda Nusaýda Buharanyň Samanitler dinastiýasynyň iň soňky wekili bolan Mintasiriň garamygyna geçýar. XI asyryň birinji onýyllygynda Nusaý şäheri bir tarapdan horezmli Muntasir, başga bir tarapdan Gaznawidleriň eline bakna bolýar. Taryhy maglumatlara görä, Nusaý şäherini 1035-nji ýylda Horasandaky beýleki türkmen şäherleriniň ilaty ýokarda agzalan zulumdan azat edýär. Umuman Nusaý şäheri XII asyra çenli uly şäherleriň hatarynda öz ösmegini dowam etdirýar. Nusaý şäheri Horosanyň ykdysady we syýasy tarapdan iň merkezi şäherleriniň biri bolupdyr, beýle bolmagynyň sebäpleriniň biri hem Beýik ýüpek ýolunda ýerleşmegidir. Nusaýda dürli görnüşli matalary dokamagy dowam edýärler. Esasan hem has ussat küýzegärler syrçasyz oýulyp edilýän nagyşlar bilen küýzeleri bezäpdirler, giň

ýaýran gök, ýaşyl, ak syrçalardyr. Misgärler şakäselere, çyralara, gazanlara örän çylşyrymly nagyşlar salypdyrlar. XII asyryň ahyrlarynda şäher ep-esli giňelipdir. Birnäçe uly jaýlar, baýlaryň öýleri indi bişen kerpiçden salnypdyr. Şonuň ýaly-da dini ymaratlar-mazarlar, hanaka, medrese salynýar. Şäheri abadanlaşdyrmak işleri amala aşyrylýar. Hammamlar salynýar.

Galanyň gündogar-günortasynda arheologiki gazuw-barlag işleri netijesinde hammamyň diwar galyndylary öwrenildi. Hammam diwarynyň birinde suw geçirmeýän açyk reňklerden edilen nagyşlar saklanyp galypdyr.

Nusaýyň günorta tarapynda, Köpetdagyň eteginde mazarçylyklar bolup, ol ýerde şäheriň etegindäki metjit hem bolandyr diýen çaklama bar. Şäher şol wagtda gowý berkidilipdir, ýagny ozal Parfiýanlar zamanyndan galan diwarlary diňler bilen berkidipdirler. Täze Nusaý galasynda doglan şahyr An Nesewiniň şaýatlyk etmegine görä, Nusaý galasy tebigy tarapdan beýik baýyrylygyň üstünde salnyp, köp ilatly obalary bolupdyr. Nusaý galasynyň içinde hökümdarlar üçin şäheriň ortasyndan beýik gala salypdyrlar, diýmek Täze Nusaý şäheri iki galadan ybaratdyr. Galany suw bilen üpjün edýän kâriz suwy häzirki güne çenli galanyň günortasynda akyp ýatandyr.

Horezm şasy Muhammet 1202-nji ýylda galanyň diwaryndan howatyr bolup (gorkup), has hem gorkan zady Nusaýyň halkyndan howatyr edip galanyň ýarasyny sürüp ekin ekmegi buýurupdyr. Beýle ýagdaý galanyň goranmak ukýbyny peseldipdir. Şondan soň Horezm şasy Muhammet 1202-nji ýylda Nusaý galasyna zarba urýar we wagtlaýynça galada ýaşaýyşyň derejesi has pese gaçypdyr. 1220-nji ýylda Mongol goşunlary Nusaýa ýakynlaşanlarynda şäheriň weziri işe ýaran ähli adamyny şäheriň daşyna berkitme etmäge çagyryr, ýöne gysga wagtda ol diýen hakyky berkitme edip bolmasa-da garaz bir pena bolar ýaly haýat galdyrypdyrlar. Nusaý galasyna

golaý gelen Mongol goşunlaryny öz gözi bilen gören şahyr Nesewi şeýle beýan edýär:

“Köp sanly goşun misli bir gara bulut ýaly bolup Nusayýň üstüne eňdiler. Gije-gündiz dynman 15 günläp galany gabadylar. Mongollar basyp alan ýerlerinden alan ýesirlerini gizlinlik bilen gala iberýärler, olar gala barmaly we galanyň diwaryny ýykmalý. Eger yzyna gelse, onda öldürýän ekenler. Şeýlelikde mongollar galany basyp aldy” diýip, Nesewi ýazypdyr. Şeýle wakadan soň Täze Nusay galasynda ýaşayyş wagtlaýynça peselipdir.

Şähryslam IX-XIII asyrlarda. Bäherden etrabyndan uzak bolmadyk etrap merkezlerinden demirgazyk-günbatarda Şähryslam Orta asyr galasy ýerleşendir. Bu gala IX asyrlarda Horezme gidýän kerwen ýolunyň ugrundaky uly berkitmeli söwda punktlarynyň biridir. Orta asyrlarda ol gala “Tan galasy” diýlip atlandyrylýar. Bu gala Horezm bilen Horasany birleşdirýän söwda ýollarynyň biridir. Onda günde-günaşa diýen ýaly kerwenler düşläp geçýär ekeni. Şondan soň diňe bir harby punkt bolan gala indi kerwensaraýa öwürilipdir.

Şähryslamda han tarapyndan goýlan bir ýasawuldan galany hünärmentçilik we çarwadarçylyk bilen meşgul bolupdyrlar. Çarwadarlar et, süýt, gantgurt ýaly önümler önderip, mallaryň ýüňlerinden bolsa keçe, haly önümlerini dokapdyrlar. Hünärmentler özlerine gerek we satlyk üçin gap-çanak, zähmet hem ýarag gurallaryny ýasapdyrlar. Şähryslamlýlar keçeleriň dürli görnüşlerini ýasap, keçäni diňe bir düşek hökmünde däl-de, gapa tutalga hökmünde hem ulanypdyrlar. Şähryslam demirgazyk Horasanyň esasy şäherleriniň biri bolup, Horezmiň Ürgenç, Ýarbekir, Şasenem hem Maşady-Misserianyň Paraw, Durun, Kelete, Şährihaýdar ýaly Orta asyr şäherleri bilen bäsleşipdir. Şähryslamyň beýle ýokary ösüşe ýetmegine şol wagtlarda Dehistanyň başynda duran Aýtaga we Horezm şasy II Arslana ýaramndyr. 1160- ný ýylda bir gün Şähryslamy Horezm goşunlary duýdansyzlykda

gabapdyrlar. Şol wagt Şähryslamyň hany Ýagmyr gysga wagtda goşun jemläp, çozup gelen ýaga garşylyk görkezmekçi bolýar. Emma ozaldan taýýarlykly, agyr ýarglanan Horezm goşunlary Ýagmyr hanyň goşunlaryny çym-pytrak edýär we Ýagmyr hanyň özi zordan gaçyp gutulýar.

Şähryslam XII-XIII asyrlarda. Bu zamanda şäher ýañadandan özüne gelýär, berkleşýär. Şäheriň tutýan meýdany ozal 5-6 gektar bolsa, indi 30 gektara golaý barypdyr. Emma şäheriň daş-töwereginde küýzegärdir, demirçi, mis we zergärleriň tutýan orny 100 gektara barabardyr. Şäheriň 40-dan gowrak küňresi we iki sany derwezesi bolupdyr. Galanyň iki sany diwary bolupdyr ýada has takygy iki sany şäher bolup, şonuň içkisinde şäher ýolbaşçylary we harby adamlar ýaşapdyrlar. Iki galanyň aralygyndaky meýdançada bolsa şäher ilatynyň jaýlary bolupdyr. Ýaşayyş jaýlarynyň diňe düýbünü bişen kerpiçden tutup, ýokarsyny çig kerpiçden örüpdirler. Her bir hojalygyň 3-4, 5-6 otaglary bolupdyr. Otaglar naharhana, ýatak jaýyna bölünipdir. Ýaşayyş jaýlarynda gazma tamdyr we ojak bolupdyr. Alym Ýe. Atagarryýew çaklamagyna görä, gyşyna howa sowuk bolanda ojakdaky közüň agzyny goparyp, üstünde düşek ýazyp ýatypdyrlar. Ýaşayyş otaglarynda jaýyň düşeginden 30-40-sm. beýiklikde seki (ýatylýan) salypdyrlar. Şähryslamyň bazarynda öz önderýän zatlaryndan başga-da Hytaýdan getirilen farfor gap-gaçlary, gymmatbahaly daşlardan ýasalan bezeg şaý-sepleri, Eýrandan getirilen monjuklar hem-de Eýranyň Nukanda şäherinde halsedon daşyndan ýasalan gap-çanaklar satylypdyr.

Şähryslamda suw meselesi esasy meseleleriň biri bolupdyr. Şähryslamyň 70-80 gektarlyk takyrda ýagys suwy ýygnaýan wagtlary bolupdyr. Şäherde 8 sany guýy bolup hem suwy şorly ekeni, şonda-da suw ýetmezçilik edipdir. Aýratyn hem küýzegärlerwe kerpiç guýýanlarda suw ýermezçilik edipdir. Şäherde mis we kümüş pullar

ýöräpdir. XII asyrda Soltan Sanjaryň ady bilen zikgelenen pullar bazarda geçginli bolupdyr. Ondan başga-da Şähryslamda Horezm şasy Muhammet II (1200-1220) we Eýrandaky Hulagitler dinastiýasynyň pullary ýöräpdir. Durundan Şähryslama çenli keramiki turbalary ýasap kâriz suwlaryny Şähryslama äkidipdirler. Şähryslamdan 20 km. günortada Abhadaran (Bäherden sözi hem şondan çykan) kâriz we ýap suwlarynyň jemlenýän ýerinde köl bolan. XIII asyryň başlarynda Şähryslamyň hany Ýagmyr ölenden soň hanlyk üçin ogullarynyň arasynda dawa başlanýar. Hundy bilen Omar arasyndaky dawa Hundynyň peýdasyna çözülýär. Taryhy maglumatlara görä, Şähryslam Horezm hanlygyna hem tabyn bolupdyr. XIII asyryň 20-nji ýyllarynda Orta Aziýa mongollaryň çozuşy netijesinde uly zyýan çekipdir. Mongollar obalary we şäherleri otlapdyrlar. Köneürgenjiň Şasenem galasyny suwa gark edip, gadymy Marynyň baý kitaphanasyny, ýagny Abu Bekiriň 120 000 tomluk baý kitaphanasynyň ýakylandygyny eşiden Şähryslamlylar gaty gynanypdyrlar. Arheologik barlaglar netijesinde şäheriň daşky galasynyň kerwensaraýynyň jemi 66 sany küňresi bar eken. Galanyň derwezesiniň iç ýüzündäki belentlikde daşdan ýasalan togalak (ýadrolar) uly göjekleri zyňmak üçin ýörite enjamlaryndan gurallar bar ekeni. Şeýle gurallary (ýadrolar) 100 metrden hem uzaga zyňmaga mümkinçilik bolupdyr. Şonuň ýaly-da gylyç, peýkam, naýza ýaly ýaraglary, ot üstünde söweşmek üçin galkan bolupdyr. Söweşe taýýarlyk işinde diňe bir erkek adamlar däl-de, aýallar hem işeňňir gatnaşypdyrlar. Mongollar tarapyndan şäher weýran edilipdir. Şeýlelikde, Şähryslamyň hemişelik ady, dabarasy we owazasy galmandyr. Emma şäher бүтінлеý бошаýмандыр. Guma, daga gaçyp gidenler ýuwaş-ýuwaşdan şähre gaýdyp gelipdirler we şäheri gaýtadan bejerip (dikeldip) başlapdyrlar. XIII asyryň II ýarymynda Şähryslam Hulagitler dinastiýasynyň düzümine girýär. XII-XIII

asyrlarda galadaky ýaşayyş bir ýere jemlenýär, ýykylan ýerleri dikeldilip başlanýar. Arheologiki barlaglaryň netijesinde jaýyň 14 sanysy öwrenildi, şolardan 10 sanysy XII-XIII asyrlara degişlidir. Türkmenistanyň yssy klimatyndan goranmak we et, gök Şähryslamda geçirilen gazuw-barlag işleri, onda demir ussachylygy we zergärçilik sungatynyň kämilleşmegine şaýatlyk edýär. Şäherde zergärleriň işlän kwartallarynyň 4-si bolup, olar birnäçe gektar ýeri eýeleýär. Şäherde zergärleriň işlän toplumlarynyň (kwartallarynyň) 4-si bolup, olar birnäçe ýeri eýeleýärler. Olar öý hojalygy üçin gerek bolan gap-gaçlary, zähmet gurallaryny we gelin-gyzlaryň şaý-seplerini ýasapdyrlar. Ýasalyan gap-gaçlaryň ýüzünde adam we haýwan şekilleri aňladypdyr. Haýwanlaryň arasynda tilki, towşan, guş bar, olary hudožnikleriň halk rowaýatlaryna we ertekilerine esaslanyp çekendigine doly düşünmek bolýar. Guşlaryň arasynda elguşyň şekili köp şekillendirilipdir. Şähryslamda gymmat bahaly daşlardan ýasalan monjuk, ýüzük ýaly zatlar hem tapylandyr. Olar esasan ýakut, merjen ýaly ýasalyp Şähryslama söwda arkaly düşüpdür. Çüýşe ýasamak Şähryslamda ýeterlik derejede bolupdyr, oňa tapylan çüýşe döwürleri şaýatlyk edýär. Şähryslamda çüýşeden bulgur, çyra monjuk ýasapdyrlar.

Şähryslamdan Soltan Sanjaryň (118-1157-nji ýyllar) Horezmiň şasy bolan Muhammet ibn Tekeşiň (1200-1220-nji ýyllar) Hulagitler dinastiýasynyň hanlarynyň ady bilen zikgelenen pullar hem tapyldy. Şähryslamdan tapylan manat pullarynyň içinde Bagdatda, Ýsfyhanda ýasanlary hem bardyr.

Merw Soltan Sanjaryň döwründe.

Meşhur türkmen hökümdary Soltan Sanjaryň dolandyran ýyllarynda Türkmenistanda şäher gurluşygy kämil derejelere ýetipdir. Horasanyň baş şäheri bolan

Merw döwletiniň paýtagty hökmünde bu döwürde has hem ulalypdyr we giňäpdir. Merwde amala aşyrylan gurluşyk işleri, şäher önümçiligi we medeniýetde gazanylan netijeler soňky Seljuk döwletiniň ähli ýerlerine öz täsirini ýetirpdir.

Horosanda öz häkimýetini berkleşdirenden soň Sanjar Toharistana we gazna garşy ýörişlere başlaýar. Tiz wagtda Horezm hem Sanjaryň gol astyna düşýär. 1115-nji ýylda gaznawy türkmenlerinde dörän özara göreşe gatşmak bilen 1118-nji ýylda Sanjar Gaznawy türkmenleriniň tagtyna hem özüniň ynamdar adamy Bähram şany oturdýar. 1118-nji ýylda doglan Soltan Myhammat aradan çykandan soň Sanjar Gündogar Eýranda ýaşaýar. Häkimýet ugrundaky göreşde dogany Mahmydy özüne tabyn edilipdir. Şeýlelik bilen XII asyryň ortalarynda Soltan Sanjaryň hanlyk süren ýerleri Hint we Syrderýa kenarlaryndan başlap tä Ýefrat derýasyna çenli baryp ýetipdir. Ilkinji gazanylan harby üstünlikler Soltan Sanjaryň at-abraýyny çenden aşa galdyrypdyr. Oňa “Ilkinji Isgender” , “Dünýäniň soltany” diýen ýaly şan-şöhreta eýe bolan atlar dakylpdyr. Soltan Sanjaryň бүтүн Seljuklar imperiýasynyň “Beýik soltany” diýip yglan edilmegine garamzdan döwlet günbatar böleginde emirler Soltan Sanjara doly boýun bolmadyrlar. Şonuň ýaly hem 1153-nji ýyldaky çarwa Oguzlaryň gozgalaňy Sanjaryň döwletiniň gündogar böleginiň hem syýasy taýdan gowşamagyna getirýär. Soltan Sanjaryň zamanýnda Merwiň şan-şöhraty artypdyr. Soltan Sanjar öz döwründe ybadathanalary we jemgyýetçilik jaýlaryny bina etmek üçin ägirt köp serişdeler sarp edipdir.

Ýurduň iň gowy ussalary tejribeli gurluşykçylary, agaja, gap-gaçlara, daşa, ussatlyk bilen nagş salypdyrlar. Suratkeşler, meşhur hatdatlar bina edilýän arhetektura ymaratlarynda ýerli sungatyň esasynda Gündogaryň beýleki halklaryna nusga bolan nagşlary girizipdirler. Ymarat gurujylar, hünärmentleriň asyrlar boýy dowam

edip gelen ägirt uly tejribesini, bilimlerini, ussatlyklaryny gorap nesilden-nesile geçiripdirler.

Merwde Soltan Sanjaryň zamanynda bina edilen metjitleriň göwrümleri giň, özlerem bezegli bolupdyr. Orta asyrlarda Merwde gurlan binalary belent küňreler, beýik gümmezler we gapynyň iki tarapynda owadan nagyşlar bilen bezelen belent minaralar gurşap alypdyr. Merwşynas alym Tirkeş Hojanyýazow Soltan Sanjar döwründe Merwi şeýle beýan edýär: “Şol döwürde metjittir mowzoleýler ýa-da döwleti dolandyryjylaryň jaýlary ýönekeý raýatlaryňkydan бүтинleý tapawut edipdir, ýagny olar bina etdirýän ymaratlarynyň üsti bilen öz mertebelerini görkezmek isläpdirler”

Ýerli sungatyň tilsimleriniň binakeşler tarapyndan giňden ulanylmagy, şahsyýetleriň jemgýyetdäki ornyny aňladypdyr. Soltan Sanjaryň zamanynda bina edilen mawzoleýler uly bir otagdan: bişen kerpiçden ýokarysy gümmezlenen nagyşly bezegli ymaratdan ybarat bolupdyr. Soltan Sanjar eýýamynda mawzoleýleriň üç sany görnüşleri bolupdyr. Olar Horezmiň, Horasanyň we Dehistanyň mawzoleýleridir. Olar biri-birinden tapawut edýärdiler. Horezmde köplenç mawzoleýleriň ýokary ujy çowly gümmez (Tekeşiň mawzoleýi) edilýär, Dehistanda bolsa tegelek ýa-da reňkli, ýokarsynda şar görnüşli gümmez bolýar.

Horasanda mawzoleýleriň göwrümleri merkezleşen görnüşdedir. Astanababadaky Muntasir mawzoleýi, Saragtdaky Abul Fazl we Ýarty gümmez mawzoleýleri, Mänedäki Abu Seýidiň we Soltan Sanjaryň mawzoleýleriniň gurluşlary birmeňzeşdir. Sanjaryň mawzoleýi dünýä binagärçiliginiň näýbaşydyr. Bu mawzoleýi baryp XV asyrdäki Isfizlari “Dünýä şalarynyň iň belent gurluşyklarynyň biri” hökmünde häsiýetlendiripdir. Öz möçberi boýunça örän belent bolan bu ymaratyň beýikligi 30 metre golaýdyr. Bu binany ady belli orta asyr binagäri, asly Sarahsdan Muhammet ibn Atsyz gurupdyr.

Bu ymarat gurujynyň özi ölendən 300 ýyl soň Ýewropa jaý gurujylaryna nusga bolup hyzmat edipdir.

Soltan Sanjar döwründe Horasanda dokmaçylyk we halyçylyk öňküsi ýaly pajarlap ösüpdir. Horasanda dokalan halylar türkmen taýpalarynyň Ýakyn Gündogara köpçülikleýin göçüp gitmekleri bilen taýpalarynyň “Seljuk halylary” diýlip atlandyrylypdyr. Şol halylar Ýewropada hem şöhrat gazanypdyrlar. Alymlaryň çaklamalaryna görä, türkmen “Seljuk” halylary haçly ýörişler wagtynda Ýewropa aralaşypdyr. Gynansakda, “Seljuk” halylarynyň asyl nusgalary бүтінleý diýen ýaly näbelli. XI-XIII asyrlaryň halysynyň seýrek nusgasynda iki sany piliň suraty bolup, olaryň daşyna gaýma salnypdyr. Onda kufy haty hem-de düýe kerweni şekillendiripdir. Arheologiki gazuw-barlag işleriniň netijesinde Soltan Sanjaryň döwründe Horasanyň merkezi bolan Merwde dokmaçylyk, küzegärçilik, metal işläp bejermek, zergärçilik ýaly dürli hünärmentçilik senetleri ýokary derejede ösüpdir. Aýratyn-da Merw küzegärleriniň işleri haýran galdyrypdyr. Olar ýokary derejedäki çeper önümlerde, faýanslary, haýwan we adam şekillerini, ösümlik, geometrik we epigrafik äheňleri şekillendirmegiň we sünnälenip edilen zatlary ýasamagyň hötdesinden gelipdirler. Beýik Ýüpek zamanynda hünärmentleriň ýüpek, nah, ýüň matalary dokandyklary barada has doly maglumat berýär.

Jemläp aýdanymyzda meşhur hökümdar türkmen taryhynda uly yz galdyrypdyr. Aýdylanlary dürli ýyllarda Türkmenistanda geçirilen arheologik barlaglar doly subut edýär.

Dehistan-Maşady Misserian ýadygärliگی.

Gyzyletrek etrap merkezinden 90 km demirgazyk-günbatarda Maşadyň e Misserianyň giň düzlügi bar. Misserian oazisi Orta asyrlarda Dehistan ady bilen

mälimdir. Ol dahlar taýpasynyň ady bilen baglanşykly şeýle atlandyrylandyr. Bu ýerde şäher tipli ýaşalýan ýer baryp b.e.ö. I asyrdan hem bolupdyr. Onuň esaslandyrylyşy Parfiýa dinastiasynyň wekillerinden biri bolan Arşakidiň ady bilen baglanşykly bolupdyr. Arhiologiki maglumatlar şäheriň XI-XII asyrlarda. Horezm şalarynyň eýeçiliginde bolan wagtlarynda gülläp ösändigini tassyklaýarlar. Mongol çözüşünden soň hem şäherde ýaşaýyş baryp, XIII-XIV asyrlar-da dowam bolupdyr. Maşadyň we Misserianyň ululygy hakynda dürli desgalaryň köp sanly ýykyndylary şaýatlyk edýärler. Ondaky çig kerpiçden gurlan gala-diwarlarynyň we diňleriň, metjitleriň belent portallarynyň galyndylary häzir hem baryp 20 metr belentligi bolan iki minaranyň galyndysy, kerwensaraýlaryň we birnäçe mowzeleýleriň ýykyndylary ony aýdyň görkezýär. Käýerlerde jaýlaryň yzlary bilen geçip gidýän köçeleri yzarlamak bolýar. Köp ýerde ozal bolan howuzlaryň çukurlary şaýatlyk edýändir. Günorta minaradan daş bolmadyk ýerde bişen kerpiçden örülen guýy saklanypdyr. Batyr XIX asyryň I ýarymynda bu harabaçylyk kartada görkezilipdir. Bu ýadygärlikler rus ofiserleriniň gündeliklerinde doly görkezilipdir. 1888-nji ýylda A.W. Komarow öz hasabatynda Maşat we Misserianda oňat saklanan mowzeleýleriň öz jaý galyndylarynyň Horezm şasy Muhammetiň ady bilen bagly manatlaryň bardygyny belläp geçýär.

Misserianda gazuw işleri netijesinde gymmat bahaly tapyndylar mogallardan öňki Dehistanyň arhetekturasy hakyndaky düşüňjani giňeldi. Misserianyň ýadygärlikleriniň arasynda Ýe. Atagarryýewiň ýolbaşçylygynda birnäçe kerwensaraýlar hem öwrenildi. Başga bir kerwensaraýyň galyndysy şäheriň günbatar diwaryndan uzak bolmadyk ýerinden tapyldy. Häzir (1970-nji ýyl) ol kerwensaraý peseňräk baýyr bolup ýatyr. Onuň relýefinde bişen kerpiçden gurlan diwaryň galyndylaryny görmek bolýar. Şäher diwarynyň

gündogarynda ýerleşen ýene-de bir kerwensaraýyň galyndylary gönüburçly baýyr bolup ýatyr. Bu kerwensaraý hem beýlekiler ýaly gönüburçluk görnüşinde bina edilipdir. Jaýlaryň diwarylary bişen kerpiçden bina edilipdir. Maşat Misserian şäherindäki kerwensaraýlar X-XI asyrlar bilen kesgitlenýär. Şonuň ýaly hem birnäçe metjitler öwrenilendir. Misserian oazisinde XI-XII asyrlara degişli, ýöne nämä niýetlendigi belli bolmadyk jaýlar hem öwrenildi. 70-nji ýyllarda tayh instituty tarapyndan öwrenilen ýadygärlikleriň merkezinde diýen ýaly bişen kerpiçden salnan, onuň diwarlarynda ýokary çeperçilik bilen edilen nagyşlar bilen bezelipdir.

Bäherden etrabynda birnäçe Orta asyr galalary heniz taryh ylmynda doly öwrenilmedikdir. Olardan Mürçe obasynyň golaýynda Erk-depe, Durun galasynda Mehin-depe, Akdepe obasynda ilerki Mehin-depesi. Ýokarda ýatlanan galalar XI-XIII asyrlar bilen kesgitlenýärler. Orta asyrlara degişli Kaka etrabyň Küren obasynyň ýanyndaky Küren-depe öz gadymylygy boýunça Orta asyrlar bilen kesgitlenýändir. Orta asyrlarda Horasanyň iň ösen şäherleriniň biri bolan Peştag şäheri ilkinji gezek belli Gündogary öwreniji A.A. Semýonow tarapyndan, 1929-nji ýylda birinji Howeran ekispedisiýasynyň işgärleri tarapyndan öwrenildi. Häzirki Nowruz han suw howdanynyň içinde (suwuň aşagynda) Gülistan atly Orta asyr şäheri hem batyr. 1960-njy ýylda Türkmenistanyň medeniýet ministerligi tarapyndan K. Adykowyň ýolbaşçylygynda gazuw-barlag işleri geçirildi we birnäçe otaglaryň üsti açyldy. Ol ýerden çüýşe gaplarynyň köp sanly tapylmagy, ol ýerde çüýşe gaplaryň ýasalandygyna şaýatlyk edýän peçler öwrenildi. Arheologiki keramika materiallar IX-XI-XIII asyrlar bilen kesgitlenýändir. Howuzhandan Mara tarap ugranynda Daşarbad galasy ýa-da Dandanakan metjidi ady bilen Orta asyr ýadygärligi bardyr. 1950-nji ýyllarda S.A. Ýerşow diýen arheolog ol ýerde gazuw işlerini geçirdi.

Murgap bilen Marynyň aralygyndaky Gökpede hem Orta asyrlar bilen kesgitlenýändir. Gadymy Merwde Soltangala şäherindir. Galanyň içinde taryhyň dürli zamanlayna degişli arheologiki galyndylar tapylandyr. Soltangala köp ýyllar gazuw-barlag işlwerini geçiren alym S.B. Luninandy. Merw seljuklar, aýratyn-da ony seljuklar döwletiniň paýtagtyna öwren Soltan Sanjaryň dolandyran döwründe (1118-1157-nji ýyllar) has çalt ösüpdür. Seljuklar döwründe Merwde örän uly gurluşyklar ýaýbaňlandyrylypdyr we onuň meýdany 1500-1800 gektara ýetipdir. Ol özüniň möçberi boýunça diňe bi Yakyn Gündogaryň Damask, Halap, Ýerusalem ýaly şäherlerinden däl, eýsem Günbatar Ýewropanyň XII asyryda we XIV asyryň başynda belli bolan Pariž, Baloniýa, Milan, Neapol ýaly şäherlerden hem ep-esli öňe geçipdir. Şol döwrüň şäherlerine häzirki Soltangala (Soltanlaryň galasy) laýyk gelýär, onuň diwarlary Mälik şa döwründe (1072-1092) galdyrypdyr (bina edilipdir). Şäheriň gündogar-demizgazygynda Şahriýar arkasy bar, şol ýerde Soltanyň köşgi, döwlet diwanhanasy, gazna we gazarma ýerleşipdir. Mätjan kanaly şäheriň günortasyndan demirgazygyňa çenli kesp geçýär. Ol bişen kerpiçden gurlan köpsanly suw sowujy ýaplar arkaly şäheri suw bilen üpjün edipdir. Şäheriň merkezinde esasy köçäniň geçýän ýerinde çarsu ýerleşipdir. Şol ýerde hem möhüm döwlet aktlary amala aşyrylypdyr. Onuň golaýynda metjitler, medreseler, kitaphanalar, mawzoleýler, köşkler we baý şäherlileriň jaýlary bilen bezelipdir. Merwde dokma, küzegärçilik, metal işläp bejeriji hünärmençilik önümi ýokary derejä ýetipdir. Merwden köpsanly ajaýyp alymlar çykypdyr. Olaryň arasynda filosoflar, astronomlar, lukmanlar, filologlar we taryhçylar bolupdyr. Merw kitaphanasynda belli arap geografi Yakut işläpdir, ol bu ýerde özüniň “Mujaly al-buldan” (“Ýurduň sözlügi”) sözlüginini taýýarlapdyr. Gündogaryň ajaýyp alymy Omar Haýýam Merwiň Soltan obserwatoriýasynda, şol döwür

üçin takyk astronomiki tablisany- “Jemal ed-din kalendaryny” düzýpdir. Mahlasy Merw Orta Aziýanyň möhüm medeni merkezleriniň biri bolupdyr. Şol ýerde Gündogar halklarynyň maddy we ruhy baýlyklarynyň epesli bölegi döredilipdir we saklanypdyr. XIII asyryň başynda mongol talaňçylaryndan soň Merwiň Orta Aziýanyň möhüm medeni merkezleriniň biri hokmündäki ähmiýeti düýpli pese gaçypdyr.

Köne Saragt.

B.e.ö. I müýyllygyň başlaryndan başlap Saragt oazisi özleşdirilip başlanýar. Şol döwre degişli arheologiki tapyndylar gazuw-agtaryş işleri wagtynda Köne Saragt galasynyň ýerinde we Gowşut galanyň harabatçylygynyň takmynan 500 metr demirgazygynda ýerleşýän baş depeden tapyldy. Şol döwürde häzirki Köne Saragt galasynyň ýerindäki ilatly punkt daşky diwarlary palçykdan dikeldilen, diwarlaryň taraplary 300-320 metr bolan göni däl başburçluk görnüşli berkitmek gala öwrülýär. Saragt galasynyň harabaçylygy geçmişiň medeni gatlagynyň döreden ägirt uly depesine öwrüldi. Häzirki wagtda şäheriň harabaçylygy takmynan 120 gektar meýdany tutýar. Saragt galasy içki galadan, şäheriň öz meýdançasyndan, ýagny şähistandan we onuň üç tarapyňy töwerekläp alan giň şäher eteginden (rabatdan) ybaratdyr. İçki galanyň gündogar tarapyndan girelge ýerleşýär, onuň ini 10-15 metre barabar. Şähistanyň üç sany derwezesi bolup, olar goramak üçin oňaly diňler bilen üpjün edilipdir. Derwezeler şähistanyň gündogar, günbatar we günorta taraplarynda ýerleşipdir.

Ýene-de XIII asyra degişli Abiwerd galasydyr. Abiwerd Horosanyň uly şaerleriniň biridir, ol Araplar basyp alanalaryndan soňky döwürde ýazuw çeşmelerinde köp gezek gaýtalanýar. Awtory näbelli bolan “Hudud al-Alem” pars geografik ýazgysynda Bawerda (Abiwerd) giň ekin ekilýän we sürülýän meýdan höküminde

häsiýetlendirilipdir. Abiwerdiň XV-XVIII asyrlara degişli medeni gatlakalry galanyň Irki Orta asyrlara degişli medeni gatlagyny ýapypdyr.

Orta asyr ýadygärlikleriniň ýen-de biri Meýhene şäheridir. Musulman dininiň sufizm akymynyň uly wekiline öwrülen şöhrat gazanan akyldar Abu-Seýit ibn Abul-Haýryň Meýnede önüp-ösendigi we özüniň ömrüniň soňky ýyllaryny şol ýerde geçirendigi üçin hem bu şäher şöhratlanypdyr. Meýhene şäheri administratiw taýdan Abiwerde tabyn bolupdyr. Meýhene diwar bilen gurşalypdyr, onuň metjidi, bazary bolupdyr. Onuň Abiwerdden Saragta barýan ýolunyň ugrunda ýerleşendigi hem mälimdir. Kerwenler Merwden çykyp, ýoluň çölün içindäki iň agyr we jepaly ýerlerinden geçip, Amyderýanyň orta akymyndaky iň uly Amul şäherine barýardylar. Onuň harabaçylygy Türkmenabat (Çärjew) şäheriň günorta tarapyndadyr. Amulda köne eýýäm bilen täze eýýämiň sepgidinde takmynan 2100-2000 ýyl mundan ozal ilkinji ilat peýda bolupdyr. Bol suwly derýanyň geçelgesiniň geografik taýdan amatly ýerde ýerleşmegi bu ilatly punktda ýaşmak üçin oňat şertler döredipdir we ol ýuwaş-yuwaşdan giňelipdir hem-de ykdysady taýdan pugtalanypdyr. Orta asyr awtorlarynyň (Belazury, Ibn-Hordat beg, Istahry, Ýakut) maglumatlaryna görä, ilatyň ýaşanýerinde dörän Orta asyrdä Horasandan çykyp, gündogara-Mawerannahra we Hytaýa, derizgazyga-Horezme, Günorta Balha we Hindistana barýan kerwen ýollarynyň çatrygynda bolan köp adamly uly şähere öwürlipdir. Amuly 1220-nji ýylda mogollar harabaçylyga öwürüpdiler.

Orta asyrlara degişli kerwensaraýlaryň biri Daýahatyn kerwensaraýydyr. Orta Aziýanyň Orta asyr ykdysadyýetine söwda kerwenleri bilen amala aşyran söwda aýratyn möhüm orun tapypdyr. Şonuň üçin-de kerwenler oňat dynç almaklaryny we howpsyzlygyny üpjün etmek üçin giň hem-de oňat enjamlaşdyrylan

howlular-kerwensaraýlar gurlupdyr. Uly şäherlerden uzakda ýa-da howply zonalarda bolsa, seýrek bolmadyk halatda berk goranyş diwarlary gurulypdyr. Şular ýaly kerwensaraýlaryň biri Amuldan çykyp, Amyderýanyň ugrы bilen Horezmiň paýtagtyna barýan söwda ýolunyň ugrunda gurulupdyr. Orta asyr arhitekturasynyň bu ajaýyp ýadygärligi we Türkmenistanyň ýerine ýeke-täk oňat saklanan kerwensaraý Daýhatyndyr. Kerwensaraý ozalky Çärjew-Darganata ýolunyň 173 km ýerleşdendir.

Orta asyr şäherleriniň biri hem Könergençdir. B. e. ö.I asyryň başynda Hytaý ýazuw çeşmelerinde Ýul-Gan şäheri ýatlanýar, ol Gürgençden ýa-da Türkmenistanyň demirgazygyndaky etrap merkezleriniň biri, gadymy we Orta asyr geografik düşüňjeler boýunça Horezme degişli bolan häzirkiki Könürgenç diýilip çaklanýar. Soňky döwürlerde bu şäher möhüm syýasy wakalar we ykdysady faktorlar bilen baglanyşyklykda ençeme gezek ýatlanýar. 556-njy ýylda çenli Horezm iki bölege-günorta we demirgazyk Horezme bölünipdir. günorta Horezmiň paýtagty Kyýat, demirgazyk Horezme bölünipdir. Günorta Horezmiň paýtagty Kyýat, demirgazyk Horezmiň paýtagty Ürgenç-Könürgenjiň häziki harabaçylygy bolupdyr. W.W. Bartoldyň ýatlamasyna görä, “Gürgenç ýylsaýyn däl-de, günsaýyn abadanlaşypdyr we ösükdir.” Säherde ajaýyp monumental desgalar peýda bolýar, söwda-hünärmentçilik merkezleri döreýär. Gürgenç şol wagtyň gündogarynyň iri şäherleriniň birine öwrülýär.

Orta asyrlara degişli ýadygärlikleriň has bellisi gadymy Afrasiabdyr ýa-da Samarkantdyr. Gadymy Afrasiab Samarkant şäheriniň günorta-günbatarynda ýerleşmek bilen, ol köp gatlakly we köp medeniýetli Orta asyr ýadygärligidir. Gadymy Afrasiabdan arheologiki barlaglaryň netijesinde küzegärleriň, hünärmençileriň, zergärleriň işläp önüm öndüren ýerleri öwrenildi. Afrasiabdan jaý diwarlarynyň ýüzüne çelilen adam we haýwan şekilleri öwrenildi. Afrasiabda yslandan öňki

dinler barada, adamlaryň çokunan haýwanlary barada hem maglumat berýän arhelogiki maglumatlat bardyr. Afrasiab Mongollar zamanynda weýrançylyk edildi. XV asyrdan Timurlaň döwründe ol ýerde ylym has ýokary ösüpdir. Ol zamanda observatoriýa gurulupdyr. Şahyrlar Afrasiabyň gözelleigini öz eserlerinde taryplapdyrlar. Gadymy Afrasiab barada köp sanly rowaýatlar saklanyp galypdyr. Häzirki günlerde Afrasiab Özbekistanyň Samarkantdaky Arheologiýa institutynyň işgärleri tarapyndan öwrenilýär.

Penjigent şäheri Täjigistanyň Özbekistan bilen araçäkleşýän ýerinde ýerleşendir. Ol ýerde Sank-Peterburgyň arheologiýa institutynyň işgärleri 15-20 ýylyň dowamynda iş geçirip ol ýerden irki we Orta asyrlara degişli, onda-da onuň sungatyna we ideologiýasyna degişli diwar şekilleri öwrenildi. Ylaýta-da budda dini bilen bagly şekiller köp öwrenildi. Belli alymlar A.M. Belenisskiý, W.I. Raspopowa, B.I. Marşak we beşgalar Penjigenti öwrenijilerdir.

Köneürgenç- Kyrk Molla. Kyrk Molla galasy Gürgenjiň X-XIV asyrlara degişli ýadygärlikleriniň demirgazyk-gündogar çetinde, has takygy Horezm şasy Soltan Tekeşiň ady bilen belli ýadygärligiň gabat demirgazyk-gündogarynda ýerleşýär. Bu gala uly depe. Soňky ýyllarda alnyp barlan gazuw işleriniň netijesinde, Kyrk Molla depesinde üsti-üstüne ýerleşen iki gat gala aýan edildi. Tapylan diwarlar we arheologiki tapyndylar (gap-çanaklaryň bölekleri) b.e. IV asyryna çenli has gyzgalaňly ýaşayyş bolansoň, birneme pese gaçýar. Taryhy maglumatlara esaslanyp, Kyrk Molla galasy Manunyň akademiýasy bolupdyr diýen çaklama gelip bolýar (H. Ýusubow). Horezmiň baş medresesinde sapak beren Şyhybuddin Hiwakiniň XII asyryň ahyry XIII asyryň başy Magoran ül-Hikmet kitaphanasy bolupdyr diýen çaklama bar.

Akmolla- bu ýadygärlik Orta asyr Ürgenjiň (Könürgenjiň) harabaçylygynyň gündogarsynda ýerleşýär. Onuň ownuk çig (han) kerpiçden salnan beýik diwarlary heniz hem saklanýar. Taryhy çeşmelerde “Köşki-i Ahça” ady bilen belli bolup, soňky ylmy çaklamalara görä, X-XII asyr bilen kesgitlenýär. Häzirki saklanan diwarlaryň beýikligi 6-8 metre baranbardyr.

Daşgala- Daşgala II-Arslarslanyň mazarynyň günbatarsyndan geçýän Guşbegi ýap kanalyndan başlanyp, gündogarda Akgala, günbatarda Horezmbag atly ýerleriň arasynda ýerleşýär. Daşgala Gürgenjiň (Könürgenjiň) irki galasy bolup, ol (gala) köpburçluk görnüşinde bolup, taraplary 600x800 metre barabar alaň görnüşli, töweregi çuň garymly galadyr. Daşgalanyň meýdanynda “kerwensaraý” ady bilrn mälim ägirt uly desga (häzirki wagtda içki galadygy anyklanyldy), şeýle hem ajaýyp ymarat bolan minara onuň demirgazyk künjeginde ýerleşýär.

Soltan tekeşiň ýadygärligi- Tekeş soltanyň ady bilen belli ýadygärlikdir. Gürgenjiň edil ýüreginde, Kyrk Molla depesiň günorta-günbatarynda ýerleşen. Gözelligi babatda oňa Orta Aziýada ýeke-täk gaýtalanmaýan ymarat diýmek bolar. Ylmy edebiýatlarda oňa Tekeşiň mowzoleýi, halk arasynda bolsa, Gökgümmez hem-de din wekili Şeripbabanyň aramgähi diýilýär. Soltan Tekeşiň dolandyryýan döwri 1172-1200-nji ýyllar ýadygärlik XII asyr bilen kesgitlenýär. Ymaratyň içiniň giňligi 11,45x11,45 m, gümmeziniň beýikligi 18 metre barabardyr. Soňky ylmy çaklamalara görä, bu ýerde soltan Tekeş kitaphanasy, metjidi we aramgähi ýerleşipdir.

II Arslan-bu ajaýyp ymarat Daşgala bilen Tekeş ýadygärliginiň arasynda, Keltemeinaryň demirgazyk-günbatar tarapynda ýerleşýär. Bu ymarat halk arasynda Horezm şasy II Arslanyň we din ugrunda alym, belli filosof Fahreddin Razynyň atlary bilen baglanyşdyrýarlar.

Il arslanyň dolandyran döwri 1156-1172-nji ýyllar. Soňky ylmy çaklamalara görä, su hünjresi bolan bolmagy (Sardoba) hem ähtimaldyr. Ýadygärligiň senesi XII asyr bilen kesgitlenilýär.

Törebeg hanymyň ýadygärligi. Törebeg hanymyň ady bilen baglanyşdyrylan ýadygärlik gadymy Gürgenjiň ýadygärlikleriniň demirgazyk çetinde ýerleşýär. Bu ýadygärlik özüniň arhetektura gymmaty boýunça musulman gündogarynda gaytalanmaýan, çözmesi talap edilýän mataldyr. Ol üç sany hujreden ybarat bolup, girelgeden çetde garagulhanasy, saga 45 sany Peştaga çykylýan aýlawy basgançak, 100 m-a barabar uly zaldan hem-de demirgazykda kiçi günbanyň aşagynda ýerleşen şa tagtyndan ybaratdyr. Soňky ýyllarda geçirilen arheologiki gazuw-barag işleri netijesinde we taryhy maglumatlara esaslanyp bu ýadygärligiň XII-XIII asyrlara degişlidigi anyklanyldy.

Gutlug Temuryň minarasy. Gutlug Temuryň adyny göterýän bu minara harabaçylygyň demirgazyk çetinde Soltan Tekeşiň günbatar-demirgazygynda ýerleşýär. Halk arasyndaky rowaýatlar we taryhy çeşmeler Könerürgençde 40 sany metjit we minaranyň bolandygy barada maglumat berýär. şolaryň içinde dünýäde (kutub minaradan soň) ikinji ýerde durýan bu minaranyň uzynlygy 64 metre barabardyr. 7 metr belentlikde girelgesi bolup, 145 sany töwrekleýin basgançak bilen ýokarky günbanyň aşagyna çykylýar. Minaranyň özüne ber bolan ýazgylar, soňky rejeleýiş işleri bilen baglanyşyklydyr. Soňky ylmy çaklamalara görä, XI-XII asyrlar bilen kesgitlenýär.

Kerwensaraý ýadygärligi. Kerwensaraý ady bilen baglanyşdyrylýan ýadygärlik gadymy Gürgenjiň günbatarynda ýerleşen. Taryhy çeşmelere görä, Gürgenjiň üç sany derwezesi bolup, Akadılan, Parahatçylyk ýa-da Nowruz, al-Hažah ýaly derwezeleri bolan, demirgazykdan günorta 34 metre uzalyp giden. Soňky ylmy çaklamalara

göra, Horezm şalar kösegüniñ Peştagy X-XII asyrlar bien kesgitlenilýär.

Nejmeddin Kubra. Nejmeddin Kunranyň ýadygärligi Köneürgenç ýadygärliginiň (posýologyň) merkeziniň günbatar böleginde ýerleşen. Ýadygärlik 1145-46-njy ýyllarda Ürgençde doglan sufizm mekdebiniň Kubrawidler merdebini esaslandyrjy Ahmet ibn Omar Abudjennap Nejmeddin al-Hiwaki, alGürgenji bilen baglanşyklydyr. Nejmeddin Kubra diňe bir dini mekdebiň ündewçisi bolman, özüniň 7-8kitaby, 24-den gowrak rubagysy, tebipçiligi, ökde kütçi, nakgaşlygy bilen halk arasynda tanalýar we gahryman watançy goşan serkerdesi bolup halkyň önüne çykan . Onuň hormatyna salnan ymarat bölekleyin bolup, XII-XIII asyr bilen kesgitlenýär. Ýagysynda bellenen maglumatlar, onuň bina edilen döwri bilen kesgitlenilýär.

Pirýarweli. Pirýarweliniň aramgähi Şyh Nejmeddin Kubranyň ýadygärliginiň günbatar golaýynda ýerleşýär. Bu ýadygärligiň Peştagyň beýikligi 65m, umumy meýdany 48,75 m.

Ibn-Hajyb. Ibn-Hajybyň medresesi gadymy Gürgenjiň häzirki harabaçylygynyň günbatar gyrasynda ýerleşýär. Bu ýerde. Nejmeddin Kubranyň iň talanty şägrtleriniň biri Abuljennap ibn Hajybyň medresesi bolupdyr. Ymaratyň gurluşy birnäçe bölümden ybarat aramgähi, zyyarathanasy, metjit eýwançasy. Olar dürli döwletlere degişli (XIV, XVI, XIX, XX asyrlaa degişli).

Seyit-Ahmediň mazary. Seyit Ahmediň mazary ol Törebeg hanyň ady bilen baglanyşdyrylýan ýadygärlikden minara tarap gidilýän ýoluň urugyndan sag tarapda ýerleşýär. Seyit Ahmet Nejmeddin Kurbanyň döwürdeşi hasaplanýar. Aramgäh onuň hormatyna XIV asyrdan bina edilen diýip hasaplanýar. Ol Hoja Ahmet Ýasawynyň mekdebiniň ideýasyny ýaýradýjydyr.

Horezmbag. Horezmbag Könürgenjiň gadymy harabaçylygynyň (hünorta-günbatar) çetinde ýerleşýär.

Galanyň gapdallaryndan dörtburç şekill diwarlary bolupdyr diýip çaklamak bolýar. Horezmbag galasy öňki mongollar döwründe ýaşaýyş bolan harabaçylygyň üstünde salnypdyr.

Soltan-Aly. Soltan- Aly aramgähi Könürgenç posýologynyň merkeziniň günbatar böleginde Nejmeddin al-Kubranyň ýadygärliginiň gabat garşysynda ýerleşýär. Ýadygärliğin arhitektura gurluşy ony döwlet möçberindäki belent şahslaryň hormatyna bina edilendigine subut edilýän maglumatlar bardyr. Bu ýadygärlik XVI asyryň ahyrynda Ürgenji Horezmiň han neslinden bolan Soltan Alynýň dolandyran wagty bilen baglanyşdyrýarlar. Soňky çaklamalar görä ymarat 1333 we 1361-nj ýyllarda Ürgenji dolandyran Gutluk Timur we onuň aýaly Törebeg hanymyň hormatyna dikeldilen bolmaly. Mätkerim işan Aramgäh medrese müderisi Mätkerim işan hem-de onuň ogly Mädeminiň işanyň hormatyna bina edilen. Bu ýerde 1886-njy ýylda aradan çykan Mätkerim işan jaýlanan. Gadymy Könürgenç ýüpek ýoluň çatrygyndaky esasy şäherleriň biridir.

Günbatar Türkmenistan. Diametri 8 metr töwregi bolan minara 20 metr belentligine çenli saklanypdyr. Bu minara köpçülikleýin ybadathana metjidiniňkidir. Minaranyň özündäki iniligi 90 sm bolan aýlawy merdiwan gurulypdyr. Merdiwanyň her bir basgançagyň derejesinde minaranyň öz ýüzünde hem-de daýanç sütününde 20 sm töwregi çuňlukda çukur bar, bu bolsa kerpiçden edilen. Diwarlaryň ýüzünde Kufa hatynda ýazylan ýazgylar alym M.Ýe. Masson tarapyndan öwrenildi. Ol ýazgylar: “Eziz keremli Allanyň hormatyna, Allanyň medetkärliginde Rabadyň eýesi Abu-Japar Ahmet Abu-I-Agara oglunyň buýrugy boýunça, goý ony Alla belent etsin!” Bu ýadygärlik 1102-1103-njy ýyllarda bina edilen.

Şirkebir metjidi-mowzoleýi. Şäheriň demirgazyk-günbatarynda Maşat diýen uly gonamçyly bar. Nda bişen

kerpişden örülen köp ýykyndylar we käbir gurluşyklar saklanyp galypdyr. Olardan biri Şikebir metjididir. Bu ymarat ilki metjit bolup, soň mawzoleý bolmagy hem täsin zatdyr. Bu mowzoleý Türkmenistanyň arhetekturasynda iň gyzykly arhitektura ymaratlarynyň biridir. Ol belentligi 11 metr töwregi bolan çaklaňrak gümmez bilen tapawutlanýar. Bu jaýyň içinde mihrap (mährap) bar. Alymlaryň çaklamalaryna görä, bu ýerde adamalary jaýlamak wezipesi hem berjaý edilipdir (jaýlanyş dessurlary). Mowzoleýiň iç ýüzündäki nagyşlar boýunça bu ýadygärligi X asyr bilen seneleýärler. Diwarlarynyň galyňlygy 1,5 metr töwregi bolupdyr. Inedördül mowzoleý çig kerpişden bina edilipdir. Köp gezek edilen rejeleýiş işleriniň netijesinde metjidiň ilkinji görki birneme üýtgäpdir. Has takygy ilkinji görüşi ýoýlupdyr. XII asyrdan jaýyň demirgazyk tarapynda ymaratyň berkligiň üpjün etmek üçin goşmaça jaý salypdyrlar. Jaýyň içi gök, gyzy, ýaşayl reňkler bilen reňklenipdir.

Mowzoleýler. Maşat gonamçylygynyň harabaçylygynda diňe birnäçe mawzoleý saklanypdyr. Olaryň galyndylary alymlar M.Ýe. Masson we G.A. Pugaçenkowa tarapyndan öwrenilendir. 1947-nji ýylda bir sany metjidiň bolandygy anyklanyldy, ýöne häzirki biziň günlerimize çenli saklanyny az-azdyr. Käbir öwrenilen mowzeleýleriň diwarlarynyň iç ýüzünde alibastr bilen suwalan suwaglaryň üsti açylandyr. Mawzoleýleriň ýykyndylary XI-XII asyrlar bilen kesgitlenýärler. Gadymy Misserianyň ýerine köpçülikleýin ybadathanalar bolupdyr. Metjidiň ortasynda howuz bolupdyr. Töweregi gümmezli arkalar bilen gurşalypdyr. Bu metjiddäki ýazgylar A.A. Semýonow tarapyndan öwrenidipdir. Paraw harabaçylygy. Paraw bibi Serdar etrap (Gazylarbat) merkezinden 25 km günbatarda Paraw obasynyň ýanynda ýerleşendir. Halk arasynda Paraw bibi ady bilen has mälimdir. Paraw mowzeleýi ýa-da harabaçylygy barada X asyr arap

geograflary köp ýazgylar galdyrypdyrlar. Parawyň obasyndan daş bolmadyk ýerde dagyň arasynda Paraw bibi mawzoleýi bardyr. Bu ymarat öz gurluşy boýunça Türkmenistanyň Orta asyr metjitdir-mawzoleýlerine çalymdaşdyr. Ýagny X-XI asyrlardaky arhetektura ymaratlaryna çalymdaşdyr. Paraw bibi barasynda il arasynda sanardan köp rowaýatlar bardyr. Magtym mawzoleýi. Sumbar derýasynyň jülgesinde Garrygalanyň etrap merkeziniň golaýynda bişen kerpiçden bina edilen Magtym mawzoleýi bar. Bu gönüburçly süýri jaýyň gündogara bakdyrylan portal bilen bellenen meýit jaýlanýan jaýy we onuň hujresiniň iki bölümlü ganaty arkaly ložasy bar. Bu gurluşyk XV asyra degişlidir. Zeňňibaba mawzoleýi. Serdar (Gyzylarbat) bilen Aşgabadýň aralygynda Mürçe obasynda (Bäherden) gaty özgerdilip gurlan Zeňňibaba mawzoleýi bardyr. Taraplary 5 metr töweregi bolan otagly, inedördül gümmezli jaý bişen kerpişden bina edilen. Bu täsin ymarat brnäçe gezek oba adamlary tarapyndan rejilenipdir. Alym G.A. Pugaçenkowa desganyň gurluşyna seredip, onuň sütünleriniň ýüzündäki nagyşlara we esasn hem gümmeziň görnüşine seredip X-XI we XIII-XIV asyrlar bilen kesgitledi.

Öwezberdi şyhyň mawzoleýi. Garrygala etrabyndaky arhitektura ýadygärlikleriniň arasyndan Ýuwangala posýologyndan 3 km. ýerleşýän Öwezberdi şahyň mawzoleýini bellemek gerek. Jaýyň esasy tarapyndan başga hemme taraplary daşlaryna “P” harpy şekilli üç sany ýarymaý şekilli (görnüşli) arkalar (geçelge) bolupdyr. Jaýyň äpişge ýerleri hem saklanyp galypdyr. Mawzoleý özüniň stili aýratynlygy boýunça XV asyra degişlidir.

Ahal we Etek.
(IX-XVII asyrlar)

Günorta Türkmenistanyň ýerinde IX asyr arhitektura babatynda özboluşly bir taryhy döwürdir. IX asyrdan başlap Günorta Türkmenistanyň ýerinde arhitektura desgalarynyň täze görnüşleri (tipleri) kemala gelip, täze konstruktiv we kompozision tärleri, gözleýiş we açyş döwri bolandyr diýmek bolýar. Has takygy bu döwür arhitektorlaryň döredijilikli işlän döwrüdür. IX asyrdan bir entek babatda arhitekturanyň ösüş ugruny kesgitleýän has önünde baryjy merkezleriň biri Saragt we Merw oazisileridir. Gadymy Merwde ýörite arhitektorlar mekdebi bolan, şonuň üçinem ýerli ussalaryň (arhitektorlaryň) şöhraty giň ýaýrandyr.

Biz şu leksiýamyzda ýadygärlikleri taryhy döwürler boýunça öwrenmän, olaryň ýerleşen ýerleri, ýagny regionlar boýunça özleşdirmekçi. Çünki ýadygärlikler öz häsiýetleri ýa-da durmuşda nämä peýdalananlygyndan ugur almaly. Mysal üçin, metjitmi, mawzoleými ýa-da medrese? Şonuň üçinem asyrlar önli-yzly gaýtalanar. Ahal boýunça ilkinji arhitektura ymaraty Änew metjididir.

Änew metjidi diýilýän şu gün ýok. 1948-nji ýylda ýer titremesi sebäpli ol weýran boldy. Emma ol biziň günlerimizde hem köp babatlarda diňe bir Türkmenistan we Orta Aziýa üçin ajaýyp ýadygärlik bolmak bilen çäklenmän, eýsem musulman gündogaryň ähli ýanaşyk ýurtlary üçin hem ajaýyp ýadygärlikdir. “Änew” diýen ady özi gaty bir gadymdan gelýän at däl. XIX asyryň ahylarynda “Annaw”, “Anow” diýilen bolsa, XX asyryň başlarynda “Ab-now” ýagny “täze suw” diýen manyny hem aňladypdyr. Eger-de gürrüň Änewiň ýerindäki wakalar barada gitse, onda ol gadymdyr. Çünki, Änew depeleri mis asyry, ýagny Oguz han döwriň baş

etaplaryny göz önüne getirmeli. Ýöne biz häzir Änew metjidi barada durup geçmeli.

Änew metjidi XV asyrdä, ýagny 1456-njy ýylda bina edilendir. Ol metjitde Şyh Jemal ad-diniň gubury bardyr. Şol döwürden başlap edebiýatda Änew metjidi ady bilen bellidir. Bu metjide gelen rus hem-de ýewropaly syýahatçylar öz ýazgy depderlerinde metjidiň täsin galdyryjylygy barada nygtap geçipdirler. Ýazgy ýadygärliklerinde Şyh Jemal ad-diniň ölen ýyly barada dürli maglumatlar bardyr. Professor M.Ýe. Massonyň aýtmagyna görä, hijri hasaby bilen 856-858-nji ýyllarda Şyh Jemal ad-din dünýäden ötüpdür. Şondan soň onuň guburynyň üstüne metjit bina edilýär. Bir bellemeli zat, ol hem M.Ýe. Massonyň okan hatlaryny A.A. Semýonow hem makullapdyr. Metjidiň portalynda ýerleşen aždahanyň şekili barada hem ýeterlik maglumatlar bardyr. Aždahanyň şekili Türkmenistanyň ýerinde taryhyň irki zamanlaryndan bäri bardyr. M.Ýe. Massonyň ýazmagyna görä, A.A. Semýonow 1924-nji ýylda Änew metjidinden birnäçe ýazgylar okap, ol ýerde birnäçe hüjreleriň bolandygyny anyklap, ol diňe metjit bolman medrese hem bolan bolmagy ähtimaldyr diýen pikiri hödürleýär. A.A. Semýonowyň ýüzi hatly kerpiç böleklerini hem-de arhitektura böleklerindäki hatlary okamak bilen Jemal ad-diniň ogly Muhammet hut özüniň halal zähmetine kakasy Jemal ad-diniň üstüne mawzoleý bina edipdir diýip hem aýdýar.

G.A.Pugaçenkowanyň çaklamasyna görä nagyşlaryň arasynda “Muhammet” diýen adyň gaýtalanýandygyny tassyklaýjy maglumatlaryň esasynda hem aýdýar. Ýene-de ýeri gelende aýtsak, G.A. Pugaçenkowa şeýle ýazýar: “Girilýän arkanyň bezegleriniň içinde, esasy ýazgynyň aşagynda ýerleşdirilmegi, biri-birine bakyp duran fantastiki aždahalaryň ikisiniň täsin galdyryjy şekilleri Änew mawzoleýini görenleriň hemmesinde aýratyn täsir

galdyrýar”. Aždarhalar barada halk arasynda dürli rowaýatlar bardyr. Alymlaryň käbirleriniň çaklamalaryna görä, Hytaý sungatyna mahsus bolan aždarhanayň şekiliniň türkmen sungatyna ornaşmagynda birnäçe umumy meňzeşlikleriň barlygyna güwä geçýändir.

Änew metjidini taryplap asly änewli şahyрана Saýip diýen zenan özüniň “Göz ýaş” diýen eserinde onuň owadanlygyny has belende göteripdir. A.A. Semýonowyň okamagyna görä, ol aýalyň iki gözi hem kör eken. Ýeri gelende bir zady ýatlamakçy, ýöne taryhy döwre gabat gelmese-de territortial gabat gelyär hem-de talyplar üçin hem gyzykly bolarmyka diýýän. Kaka etrabynyň etrap merkeziniň günbatar-demirgazygynda orta asyrlara degişli palçykdan bina edilen birnäçe jaý galyndylary harabaçylyk saklanyp galypdyr. Ol jaý galyndylary gaty bir irki bolmasa-da ýeriň özi taryhyň gadym zamanlaryndan köp wakalary özünde gizläp ýatyr. Ol ýere halk arasynda Peştag (Peştak) diýip atlandyrýarlar. Käbir taryhy çaklamalara görä, Peştag öz döwründe uly şäher bolup, onuň belli bir döwür aralygynda Bawert, Abiwert diýen merkezi şäheri bolupdyr. Bu barada düýpli maglumaty M.Ý. Massonyň irki ýyllarda ýazylan, ýagny hristiýançylyk bilen bagly bolan ylmy işinde we A.A. Semýonowyň 1930-njy ýyllarda ýazan işlerinden öwrenmek bolýar. Aslyýetinde Kaka etrabynyň ýerine taryhda Apawartika, Apawartiken hem diýip atlandyrypdyrlar. Apawartiken diýilende Abiwert göz önüne gelyär, çünki ol öz döwründe uly merkezi şäherleriň biri bolandyr. Alym G.A. Pugaçenkowanyň ýatlamalaryna görä, asly Bawert – Abiwertli ady belli hudožnik (suratçy) bolupdyr. Onuň ady Soltan Aly Bawertli bolup, G.A. Pugaçenkowanyň ýazmagyna görä, Peştagda ýerleşen Sandykly öwülýäniň baş ujundaky gadymy Hyrat şäherinden getirilen daşyň ýüzüne oýup ýazylan haty şol ady belli asly Bawertli suratçynyň ýazan hatydyr diýip çaklamak bolar. Dogry, Sandykly öwülýä

halk arasyndaky rowaýatlara we binanyň gurluşyna (gümmez) üns bereniňde XVI-XVII asyrlaryň giçki orta asyrlarynyň arhitekturasyna ýada salýandyr.

Ýene-de üns bermeli arhitektura ymaratlarynyň biri Kufen ýa-da halk arasynda Gugundor-Baba hem diýilýändir. Bu ymaratdan diňe az bölegi saklanyp galypdyr. Alym Ý. Atagarryýew ol ýerde gazuw-barlag işlerini geçirip, Kufende irki orta asyrlardan başlap, tä XIII asyra, ýagny mongollara çenli ýaşaýşyň bolandygyny anyklady. Alymyň çaklamasyna görä, Kufeniň saklanan diwar galyndylary we gümmezden ýykylyp ýere gaçan bölekleri boýunça ýadygärlikde durmuşyň gülläp ösen döwri IX-XI asyrlar bolmaly. Kufeniň gapdalynda ýakyn ýanynda arheologiki gazuw-barlag işleriniň netijesinde öwrenilen ýaşaýş üçin mahsus bolan jaý galyndylaryndan tapylan küýze gap-çanaklarynyň esasynda şol ýerde ýaşaýşyň XIII asyrda kesilendigi şaýatlyk edýär. Şu ýatlanan ýadygärlikler bilen bir hatarda Kaka etrabyňyň Mäne obasynda ýerleşen Abu-Seýit-Meýheneýiň mawzoleýi özüniň taryhy-arhitektura ähmiýeti boýunça möhüm orun tutýandyr. Abu-Seýit mawzoleýi orta asyr Mäne şäherinde XI asyrda kuwwatly Seljuk döwletiniň emele gelýän we berkeýän döwründe, Horasynyň gülläp ösýän döwründe gurlupdyr. Mawzoleý taryhy şahs hökmünde meşhur bolan Şeýh Abu-Seýit-ibn Abul Haýranyň (968-1049-njy ýyllar) guburynyň üstüne bina edilipdir.

Ýaşlyk ýyllarynda oňat bilim alyp, Abu Seýit öz ömrüni dini taglymaty öwrenmäge bagyşlapdyr we musulmançylygyň dini akymlarynyň biri bolan hem-de şol wagtlarda Horasana giňden ýaýran sufizmiň uly şahsyýetlerinden biri bolupdyr. Gaznawidler dinastiýasynyň paýtagty bolan Gazna şäherinden gaýdyp, Marydaky şeýhlere okuw geçipdir. Ol ýerden Abu Seýit Mänä göçüp gelýär, 1049-njy ýylda şol ýerde aradan çykýar.

Abu Seýidiň öz döwründe Horasynyň syýasy durmuşynda uly orun tutanlygyna Seljuk serdarlary Çagry we Togrul begiň uly hormat goýmaklary hem şaýatlyk edýändir.

Abu Seýidiň uly şahsyýet bolandygyna şaýatlyk edýan zatlaryň ýene-de biri haçan-da Abu Seýit wepat bolansoň, onuň guburuny ruhanylar keramatly ýer diýip hasaplapdyrlar.

Abu Seýidiň gubury öz döwründe köpüň ünsüni özüne çeken arhitektura binasydyr. Has takygy XII asyrdaky Seljuk soltany Soltan Sanjaryň we Horezm şasy II Arslanyň ünsüni çekipdir. Abu Seýidiň mawzoleýinde esasy diwardan gümmeze geçilende uly bolmadyk çaklaňrak sekiz gyranly arkajyklary arkaly geçipdir, wagtyň geçmegi bilen gurulýan binalarda mawzoleýleriň köpüsünde diwardan gümmeze geçiş 16 soň 24 sanly gyranly arkajyklary bolupdyr. Günorta Türkmenistanyň ilkinji gezek XI asyryň I ýarymynda arhitektura ymaratlarynyň gurluşynda täzelikler bolup geçdi. Mysal üçin., iki gat gümmezler peýda bolýar. XI asyryň 20-nji ýyllarynda bina edilen Saragt Baba mawzoleýinde iki gat gümmez ilkinji gezek bina edilendir.

XIV-XV asyrlarda iki gat gümmezli arhitektura binalarynyň sany köpelip başlaýar. XIV asyryň I ýarymynda Abu Seýidiň mawzoleýinde düýpli rejeleýiş işleri geçirilýär. Bu rejeleýiş işinde mawzoleýiň esasy konstruktiýasyna düýpli täsir edilse-de, täze döwrün we täze döwrüň medeniýetiň talabyna laýyklykda binanyň bezegini ep-esli derejede üýtgedip bilipdir. Orta asyryň arhitektura ymaratlarynda köplenç ýagdaýda ymaratyň çykalgasynyň (portal) ýokarsynda Kufi haty hem bezegler girizilipdir. Kufi haty takyk hat bolman, ol belli bir derejede bir wagtda hem hat, hem nagys aňladypdyr (paleografiýany ýadyňyza salyň). Nagyslar ak fonda gyzyly, ýaşyly, sary, gök reňkler bilen ýerine ýetirilipdir. Abu Seýidiň mawzoleýinde ösümlik motiwli nagyslaryň

içinde açylyp duran pagta-gowaçanyň şekili has täsindir. Abu Seýit mawzoleýnde käbir nagyşlar Sols we Nash hatlara meňzeş edilip hem bezelipdir. Sols we Nash hatlary pars haty bolsa-da olarda astyn we üstün nokatlar galdyrylyp ýazylypdyr. Jemläp aýdanymyzda, XIII-XIV asyrlarda бүтін Orta Gündogaryň ýerinde bina edilen arhitektura ymaratlarynda Abu Seýidiň mawzoleýine nusga hökmünde garalypdyr.

Günorta Türkmenistanyň ýerinde arheologiki we arhitektura ýadygärliklere baý şäherçeleriň ýene-de biri ol hem Saragt oazisidir. Gadymy Saragt diýilende taryhy çäklilik tarapdan Merwe degişli bolsa, administratiw taýdan Ahala degişlidir. Saragt oazisi antik zamanynda Makedonskiniň döwleti dargandan soň dörän Selewkid, Greko-Baktriýa, Parfiýa ýaly birnäçe döwletleriň düzümine noabtma-nobat giripdir.

Gadymy Saragtyň ýerinde kuwwatly Selewkid şasy Antioh III-niň goşunlary bilen Greko-Baktriýanyň atly goşunlarynyň arasynda möhüm harby söweşler bolupdyr. Soň III-VII asyrlarda gadymy Saragtyň ýerlerinde täze obalar döräp, ekin meýdanlary giňelýär. Sasanid döwletiniň düzüminde Saragtyň ähmiýeti has hem artýar, onuň hökümdary döwletde iň ýokary atlary (titul), ýagny “Marzban” adyny hem alandyr. Bu döwürüň obalarynyň iňňän gyzykly häsiýetleri bar. Olar durmuş gatnaşyklaryň häsiýetini aýdyň görkezýärler. Obanyň merkezinde Dihkan (kethudalar) ýaşaý, onuň töwreginde oňa garaşly bolan daýhanlaryň obajyklary ýerleşýär. Saragt oazisiniň iň gülläp ösen döwri VII asyryň ahyrky wagtlaryndan, mongollar ýörişine çenlidir.

Wagtlaryňça peselen durmuş wagtyň geçmegi bilen ýene-de ösüp başlaýar. Inid bolsa köne Saragt galasy barada gürrüň etmekçi. Biz siziň bilen gadymy Saragtyň oazisi barada gürrüň etdik, indi bolsa onuň ýerinde, ýagny baý wakaly ýerlerde bina edilen arhitektura ymaratlarynyň ýöne ýerden bina edilmän, öňki ösen jemgyýetiň dowamy

hökmünde arhitektura ymaratlary barada düşünje bermekçi.

Gadymy Saragt galasyny ilkinji bolup ýewropa syýahatçylary taryhy çeşmeleriniň esasynda täsin ymaratdygyny öz gündeliklerinde ýazypdyrlar. Arheologlar (A.A. Maruşenko, O.Orazow, G.Adykow, T.Hojanyýazow, G.N. Hanmyradow) özleriniň geçiren gazuw-barlag işlerinde Saragtyň galasynyň daşynda bir-biriniň üstünde guralan üç sany yzygiderli we kuwwatly goranyş diwarynyň bolandygyny anykladylar. Arhitektor alym G.A. Pugaçenkowa akademik M.Ý. Masson öz işlerinde gala barada köp maglumatlar çap etdirler.

Ýazuw çeşmeleriniň beryän maglumatlaryna görä, X-XI asyrlarda Saragt öz ululygy boýunça demirgazyk Horasynyň iň uly merkezi şäherleriniň biri Merwiň ýarsyça bardyr diýen ýatlamalary Saragtyň uly şäher bolandygyna şaýatlyk edýär. Saragt Baba we Ýarty gümmez ýaly şeýle täsin arhitektura ymaratlary hem hut şol wagtlarda gurulýar. Saragtyň arhitektorlary we gurluşykçylary Orta Aziýanyň Eýranyň ýerlerinde giňden tanalypdyrlar we beýik ymaratlary bina edipdirler. Ýeri gelende aýtsak, XI asyrda Günorta Türkmenistanyň ýerinde bina edilýän uly-uly ymaratlaryň gurluşynda köp kämilleşikler we özgerişler bolup geçendir, has takygy XI asyr Saragtyň taryhynda arhitektorlaryň döredijilikli pikirleriniň güýçli işlän wagty bolandyr.

XI asyrda köp gurluşyk ymaratlarynda arhitekturanyň ösüş ugruny, ýollaryny özünde jemleýän şäherleriň biri ol hem Köne Saragtdyr. Ýerli ussalaryň şöhraty Orta Aziýa we Eýran ýerlerinde öňki ýatlaşymyz ýaly giňden ýaýrandyr. Döwrün hökümdarlarynyň çagyrmagy bilen Saragt arhitektorlary we ussalary öz tanymallyklary bilen tapawutlanypdyrlar. Ady belli saragtly arhitektor Aly ibn Muhammet tarapyndan Gündogar ýurtlarda sanardan köp uly-uly ymaratlar bina edilendir. Gadymy Merwdäki Soltan Sanjar mawzoleýini

bina eden hem saragtly arhitektorlar we ussalardyr. Saragt oazisiniň özünde ýerleşen Saragt Baba diýip atlandyrylýan Abul-Fazlyň mawzoleýi Tejen derýasynyň Eýran kenaryndaky Şeýh Lukmanyň mawzoleýik we galyberse-de Saragtdan 8 km. ýerleşen Ýarty gümmes arhitektura ýadygärlikleri Saragt arhitektorlarynyň we ussalarynyň tanymal dyklaryna ýene bir şaýatlyk edýän zatlaryň biridir. Günorta Türkmenistanyň ýerindäki XI-XII asyrlara degişli arhitektura ymaratlary şol wagtlarda Horezmde gurlan mawzoleýlerden üzül-kesil tapawutlanýardylar. Mysal üçin, Horezmde çadyr görnüşli gümmesli mawzoleýler has köp bina edilipdir. Il arasynda aýdylyşy ýaly, hatda tejribesiz adam hem bir girende Saragt arhitekturasyny Dehistan we Horezm arhitekturasyndan tapawutlandyryp biler diýen düşünje bar. Abul-Fazl mawzoleýi uly, inňän ýönekeý ýaly bolup görünýär. Kâbir maglumatlara görä, XIV asyryň ahyrlarynda mawzoleýde rejeleýiş işi geçirilýär we şonda hem onuň portaly (esasy girelgäniň ýokarsy) üýtgedilip bejerilipdir. Ýokarda ýatlaşsyz ýaly, Abul-Fazlyň gümmesi iki gat bolupdyr, bu bolsa onuň ýygy-ýygýdan ýeriň yranýan ýeri bolan Günorta Türkmenistanyň şertlerinde artykmaçlyk etmeýän, gaýtam ýokary derejede berkligini üpjün edýän element diýip düşünmek bolar. Ýene-de bellemeli zatlaryň biri ol hem gümmesiň beýikligi diwaryň beýikligi bilen deňdir. Bu ýerde arhitektor gadymy Rim panteonlaryndaky ýaly bina edipdir. Has takygy Abul-Fazlyň mawzoleýi günorta Türkmenistanyň XI asyr arhitekturasynyň has kämilleşenleriniň biridir. Ony döreden arhitektor öz öňünde inňän kesgitli wezipe goýandyr. Ýagny görnüşini boýunça ýönekeý, ölçegi boýunça çaklaňrak, emma inňän monumental, adam göreninde haýran galdyran ýaly wezipe goýupdyr. Kâbir alymlaryň pikirini göz önüne getirseň, onda Abul-Fazlyň mawzoleýiniň bina edilmegi Soltan Sanjaryň mawzoleýiniň gurulmagyna giň ýol açandyr. Tejen derýasynyň aňyryk kenarynda duran Şeýh Lukman

mawzoleýi Abul-Fazlyň mawzoleýine iňňän meňzeş. Emma onuň uly tapawudy hem bardyr. Ol hem onuň portalydyr. Has takygy portalyň tutýan ölçegi mawzoleýiň göwrümine barabardyr. Bize belli bolşy ýaly, has giçki orta asyr arhitektura ymaratlarynda ol has köp bina edilipdir. Saragt oazisinde XI asyr mawzoleýlerinden biri Ýarty-gümmezdur. Ýöne onuň saklanyşy häzirki günlere çenli öňki iki mawzoleýden has gözgynydyr. Ýarty-gümmeziň näme bolanlygy, mawzoleými ýa-da metjitmi takyk anyklyan däl. G.A. Pugaçenkowanyň pikirine görä, ol mawzoleýdir. Ýarty-gümmezde öňki iki mawzoleýe garanyňda, onuň gurluşynda birnäçe aýratynlyklar bardyr. Mysal üçin, munda içerki tekjeler ýokdur. Esasan hem, Ýarty-gümmezde portal ýok, bolmandyr. Indi seredip göreliň, eger-de Abul-Fazlyň mawzoleýinde portala az üns berlen bolsa, Şyh Lukmanyň mawzoleýinde onuň tersine portala köp üns berlipdir. Ýadyňyza düşýän bolsa Şyh Lukmanyň portalyň tutýan ýeri umumy mawzoleýiň göwrümine barabar bolan bolsa, Abul-Fazl mawzoleýinde portala kän bir üns berilmändir. Bularyň hemmesiniň tersine Ýarty-gümmezde asla portal bolmandyr. Alymlaryň çaklamaryna görä, Ýarty-gümmezde ýene-de bir arhitektura aýratynlygy ol hem öňki gümmezde gaýtalanmaýar. Ýarty-gümmeziň burçundaky sütünler öz meňzeşlikleri boýunça IX asyrdaky Buharada bina edilen samaniler mawzoleýindäki sütünlere çalymdaşdyr.

Netijede biz Saragtyň üç mawzoleýleriniň bir-birlerine meňzeşligini we käbir konstruktiv aýratynlyklaryny hem görýäris. Ýöne bir bellemeli zat, ol hem bolsa, Saragt arhitekturasyndaky üç aýratynlyklaryň her bir gündogar arhitekturasynda özbaşdak bir şaha bolup ýaýrandyr. Biz kitabymyzda diňe metjit we mawzoleýler barada durup geçdik, emma arhitektura diýilende oňa beýleki arheologiki ýadygärlikleriň görnüşlerini hem üns merkezinde saklamalydyrys. Mysal üçin, orta asyrlara

mahsus bolan suw saklanýan sardobalar hem bolandyr. Gadymy Änew galasynyň golaýynda orta asyrlarda ýagyş, gar suwlaryny ýylyň beýleki pasyllarynda ulanmak üçin peýdalanylan desgalardyr. Ýene bir ýatlamaly ýadygärlik biz Pulhatyn köprüsi barada şu sapagymyzda gürrüň bermedik, çünki rowaýatlardan başga taryhy materiallaryň azlygy sebäplidir.

Gadymy Merw oazisi

(Gorkut ata zamanywe türkmen halkynyň gülläp ösen döwriňiň soňky zamanlary).

Taryhy döwri boýunça birneme irräk hem bolsa, antiki zamana degişli Durnaly galasy II asyra degişlidir. Bu galanyň diwarlary inedördül uly ölçegden ybarat bolan çig kerpiçden bina edilip, her bir kerpiçiň ýüzünde tagma goýlupdyr. Tagmalar “P”, “S”, “X” ýa-da bir barmak, iki barmagyň, kähalatlarda baş barmagyň yzlary şekillendirilipdir. Şol tagmalar barada alymlaryň arasynda dürli-dürli çaklamalar bar. Alymlaryň bir topary haçan-da gala salnanda, şol oazisinde ýaşayan hojalyklara kerpiç salgydy salynyp, olar hem öz oňarýan kerpiçlerine şol tagmalary goýupdyr diýen çaklama bar. Gadymy Merw oazisinde irki orta asyrlara degişli Çilburç galasy häzirki Baýramaly etrabyňyň “Polk ata” diýen ýerinde ýerleşen ýadygärlikdir. Bu gala hem Durnaly galasy ýaly şol ölçegde çig kerpiçden bina edilipdir. Çilburç galasynda galanyň her burçunda (günorta, gündogar, günbatar, demirgazyk) 6-8 sany garawul durýan başnyalar (diňler) bolup, olaryň iç ýüzünden girelgesi hem ýokary çykalgasy bolupdyr. Çilburç galasy irki orta asyrlarda Merw-Horezm söwda ýolundaky uly söwda şäherleriniň biri bolupdyr. Ol ýerde arheologiki gazuw-barlag işleri netijesinde gala diwarlarynyň ozalky beýikligi we galanyň merkezi bölegindäki saklanan beýikligi hem öwrenmekde galanyň içinde manat pullaryň zikgelenendigini aňlamak bolýar.

Ol ýerde 1975-1976-njy ýyllar men gazuw işlerini alyp bardym.

Gadymy Merwiň giň harabaçylygynyň ortasynda Baýramalynyň etrap merkezinden daş bolmadyk ýerden üsti gümmezli ägirt uly desgalar görünýär. Ol bişen kerpiçden gurlupdyr. Ol desganyň berk diwarlary we nagyşly örtülen daýançlary (kolonnalar) owadan arkalar hem şol bişen kerpiçden örülipdir. Seljuk döwletiniň iň kuwwatly hökümdarlaryndan biri hasaplanan Soltan Sanjaryň guburhanasy bolan bu jaýyň tehniki taýdan kämilligi, berkligi we gозelligi munuň eýýäm sekiz ýüz ýyldan-da köp wagtdan bäri durandygyna şaýatlyk edýär. Ýer ýüzünde munuň ýaly ägirt uly guburhanalar onçakly köp däl. Köşgüň golaýyndaky millionlarça gullaryň gol zähmetiniň önümi bolan Müsür piramidalary, Rimdäki Adrian guburhanasy (perişde köşgi), hinidi guburhanasy Täçmahal we ýene birnäçeleri gözbaşyny biziň eýýamymyzdan ozalky II müňýyllygyň çuň jümmüşleriniň başdan geçiren Soltan Sanjaryň beýik mawzoleýini öz hatarlaryna goşmalydyrlar. Soltan Sanjar mawzoleýi Seljuk döwletiniň we biri-birini çalşyryp duran döwletleriniň ençeme gezek paýtagty bolan köp mün adamly şäheriň ýokary gülläp ösüşini suratlandyrypdyr. Soltan Sanjar barada köp-köp rowaýatlar bardyr. Soltan Sanjaryň mawzoleýi W.A. Żukowskiý tarapyndan 1890-njy ýylda öwrenildi. 1929-1930-njy ýyllarda A.A. Semýonow tarapyndan öwrenilýär we belli bir derejede rejeleýiş işi geçirilýär. Mawzoleý 1147-nji ýylda Muhammet ibn-Atsyz tarapyndan bina edilendir. Has takygy arhitektura diýilende çig kerpiçden bina edilen ymaratlar irki orta asyrlara degişlidir. Biz Durnaly, Çilburç galalary bilen bir hatarda, Kiçi we Uly Gyz galalary, Kiçi Nagym galalary ýatlamalydyrys. Bu agzahn soňky galalar Oguz han döwrüniň soňky basgançaklarynda VI-VII asyrlar ýa-da Gorkut ata zamanynda bolup geçen arhitektura özgerilişikleri. Bu

agzalan irki orta asyr ymaratlary iki gat (etaž) jaýlardan ybarat bolupdyr, galanyň daşky diwarlary gasyn-gasyn (gofr) nagyşlar bilen bezelipdir. Galalaryň demirgazyk hem-de günorta taraplarynda girelgeleri bolup, olar ýarym aý (arka) görnüşinde bolupdyr. Bu galalar barada birnäçe rowaýtalar bar. Gadymy Mary sebitindäki köp sanly harabaçylyklardan ozaly bilen Soltan galanyň uly diwarlary IX-XII asyrlara degişlidir.

Şähriýardaky köşk gönüburçly bolup, seljuklar döwründe bu köşk iki gat (etaž) bolup, häzir hem onuň gatlaklary saklanyp galypdyr. Bu gala XII asyra degişlidir. Ýaşalýan öý howly – Soltangalanyň günbatarynda ýerleşmek bilen XI-XII asyrlara degişlidir. Soltangalanyň günbatarynda ýerleşen Gyzbibi aramgähi hem XI-XII asyrlara degişlidir. Bu mawzoleý halk arasynda hem belli mawzoleýleriň biridir. Öz taryhy döwri boýunça hem gadymy täsin ymaratlaryň biridir. Rowaýatlara görä, 1156-njy ýylda bu ýerde Soltan Sanjaryň aýaly Türkan hanym jaýlanypdyr diýen çaklama bar.

Mary oazisiniň çig kerpiçden bina edilen X-XI asyrlar degişli ýadygärliklerden biri hem Gurtly depedir. Bu ýerde metjit hem bolupdyr. Gurtly depe harabaçylygy ozal öz döwründe ýaşap geçen Bašan döwleti bolan bolmagy ähtimaldyr. XI asyryň başynda ýaşap geçen jemgyýetde uly orun tapan Muhammet ibn – Zeýdiň mawzoleýidir. Bu mawzoleý M.Ýe. Masson tarapyndan hem G.A. Pugaçenkowa bolsa, onuň arhitekturasyny öwrenen alymdyr. Şol asyra degişli Hudaýnazar öwülýä Soltan galanyň demirgazygynda ýerleşendir.

XII asyryň belli arhitektura ýadygärligi Talhatanbaba metjididir. Ol Marydan Baýramala tarap gidýän ýoluň ugrundaky gadymy gonamçylykda, Soltangaladan 30-40 km. uzaklykda ýerleşýär. Orta asyr çeşmelerinde “Dalgatana” diýip hem atlandyryýarlar. Ol ilkinji gezek W.A. Žukowskiý tarapyndan öwrenilipdir,

soň 1950-nji ýyllarda A.M. Pribytkowa tarapyndan öwrenildi.

Soltan Sanjar mawzoleýi – Soltangalanyň merkezinde Soltan Sanjar mawzoleýidir. Sanjar 1157-nji ýylda ölýär, taryhçy Ibn-al-Asyryň (XII asyr) berýän maglumatlaryna görä, “Ol gümmezli jaýda jaýlanypdyr. Şol jaýy ol özi üçin gurdurypdyr we özüniň o dünýädäki jaýy Sanjar ýogalandan soň ol ýerde Gurhandan dogalary okamak we onuň (Sanjaryň) ruhuna bagyşlamak üçin, alkyşlar aýtmak üçin dindarlardan adam görkezilipdir” diýip ýazýar. Mawzoleý 1157-nji ýylda Sanjar ýogalandan soň bina edilipdir. Gadymy Merwde XV asyra degişli Buzhanyň ýykyndylary saklanyp galypdyr. XV asyra degişli Askablaryň jaýlanan ýeri G.A. Pugaçenkowa tarapyndan öwrenildi.

XVI asyra degişli Ýusup Hemedanynyň metjidi Isgender galanyň demirgazygynda ýerleşendir. Hemedan şäherinden dogulan derwüş Abu-Ýakup Ýusup ibn Aýýup şäher barada köp maglumatlar galdyrypdyr. Bu metjit öz gurluşy boýunça Talhatanbaba, Änew metjitleriniň äheňinde gurlupdyr.

Taryhy döwri doly anyklanmadyk Tagtabazar etrabynda ýerleşen Ýeke deşik ýadygärligidir.

Atsyz mawzoleý – has gadymy ýadygärliklerden biri köne Amulyň ýakynyndaky atsyz mawzoleý şäher diwarynyň günorta-günbatarynda ýerleşendir. Bu atsyz çaklaňrak üsti bişen kerpiçden örülen gümmezli mawzoleýdir. Mawzoleýiň günorta-günbatar diwarynda mihrab ýerleşipdir (namaza durulýan tarap). Alym G.A. Pugaçenkowanyň kesgitlemesine görä, bu mawzoleý X-XI asyrlar bilen kesgitlenýär. Orta asyr Amuldan Horezme gidýän ýoluň boýunda, häzirki Darganata etrabynda Darganata kerwensaraýy ýerleşendir. Onuň taryhy senesi XIV asyryda.

Darganata mawzoleýi – mawzoleý dāp boýunça planynda inedördül, bişen kerpiçden bina edilen. Alym

M.Ýe. Masson tarapyndan öwrenildi, ýadygärlik XIV asyr bilen, ýagny 1371-1372-nji ýyllar bilen kesgitlenýär.

Alamberdan mawzoleýi – Türkmenabat şäheriniň gündogarynda ýerleşen, häzirki Atamyrat etrabynda ýerleşen, halk arasynda Alamberdan ýa-da Alamdartugçynyň mazary ýerleşipdir. Rowaýatlara görä, ol halyf Alyda harby başlyk bolupdyr.

Astanababa mawzoleýi – häzirki Atamyrat (Kerki) etrabynda ýerleşendir. Ýerli ilat kä ony Astanababa mazary diýip, käte bolsa iki dogan Zeýdaly we Zuweýdaly mawzoleýi diýip hem-de olaryň aýallarynyň Gyzlarbibi mawzoleýi diýip atlandyrýarlar. Bu mazar barada birnäçe rowaýat bar. Bu mawzoleýde XIII-XIX asyrlar arasynda ençeme gezek rejeleýiş işleri geçirilipdir. Mawzoleý XII-XIV asyrlar bilen kesgitlenýär.

Türkmenistanda giçki arhitektura ýadygärlikleri.

X asyr arap taryhçysy A. Makdisiniň ýazyşyna görä X asyrdan Horasanda 6 müň ilatly punkt bolup, olarda 120 sany juma metjidi bolupdyr, galanlarynda mähelle (kwartaly) metjitleri bolupdyr.

Türkmenistanyň territoriýasynda gurlan metjitleriň iň gadymysy (häzirki Gäwür-gala) VII asyryň II ýarymynda gurlan Beny-Mahan metjididir. Ýöne ol metjit çig kerpiçden gurlanlygy üçin zaýa bolupdyr we XI asyrdan Seljuklar döwründe düýpli restawrasiýa edilipdir.

Arheologlar tarapyndan gazylyp açylan metjit XI asyra degişlidir.

Şir-Käbir metjidi – häzirki günlere çenli saklanyp galan metjitleriň iň gadymysy bolup, ol IX-X asyrlara degişlidir.

Şir-Käbir metjitleri orta asyr Dehistan şäheriniň 6 km. ýakynynda ýerleşen Maşad gonamçylygynda ýerleşýär. Metjit köp gezek rejelenýär (remont edilýär) we oňa düýpli özgerişler girizilipdir.

Metjitleriň ilkinji jaýy taraplary 8,5x8,5m. metre barabar bolup, gümmeziniň belentligi 11 metr bolan ýeketäk otagdan ybarat bolupdyr. Ol razmerleri 22,5x23x6 sm. bolan çig kerpiçden gurlupdyr. Soňra onuň daşy bişen kerpiçler bilen örtülipdir.

Häzirki wagtda jaýyň daş keşbi özüniň çeperçilik mertebesini ýitiripdir. Emma onuň ýüzüniň bezegi öztäsinligini saklapdyr. Ilkibaşda onuň iç ýüzüniň hemme ýeri alebastryň üstünden edilen çuň dekaratiw çeper öýmurlar bilen örtülipdir. Onda ösümlik, epigrafik nagyşlar agdyklyk edýär, Mihrab tgçasynyň bezegi has-da gowy saklanypdyr. Onuň dekorasiýasy kompozision sungatynyň seýrek duş gelýän nusgasydyr. Onuň nagyşlary gök, gyzyň, ýaşyl reňkler bilen bezelipdir.

Misirianyň Juma metjidi – Misrian şäheri Horezmşalar döwründe has-da ýokary derejä ýetipdir. Onda Horezmşalara döwründe gurlan Juma metjidiniň esasy girelgesiniň portaly hem-de belentligi 20 m. ýetýän minarasy saklanyp galypdyr.

Metjidiň esasy bölegini üsti gümmez bilen örtülen taraplary 10,35x10,35 m. bolan inedördül otag tutupdyr. Onuň diňe iki pilony (belentligi 18 m.) saklanyp galypdyr.

Minara-da, portlarda ýazgylar alebastrlar hem-de bişen kerpiçlerden diýseň ussatlyk bilen orulypdir.

Minaranyň ýokary bölegi kerpiçden edilen nagyşlar we kufa bilen bezelipdir.

Portal dury gök reňkli geometrik we epigrafik şekilleriň guýma nagyşy bilen kemsiz bezelipdir. Arkalary gapdallary ganç (gej) bilen oýmurlar nagyşlar bilen bezelipdir.

Portalyň ýüzündäki ýazgyda şeýle sözler saklanypdyr: “dünýäniň we diniň diregi, yslamyň we dindarlaryň goragçysy, älem jahanda allanyň kömekçisi Soltan Muhammet Ibn Tekeş” (1200-1220 ý.ý.).

Ýazgyda metjidi we minarany guran ussalaryň atlary-da saklanypdyr: Abul Hüseyin ibn Muhammet an-Nak we Muhammet ibn al-Hüseyin an-Nak.

Gyzbibi mawzoleýi – ol Soltan galanyň diwaryndan Günbatarrakda (150-200 m.) ýerleşýär. Gyzbibi mawzoleýi XI-XII asyrlara degişli gymmatly arhitektura ýadygärligi hasaplanýar. Gyzbibi ady halk arasynda ýaýran at bolup, ol hiç hili dokument arkaly tassyklanmaýar.

1890-njy ýylda professor W.A. Žukowskiý bu ýerde 1156-njy ýylda aradan çykan soltan Sanjaryň aýaly Türkan hanym jaýlanan bolmagy mümkin diýen pikiri aýdýar. Emma ony şu wagtda çenli belli bir şahs bilen baglanyşdyrmak başartmaýar.

Mawzoleýiň plany inedördül, taraplary 6,8 m. Barlaglaryň şaýatlyk edişine görä mawzoleý ençeme gezek remont edilipdir. XX asyryň 90-njy ýyllarynda onuň daşyna bişen kerpiçden goşmaça diwar aýlanyp, gümmez örüldi.

Muhammet ibn Zeýdiň – ol 1959-njy ýyla çenli Muhammet Hananyň diýlip nädogry atlandyryldy. Ol orta asyr Merw Soltan galanyň Günbatar tarapynda ýerleşýär. Ol XII asyryň başlaryna degişli deňi-taýy bolmadyk ajaýyp arhitektura ýadygärligidir. Mawzoleýiň jaýy inedördül görnüşde bolup, taraplary 8,5 m. barabardyr. Onuň diwarlarynyň iç tarapy çig kerpiçden, daş tarapy bolsa bişen kerpiçlerden diýseň owadan edilip örülipdir. Jaýyň iç ýüzünde saklanyp galan kufa

ýazgysyna ýazylan ýazgyda onuň Muhammet Seýit ibn Zeýdiň gabyrynyň üstünde Merwiň hökümdary Şeref ed-din Abu Tahyryň buýrugy boýunça 1112-nji ýylda bina edilenligi barada aýdylýar (ýazgyny prof. M.Ý. Masson. okan).

Soň-soňlar Mawzoleýiň görnüşi birnäçe gezek üýgedilipdir. Oňa ýanaşyk edilip gurlan başga bir mawzoleýiň we metjidiň jaýy onuň iki tarapyňy gurşap alýar we ilkinji diwarlar onuň içinde galýar.

Mawzoleýiň içki diwarlarynda mihrab tagtasy hem bar. Onuň (mihrabyň) ganatlarynyň her biri gyzył, gök, garamtyl ýaşyl reňkler bilen reňklenipdir.

Mawzoleýiň häzirki gümmezi 1937-nji ýylda arhitektorlar A.M. Bazinskiň hem-de W.I. Pilýawskiň ýolbaşçylygynda Buharaly ussalar Gurban we Ýusup tarapyndan täzeden örülipdir.

Hudaýnazar öwülýa mawzoleýi – ilkinji gezek 1951-nji ýylda GTAKE tarapyndan açylýar. Ol Soltangaladan 25 km. demirgazyk tarapyndan ýerleşýär. 1959-njy ýylda G.A. Pugaňçenkowa mawzoleýiniň rekonstruksiýasyny çap etdi. Mawzoleýiň gurluş tehnikaýy we öň ýüzündäki figuraly bişen kerpiçlerden bejerilen dekoratiw bezegleri Muhammet ibn Zeýdiň mawzoleýine has meňzeşdir. Şoňa görä-de ony XII I çäreýegi bilen seneleýärler.

Mawzoleýiň plany inedördül (taraplary 11 m.) esasy gurluşyk materialy çig kerpiç bolup, diwarlaryň daş tarapy figuraly bişen kerpiçlerden nagyşlanypdyr.

Ashaplaryň guburlary – Ashaplar ýa-da Muhammet pygamberiň egindeşleri Al-Hekim ibn-Amar al-Gifary we Bureýda ibn al-Huseýib al-Aslamy – pygamberiň baýdak göterijileri (älemdar) yslamy ündemek maksady bilen Merwe gelipdirler we bu ýerde VII asyryň III böleginde aradan çykypdyr. Merwiň hökümdary XV asyrda olaryň guburlarynyň arka tarapynda iki sany çuň gümmmezli eýwan gurdurypdyrlar.

Eýwanda bilen bir wagtda gabyrlaryň üstünde kýosklary gurlupdyr.

XX asyryň başlarynda kýosklar tutuşlygyna täzededen örülipdir.

Eýwanlaryň arhitekturasy timurlaryň paýtagt arhitektura stilinde mawy syrçaly bişen kerpiçleri örän ýerlikli ulanyp bina edilipdir.

Alamberdaryň ýa-da Älemdaryň mawzoleýi – Atamyrat şäheriniň 15 km. demirgazyk-günbatarynda ýerleşýär. Taraplary 26x27x4,5 – 5 sm. bolan bişen kerpiçlerden gurlan bir otagly ymarat. Plany boýunça kwadrat 12,8x12,8 m. iç tarapynda 8,5 m. bişen kerpiçler ýönekeý plaçykda örülen. Otag 8-granly trompyň üstünde örülen gümmez bilen basyrylan.

Otagyň içki diwarynyň hersi bir meňzeş üç sany peýkam görnüşli parça bölünen.

Diwarlaryň örüminiň esasy häsiýeti bişen kerpiçleriň jübütleşdirip örülmegidir. Olaryň aralarynda figuraly kerpiçler örülen. Özüniň arhitektura kompozisiýasy boýunça ol Buharadan Samanylaryň mawzoleýini ýadyňa salýar. Emma ymaratyň girelgesinde az-kem öňe çykyp duran Peştagyň bolmagy onuň XI asyrdaky gurlandygyna şaýatlyk edýär.

Rowaýat boýunça mawzoleý Hezret-I Alynyň älemdary-tugçysy bilen baglanyşdyrylýar.

Emma XI asyryň başlarynda bolup geçen taryhy wakalaryň analizi ony 1005-nji ýylyň başynda öldürilen. Samanylaryň iň soňky hökümdary Abu Ibrahim Ysmail (Muntasir) bilen baglanyşdyrmaga mümkinçilik berýär.

Abul-Fazl (Saragt baba) mawzoleýi – Sarahs oazisiniň möhüm taryhy arhitektura ýadygärligidir.

Abul-Fazlyň guburhanasy monumental kompozisiýadan ybarat bolup, onda esasy möçberini kuwwatly parallepipediniň silindrik aýlawynyň üstündäki gümmez bilen utgaşýar. Mawzoleý möçberleri 23x23x4-4,5 sm. bolan bişen kerpiçden bina edilipdir. Görnüşi

boýunça inedördül bolan bu ymarat giňeldilen dört sany çuň hem-de depesi çowly tagçaly taraply 10,2 m. bolan inedördül otagdan ybaratdyr. Onuň daşky möçberi 15,4x15,4 m. barabardyr.

Gündogar parçasynnda portally diwara girelge gurlupdyr. Onuň iki tarapynda galyňlygy 2,5 m. bolan diwaryň içinde gümmeziň aşagyndaky galereýa eltýän aýlawly merduan ýerleşdirilipdir.

Ilki dört gyraňly jaý 5 m. belentlikde arka paruslaryň kömegi bilen alty gyraňlyga geçýär, soňra on iki gyraňlyga we iki gat gümmezi göterip duran silindrik aýlawga geçýär.

Jaýyň diwarlarynyň ýüzi pilçeler bilen 5 bölege bölünipdir. XV asyrdan diwaryň gündogar ýüzi beýgeldilip gurlan portal bilen örtülipdir. Paruslaryň bölümlerinde XV asyrdan alebastr güberçejikleri (stalaktidy) peýda bolupdyr.

Ymarat kompozision sadalygy, proporsional aýdyňlygy, kerpiç örüminiň ýokary tehnika boýunça Türkmenistanyň arhitekturasynyň meşhur ýadygärlikleriniň hataryna girýär. Mawzoleý hijri ýyl hasabynyň 414-nji (1023-1024 ý.) ýylynda aradan çykan Horasanda has uly meşhurlykdan peýdalanan ruhanyň şeýh Abul Fazlyň gabyrynyň üstünde XI asyryň 20-nji ýyllarynda gurlupdyr. Galanyň we mawzoleýleriň öwrenilişi barada G. Hanmyradowyň “Sarahs-kerwen ýollarynyň çatrygynda” diýen işinde ýeterlik maglumat bardyr.

Saragtbaba mawzoleýiniň ruhany Abul-Fazla deňişlidigini ilkinji gezek 1830-njy ýylda iňlis syýahatçysy A. Berns belläpdir.

Ol özüniň Sarahsda “gabyr üsti ýazgysy ýaly, haýsydyr bir musulman ýagşyzadasynyň – Abul-Fazl Guzynyň guburhanasynyň ýanynda” düşländigini ýazypdyr. Mawzoleýiň suratyny ilkinji gezek 1894-nji ýylda professor W.A. Żukowskiý çap edipdir we onuň

1023-nji ýylda wepat bolan hem-de Sarahsyň golaýynda jaýlanan belli musulman mistigi Abul-Fazla degişlidigini subut edipdir (W.A. Żukowskiý “Развалина старого Мерва” SPB. 1894, sah.185).

Ýartygümmez mawzoleýi – bu mawzoleý Sarahsyň 7-8 km. günorta we günorta-gündogarynda ýerleşýär. Onuň ýüzündäki bişen kerpiçlerden ýonulyp örülen ýazgydan görnüşe görä ol 491-nji hijri ýylynda, ýagny 1998-nji ýylda bina edilipdir.

Ymarat möçberleri 23x23x5-5,5 sm. bolan bişen kerpiçlerden örülipdir.

Öz planynda inedördül (daşky taraplary 12x12 m.) bolan bui mawzoleý uly güberçekden düzülen depesi dördünji güberçek bilen tamamlanýan özboluşly parus sistemasynda gümmez bilen örtülipdir.

Mawzoleýiň aýratynlygy onuň girelgesiniň günorta bakdyrylmagy, içinde tagçlaryň we girelge portalynyň ýoklugyndan ybaratdyr. Ymaratyň ýüzleri pilçeler bilen üç bölege bölünipdir. Onuň iň gyzykly detaly jaýyň çüňkleriniň kerpiçden örülen dörtdeň üçlik sütünjikler bilen örtülmegidir. Jaýyň içinde kerpiçler ýolka şekilinde örülipdir.

G.A. Pugaçenkowa bu mawzoleýe Samanynyň berýän maglumatlaryna esaslanyp Sarahsyň golaýynda jaýlan şeyh Ahmet al-Hadynyň guburhanasy çaklýar.

Jaýyň gündogar diwarynyň daş ýüzünde Mehrap tagçasý saklanypdyr. Bu bolsa gündogar tarapdan agaç basdyrmaly metjidiň goşulandygyna çaklamaga esas berýär.

Mänedäki Abu-Seýit mawzoleýi – Türkmenistanyň saklanyp galan ýadygärlikleriň arasynda Kaka etrabyň Eýran araçäğine ýakyn bolan Mäne obasyndaky Abu-Seýit Mähneýiniň mawzoleýi özüniň taryhy-arhitektura ähmiýeti boýunça möhüm orun tutýar.

Abu-Seýit mawzoleýi orta asyr Mäne şäherinde XI asyrdaky kuwwatly türkmen Seljuk döwletiniň emele gelýän

we berkeýän döwründe, Horasanyň ykdysady taýdan gülläp ösýän wagtynda gurlypdyr. Mawzoleý taryhy şahs hökmünde meşhur bolan şeyh-mistik Abu-Seýit ibn Abul-Haýryň (968-1049-njy ýylda) gyburynyň üstünde bina edilipdir.

Ýaşlyk ýyllarynda oňat bilim alyp, Abu-Seýit öz ömrüni dini taglymatyny öwrenmäge bagyşlapdyr we musulmançylygyň dini akymalaryndan biri bolan hem-de şol wagtlarda Horasanda giňden ýaýran sufizmyň uly şahsyýetlerinden biri bolupdyr. Gaznawylar dinastiýasynyň paýtagty bolan Gazna şaherinden gaýdyp Mary şaheriniň mekgelerinde okuw geçip, Abu-Seýit Mänä göçüp gelipdir. 1049-njy ýylda hem ýogalypdyr.

Abu-Seýit demirgazyk Horasanyň syýasy we ruhy durmuşynda möhüm rol oýnapdyr. Onuň abraýy gaty belent bolupdyr. Hat-da türkmen-seljuk döwletini esaslandyryjylar bolan Çagryl beg we Togrul beg hem “hökümdarlyga pata bermegi” üçin onuň ýanyna gelipdirler. Meşhur döwlet işgäri – Seljuk soltanlary Alp arslanyň we Mälik şanyň baş weziri Nyzam al-mülk hem onuň ýanyna tagzym etmäge gelip gider eken. Abu-Seýit ýogalandan soň, musulman ruhanylary onuň guburynyň töwereklerinde onuň kultuny döredipdirler, şol guburyň üstünde bolsa giň meşhurlyk gazanan gümmez peýda bolupdyr. Soňky yüz ýyllykda Abu-Seýidiň gubury barada Soltan Sanjar we Horezm şasy II Asrlan alada edip durupdyrlar.

Inedördül jaýly (taraplary 10,3 m.) iki gat gümmez bilen örtülen ilkibaşdaky desga XI asyrdan taraplary 21-22-23 sm. galyňlygy 4 sm. bolan inedördül kerpiçden bina edilipdir. Gurluşygyň kuba meňzeş möçberi belent aýlawyň üstündäki gümmez bilen tamamlanypdyr, jaýyň şol wagtlar hem günorta-günbatara bakdyrylan girelge portaly bolupdyr.

Mawzoleýiň her diwarynyň iç ýüzünde aşaky bölümünde üç parça bar. Diwarlaryň ýokary üçünji

böleginde her diwarda alty arkajyk edilip, tutuş hatar arka aýlanypdyr. Gümmeze geçmek arkaly paruslary we diwarlarda tekiz tagçalary bolan sekiz gyraňlyk ýoly bilen amala aşyrylypdyr. Paruslar stalaktitler görnüşindäki gümmezleriň üç bölümlü sistemasyndan düzülipdir. Sekiz gyraňlygyň üstüne beýik bolmadyk on alty gyraň örtülipdir. Onuň üstünde bolsa gümmez durýar. Daş ýüzünde gümmeziň düýbünde beýik bolmadyk 24 gyraňly aýlaw bar.

Horezm şasy II Arslanyň mawzoleýi – şindize çenli Fakyr-ed-din-Razynyň mawzoleýi diýen at bilen mälim bolan ymarat hakykatda Horezm şasy II Arslanyňkydyr, ol öz plany boýunça Orta Aziýa üçin häsiýetli gurluşyk bolup durýar. Bu gurluşygyň diwarlary daş ýüzünden inedördül çekilip, iç ýüzünde inedördül otagly (3,5x3,6) bolmak bilen, galyň diwarlarynda edilen egmekli çuň tagçalaryň hasabyna atanak şekilli ösdürilipdir. Gündogar tagçasynda gapy açylypdyr; demirgazyk tagçasynda görnüşine görä, äpişge bolupdyr, ol indi beklenipdir.

Ýokary gitdigiçe çalaja gysylýan dört gyraň diwaryň üstünde, on iki gyraňly çadyr şekilli gümmez bilen tamamlanýan on iki gyraňly baraban ýokary göterijiler, onuň her dört gyraňynda äpişgesi bar.

Mawzoleýiň giňişligi daşky keşbine laýyk gelýän, çünki baraban iç ýüzünden stalaktiti paruslaryň üstünde gaýlan däp bolan sekiz gyraňly bilen çözülipdir. Ondan ýokary ol inňän pessejik, bary-ýogy iki hatar kerpiçden jalty gyraňlyk geçýär, onuň üstünde bolsa dört sany äpişge deşigi bölünen depesi çowly gümmez otyr. Häzir mawzoleýiň içiniň hem-de gubur üstüniň çeperçilik bezegi ýok. Diwalary samanly palçyk bilen suwarylypdyr. Terrakotadan edilen agymtyl-sary plitalardan düzülen dört hatar staktitiň döreýän paruslary saklanypdyr. Horezm şasy II Arslanyň mawzoleýi arhitektura obrazyna ösüş zynjyrynda hut şol ýetmeýän halkynyň özi bolup durýar.

Bu mawzoleý merkezi gümmezli gurluşyk tipinden portally tipe-desganyň giňişlik simmetrini bozmazdan, dört gyraňdan birini dekoratiw baýlaşdyrmak arkaly jaýyň dört ýüzünden belli birine ünsi çekmek häsiýeti bolan tipe geçiş etapyny görkezýär.

Arhitektura maglumatlary mawzoleýi XI asyryň ahyryna ýa-da hat-da ortasyna degişli etmäge mejbur edýär, jaýyň aýratyn arhitektura çeperçilik mertebesi ony şol wagtyň Ürgenjiniň iňňän ähmiýetli şahsynyň ady bilen baglanyşdyrmaga mümkinçilik döredýär: şeýle şahs bolsa diňe Horezm şasy II Arslan (1156-1172 ý.) – hökümdar Tekeşiň kakasy bolup biler. Tekeşiň öz ady bilen bolsa Ürgençde deňi-taýy bolmadyk häzirki harabaçylygyň merkezine golaýda ýerleşýän başga bir mawzoleý baglanyşyklydyr.

Horezm şa Tekeşiň mawzoleýi – mawzoleýiň möçberi hem-de onuň bezeginiň baýlygy patyşalyk sürýän taryhy şahsyň guburydygyna şaýatlyk edýär. Hakykatdanda gurluşyk iňňän beýik adaty bolmadyk arhitektura binasy örän ussatlyk bilen ýerine ýetirilipdir.

Bu desgada portalyň arkalaryny doldurýan stalaktitler we bütinleý adaty bolmadyk, 24 tagça bölünen belent gofrirlenen barabanyň üstünde beýgelip gidýän mawy, konus şekilli çadyr görnüşindäki gümmez aýratyn üns berilmegine mynasypdyr. Her bir stalaktit bilen tamamlanypdyr. Tagçalaryň biri-birinden ýiti iki gyraňly gapyrgalar aýyrýarlar. Barabandan mawy syrça kerpiçden “bantiklar” tipinde goşundysy bilen sary ýylmanyp kerpiçden nagyşly örülipdir. Uly reýefiň gapyrgalary bilen barabanyň gofrirlenmegi “gadymy arhitekturanyň özboluşy” galyndysydyr. Şol wgatlarda köşkleriň çig kerpiçden örülen daşky diwarlary ýokarda perespektiw arkalar bilen birikdirilen ýarym silindiriň üznüksiz hatary görnüşinden edilýär eken. Şular ýaly desgalaryň galyndylary Horezmiň we Marynyn gadymy harabaçylyklarynda saklanypdyr.

Desganyň daşarky ýüzüniň özboluşly arhitektura çözülişi saýasynda konus astyndaky barabanyň planda sekiz burçly içerki gümmez asly kontury bilen dogry çekilen 24 burçly ýyldyz görnüşi bar.

Mawzoleýiň içki giňişligi hem onuň daşky obrazynyň bolşy ýaly sünnälenipdir. Belent uýy çowly gümmez (poldan onuň belentligi 18 m. töweregi) inedördül jaýyň (taraplary 14,45 m. bolan) üstüni örtýär. Jaýy gurşan kuwwatly diwarlarda (galyňlygy 3,5 m.) stalaktik örtükli, çuň, depesi çowly tagçalar edilipdir.

Gümmeziň ýüzünde keramiki gaplaryň deşiklerini ýa-da turbalaryny aşak edip goýmak bilen köp kesilen çyzyk görnüşli nokatlar bilen 12 burçly ýyldyz çekilipdir.

Mawzoleý 29x29x6 (6,5) sm. ölçegli kerpiçden örülipdir, kerpiçleriň arasyndaky boşluk 2,5 sm. ýetýär eken. Diwarlaryň, gümmezleriň we çowly gümmezleriň konstruktiýasynda arça agajyndan pürsler uly rol oýnapdyrlar. Olar agyrlýgyň endigan bölünmegine ýardam beripdirler we kerpiç örümplerinden baglanyşdyryjy elementler bolup hyzmat edipdirler. Häzir onuň ähli agaç bölekleri ýok. Şonuň üçin hem ýadygärlik weýran bolýar.

Öz mawzoleýiň demirgazyk ýüzünde nähilidir bir uly jaý birigýär eken. Birigen diwarlaryň galyndysy görnüşindäki yzlar häzir hem portlaryň ýüzünde görünýär, şol wagtlarda, megerem portal şol jaýyň içki diwary bolandyr hem-de ansamblyň tutuş kompozisiýasy bütinleý başga görnüşde bolandyr.

Törebeghanymyň mawzoleýi we Sufylar dinastiýasy – XIV asyryň ortalarynda Horezm doly diýen ýaly özbaşdaklygyny alan wagtynda, Ürgençde Goňrat Sufylarynyň ýerli feodal dinastiýasy dolandyrypdyr. Ürgenjiň Törebeghanym mawzoleýi ýaly bütin dünýäde şöhrat gazanan desgany şolar bilen baglanyşdyrýarlar.

Törebeghanymyň Ibn-Battuta tarapyndan ýazylan şol hanasynyň edil özi ýaly işiginiň ýany hüjreli mawzoleýiniň ägirt uly jaýyny syn etmek höwesniň

döremegi tebigydyr. Bu jaýyň soňundan etmek Törebeghanymyň özüni jaýlamak üçin hem uýgunlaşdyrylan bolmagy we Sufylaryň dinastiýa guburhanasyna öwürülmegi hem mümkindir.

Bu jaýyň Orta Aziýanyň arhitekturasy üçin bütinleý adaty bolmadyk kompozisiýasy, hususan-da onuň baş diwarynyň boýuna gurlan üç bölümlü plany bu pikiri tassyklaýar. Beýik we çuň portalyň yzynda kiçijik hüjre (çepde) girilýän we aýlawly merdiwany çykylyan (sagda) hem-de meýdany 100 kw.m. töweregi bolan çuň alty burçly zala (göni) girilýän gapylary bolan çaklaňrak gümmeszli otag bar. Ondan soňra-da şol diwarda zalyň aňrsynda uly bolmadyk gümmeszli goşmaça gurluşyk edilipdir, ol häzir güýçli weýran bolupdyr. 1958-1960-njy ýyllarda baş zaldaky merhum jaýlanan gabyr açylyp görnüpdir, bu bolsa desganyň mawzoleý wezipisiniň ýerine ýetirendigine şaýatlyk edýär.

Musulman dünýäsinde mawzoleýi kabul ediş (ýatlaýyş) zaly-zyýarathana bilen utgaşdyrmak tertibi dowam eden bolsa-da, Orta Aziýa arhitekturasynyň taryhynda şonuň ýaly üç kameraly, şeýle aýratyn takyk gurluşykly mawzoleý inňän seýrek duşýan zatdyr.

Jaýyň içi alty burçly prizma görnüşinde edilipdir. Onuň gyraňlarynda ärişge deşikleri bolan çuň, depesi çüri egmekli tagçalar edilipdir. Daş ýüzünde esasy möçberiniň on iki gyraňynda hem şonuň ýaly çuň tagçalar bar. Günorta tarapynda öz proporsiýasy boýunça inňän rejeli portal gurlupdyr. Onuň ýokarky böleginde konstruktiv galereýa edilipdir. Ol onuň giňişlik durnuklylygyny üpjün edýär.

Häzir diwarlaryň we portalyň nagyşly bezeginden dike mozaik lentanyň bölekleri saklanypdyr, şeýle bolsa-da gurluşyk özüniň ajaýyplylygyny we çeperçilik täsiriniň güýjüni ýitirmändir, jaýyň gurluşynyň täsir hili dekorativ tärleri we onuň haýran galdyryjy mozaikasy Horezmiň XIV asyrdaky gurluşyk gurluşykçylarynyň we

dekoratorlarynyň adatdan daşary ýokary sungatyny häsiýetlendirýär, ondan soňky wagtlarda bütin Orta Aziýada ol sungatda öňe geçmek hiç ýerde, hiç kime başartmandyr.

Najm-ed-din Kubra mawzoleýiniň ansambly – Najm-ed-din Kubranyň mawzoleýi musulman gonamçylygynda ýerleşýär. Ol gonamçylyk gadymy guburhana desgalarynyň töwereginde köp ýyllaryň dowamynda emele gelipdir.

Howlujyk beýleki tarapyndan palçykdan we kerpiçden gurlan hujreler we eýwan bilen beklenipdir. Ol eýwanda mongol çozuş wagtynda Ürgençde öldürilen, yslamyň ündewçisi Najm-ed-din Kubranyň guburynyň şypa beriji güýjüne ynanyp we zyýarata gelyänler düşleýär ekenler.

Najm-ed-din Kubranyň mawzoleýi üç bölümden ündewjiniň gubuhanasyndan we girelgäniň gapdallaryndaky iki sany inedördül otagdan ybaratdyr. Çuň portaldaky gapy gümmez bilen örtülen kiçeňräk inedördül otaga eltýär. Munuň özi işik öňüdir ýa-da özboluşly geçelge westýubýulydyr.

Ondan üç tarapa hem gapy bar. Garşydaky gapyda Najm-ed-din Kubranyň uly inedördül mawzoleýi, ol gümmez bilen örtülipdir. Çepdäki gapyda kiçiräk inedördül otag bar, ol hem gümmezli onda mälim däl adamlar jaýlanypdyr. Sagdaky gapyda hem ölçegi boýunça şonuň ýaly inedördül otag bar, ol hem gümmez bilen örtülipdir. Dürli ululykdaky gümmezli dört otagyň hemmsi özleri soltan Aly mawzoleýiniň arasyndaky howlujyga tarap bakdyrylan bir belent portala utgaşyklykda esli möçberdäki kompozisiýany emele getirýärler.

Najm-ed-din Kubra mawzoleýiniň konstruktiv çözüliş ozalky döp boýunçadyr. Ol konsol paruslary bolan on alty gyraňly barabanyň üstünde durýan bir kerpiç galyňlykda depesi çowly gümmez bilen örtülipdir, aşakda

arka paruslary bolan sekiz gyraňlygyň üstünde we ondan aşakda her diwarynda çuň bolmadyk depesi çowly tagçalary bolan dört gyraňlygyň üstünde durýar. Jaýyň poluna inedördül ýerinde kerpiç düşelipdir.

Küşmeýhan minarasy – Türkmenistanda saklanyp galan minaralaryň iň gadymysy Merwden 25-30 km. Demirgazyk-gündogarda ýerleşen Küşmeýhan şäherçesiniň minarasydyr. Ol X asyr arap taryhçysy Istahrynyň işlerinde ýatlanýar. Minara ilki başda Arkýň 100 m. günorta-gündogarda ýerleşen Juma metjidine degişli bolupdyr.

Küşmeýhan minarasy ähli irki minaralar ýaly (Benu-Mahan metjidiniň minarasy) 31x31x7; 32x32x8 sm. rezmerli çäki kerpiçlerden gurulypdyr. Onuň häzirkä döwürde saklanyp galan belentligi 11,5 m. ilki başda ol taraplary 28x28x5 sm. bolan bişen kerpiçler bilen örtülipdir. Ýöne örtük häzir saklanmandyr.

Dehistan minaralary – häzirkä wagtda Dehistan minaralarynyň iki sanysynyň galyndylary saklanyp galypdyr.

Olaryň biri XI asyra degişli bolup, şäheriň günorta tarapynda saklanyp, oňa demirgazyk minarasy diýýärler. Onuň saklanyp galan belentligi 20 m., ilki başda 40 metre ýetendir diýlip çaklanýar. Minara dürli razmerli bişen kerpiçlerden gurulypdyr. Aşaky bölegi 33x33x6; 35x35x7 sm. ýokarysy 23x23x6 sm. kerpiçlerden örülipdir. Diametri aşagynda 8 metre barabar minarada 3 guşak ýazgy bar. Ýazgylar Kufa ýazgysynda ýazylypdyr.

Ýazgyda (okan A.A. Semýonow) “Abdyl-Agaryň ogly Abu Jafar Ahmediniň buýrugy bilen arhitektör Aly tarapyndan guruldy” diýip ýazylypdyr (ýene bir guşakda [4] x.ý. 1004/05ý. diýen sene saklanypdyr, okan M.Ý. Masson).

Günorta minara saklanyp galan belentligi 21m. diametri aşagynda 7 m. bişen kerpiçden gurulan. Horezm şahar metjidine degişli.

Köne-Ürgenç minarasy - alymlaryň tassyklamagyna görä, Köneürgenjiň minarasy juma metjide degişli bolupdyr. Ony minaranyň 7 metr belentliginde ýerleşen ýeke täk girelge tassyklaýar. Minaranyň ýüzünde saklanyp galan ýazgy minaranyň gurluşugyny Horezmiň hökümdary Gutlug Timuryň (1321-1336) hem-de Altyn Orda döwletiniň Soltany Özbek hanyň (1342-nji ýylda ölen) ady bilen baglanyşdyrýar. Arap ýazgysynyň Kufa poçerkinde ýazylan ýazgyda (ony 1930-njy ýylda professor A.Ý. Ýakubowskiý okapdyr) “Soltan Özbek hanyň hökümdarlyk eden döwründe beýik emir Naja-ed döwläniň ogly iki dünýäniň hem bagtly şalarynyň biri bolan Gutlug Timur tarapyndan guruldy” diýilip ýazylypdyr. Bu ýazgy boýunça minarany XIV asyryň 20-30-njy ýyllary bilen senelemek bolar. Minaranyň belentligi 60 m. golaý bolup, Merkezi Aziýada iň belent minaradyr. Minaranyň tegelek görnüşli plany bolup, onuň diametri aşagynda 11 m. ýokarysynda 4 m. barabar bolupdyr. Ol tutuşlygyna ölçegleri 30x30 sm. örän ýokary hilli bolan bişen kerpiçlerden örtülipdir. Minaranyň göwrümi figuraly kerpiçler bilen 17 guşaga bölünipdir. Her guşagyň bezegi özboluşly we biri-birine meňzeş däl.

Türkmenistanda Beýik ýüpek ýolundaky diplomatik gatnaşyklar we türkmen diplomatiýasy.

Ylaýta-da b.e.öňki VII-V asyrlarda Türkmenistanyň çäginde ýaşan halkyýetleriň arasyndaky özara ykdysady gatnaşyklaryň ösmegi netijesinde öndürilýän önümleri gorap, boljak ýerlerine barýança howpsuzlygy üpjün etmek üçin obadan-oba satyjylary hiç bir päsgelsiz geçirmek zerurlygy ýüze çykýar. Türkmenistanyň çäklerinde ýaşan halkyýetleriň öndürýän önümleri hil tarapdan biri-birine gowulanmak bilen olara bolan isleg has hem ýokarlanypdyr. Türkmenistanyň

çäklerinde taryhyň has gadymy zamanasyndaky ideologik garaýyşlara laýyklykda taýpalaryň arasynda önüm çalyşmaktan başga-da öz döwründe has gyt we gymmat bolan tebigy reňkleri hem bir obadan başga bir oba äkitmekde ýolda talaňçylyk bolmaz ýaly her obada howpsuzlyk toparlary döredilipdir.

Şu döwürde günorta we günorta-günbatar Türkmenistanda (Girkaniýada) dörän oturymly we çarwa taýpalaryň bileleşikleri özüniň hojalyk hojalyk häsiýetlerine görä taýpa soýuzlaryny emele getirýärler. Aýratyn taýpalaryň birleşmegi köp sanly guramalaryň döremegine getirdi. Olaryň esasy kärleri ekerançylyk bilen maldarçylyk bolupdyr.

Arheologiýa maglumatlaryň spesifikasiýasyny göz önünde tutsak, alyş-çalyş we söwdany şu aşakdaky ýaly klassifikasiýa bölüp bolar. Ýagny önürti baglanyşan ylalaşyklara görä azyk önümleri bilen, hünärmentçiligiň önümleri bilen alyş-çalyş edipdirler. Gymmat bahaly harytly kerwenler ýaragly esgerler bilen goralypdyr.

Neolitiň, eneolitiň we бүрүнч асылларының ýadygärlikleri Köpetdagyň eteklerinde ýerleşip, aralary 10 km. töweregi bolupdyr. Bu bolsa 2-3 adamdan ybarat haryt äkidýän kiçiräk kerwenlere beýleki taýpalaryň ýerlerinden päsgelsiz geçmäge mümkinçilik döredýärdi. Aýratynam olar Ohraň yzyndan gidipdirler. Sebäbi Ohra olaryň adam jaýlanyş däbinde-de ulanylýardy.

Eger neolit (b.e.öňki VII-V müňýyllykda) tebigy reňkler bilen ýaşayyş jaýlaryň diwarlaryny reňkleýärdiler. Eneolit we бүрүнч асырында käbir оtagларыň pollary reňkleýärdiler. Ondan başga-da aradan çykan adamyň bedenine ohra çalypdylar.

Gadymy Gündogaryň köp sebitlerinde şol sanda hem Türkmenistanda oturymly ekerançylar we çarwalar öz arasynda söwda edenlerinde we biri-birine kömek bermekde ilki bilen ynanç ylalaşyklar bilen amala

aşyrylypdyr. Soňra bolsa bu gatnaşyklar diplomatiýa öwrülýär.

Midiýa patyşasy Kioksaryň (b.e.öňki 625-585) döwründe Günorta Türkmenistanyň çäkleri has takygy Girkaniýa, Parfiýa, Areýa çäkleri Midiýa döwletiniň düzümine giripdir.

Ktesiýiň berýän ýazuw maglumatlaryna görä parfiýalylar midiýalylaryň agyr zulumyna çydaman, gozgalaň turuzýarlar. Ön baglaşylan şertnama esasynda parfiýalylar kömege saklary çagyrypdyrlar. Saklaryň şasy Zarina kömege gelýär.

Diplomatiki gatnaşyklar döremänkä taýpalaryň we tireleriň aralarynda dilden baglanyşylan ylalaşyklar boldy. Oňa laýyklykda ilki bilen iki taraplaýyn howpsuzlygy goramak, başga-da haýsy-da bolsa bir üçünji tarap olaryň biriniň üstüne ýöriş eden mahaly oňa garşy çykyş etmegi, başga-da gaçgaklary yzyna bermek, kämahallar bu ylalaşyklar nika bilen birikdirýärler.

Şeýlelikde, parfiýalylar bilen saklaryň arasyndaky şertnama Türkmenistanyň diplomatiýasynyň taryhynda ilkinji halkara şertnamadyr.

Saklaryň şasy Zarina öz ýanýoldaşy ölendenden soň, parfiýaly bolan Mermeda durmuşa çykýar. Bu nika syýasat bilen bagly. Parfiýanlaryň we sak goşunlaryň birleşip, midiýalylara garşy uruş yglan edýärler. Midiýa goşunlaryna Striongeý ýolbaşçylyk edipdir.

Saklar ýeňlişe sezewar bolýarlar. Midiýa serkerdesi Striongeý Zarinanyň owadanlygyna haýran galyp, ony öldürmeýär. Birnäçe wagtdan soň Zarinanyň ýanýoldaşy Mermed midiýa goşunlaryny ýeňip, Zarinany halas edýär we Striongeýi ýesir alýar. Ýöne Zarina Striongeýi söýeni sebäpli ony ýesirlikden boşadyp, oňa Parfiýa welaýatynyň hökümdarlygyny berýär. Mermed bolsa öldürilýär. Midiýa bilen parahatçylyk şertnamasyna baglaşýar. Şeýlelikde, b.e.öňki VII-VI asyrlarda Orta Aziýada, şol sanda Günorta Türkmenistanda diplomatik

gatnaşyklar parahatçylykly şertnamalaryň üsti bilen amala aşyrylypdyr.

Ýazuw çeşmeleriniň berýän maglumatlaryna görä, b.e.öňki 580-nji ýylda ahemeni şasy Kir II Midiýa ýerlerini eýeländen soň Türkmenistanyň käbir ýerlerini zorluk bilen boýun egdirýär. Ýagny Parfiýa we Girkaniýa ýerleri Ahemeni döwletiniň giňelmegine getirýär. Birnäçe wagtdan soň Margianada Gerirut derýasynyň kenarlarynda ýaşan taýpalary hem döwletiň düzümine girizilýär.

B.e.öňki 545-nji ýylda Kir II Baktriýany, Malaýziýany eýeländen soň Türkmenistanyň ýerleri şalygyň Ahemeni döwletiniň düzümine girýär. Kir II durmuşynyň ahyrlarynda saklar bilen başga-da massagetleri özüne tabyn etjek bolupdyr. Ilki bilen ol massaget şasy Tomirise dilde diplomatik habar iberip, oňa durmuş gurmaga tekliپ edýär. Ýöne Tomiris bu diplomatik ädimi bilip, onuň teklibini ret edýär. Şondan soň uruş başlanýar. Onuň netijesinde Tomirisiň ogly Spargapis ahemenilere ýesir düşýär. Tomiris Kir II-ä habarçy ýollap, oňa ogluny gaýtaryp bermegini we goşunlaryny bolsa massagetleriň çäklerinden aýrylmagy tekliپ edýär. Eger-de razylaşmasa, Tomiris Kir II-ä şu aşakdaky sözleri aýdýar: “Massagetleriň hudaýy – günden and içýän, men seni gandan doýuraryn”. Tomirisiň ogly Spargapis özüni öldürýär. Soňra aýgytly söweşde ahemeni goşuny ýeňilýär, Kir II bolsa öldürilýär.

B.e.öňki 522-nji ýylyň sentýabr aýynyň 29-na Ahemeni döwletiniň tagtyna 28 ýaşly Dariý geçýär. Dariý I tagta çykandan soň Ahemeni döwletini dikeltmek ugrunda köp işler edip başlaýar. B.e. öňki 522-nji ýylyň Bitaraplyk aýynyň 10-na Margianada uly gozgalaň bolup geçdi. Ol basylyp ýatyrylanda 55 müň adam öldürilýär, 65 müň adam bolsa ýaralanýar. Bu halk hereketi Türkmenistanyň taryhynda bolan ilkinji halk gozgalaňy hasaplanýar.

Umuman b.e.öňki VI-V asyrlarda Türkmenistanda dürli taýpa birleşmeleriniň arasynda diplomatik gatnaşyklar berk ornaşýar. Ýöne massagetlerde, saklarda, margianalylarda birek-birege düşüşýän hat-ýazuwyň doly bolmanlygy sebäpli diplomatik habarlary ýetirýän ýörite adamlar bolupdyr. Olar ýat tutup dilden-dile diplomatik habarlary ýetiripdirler.

Isgender Zülkerneýin öz pars raýatlarynyň üsti bilen Aziýa welaýatlaryndaky şäherleriň we obalaryň geografiki ýerleşşi barada bilipdir. Aziýada ýol ikä bölünýärdi. Biri Abul jülgesiniň üsti bilen Darganata we Orta Aziýa barypdyr we ondan aňry Hindistana; beýlekisi Baktriýada. Isgender Zülkerneýin Aziýany basyp almagy meýilleşdiripdir. Ol Gündogaryň özboluşly aýratnylyklaryna üns beripdir. Haçanda ariý taýpalary grek-makedon ýörişi barada eşidende “Ariý taýpalaryň bir bütewi soýuza birleşipdirler”.

Isgender Zülkerneýin Orta Aziýany eýeländen soň, Baktriýa we soňra Gündogar ýöriş etmekçidigini ýa-da tersine, oňa maslahat berilenden soň ol ilki bilen Gündogary we soňra Baktriýany eýelemelidi. Ýöne şol wagt Margiana soýuzy hem Makedon goşunynyň düzümine girizilipdi.

Parfiýa döwletiniň parn taýpasynyň wekilleri Arşak we Tridat esaslandyrypdyrlar. Şol döwürde Oks bilen Girkaniýanyň arasynda dah taýpalarynyň konfederasiýasy emele geldi. Dahlar massagetlere Horasanyň we Tohyrystanyň beýleki çarwa we oturymly taýpalaryna dostlukly garaýardylar. Ýöne parslar saklaryň gol astynda köp bolmandyrlar.

B.e.öňki IV asyrdan başlap, parslar günbatara ýagny Hazar deňzine tarap göçüp başlaýarlar. Ýolda olar birnäçe şäherleri ýumurýarlar (Margianadaky Aleksandriýa). Muny eşiden Selewitler b.e.öňki 282-nji ýylda Demodanyň ýolbaşçylygynda ýörite ekspedisiýa iberilýär. Parslar ýeňilýärler. B.e.öňki 280-nji ýylda

parslar Miszeziýany eýeläpdiler, soňra bu şäher Parfiýa welaýaty Astrabada öwrüldi. Grek çeşmeleriniň berýän maglumatlaryna görä, Agtawena welaýatynyň şäherçesi bolupdyr. Ol ýerde b.e.öňki 247-nji ýylda parfianlar öz şasy Arsagy yglan edýärler. Şonuň üçin bu ýer Arşakit erasynyň başlan ýeri hasaplanýar.

Selewkid hökümdary Selewk II öz döwletiniň gündogar serhedinde köp saklanyp bilmeýärdi, sebäbi günbatarda tagt ugrunda göreş başlanypdyr.

Parfiýadan gitmezden öň Selewk II Arşak bilen gepleşikler geçirip oňa Parfiýany we Girkaniýany berýär. Ýöne Arsag Selewkitlere wepaly bolýar. Bu ýagdaý diňe hormatly ýagdaýdyr.

Selewk II gidenden soň sebitde parahatçylykly durmuş başlanýar. Arsag bu ýagdaýdan peýdalanyp öz döwletiniň demirgazyk-gündogar serhedinde birnäçe galalar gurdurýar. Arsag öz goşunlaryny güýçlendirip başlaýar. Döwletiň merkezi Parfiýa bolupdyr, ýagny Nissa şäheri, ol biziň eramyznyň I asyryna çenli Arsakid dinastiýasynyň dogduk mekany bolup galypdyr. Ondan soň biziň eramyznyň I asyrynda paýtagt diýip Gektompil yglan edilýär. B.e.öňki VI-IV asyrlardaky Türkmenistandaky Türkmenistan diplomatik gatnaşyklaryň taryhy dünýä diplomatiýasynyň taryhynda iň bir görnükli hasaplaryň biridir. Şonuň üçin ol ylmy taýdan örän çuňňur çemeleşmegi talap edýär.

Orta Aziýadaky döwletler we garaşsyz mülk ýerleriň arasynda diplomatik gatnaşyklaryň ilkinji görnüşleri gadymydan dörändigi baradaky maglumatlar Awestada getirilýär.

Eýýäm b.e.öňki IX asyrda häzirki zaman Eýranyň çäklerinde Kawkazyň we Orta Aziýanyň üsti bilen Eýran taýpalarynyň migrasiýasy (göçüp-gonmasy) bolup geçýär. Bu ýerde olar birnäçe taýpa birleşmelerini döredýärler. Olardan iň irileri Midiýa, Eýranyň demirgazyk-günbatarynda we Eýranyň günorta-günbatarynda bolup,

olar döwlet gurnagynyň ugunda hereket edip başlapdyrlar.

Birinji bolup taryhy sahna Midiýa patyşalygy çykýar. Ony esaslandyran Deýok bolupdyr, ýöne döwletiniň gülläp ösen döwri Kioksar (b.e.öňki 625-585) patyşanyň dolandyran döwrüne gabat gelýär. Ol dolduran döwründe Assiriýany, Demirgazyk Mesopotamiýany, Girkaniýany, Parfiýany, Aziýany we çaklamalara görä Sogdiananyň bir bölegini öz döwletine birikdirýär. Ktesiý Knidsiniň berýän maglumatlaryna görä, ol Baktriýany hem eýeläpdir, ýöne bu örän jedelli maglumat. Dogrusyny aýtsak Midiýa patyşalygynyň serhedi demirgazyk-gündogarda Amyderýa bilen çaklendirilýärdi. Sebäbi ol ýerde midiýalylar sak taýpalary bilen çaknyşýarlar. Ktesiniň ýazmagyna görä, hökümdary Astiabaryň käbir alymlar Kioksar bilen bir adam diýip aýdýarlar, döwründe parfiýalylara gozgalaň turuzyp, Midiýadan aýrylýar. Parfiýalylar kömege saklary çagyryýarlar. Midiýa bilen parfiýalylaryň we saklaryň arasyndaky bolan uruş parahatçylyk şertnamasynyň baglanyşmagy bilen tamamlanýar. Oňa laýyklykda parfiýalylar nominal ýagdaýda Midiýa degişli bolýarlar. Şeýlelikde bu şertnama Orta Aziýanyň diplomatiýasynyň taryhynda mälum bolan ilkinji şertnama. Ol b.e.öňki VII asyryň ahyry VI asyryň başyna degişlidir.

Ktesiniň parfiýalylar we saklaryň midiýalylar bilen söweşi barada ýene bir maglumaty saklanyp galypdyr. Zarina ýanyoldaşy Hidreýiň ölüminden soň Parfiýa welaýatynyň dinasty Mermere durmuşa çykýar. Şondan soň midiýalylar bilen uruş başlanýar. Söweşde sak goşunlary ýeňilýär. Zarina bolsa ýesir alynýar. Ýöne midiýaly serkerde Striongeý Zarinanyň owadanlygynyň gözelliginiň önünde durup bilmän ony ýesirlikden azat edýär. Soňra Mermer midiýalylaryň goşunyny derbi-dagyn edip, Striongeýi ýesir alyp, öldürmekçi bolýar. Ýöne Zarina diňe ýesirleri boşatmak bilen çäklenmän, eýsem Mermeri hem öldürýär. Şondan soň ol Midiýa

patyşasy bilen dostluk baradaky şertnama baglaşýar. Ol şertnama laýyklykda Parfiýa midiýalaryň gol astyna düşýär. Bu wakalardan görnüşi ýaly Orta Aziýada ahemenilerden soň öňki döwürde, ýagny b.e.öňki VII-VI asyrlarda parahatçylyk şertnamalar görnüşinde diplomatik gatnaşyklaryň görnüşleri emele gelip başlaýar.

B.e.öňki VI asyryň II ýarymynda Orta Aziýanyň Günbatar çäkleri Ahemeni döwletiniň düzümine giripdir. Baktriýa, Parfiýa, Sogdiana, Margiana, Horezm çäkleri bu döwleti esaslandyran Kir II (b.e.öňki 559-530 ý.) tarapyndan eýelenipdir. Ahemenileriň demirgazygündogara aralaşmagy, olaryň sak-massaget taýpa birleşmesi bilen gapma-garşylyklara getiripdir. Ahemeni döwletiniň serhetleriniň howpsuzlygyny goramak üçin Kir II sak-massaget taýpalarynyň üstüne ýöriş edýär. Ol taýpa birleşme şol döwürde Amyderýanyň we Sryderýanyň aşaky akymalarynyň çäklerinde ýaşapdyrlar. Iki tarapam ilki diplomatik ýüzlenmeler bilen çalşýarlar. Kir II öz ýüzlenmesinde şol wagt massagetleriň şasy bolan Tomirisiň özüni durmuşa çykmagyny teklip edýär. Ýöne Tomiris bu mekir diplomatik ädimi bilip razylyk bermeyär. Şondan soň Kir II uruş hereketlerine başlaýar. Tomiris bu herekete jogap hökmünde Kir II-ä habarçy ýollaýar we oňa teklip edýär: “Ahemeni hökümdary Besse we massagetleri öz gününe goý, eger-de uruş isleseň, onda öz goşunyňy derýadan üç günlük ýol aralyga yza çek, saklar bilen güýjüňi deňeşdir”. Tomirisiň bu teklibi pars goşunlarynyň harby geňeşinde ara alyp maslahatlaşylýar. Şonda Kir II Midiýa patyşasy Hreziň maslahatyny kabul edýär. Ýagny, derýadan geçip durman yza çekilende, aramgähde goşunyň ejiz topary bilen köp içgini goýup yza çekilmeli. Bu harby mekirlik örän şowly amala aşýar. Massagetleriň Tomirişiň oglunyň ýolbaşçylygyndaky awangardy, parslaryň aramgähini eýeläp, tapylan içgini içip, serhoş bolup ýatypdyrlar. Kir II bu ýagdaýdan peýdalanyp esasy goşun bilen derýadan geçip

massageleriň köpüsini gylyçdan geçirýär, galanyny bolsa ýesir alýar. Şolaryň arasynda hem Tomirisiň ogly Spargapis hem bolupdyr. Kir II bu hereketleri Tomirisiň Kir II-ä ikinji gezek ýüzlenme ugratmasyna getirýär. Onda Tomiris Kir II-ä ogluny yzyna gaýtaryp bermegini, özüniň bolsa goşuny bilen massagetleriň çäklerinden gitmegini teklipl edýär: “Eger-de sen muny etmeseň, massagetleriň hudaýy – günden and içýän, men seni gandan doýuraryn”. Kir II Tomirisiň maslahatlaryna gulak asmaýar, Spargapis bolsa öz masgaralygyna çydap bilmän, özüni öldürýär. Bolan söweşiň netijesinde massagetler uly ýeňiş gazanýarlar, parsalaryň köp sanly goşunlary öldürilýär. Onuň kellesini adam ganyndan doldurylan tulumla salýarlar. Diňe birnäçe ýyllardan soň ahemeni şasy Kambize Kir II-niň jesedini almagy başardýar we ony Pasargudada jaýlaýar.

Şeýlelikde ahemeni döwründe diplomatiýa Orta Aziýadaky dürli döwletler we taýpa birleşmeleriniň arasynda gatnaşyklary çözmekde bu usul ýörite berk usul hökmünde ornaşýar. Diplomatik ýüzlenmeler iberilýär, ýöne olar dilden aýdylypdyr, sebäbi hat-ýazuw entek hemmelerde ýok eken.

Assiriýanyň ýazmagyna görä, b.e.öňki 329-njy ýylda Isgender Zülkerneýiniň Horasanda bolan döwründe onuň ýanyna skifleri-abiýelerden ilçiler gelipdir. Dostluk şertnamalaryny baglanyşmak üçin Isgender Zülkerneýin öz gezeginde skiflere ilçileri iberipdir. Ýöne olaryň esasy maksady skifleriň ýerleriniň tebigy ýagdaýyny, ilat sanyny we ýaraglary barada maglumatlary ýygnamak bolupdyr. Bir ýyl soň bolsa Isgender Ysphyhana ýöriş edýär we Syryderýanyň boýundaky Alkesandriýa Eshat atly şäheri gurdurýar. Onsoň bu derýanyň sag kenarynda bolan söweşde Isgender skidleri ýeňýär. Şondan soň Isgenderiň ýanyna skif şasynyň ilçileri gelip parahatçylyk şertnamasy baglanyşmagy teklipl edýär. Ýöne Isgender uruş hereketlerini doly ýeňiş gazanýança bes etmejigini aýdýar.

B.e.öňki 328-nji ýylda Marakanda skiflere täzeden ilçiler gelip parahatçylyk şertnama barada gepleşikler geçirýärler. Skifleriň şasy öz gyzyny Isgendere, skifleriň baý adamlarynyň gyzlaryny Isgenderiň dostlaryna çykarjakdygyny tekliپ edýär. Ýöne Isgender razylaşmaýar. Şol ýylda Isgenderiň ýanyna Horezmiň hökümdary Farasmandan ilçiler gelýär. Farasman öz döwleti barada gürrüň berýär we Isgendere harby bileleşik döredip, ol halklaryň üstüne ýöriş gurnagy tekliپ edýär. Ýöne Isgender bu tekliپ bilen razylaşmaýar. Ol bu ýörişe onuň Hindistany eýeläp, Ellada gaýdyp geleninden soň gurnalan diýip jogap berýär. Şeýlelikde eýýäm şol döwürde Orta Aziýada diplomatiýa bilen meşgullanýan ýörite adamlar taýýarlanylýar.

B.e.öňki IV asyryň ahrynda II asyryň II ýarymynyň başynda sebitde ýerli döwlet birleşmeleriň döremek prosesi bolup geçýär. Elbetde bu döwletler öz aralarynda diplomatik gatnaşyklary ýola goýupdyrlar, ýöne ýazuw çeşmelerde bu barada maglumatlar saklanyp galmandyr.

Mysal üçin, Parfiýa-Greko-Baktriýa bileleşikler we şertnamalar aýratyn hem b.e.öňki 237-nji ýylda Diodet bilen Tridatyň arasynda ylalaşyk. Ol olaryň duşmany Selewk I-ä garşy gönükdirilendir.

Selewkid şasy Antioh III (b.e.öňki 223-187 ý.) b.e.öňki 208-nji ýylda Greko - Baktriýa şasy Ýewtodema (b.e.öňki 230-220 ý.) gönükdiripdir. B.e.öňki 206-njy ýylda olaryň arasynda gepleşikler başlandy, olaryň netijesinde parahatçylyk şertnama baglaşylypdyr.

Hytaý çeşmelerinde Parfiýa Ansi diýip atlandyrylýar. Hytaý ilçisi Parfiýa patyşalygynyň gündogar serhedinde dabaraly ýagdaýda 20 müň atly goşun bilen garşy alnyp, ýurduň paýtagtyna ugradylyar. Hytaý ilçileri gaýdanda olar bilen Hytaýa Parfiýa ilçisi hem ugradylypdyr. Ol Hytaý imperatoryna sowgat äkiden

zatlarynyň arasynda düýe guşuň ýumurtgalaryny äkidipdir.

Şu ilçihanalar bilen çalymdaş we Günbatar ýerleriň açylmagy netijesinde Beýik ýüpek ýoly döredilipdir. Türkmeniň ýerinde Hazar deňzinde tä Amula çenli söwdegärlern alyp barýan zatlaryna howpsuzlyk döretmek üçin her uly kerwensaraýlaryň arasynda ýörite goraýjylar bolupdyr.

Hytaýyň Han imperiýasy bilen Orta Aziýadaky Kangýuý döweleti bilen diplomatik aragatňşyklar başgarak bolup geçipdir. Sebäbi şu harby güýje eýe bolan Kangýuý Hytaýdan garaşsyz syýasaty alyp barypdyr. “Uly Han öýüniň taryhynda” bellenilişi ýaly, Kangýuý hökümdarynyň kabulhanasynda Hytaý wekilleri usun wekillerden soň goýulypdyr. Ýöne Hytaý özüniň günbatar çäklerinde eýe bolan abraýyny saklamak üçin şu hili ýagdaý bilen ylalaşmaly bolupdyr.

Beýik Ýüpek ýolunyň Türkmenistanyň demirgazyk trassyna geçmesi has kyn çylşyrymly bolan. Onuň onlarça kilometri şäherleri ýa-da obalary bolmadyk suwsuz çöllüklerden geçmeli bolupdyr. Bu aralykda hiç bir häkimlige tabyn bolmadyk etniki tarapdan dürli taýpalar häli-şindi söwda kerwenleriniň üstüne çozup talaňçylyk edipdirler. Ýöne Türkmenistanyň günorta ýollarynda beýle howp bolmandyr, sebäbi parfiýanlar zamanýnda Günorta Türkmenistanyň ýerinde ýaşayan halklaryň etniki düzümi boýunça biri-birine ýakyn bolan tiredir taýpalar öz deňlerinden geçýän söwdegärleri tükelligi bolan sag-aman geçiripdirler. Bu ýagdaý Türkmenistanyň ýerinde Parfian patyşalygy we imperiýa döwründe kerwenleri geçelgeleri goramak kyn bolmasada, Sasanylar zamanýnda Türkmenistanyň ýerinde diňe bir ýerli halk bolamn Sasany töleg ýygnaýjylary we olaryň goraýjylary geçelgelere her hili ýollar bilen päsgelçilik beripdirler.

Hytaý, Parfiýa we Kuşan döwletleri bilen diplomatik gatnaşyklaryna uly üns berilýärdi. Parfiýa öz gezeginde Hytaý imperatoryna ilçä berip, onuň bilen Hytaý imperatoryna sowgat hökmünde täsin ak parfian atyny (häzirki Ahal-teke atларыndan) sowgat beripdirler.

Hytaýyň we Orta Aziýa hökümdarlarynyň arasynda diplomatik gatnaşyklar, Hytaýda Soaweý (220-268 ý.) Szin (265-480 ý.) Günbatar Weý (986-556 ý.) döwletleriniň döwründe pozulýar. Oňa şol döwriň syýasy ýagdaýdadygy sebäp bolupdyr.

Şol döwürde bir wagt beýik imperiýalar bolan Parfiýa, Kuşan döwletleriniň ýykylan döwri bolýar. Demirgazyk Baktriýada birnäçe ownuk hökümdarlyklar emele gelýär. Orta Aziýanyň günorta-günbatar böleginde Sasani döwleti emele gelýär. Kongýuý döwleti bu bolsa birnäçe ownuk şalyklara bölünýär. Hytaýda-da, Hunlaryň we Žužanlaryň çozuşy sebäpli dinastiýalaryň arasyndaky gapma-garşyklyklar esasynda syýasy ýagdaý kynlaşýar.

B.e.öňki III-V asyrlar aralygynda Hytaý bilen Orta Aziýa arasynda gatnaşyklar bes edilýär. Bu gatnaşyklar diňe Weý dinastiýasynyň hökümdary Taý-Unyň (426-452 ý.) döwründe dikeldilýär. Ol imperatoryň maslahatçylary bolan Dun Wany we Gao Mini uly ilçihana ýolbaşçylyga belläp iberýär. Orta Aziýa Dun Wanyň missiýasy demirgazyk ýol bilen gelipdir. Ilki bilen olaryň ýerlerinde ýaşayan musulmanlaryň ýanlaryna gelipdirler. Olaryň hökümdary hytaý wekillerini uly hormat bilen garşylapdyr. Usun hökümdaryndan Dun Wan Fergananyň we Guçy Hytaý bilen diplomatiki gatnaşyklaryny ýola goýmagyny isleýändiklerini bilipdir. Olar ýollaryň ululygy sebäpli we hunlar bilen žužanlar sebäpli özləri Hytaýa ilçä iberip bilmändirler. Usunlardan soň Dun Wan Fergana ugraýar. Gao Hun bolsa Guça ugraýar we ol ýerde şertnama baglaşypdyrlar. Netijede bu ýerler Hytaýyň wassalyna öwürlipdir. Dun Wan yzyna gaýdanda onuň bilen Orta Aziýadaky 16 döwletiň wekilleri hem

ugrapdyrlar. Hytaý taryhy çeşmeleri (Beýşiniň) maglumat bermegine görä, şol döwürde dürli döwletleriň wekilleri yzly-yzyna Hytaýa gelipdirler. Hytaýdan Tan dinastiýasy (628-907 ý.) döwründe bu gatnaşyklar has-da güýçlenipdir. Ýöne VIII asyrdan Hytaýyň Orta Aziýa aralaşmaklaryny araplar kesipdirler.

Umuman aýtsak Merkezi Aziýada diplomatiýa örän gadymy we özboluşly dessurlara degişlidir.

Türkmeniň beýik akyldar şahyry Magtymguly Pyragynyň döredijiliginde esasan “Çyn-Maçyn” ady bilen tanalan beýik döwlet ýagny Hytaý ýurdunyň has irki döwürlerden bäri dünýä siwilizasiýasyna ummasyz goşant goşup gelen ýurt bolanlygy bize köp sanly taryhy maglumatlardan bellidir.

Biziň zamanymyzdan has ozal bu ýurtda kagyzyň, çaýyň, farforyň, ýüpegiň, lak önümleriniň we başga-da bir topar zatlaryň oýlanyp tapylandygyny, Hytaýyň sanly dünýä ýurtlary bilen ýakyn aragatnaşykda bolanlygyny olar bilen işewür gepleşikler alyp barmagyna, ösen ýurtlar bilen özara gatnaşyklar saklap ýaşamagyna ajaýyp mümkinçilikler açylypdyr.

Hytaý çaýy, farfory we ýüpegi diňe bir Ýakyn ýa-da Orta Aziýa ýurtlaryna çykarylman, eýsem birnäçe Ýewropa ýurtlaryna çenli baryp ýetipdir. Hytaý harytlary, ylaýta-da bu ýurdyň ýüpek önümleri dünýä ýurtlarynyň ählisiniň intizarlyk bilen garaşan harydyna öwürlipdir. Sebäbi şol döwürde ýüpek materiallary Hytaýdan başga hiç bir döwletde öndürilmändir. Hytaý halky bolsa bu ajaýyp önümiň, ýagny ýüpek önümçiligiň syrlaryny gaty köp ýyllaryň dowamynda dünýä ýurtlarynyň ählisinden gizlinlikde saklamagy başarypdyr.

Şeýlelikde, dünýä ýurtlarynyň halklary hytaýly söwdegärleriň agyr kerwenlerine göz dikip garaşypdyrlar. Olaryň salan söwda ýollaryna bolsa “Beýk Ýüpek ýoly” diýip at beripdirler.

Şol wagtlar Türkmenistanyň çäklerindäki biziň häzirki oturan ýerlerimizde, ýagny Beýik Ýüpek ýolunyň telim münlerçe menzillerini aşyp geçmeli bolan ilkinji kerwenleriň ýolunda inňän uly hem güýçli döwlet bolan Parfiýa döwleti, bu döwletiň üstünden geçmek bolsa Beýik Ýüpek ýolunyň kerwenleri üçin örän amatly bolupdyr. Sebäbi bu ýurduň ýerleşen ýeri Beýip Ýüpek ýolundan gatnaýan kerwenleriň söwda-satyk edäýjek ýurtlarynyň ählisiniň çatrygy hasaplanypdyr. Şeýlelikde ýüpek ähli beýleki ýurtlar bilen bilelikde türkmen topragynda ýaşaýan halklaryň hem garaşan harydyna öwrülipdir.

Hytaýly söwdegärleriň agyr ýükli kerwenleri Jeýhun derýasynyň (Amyderýa) kenarynda ýerleşýän gadymy Amul (häzirki Çärjew) şäherine gelip ýetýänçäler münlerçe kilometrik ýollary geçmeli bolupdyrlar. Ondan bolsa aňnat-aňnat çägeli geçmesi kyn çöllük ýollaryndan geçip Merwe gelipdirler. Gadymy döwürlerden bari ylaýta-da orta asyrlarda Gündogaryň belli şäherleriniň biri külli Horasan şäherleriniň enesi hökmünde tanalan Merw hytaýly söwdegärleriň telim günläp düşläp geçýän esasy duralgalarynyň biri bolupdyr. Bu ýerde olar özləri üçin alyş-çalyşa ýaramly harytlaryň köpüsini edinip bilipdirler. Sebäbi Merwiň meşhur senagat önümlerine, Merwiň tanyml senetçileriniň we hünärmenleriniň elinden çykan gap-gaçlary dünýäniň ähli ýurtlarynda uly isleg bildiripdirler. Şöhratly Merw şäheriniň Haýbatly gala diwarlaryndan çykyp Günbatara ýönelyän agyr kerwenleriň indiki düşlejek ýerleri syýasy hem ykdysady taýdan Merwe degişli bolan Dandanakan hem-de Saragt ilatly merkezleri bolupdyr. Olardan Dandanakan (oňa Daşrabat hem diýilýär), Merwden takmynan 10 farsah (65 km.) günbatarda ýerleşýän daşy berk galaly, harby ähmiýetli çaklaňja şäherçedir. Kerwensaraýlary we önümçilik ussahanalary gala diwarlarynyň daşky eteklerinde ýerleşen bu şäherjigiň ilaty suwy guýulardan

içipdir (Murgap derýasynyň suwy ol ýere barmandyr). Arheologik materiallar bu ilatly ýeriň IX asyrdada “Dandanakan” diýen at bilen tanalandygyna güwä geçýärler.

1040-njy ýylyň Magtymguly aýynyň 24-i Dandanakanyň taryhyna açmejek yz-sahypa girizdi. Şol gün bu ýerde gaznawylar bilen seljuklaryň arasynda “Dandanakan söweşi” at bilen taryha giren uly söweş bolýar. Ol söweş seljuklaryň peýdadsyna gutarýar. Netijede, Seljuklar dinastiýasynyň tas iki asyra çenli dowam eden agalygy başlanýar.

Dandanakandan ýük ýazdyryp dem-dynç alan hytaýly kerwenler soňra Merw-Nyşapur aralykdaky uly ilatly ýer bolan Saragta tarap ýola rowana bolan ekenler.

B.e.öňki II asyrdan, ýagny partiýanlar döwründe Saragt oazisiniň eýýäm oturymly bolanlygy we onuň şol döwürde Sirakena ady bilen tanalanlygy bellidir. Köp sanly söwda ýollaryny, şol sanda Beýik Ýüpek ýoluny hem öz üstünden geçirýän Saragt şäheriniň taryhy ähmiýeti hemme döwürde-de ýokary bolupdyr. Araplar döwründe bolsa onuň ilaty we ähmiýeti has-da artypdyr.

Orta asyrlarda Saragt özüniň uly meşhurlyk gazanan ajaýyp binaçylary we belli binaçylar mekdebi bilen giňden tanalypdyr. Şol mekdepe tälim alan binaçylaryň (arhitekturlaryň) tagallasy bilen gurulan uly-uly ymaratlar saragtly ussalaryň adyna şöhrat getirpidir. Olardan Muhammet Atsyzyň oglunyň Saragtyň özünde guran Abyl-Fazla (Saragt baba) mawzoleýi (XII asyr) henize – bu güne çenli hen gaýalap bolmajak bütindünýä ähmiýetli ýadygärlik hökmünde tanalyp gelýärler.

Beýik Ýüpek ýolunyň Türkmenistanyň çäklerinden geçýän soňraky ýolunyň bir şahasy Nişapura, ýagny Eýrana gitse, beýleki esasy ýol Meýhana (Mäne), Abywert (Kaka), Änew, Nusaý (Nissa), Ferau (Paraw), Gogan (Dehistan) ýaly ilatly ýerleriň üstünden geçip soňra hem Günorta Arap ýurtlaryna baka gönügiptir. Dürli

ýurtlaryň üstünden aşyp geçýän bu ýoluň soňky çäkleri Ortaýer deňziniň gündogar kenarlaryna çenli baryp ýetipdir.

Görşümüz ýaly, Beýik Ýüpek ýolunyň ep-esli bölegi türkmenleriň gadymky oturymly ýerlerinden – atlary taryhyň sahypalarynda üytgewsiz galan Amul, Merw, Abywert, Nusaý, Dehistan ýaly belli şäherlerimiziň ilatly ýerleriniň üstlerinden geçipdir.

Bulardan başga gadymy Amul (Çärjew) şäheriniň golaýynda ýerleşendigini ol ýerden kerwen ýollarynyň bir şahasy Horezme giden bolsa, beýleki bir ýoluň hem Owganystanyň üsti bilen Hindistana çenli gidenligini bilmek gyzyklydyr.

Gadym wagtlarda Amyderýanyň çep kenaryny syrýp Horezme gidýän kerwen ýolunyň ugrunda (Dargantata bilen Jigerbent aralykda) “Tahyryýe” ady bilen tanalan uly kerwensaraý bolupdyr. Häzirki wagtda onuň saklanyp galan täsin harabalary halk içinde “Daýa hatyn” diýilip tanalýar. Alymlaryň berýän maglumatlaryna görä, ol IX asyrdan kerpiçleri Merwden getirip (Tahyr ibni al-Huseýin tarapyndan) Tahyrlylar döwründe saldyrypdyr. Öz wagtynda nagyşlanyp, owardandan berk edilip gurlan Daýa hatyn, megerem Amul-Horezm aralykdaky in uly kerwensaraý bolandyr. Ir wagtlar bu ýolda kiçeňräk düşelgeleriň hem onlarçasy bolan eken...

Onlarça asyr mundan ozal ösen dünýä ýurtlarynyň arasynda parahatçylykly gatnaşyklary alyp barmakda, köp sanly dünýä ýurtlary bilen dostlukly hyzmatdaşlygy ýola goýmakda, alyş-çalyş, söwda, medeni, ykdysady we syýasy gatnaşyklary ösdürip, olaryň baý tejribesini geljekki nesillere geçirmekde Beýik Ýüpek ýolunyň ähmiýeti iňňän uly bolupdyr. Bular barada 1987-nji ýylda Sanjar aýynda ÝUNESKO-nyň Parižde geçiren XXIV Baş Konferensiýasynda ýöreti nygtalyp geçildi. Şeýle-de oňa gatnaşan döwletleriň 10-synyň teklipe etmegi bilen 1988-1993-nji ýyllar aralygynda Beýik Ýüpek ýolunyň geçen

ýerleriniň tutuşlygyna öwrenilmegi boýunça uly göwrümlü halkara proektini işläp düzmegini rezolýusiýasy kabul edildi. Şoňa laýyklykda düzülmeli iki sany ekspedisiýa bu legendar ýoluň geçen ýerleriniň ugurlarynyň ýerde we suwda (deňizde) alnyp gidilmegini göz önünde tutýardy. Ekspedisiýalaryň ýörişleri “Ýüpek ýoly – gepleşikler ýoly” diýen şygar astynda geçirilmeli edildi.

Şeýlelik bilen maglumatlaryň hemmesi gadymy söwda ýolunyň bolanlygyna we onuň Hindistany, Orta Aziýany, Kawkazy, Gara deňziniň kenarlaryndaky ýurtlary birleşdirindigine gury ýerden derýalardan we deňizden olar barmak üçin takmynan bir aý wagt gerek bolandygyna şaýatlyk edýärler. Häzirki döwrüň derňewçileri Amyderýa we Kaspiniň arabaglanyşygy şol döwürde we biziň zamanamyzyň V asyryna çenli hem suwy ýetik bolan Uzboýuň üsti bilen amala aşyrylandyr diýip çaklaýarlar. B.e.öňki I asyrdan Uzboýuň iki kenarynyň hem oturymlylyga dahylly ýerler bolandygynyň faktlary kesgitlenildi. Parfiýa döwletiniň ep-esli demirgazyk eteginde ýerleşen Igdigala öwrenildi. Ol öz döwründe Uzboýuň suw ýollarynyň gözegçiligini alyp baran ýeri bolmaly. Soňky döwürde Inýanly depe we Galalygyr ýaly oturymly ýerlerde geçirilen arheologiki agtaryşlar hem Kaspiniň aňyrsyndaky hünärmenleriň küýze önümleriniň galyndylaryny ýüze çykarmagyda Orta Aziýadan Oks boýunça Kaspi deňzine çykan suw üsti söwda ýolunyň bolandygyny we onuň Kawkaza soňra bolsa Gara deňze çykanlygyny tassyklaýarlar.

Netije

Garaşsyzlyk ýyllarynda Türkmenistanyň çäklerinde dürli ölçegdäki (ululy-kiçili) arheologiki işleriň geçirilmegi Türkmenistanyň hakyky taryhynyň ýazylmagyna ýardam edýär.

Türkmenistanyň taryhy, onda-da onuň birinji tomunyň birinji kitaby 1956-njy ýylda ýazylyp, onuň taryhy we arheologiki çeşmeleri XX asyryň 20-30-njy ýyllarynyň maglumatlarydyr. Ýeri gelende ýene-de bir zat aýtmakçy: Türkmenistanyň, umuman Merkezi Aziýanyň halklarynyň gadymy taryhy öz hakyky bolşy ýaly ýazylan, ol dünýä halklarynyň kä halatlarda ozalky imperiýanyň düzümindäki halklarynyň taryhy bilen utgaşdyrylyp ýazyldy. Türkmen halkynyň gadymylygy onuň özboluşlylygy, onuň ýerinde bolup geçen ewolýusion hem-de siwilizasion ösüşleri türkmen halkynyň mirasy hökmünde göz önünde tutulmaýardy.

Mysal üçin, Türkmenistanda jemgyýetiň ösüş formasiýalary, olaryň ösüş ýollary barada aýdanymyzda, onuň çäklerinde ilkidurmuş jemagaty diýilende onuň içindäki hakyky waka ösüş ýollary bolşy ýaly ýazylan milli taýdan haýsy-da bolsa bir başga ýurduň mysalynda berildi.

Biz şu işimizde Türkmenistanyň çäklerinde bolan gadymy siwilizasiýalar barada täze arheologiki antropologiki maglumatlaryň türkmen halkyna ata-baba mahsus bolan taryhy ösüşler barasynda durup geçdik. Mysal üçin, ilkidurmuş jemagaty diýilende ol öz içine daş asyryndan has takygy b.e.öňki IX-VIII müňýyllyklardan

Jebel, Jeýtun medeniýetlerinden başlap, tä b.e.öňki III müňýyllyga mis zamanyna çenli aralygy öz içine alýandyr, bu döwür Altyn depe döwleti zamanydyr. Şonuň ýaly hem b.e.öňki II-I müňýyllyklar demir asyry käbir regionlarda bziň eramyzyň I müňýyllygynyň I çäryegine hem giçki demir asyry bilen senelenýändir. Indiki taryhy döwürler has takygy Türkmenistan Ahemeniler hem-de Isgender Zükerneýin döwletleriň düzümine girizilen zamanlaryna taryhda antiki döwür diýilip atlandyrylýar. Oguz han zamanynyň ahylarynda Gorkut ata eýýämynyň başlarynda irki orta asyrlar III-IX asyrlardyr. Gorkut ata Görogly eýýamlaryna IX-XV asyrlara orta asyrlar we Magtymguly eýýamyna giçki orta asyrlar diýilip senelenýändir. Biz şu işimizde Türkmenistanyň ýerinde geçirilen arheologiki gazuw-barlag işleriniň mümkin boldygyça döwürleýin hemmesini millileşdirdik. Görüşimiz ýaly mähriban diýarymyzyň çäklerinde gör nähili ösüş siwilizasiýalary bolupdyr, nebsimiz agyrsada Garaşsyzlyk ýyllaryndan ozal şol uly ösüşleri türkmen halkynyň ata-babalarynyň jemgyýetçilik gurluşlary dāp-dessurlary, etniki düzümdäki, antropologiki meňzeşligi, ýerli türkmen medeniýetinden onda-da türkmen diýen sözden daşlaşyp diňe Türkmenistanyň ýerinde ýaşan halklaryň medeniýeti diýmek bilen çäklenýärdiler.

Ýene-de bir üns berilmeli zat ol hem bolsa Türkmenistanyň ýerinde synpy gatnaşyklaryň has takygy döwletiň ilkinji alamatlarynyň dōrān wagtyny, dini ynançlaryň, medeniýetiň, sungatyň, binagārchiligiň, hususy eýeçiligiň alamatlary möhürleriň heýkeltaraşlygyň milileşdirmekden daşlaşdyrylmagydyr.

Dogrusy Imperiýa ýyllarynda arheologiki tapyndylaryň senelenişi hakykata ylaýyk gelýān hem bolsa, ony türkmen halkynyň mirasy hökmünde öwrenilmeýārdi. Türkmenistanyň ýerinde bolan taryhy ösüşleri turkmen halky bilen baglaşdyrman umuman söz “ýaşan halklar” bilen mililikden daşlaşdyrylýardy.

Jemgyýetiň ösüşinde öndürijiligiň artmagy, önümiň hiliniň gowulanmagyny hem ýerli önüm hasaplaman başga bir ýurduň medeniýetiniň täsiri esasynda ösüş ýoluny düşen diýip ýerli medeniýeti ilkinji derejeli medeniýet edip görkezipdirler.

Alymlar W.M. Masson, W.I. Sarianidi Altyn depeden, Togalak we Goňur galalaryndan tapylan bezeg şaý-sepelerini we heýkeltaraşlykdaky şu günki türkmen ata-baba mahsus bolan alamatlary türkmeniňki diýmän, ýaşan halklaryň sungaty diýip atlandyrylandyr. Imperiýanyň baş taglymaty öz düzümindäki halklaryň köpüsini mililikden daşlaşdyrmakdy. Şol zamanda Türkmenistanyň çäklerinde ýaşan halklaryň şu günki türkmeniň ata-babalaryny antropologlar (W.I. Oşanin, O. Babakow) tassyklaýjy maglumatlaryň esasynda subut etdiler, diýmek Hindistandaky Harappa medeniýeti, gadymy Mesopotamiýada (Tigr we Ýefrat derýany), Anadoly, Siriýa medeniýetleriniň kämilleşmegine gadymy türkmenleriň Jeýtun, Änew, Namazga, Göksüýri, Marguş, Amul, Grikaniýa, Uzboý, Merw, Dehistan medeniýetleri öz ösüş täsirlerini ýetirendir. Işň dowamynda mälim bolşuy ýaly, Marguş: Gaýypdepeden, Kelleş, Togalak, Goňur galalaryndan, Namazgadan, Änewden, Altyn depeden, Gara depeden, Göksüýri obajyklaryndan tapylýp öwrenilen möhürler, şol zamanda ýagny b.e.öňki III-II müňýyllyklarda Türkmenistanyň çäklerinde ýaşan jemgyýetde türkmenlerde hususy eýeçiligiň bolandygyna doly subutnamadyr.

Garaşsyzlykdan öňki döwürdäki taryhy ýazgylarda Türkmenistanyň ýerindäki halklaryň sosial durmuşynda deňsizligiň ilkinji alamatlary diňe b.e.öňki VI asyrdan (Ahemeniler) başlanýar diýip SSSR halklarynyň taryhynda sanaýmalyja sözlemler bardy. Netijede türkmeniň baý gadymy taryhyndaky dörän Altyn depe, Marguş türkmen döwletleri barada şol zamandaky okuw kitaplarynda kalam agyz söz hem ýazylmazdy. Netijede

arheologiki ýadygärliklerden tapylan tapyndylar barada alymlar öz hasabatlarynda we ylmy makalalarynda anyk maglumatlar berilen hem bolsa, ol diňe ylmy aýlawda (krug) saklanyp şol wagtky döwletiň taryhynda öz açyk hem adyl beýanyňy tapyp bilmedi. Has takygy b.e.öňki III müňýyllygyň başlarynda Türkmenistanyň ýerinde ýaşan halklarda däl-de türkmenlerde hatyň ilkinji alamatlarynyň bolanlygy barada aýdyň ýazylmady we türkmenlerde synpy gatnaşyklar döräp Merkezi Aziýada ilkinji türkmen döwletleriniň dörandigi hem aç-açan aýdylmady. Bu pikiri has anyklamak üçin ýene-de W.M. Massonyň, W.I. Sarianidiniň birnäçe ynandyryjy maglumatlaryna ýüzleneliň. Eger-de Türkmenistanyň çäklerinde türkmenlerde b.e.öňki III müňýyllyklarda hatyň ilkinji alamatlary döräp (Altyn depe), olar hem dünýä siwilizasiýalarynyň ösen ýurtlarynyň şine şekilli hatlaryna Mesopotamiýa, Hindistan, Elam ýaly ýurtlarynyň çäklerindäki hata meňzeş alamatlar hatyň ilkinji alamatlary, hatyň ilkinji görnüşleri diýilip dünýä taryhynda kabul edilen bolsa, onda näme üçin türkmenlerde ýokarda agzalan hatyň başlangyç alamatlary bolmandyr?

Şol zamanlarda Altyndepe, Togalak we Goňur (Marguş) galalarynda bina edilen ybadathanalaryň galyndylary türkmenlerde synpy gatnaşyklaryň bolandygyna we birnäçe türkmen döwletleriniň dörandigine doly güwä geçmek bolar. Şol zamanda Altyndepede we Marguşda ýerli türkmen astronomlaryň, binagärleriň, geometriýadan başy çykýan hünärmenleriň bolandygyna doly ynanmak bolýar.

Bu aýdylýan pikirleri esaslandyrmaga şu günki gün türkmenleriň haly sungatyndaky we möhürleriň ýüzlerindäki hatyň alamatlary öz köklerine taryhyň has irki döwürlerinden başlaýandygyna doly esas bardyr. Bu barada işiň birinji we irki bölümlerinde köp deňeşdirmeler getirdik. Türkmenistanyň ýerinde bolup geçen taryhy

wakalar doly öwrenilse, ol diňe bir taryh ylmyna däl-de, belki-de zoologiýa, botanika, binagärçiligiň, dil bilimi ylymlarynyň ösmegine ýardam edýärdi, çünki möhürleriň ýüzündäki dürli haýwanlaryň, ösümlikleriň görnüşleri şu günki haýwanat we ösümlik dünýäsiniňde gabat gelyän meňzeş şekilleridir.

Orta asyrlardaky Türkmenistanyň ýerindäki bolan siwilizasion ösüşleriň hamyrmaýasy taryhyň has irki zamanlarynda türkmenler taryhyndan döredilendir.

Meşhur türkmen hökümdary Soltan Sanjaryň dolandyran ýyllarynda Türkmenistanda şäher gurluşygyny kämil derejelere ýetiripdir. Horasanyň baş şäheri bolan Merw döwletiniň paýtagty hökmünde bu döwürde has hem ulalypdyr we giňäpdir. Merwde amala aşyrylan gurluşyk işleri, şäher önümçiligi we medeniýetde gazanylan netijeler soňra Seljuk döwletiniň ähli ýerlerine öz täsirini ýetiripdir.

Horasanda öz häkimýetine berkleşdiren soň Sanjar Toharystana we Gazna garşy ýörişlere başlaýar. Tiz wagtda Horezm hem Sanjaryň gol astyna düşýär. 1115-nji ýylda gaznawy türkmenlerinde dörän özara göreşe gatnyşmak bilen, 1118-nji ýylda Sanjar gaznawy türkmenleriniň tagtyna hem özüniň ynamdar adamy Bahram şany oturdýar. 1118-nji ýylda dogany Soltan Muhammet aradan çykandan soň Sanjar Gündogar Eýranda ýaşaýar. Ol häkimýet ugrundaky göreşde dogany Mahmydy özüne tabyn edipdir. Şeýlelik bilen XII asyryň ortalarynda Soltan Sanjaryň hökümdarlyk eden ýerleri Hind we Syrderýa kenarlaryndan başlap, Ýefrat derýasyna çenli baryp ýetipdir. Ilkinji gazanylan harby üstünlikler Soltan Sanjaryň at-abraýyny çenden aşa ýokary galdyrypdyr. Oňa **“Ilkinji Isgender”, “Dünýäniň soltany”** diýen ýaly şan-şöhrate eýe bolan atlar dakylpdyr. Soltan Sanjaryň bütin **Seljuklar imperiýasynyň “Beýik soltany”** diýip yglan edilmegine garamazdan döwletiň günbatar böleginde emirler Soltan

Sanjara doly boýun bolmandyrlar. Şonuň ýaly hem 1153-nji ýyldaky çarwa oguzlaryň gozgalaňy Sanjarynyň döwletiniň gündogar böleginiň hem syýasy taýdan gozşamagyna getirýär. Soltan Sanjaryň zamanynda Merwiň şan-şöhraty artypdyr. Soltan Sanjaryň öz döwründe ybadathanalary we jemgyýetçilik jaýlaryny bina etmek üçin ägirt köp serişdeler sarp edipdir.

Ýurduň iň gowy ussalary, tejribeli gurluşykçylary, agaja, gap-gaçlara, daşa, ussatlyk bilen nagyş salypdyrlar. Suratkeşler, meşhur hatdatlar bina edilýän binagärçilik ymaratlarynda ýerli sungatyň esasynda Gündogaryň beýleki halklaryna nusga bolan nagyşlary girizipdirler. Ymarat gurujylar, hünärmentleriň asyrlar boýy dowam edip gelen ägirt uly tejribesini, bilimlerini, ussatlyklaryny gorap, nesilden-nesile geçiripdirler.

Merwde Soltan Sanjaryň zamanynda bina edilen netijeleriň göwrümleri giň, özlerem bezegli bolupdyr. Orta asyrlarda Merwde gurlan binalary belent küňreler, beýik gümmezler we gapynyň iki tarapynda owadan nagyşlar bilen bezelen belent minaralar gurşap alypdyr. Merwşynas alym Tırkeş Hojanyýazow Soltan Sanjar döwründe Merwi şeýle beýan edýär: “Şol döwürde metjitdir mowzoleýler ýa-da döwleti dolandyryjylaryň jaýlary ýönekeý raýatlaryňkydan bütinleý tapawut edipdir, ýagny olar bina etdiren ymaratlarynyň üsti bilen öz mertebelerini görkezmek isläpdirler”.

Ýerli sungatyň tilsimleriniň binakeşler tarapyndan giňden ulanylmagy, şahsyýetleriň jemgyýetdäki ornuny aňladypdyr. Soltan Sanjaryň zamanynda bina edilen mowzoleýler uly bir otagdan, bişen kerpiçden ýokarsy gümmezlenen nagyşly, bezegli ymaratdan ybarat bolupdyr. Soltan Sanjaryň eýýamynda mowzoleýiň üç sany görnüşi bolupdyr. Olar Horezmiň, Horasanyň we Dehistanyň mowzoleýleridir. Olar biri-birinden tapawutlanýar. Horezmde köplenç mowzoleýiň ýokary ujy çowly gümmezlidir (Tekeşiň mowzoleýi). Dehistanda

bolsa tegelek ýa-da köp reňkli, ýokarysynda şar görnüşli güümez bolýar.

Horasanda mowzoleýleriň göwrümli merkezleşen görnüşdedir. Astanabadaky Muntasir mowzoleýiniň, Sarahsdaky Abul Fazl we Ýarpy gümmez mowzoleýiniň, Mänedäki Abu Seýidiň we Soltan Sanjaryň mowzoleýleriň gurluşlary birmeňzeşdir. Sanjaryň mowzoleýi dünýä binagärçiligiň näýbaşydyr. Bu mowzoleýiň baryp XV asyrdaky Isfizari dünýä şalarynyň iň belent gurluşyklarynyň biri hökmünde häsiýetlendirilipdir. Möçberi boýunça örän belent bu ymaratyň beýikligi 40 metre golaýdyr. Bu binany ady belli orta asyr binagäri, asly Sarahsdan bolan Muhammet ibn Atsyz gurupdyr. Bu ymarat gurujynyň özi ölendän 300 ýyl soň Ýewropa jaý gurujylaryna nusga bolup hyzmat edipdir.

Soltan Sanjar döwründe Horasanda dokmaçylyk we halyçylyk uly ösüşlere eýe bolupdyr. Horasanda dokalan halylar türkmen taýpalarynyň Ýakyn Gündogara köpçülikleýin göçüp gitmekleri bilen **“Seljuk halylary”** diýlip atlandyrylypdyr. Şol halylar Ýewropada hem şöhrat gazanypdyr. Alymlaryň çaklamalaryna görä, türkmen Seljuk halylary haçly ýörişler wagtynda Ýewropa aralaşypdyr. Gynansak-da, Seljuk halylarynyň asyl nusgalary бүтінleý diýen ýaly näbelli. XI-XIII asyrlaryň halylarynyň seýrek duşýan nusgalarynyň birinde iki sany piliň suraty bolup, olaryň daşyna gaýma salynypdyr. Onda kufy haty hem-de düýe kerweni şekillendirilipdir. Arheologiki gazuw-barlag işleriniň netijesinde Soltan Sanjaryň döwründe Horasanyň merkezi bolan Merwde dokmaçylyk, küýzegärçilik, metal işläp bejermek, zergäçilik ýaly hünärmentçilik senetleri ýokary derejede ösüpdir. Aýratyn-da Merw küýzegärleriniň işleri haýran galdyrypdyr. Olar ýokary derejedäki çeper önümlerde, faýanslary, haýwan we adam şekillerini, ösümlik, geometrik we epigrafik äheňler şekillendirmegiň we sünnälänip edilen zatlary ýasamagyň hötdesinden

gelipdirler. Beýik Ýüpek ýolundaky arheologiki ýadygärliklerde ýüze çykarylan tapyndylar Sanjaryň zamanynda hünärmentleriň ýüpek, nah, ýüň matalary dokandyklary barada has doly maglumat berýär.

Jemläp aýdanymyzda meşhur hökümdar türkmen taryhynda uly yz galdyrypdyr. Aýdylanlary dürli ýyllarda Türkmenistanda geçirilen arheologik barlaglar doly subut edýär.

Peýdalanylan edebiýatlar

1. Berdimuhamedow Gurbanguly. Ösüşin täze belentliklerine tarap. Saýlanan eserler. 1-nji tom. - Aşgabat, 2008.
2. Berdimuhamedow Gurbanguly. Ösüşin täze belentliklerine tarap. Saýlanan eserler. 2-nji tom. - Aşgabat, 2009.
3. Berdimuhamedow Gurbanguly. Garaşsyzlyga guwanmak, Watany, halky söýmek – bagtdyr. - Aşgabat, 2007.
4. Berdimuhamedow Gurbanguly. Türkmenistanyň dermanlyk ösümlikleri. – Aşgabat, 2009.
5. Berdimuhamedow Gurbanguly. Ahalteke bedewi – biziň buýsanjymyz we şöhratymyz. – Aşgabat, 2008.
6. Berdimuhamedow Gurbanguly. Türkmenistanda saglygy goraýşy ösdürmegiň ylmy esaslary. - Aşgabat, 2007.
7. Berdimuhamedow Gurbanguly. Türkmenistan – sagdynlygyň we ruhbelentligiň ýurdy. - Aşgabat, 2007.
8. Berdimuhamedow Gurbanguly. Döwlet adam üçindir. – Aşgabat, 2008.
9. Berdimuhamedow Gurbanguly. Eserler ýygyny. - Aşgabat, 2007.
10. Türkmenistanyň Konstitusiýasy. – Aşgabat, 2008.
11. Garaşsyz, hemişelik Bitarap Türkmenistanyň Harby Doktrinasy. – Aşgabat, 2009.
12. Beýik Özgertmeleriň ýyl ýzgylary. Türkmenistanyň Prezidenti Gurbanguly Berdimuhamedowyň 2007-nji ýylda alyp baran işleriniň hronikasy. 1-nji goýberiliş. - Aşgabat, 2008.
13. Beýik Özgertmeleriň ýyl ýzgylary. Türkmenistanyň Prezidenti Gurbanguly Berdimuhamedowyň 2008nji ýylda alyp baran

- işleriniñ hronikasy.2-nji goýberiliş. - Aşgabat, 2009.
14. Ata arzuwany amala aşyrya Agtyk. – Aşgabat, 2009.
  15. Berdimuhamedow Gurbanguly. „Täze Galkynyş eýýamy: wakalaryň senenamasy – 2007 ýyl“. - Aşgabat, 2008.
  16. Mugallym, Esger, Ilhalar ynsan. Berdimuhamet Annaýewyň gahrymançylykly ömür ýoly.- Aşgabat,2008.
  17. Berdimuhamedow Gurbanguly - Halkyň saýlany we ynam bildireni. - Aşgabat, 2007.
  18. Türkmenistanyň Prezidenti Gurbanguly Mälikgulyýewiç Berdimuhamedow. Gysgaça terjimehaly. - Aşgabat, 2007.
  19. Türkmenistanyň Prezidenti Gurbanguly Berdimuhamedowyň daşary syýasaty. Wakalaryň hronikasy. - Aşgabat, 2007.
  20. Türkmenistanyň Prezidenti Gurbanguly Berdimuhamedowyň ýurdy täzedan galkyndyrmak baradaky syýasaty. - Aşgabat, 2007.
  21. Turkmenistanyň hemişelik bitaraplygy. Syýasy – hukuk dokumentleriniň ýygındysy. - Aşgabat, 2005.
  22. Ангонова К.А., Бонград-Левин Г.М., Котовский Г.Г. История Индии. М.1979.с.117.
  23. Адыков К.-А. Койне Серахс. (краткий иутенадитель) Ашхабад,1960.
  24. Архсологсскис исследование в Туркменистане. // Сборник статей. Ашхабад, 1992.
  25. Агаджанок СТ. Сельджуки дм и Тукмения н ХТ-ХП вв. Ашхабад,1973
  26. Atanyazow S. Turkmen halkynyn "tire-taypa wc ycr-yurt atlarynda gadymy Saklardan galan yzlar. Aşgabat 1993. s.35

27. Артамонов М.И. Вопросы истории Скифов в советской науке. . ВДИ. 1947. №3. с. 7В.~
28. Авдиев В.И. История цревного 13остока. МЛ95.3- с.514-552.
29. Лщронов М.С. Язык брагуи. Москва, 197 J,
30. Адм ком К.Л., Массой В.М. Древности - Теджен-Мургаі кжого междуречья. ИАН I ССР, серия общественных наук. 1960. № 2.
31. Андропов М.С. Язык брагуи, Москва, 1971. Стр. 151.
32. Акишен К.А. Саки Азиатские и Скифи Европейские (общее и особности культуры). Археологические исследоиаиис в
33. Казахстане.. Алма-ата 1973. 29:Артомонон М.М. Сокровища Сакон. М.1973.
34. Abulgazy Bahadyr han. Turkmenlcrin nesil daragty. Asgabat. 1991
35. Г.А.Кушаев. Древним култура Саков и усу ней долины реки Или. Алма-ата. 1963.
36. Абаен В.И. Днтидэвовская надпись Ксеркса. Иранские языкът. М-JJ. 1945. с. 135.
37. Бартольд В.В. Сочинения, т.2. ч.1. М. 1963. с. 180-181.
38. Бернштам А .И. Некоторые данные к этногенезу туркмен, С.Э;1951. ЛИ. с.200.
39. Булгаков П.Г. Из арабских источников о Мернс. Тр. 1QТАКЗ.Ашхабад. Изд-во АН ТССР.1963. т.ХИ. с.214,
40. Бартольд В.В. Сочинение, т.5 М.} 1968
41. Вичурни (Иакинф) Н.Я.Собрапие сведений о народах обитавших в Средней Азии и древние времена.М.Л.1950
42. Бернштам А.Н. Очерки исстории гуннов. Л. 1951
43. Бернпггам Б И, Основные этапы Истории Культуры Семиречья и

44. Тянь-Шаня, САС вып. ХТ. с, 344-539.
45. Бонград Г.М., Ленин ШШ От Скифы до Индии. Москва, 1983.
46. Бонгард Г.М., Левин Г.М. Гараипская цивилизация и "Арийская проблема" Советская этнография. 1962. № 1
47. Берни там. АЛ-1. Среднеазиатская древность и ее изучение за 30 лет. ВДИ 1947. III.
48. Левин Г.М. Арийское «и неарийское» в древней Индии. Ленинград, 1984.
49. Будаков Р.А. История слов в истории общества. Москва. 1971.
50. Бонгард Г.М., Левин. Хараппская цивилизация и "Арийская проблема". Жур. Советская этнография. 1962, № I.
51. Бламрамберг И.Ф. статическое обозрение Персии. Зап. РГО, КИЦГУ. Слб. 1853.
52. Вязигин С.А. Эфталиты. История туркменской ССР. т.1. Всемирная история, том 2, М. 1956. с. 172.
53. Вайнберг К.И. Курганные могильники северного Туркменистана (при Хороший). М. 1979. С.167.
54. Вайнберг Б.И. куясайская культура раннего железного века в при Кавказе. Пер. В.В. Латышева. ВДИ. 1947. №1-, 1948. №и 4, 1949. №1-4.
55. Вайнберг Б.И. Скоговодские племена древнего Хорезма; В кн Культура и искусство древнего Хорезма. М., наука 1981.
56. Випииков Я.Р. Хозяйство, культура и быт сельского населения ТССР. М., 1969.
57. Вамбери А. серст. А. Губаев. Археология Туркменистана. Ашхабад. 1989.
58. Gubayevv. A Archeologiya Turkmcnislana. A? gabal 1980

59. Григорьев.В.В. О скифском парода-Саках. елб.1881.
60. Грязнив М.П.Усунские мозтльники па территории Киргизской ССР.ВДИ. 1938.ЖЗ.
61. Гундогдыев.А. Эгногенетические и Лингвистические связи древних тохаров (Дахов) и Туркмен. //Диллер дунйэси. Аигхабад.1994,№2.
62. Гундогдыев.А. Прошлое Туркмен. М. 199S.
63. Гундогдысв.О, А Iпропиое туркмен. МЛ 998. с.92. ''
64. Гракон.Б. Пережитки матриархата у сарматов. ДИД947.№3.с.Ю0. 83.Грантонский Е.А. Ранная история Иранских племён Передней Азии. Москва.
65. Ганкопский Я.В. Народы Ппкистана {основные этапы этнической истории). Москва/1964.
66. Гундогдыев О.А. Конь и конница у туркмен. Ашхабад. 1996 SO.Gorogly. Tiirkmeahalk eposy. Asgabat. 1980.
67. Gorkut ate. Gadymy tinkmen eposy. Asgabat. 1990.
68. Гафуров Б.Г. Таджики* Древнейшая, древняя и средневековая история. М. 1972.
69. Гупдогдыев О.А. Прошлое туркмен. М.1998. с.544-545. 90 Губаев А. Становление - феодальных отношений в южном Туркменистане. Ашхабад. 1981. с. 36.
70. Гафуров Б.Г. Таджики. Дреннатшая, древняя и средневековая история, Душанбе Л 989. с.81.
71. Гордлевский В.А Государство Сельджукидов. М.-Л. 1941
72. Гумидев Л.Н Древние Тюрки. М. 1967 ,
73. Л'умилел Л.Н Хуниу . М. 1960 ' 97.Гумилев Хуини н Китае. М.' 1974

74. Гумилев Л.Н. Эфталиты - горцы или сгепняки?. Вестник древней истории. М. 1967. №3. с.96.
75. Гафуров Б.Г. Таджики/древнейшая, древняя и средневековая история, М.f 972
76. КЮ.Пптпокраг. О воздухе, подах и местностях. Перевод с греческого В.И.Руднсла, М., 1936
77. Генерал Ломакин. Осмотр развалин дреинего города Мешеди-Миссириаи. Изв.Капказ. отд.РГО.т.5. стр. 15,
78. Гундогдыев О. Огногенетические и лингвистические связи древних тохарои (дахов) и туркмен.// Dillcr diinyasi. 1994, N 2,42 s.
79. Дурдыев М.'В. Туркмены (поиски предкон туркменского парода и его исторической прародины). Ашхабад. 1991. с.38.
80. Дьякопои И.М. Истории Мидии. М-Л, 1956
Юб.Дреннетюрский словарь. Л.. 1969
81. Давидович Е.А. Денежное хозяйаетво Средней Азии после мошчытьскош завоевания и реформа Масуд-Бека. М., 1972.
82. Даиидович h.A. История денежного обращения средневековой Средней Азии. М., 1981.
83. Дандамаев.М.А. Политическая история Ахеменидской державы. МJT.1985. с.S2.
84. Дубова .А. Turkmen halkynyn kemala geimegi baradaky anltropologik maglumallar. Turkmen halkynyn geiip cyky\$ynyn? diinya yayraysynyt \vc onnn dowletin in tarybynyii problcmalary. Aşgabat. J 993. s.34.
85. Диншит С.К. В ведение в археологию. Москва, 1969.
86. Дьяконом М.М. Очерки истории древнею Ирана. М.1961.

87. Дьяконов М.М', Мандельштам А.М. Средняя Азии в III-V вв.Очерки истории СССР. III-IV вв. М. 1958. с.341.
88. Дурдыев Д- Канга 2 . Проблемы арх-я турк-па. Ашхабаг. 1984.
89. Ершов С.А. Итоги тер.лет. журн.Туркменеведение. 1931.№7-9.
90. Ильясов Дж. Некоторые замечания к проблеме происхождения зфталитов. История и культура. Ташкент-Москва. 2004.
91. История народов Узбекистана, т.1. Ташкент. 1992. с.55-56.
92. Ибрагимов Н. Ион Бачтута и его путешествия но Средней Азии. М. 1988.
93. История Узбекской ССР. т. 1 .кн. 1. Ташкент. ! 955. с.51.
94. Известия древних писателей 1т)еческих и латинских о Скифии и История Киргизской ССР.Фрунзе. 1968.с.70.
95. Иеторня Казахской ССР.Алма-ата. 1977. е. 193.
96. Мандельштам А.М. О некоторых вопросах сложения таджикской народности и среднеазиатском междуречье. СА.1954. вып.ХХ.
97. .Материалы по истории туркмен и Туркмении, т.1. М-Л.1939.
98. Массон В.М. Древне земледельческая культура Маргианы. МИЛ. 75.М-Л. 1959.
99. Массоп.М.Е. Новые данные по древней истории Мерва.ВДИ. 1951.№4.
100. Массон Н.М. Труды ЮТАКЭ.
101. Массой В.М. Изучения эниолита и бронзового иска Средней Азии. Советская археология. № 4, 1957.

102. Массой В.М. Средняя Азия и Иран в III тысячелетии до н.э. КСИА. АН. СССР. вып. 93. 1963
103. Медведев Е.М. Очерки истории Индии до XI в. М. 1990.
104. Марков Г.Е. Кочевники Азии. МГУ. 1976.
105. Массон В.М. Изучение эпохи раннего железа на территории Южного Туркменистана. Туркменистан в эпоху раннежелезного века. Ашхабад. 1984
106. Массой В.М. Древнеземледельчества Племена южного Туркменистана и их связь с Ираном и Индией. ВДУ. 1957.
107. Маккей Е. Древнейшая культура долин Индия. М. 1951.
108. Массон В.М. 1:ше раз о Геродотовой реке Акс. Эллинистический Ближний Восток. Византия и Иран. Москва, 1967.
109. Массон В.М. Средняя Азия и древний Восток. М. 1964.
110. Массон В.М., Ромадин В.А. история Афганистана. т.1. М1964.
111. Марнарян Ј.С. О консецсии локальных цивилизации. Ереван. 1952.
112. Млсеои В.М. Алгын-дспе. Труды ЮТАКЭ. Том XVIII. Л. 1981.
113. Массон М.Б. В ЮТѣКЭ. Изв. АН СССР. Сиф. т.7. №2. 1960.
114. Массой В.М. Памятники культуры Архаического Дахистана в Юго-западной Туркмении. ТР.ЮТАКЭ. том.7. Ашхабад. 1956.
115. Материалы по истории туркмен и Туркмении. М-Ј1., 1939.
116. Илии Г.Ф., Дьяконом И.М. Индия, Средняя Азия и Иран в первой половине Т

- тысячелетие до н.э. (Арийская проблема). М., 1982.
117. Исторический журнал эскадры графа Вайновича. М. 1809.
  118. История Таджикского народа, т.1. с древнейших времён до V п. н.э. т.1. М., 1963.
  119. Карпом Г.И. Очерки по истории Туркмении и туркменского народа. Ашхабад. 1940. с.6.
  120. Курбанов А. Эфталнты. Санкт-Петербург. 2006. с.38. "
  121. Каррыси А. и др. Очерки из истории туркменского народа и Туркменистана в VI-XIX вв. Ашхабад, 1954.
  122. Курпалидне Г.М. Государство Великих Сельджукидов. Официальные документы административном управлении и социально-экономических отношениях. М, 1992.
  123. Кляшторный С.Г. Кангюская этнография в орханских текстах. Мир Советская этнография (СЭ). 1951. Ж*.
  124. Кляшторный С.Г. Древне Тюрские рупечные памятники» как источник по истории Саднен Азии. М., 1964.
  125. Рашид-ад-дин. Сборник летописей, том-1, кп-1. М., 1952.
  126. Кононов А.Л. Г. Родословная туркмен. Сочинение Абул-Газн хана Хивинского. М.-Л., 1958. с. 43.
  127. Кляшторный С.Г. Яксорт - Сырдарья. СЭ. 1953. №3.
  128. Кошгорий Махмуд. Девону луготиттурк. 1 том. Ташкент, 1960.
  129. Лелсков Я.Л. Авеста в современной науке. Москва, 1992. Биб. Ал ТССР.

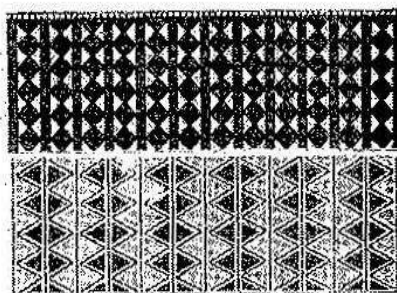
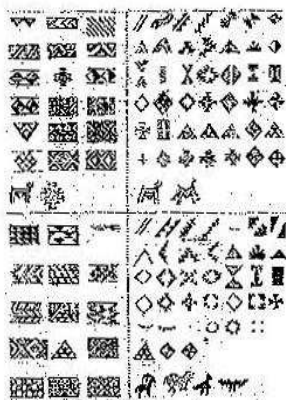
130. Лисицина Г.Н. Стапонленис и развития орошаемую ;смледсля в южной Туркмении. М. 1978. с.80-96.
131. Лантев В.В. Раннефеодалып.ге государства Закавказья и Средней Азии bIV-ТХ вв. Л. 1963. с. 14
132. Лнтвипский Ы.А. Джунский Моги л ник и некоторые аспеты Капгюской проблемы. СА. 1967. №2
133. Массой В.М, Эфтали тское объединение и период политической раздробленности. Массой Н.М., Ромодин В.А. История Афганистана, т.1. М.1964. с.169.
134. Пьяпков ИВ. Массас'еты соседи Индийцев, сб. Средняя Азия в древности и средневековье. МЛ 977.С.53.
135. Рапопорт К. А. Из истории религии древнего Хорезма. Л971.С.24.
136. Руденко СИ; Культура хуннов и Ноинулинские курганы. Л.1962.
137. Ртнеладзс А. Великий шелковый путь. Энциклопедический справочник. Ташкент, 1999.
138. Ставимский А В. Между Памиром и Каспийцсй. М. 1966.
139. Сарыкамытшская дельта Аму-даря). Кочевники па границах
140. Струве В В. Восстание в Маргиане при. Дарий Т. Материалы ЮТАКЭ. вып. 1. Ашхабад. 1949. с.9-28.
141. Сарыкамышской дельте Амударьи. Успехи Средне Азиатской археологии. 1975.ньш.3.с.42-48.
142. Струве В В. Этюды но истории Северного Причерноморья, Кавказа и Средней Азии. Л.1968.С.51 -66.

143. Сарнаниди В.И. Хапуз-депе как памятник эпохи бронзы. КСИА. АН. СССТ. выи. 98. 1964.
144. Сариапиди В.И. Раскопки жилых комплексов на энполитическом поселении 1 окейур. КСИ ИМК. № 76. 1959. .
145. Страбом. География в 17 книгах. М., 1961
146. Сулеймспов О. Определение берега. Алма-Ата. 1979
147. Трсвер Р.В. Этнические состав населения Средний Азии VI-V вв. до н.э. СЛ. 1947. том 6-7/
148. Толстов СП., Итина М.А. Саки инзовя Сырдери СЛ. 1966. №2.,,
149. Трсвер К.В. Кангха, Фергана, Тохаристан (II в.д.н.э.' - Т -П.Н.Э.) История Узбекской ССР.тЛ .кпЛ. Ташкент. 1955. стр. 91.
150. Тренер К.В. Проблема Греко-Бактрийского искусства. М-Л.1939.
151. Толстов СП. Древний Хорезм. Москва, 1948. 239.
152. Марков Г.Е. Некоторые проблемы общей организации кочевников Азии СЭ. 1971. Лг«1.
153. Мандельштам А.М. К характеристке памятников ранних кочевников зпкаспия. КСИА 1976. том. выи-47.
154. Маршак Б.И. К вопросу о восточных противниках Ирана в V в. Страны и народы востока. Выи. X. МЛ1971. с.65.
155. Очерки истории СССР - Первобытно - общинный стран и древнейшие государство на территории ТГССР. М. 1956. стр. 266.

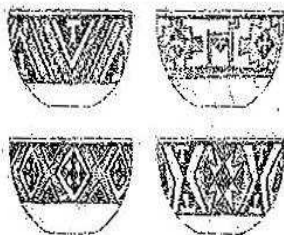
156. Очерки истории СССР. Первобытно -
общинный: строй и древнейшие государство
на территории СССР. М., 1956. с. 556.
157. Ошанни Л.В. Антропологический состав
туркменских племен и этногенез туркменского
народа. Труды ЮТАКЕ, т 9. Ашхабад, 1959
158. Пугачеикова Г.А. Пути развития
архитектуры Южного Туркменистана поры
рабовладения и феодализма. М, 1958.
159. Пянкон И.В. "Сака" (содержание
понятия). Известия АН Таджикской ССР,
отделение общ. Наук 3 (53), Душанбе. 1968.
160. Пянкова И.В. Массгетти Геродота. ВДИ.
1975. №2.
161. Пигудевская Н.В. Сирийские источники
по истории народов СССР. М-Л. 1941. стр. 63
162. Лер-Мкртчян Л.Х. Армянские
источники о Средней Азии V-VI вв. М. 1979.
163. Тревер К.В. Эфталитское государство
(V-VI вв.) история народов Узбекистана. 1. \.
Ташкент, 1950. с. 126.
164. Тимофеев И. Ибн Батута. М., 1983.
165. Толстой С П. Древний Хорезм. М. 1948.
с.43,34К
166. Толстой Г.Н. По следам древне
Хорезмской цивилизации. М.1948.
167. Толстой С.П., В.А.Лившиц.
Датированные надписи на Хорезмских
оссуариях с городища Ток-кала. СЭ.1964.№2.с-
50-69.
168. Толстов С П. Вар-варские Племена
периферии Античного Хорезма по новейшим
Археологическим данным. Материалы Второго
совещания Археологов и этнографов Средней
Азии. М-Л.1959.
169. Фрай Р. Наследие Ирана. МЛ 1972. с.3П.

170.   Феодрон-Давидов Г.А. Иекуство кочевников и золотой орды. М., 1976.
171.   Ходжаиыязов Т. Стратиграфический раскоп на "Ашхабадской горке" Известия АН.ТССР. Серия общ. наук. Ашхабад. 1966. №4. с.40-45.
172.   Хлопин И.И. Историческая географии южных областей Средней Азии. Ашхабад, ылым. 19983.
173.   Хлопии И.Н. Геоксурская группа ^неолитических поселении. Л. 1964.
174.   Хорезм Гетатея Милетского ВДИ. 1972. №2.
175.   Юсубов Х. Узбой в античное время а свете новых археологических данных Изв. АН 1 ССР. Серия общ. наук. 1976. №6.
176.   Юсубов Х. Сердце Древнего Хорезма. Ашхабат, 1993.
177.   Юсубов Х. Новые сведение о древних кочевниках Узбоя. В кн; Новые археологические открытия в Туркменистане. Ашхабад,, 1982.
178.   Осубон Х- Древности Узбоя. Ашгабат.
179.   Юсубов Х. Древности Узбоя. Ашхабад. 1991.e. 14-18.
180.   Юсубов Х. Узбой п античное время в сфере новых археологических данных из АИ'ТССР. Серия общ. наук. 1976. (а) №6.

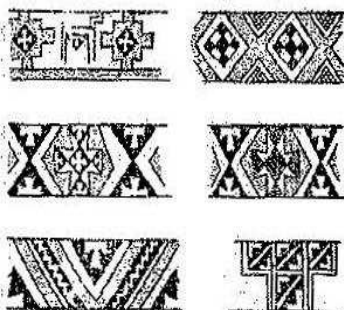

Neolit dövrüne degişli gap-ğaçlara salyuan nagyşlar
B.e. ön V müň ýylyk.

Göksüri

Göksüri

Gadymy Gündogarda döwrün hat
we onyň ilkinji alamatlary.

Günorta Türkmenistan-
daky belgiler. Hatyň il-
kinji alamatlary:
1. B.e.öňki V-III müň ýylyklar

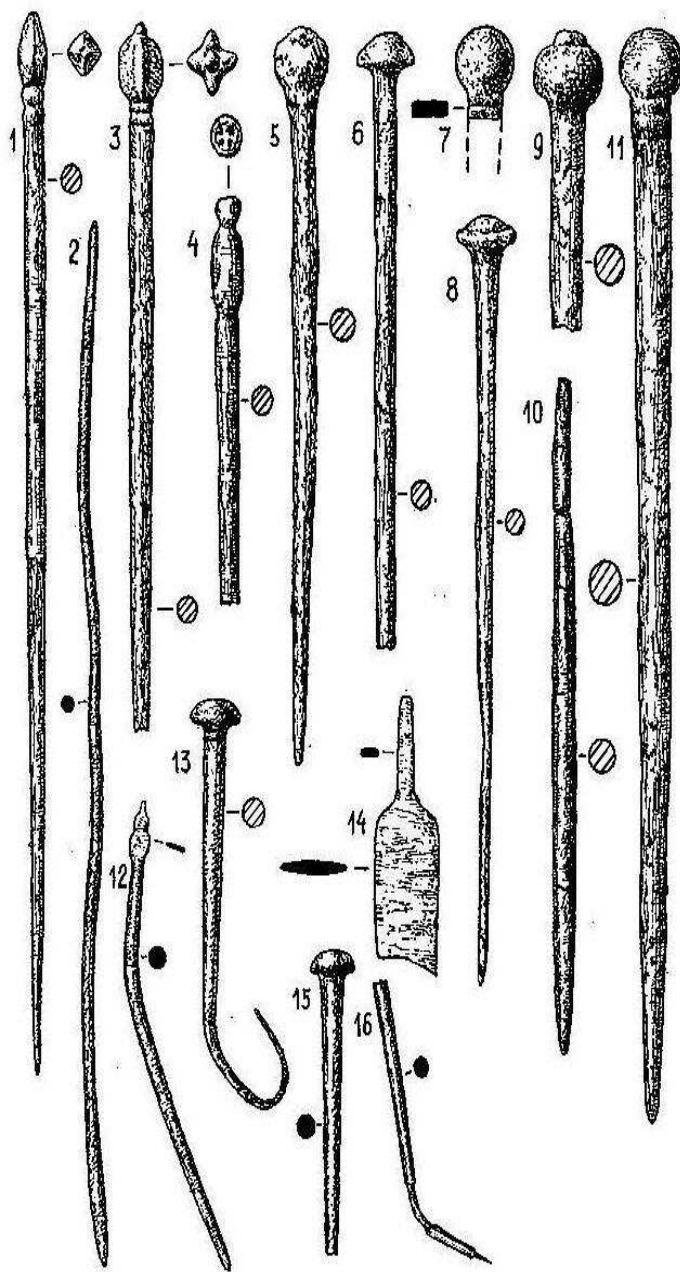
Irki Elan ýazuwy
2. B.e.öňki IV müň ýylyk.

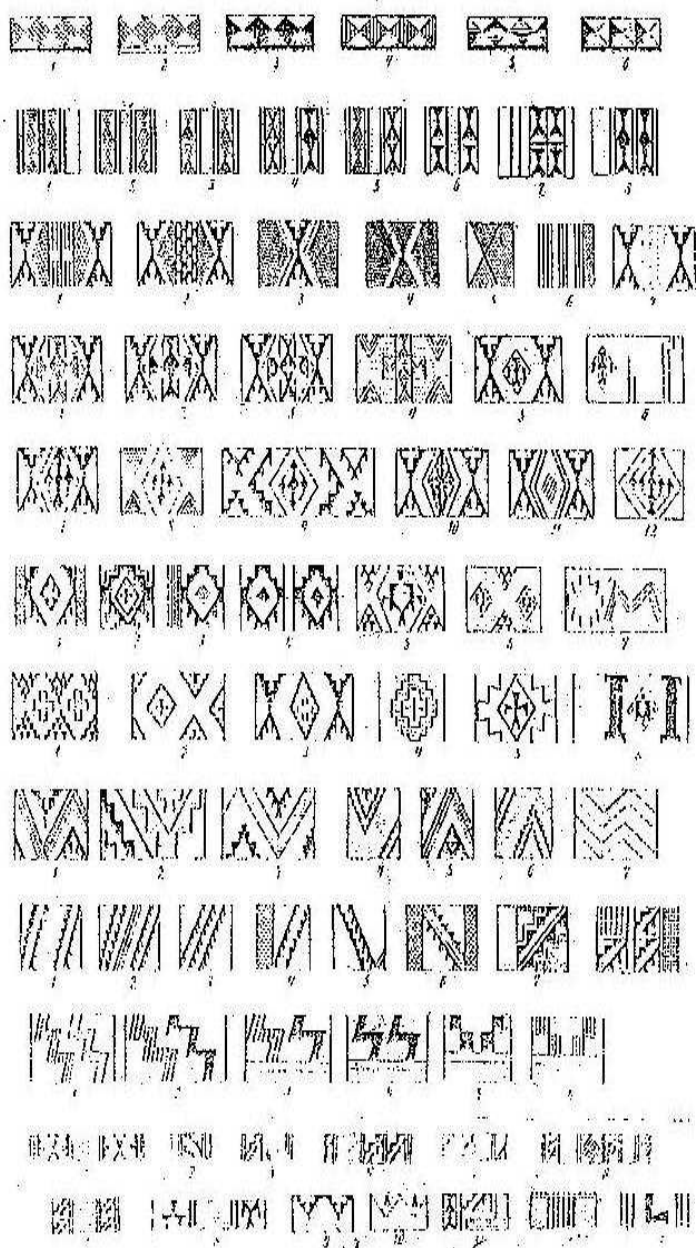
Irki Şumer ýazuwy
3. B.e.öňki IV-V müň ýylyk

Harappa ýazuwy
4. B.e.öňki IV-III müň ýylyk

Belgileriň görnüşleri:

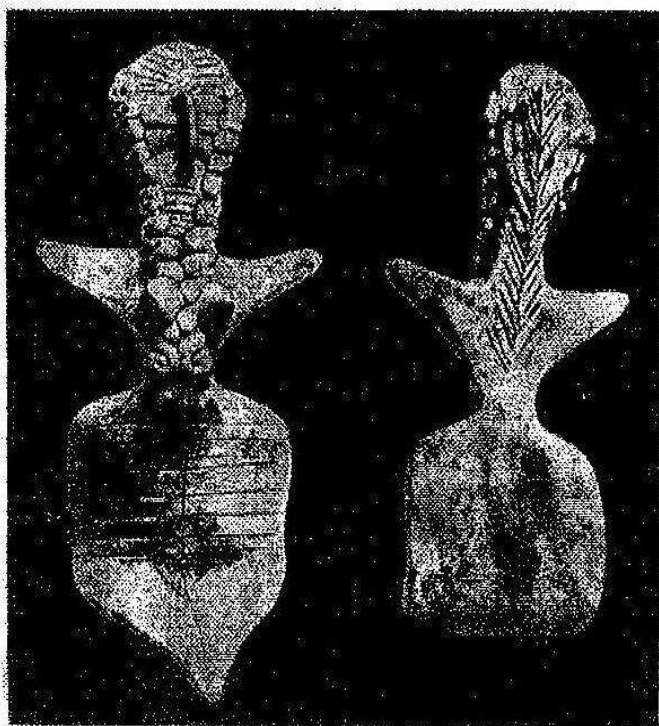
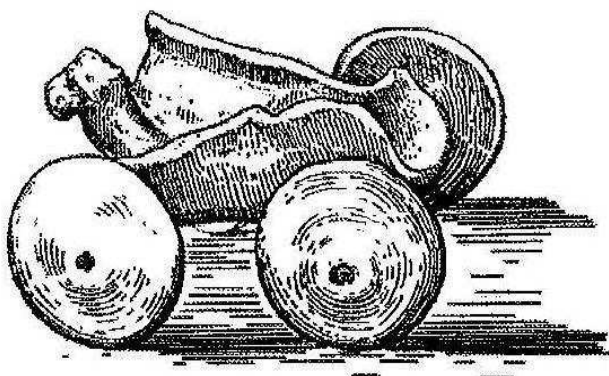
I	II	III	IV	V	VI

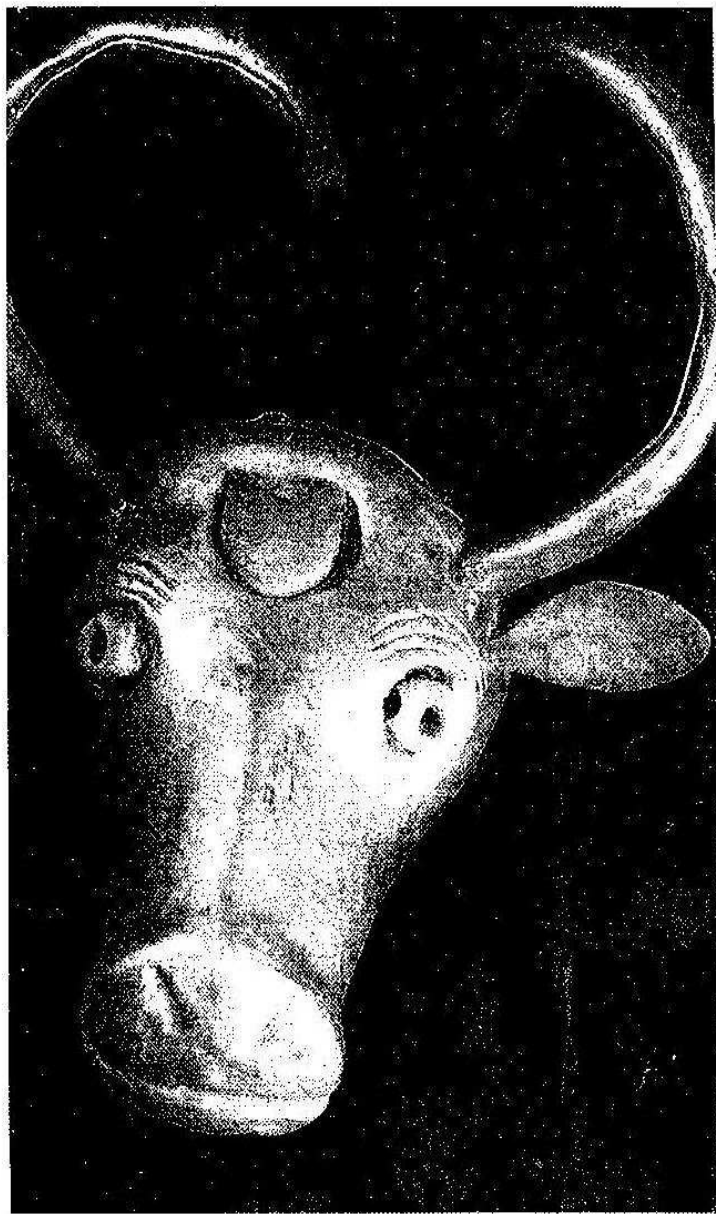

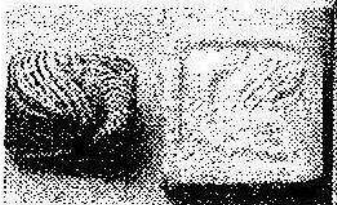
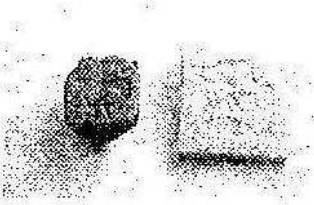
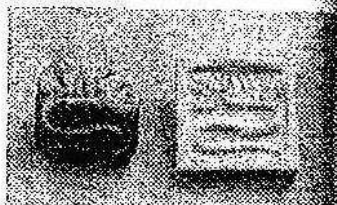
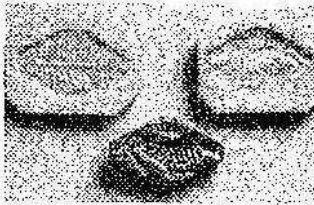
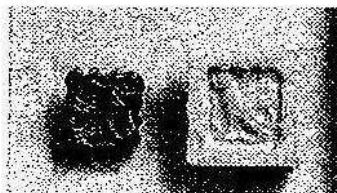
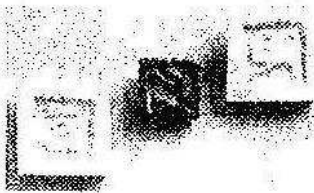
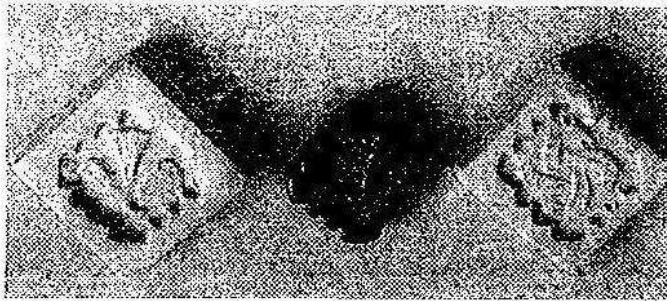
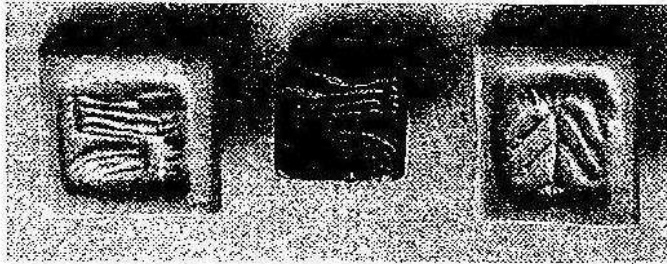

NEOLIT

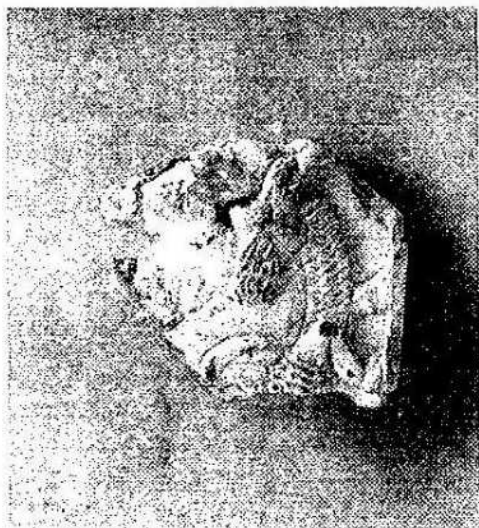
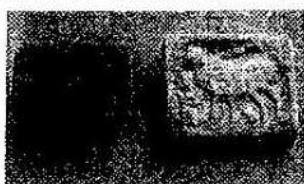
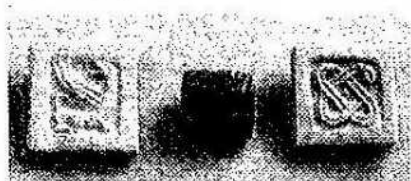

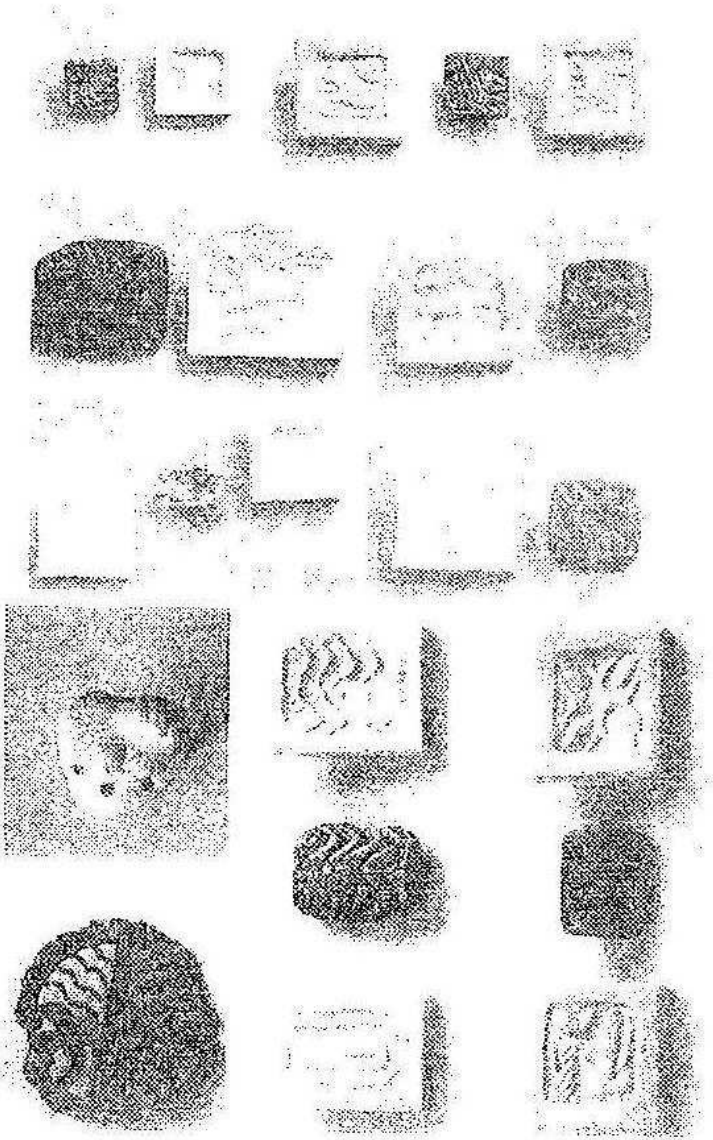
MARGUŞ

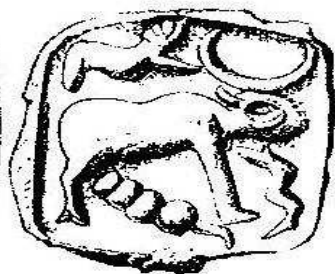
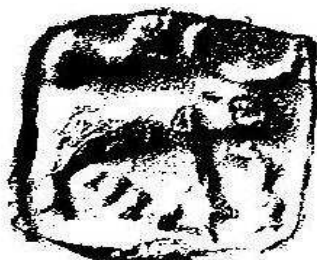
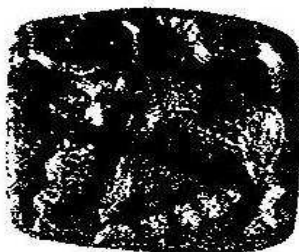
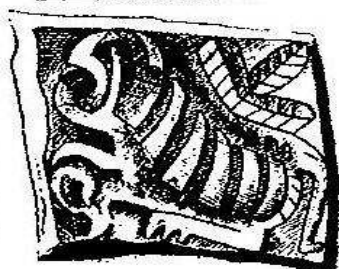
MARGUS

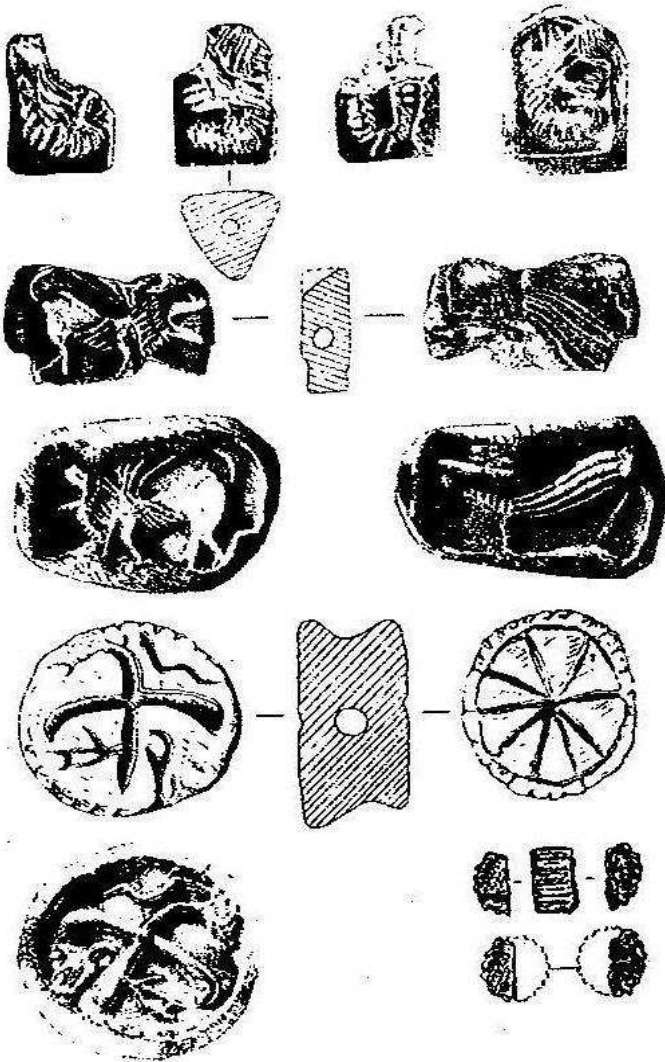
MARGUŞ

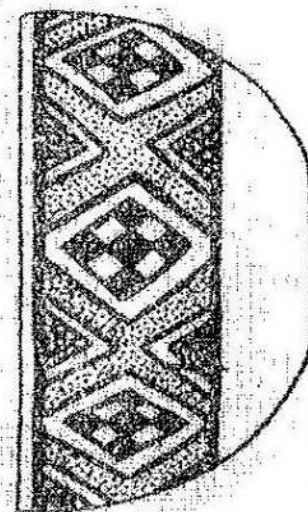
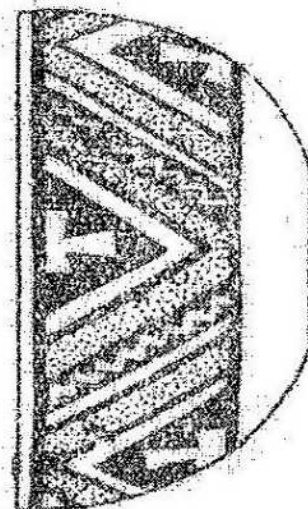
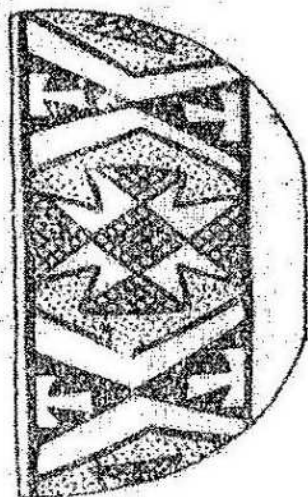
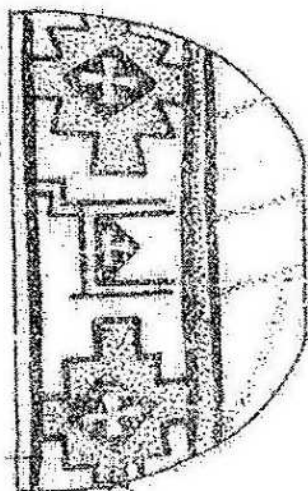
MARGUŞ

MARGUŞ

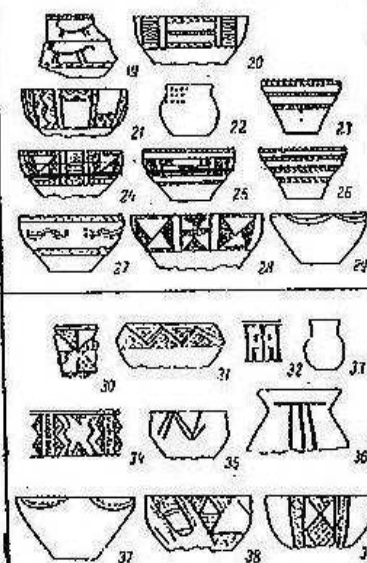
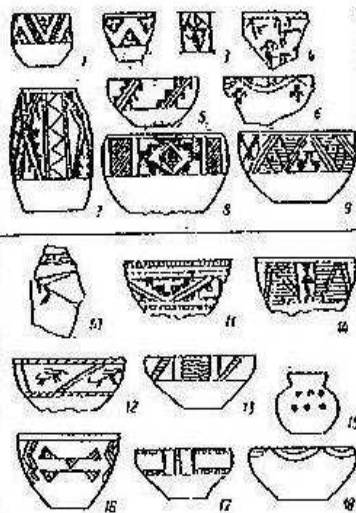

GÖKSÝUR

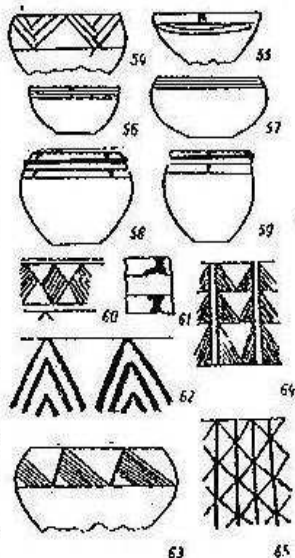
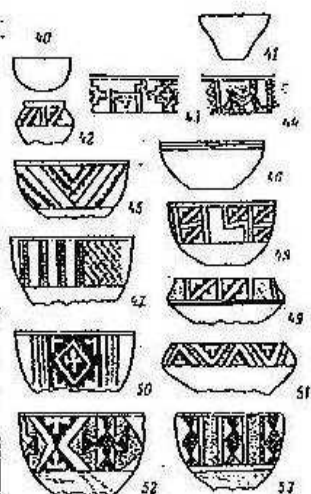

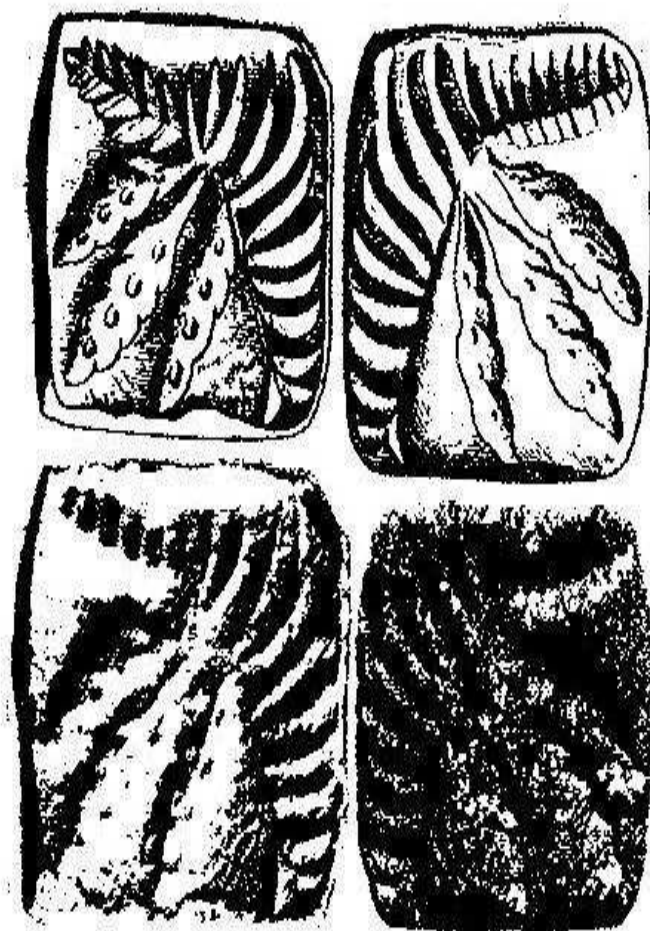
Западная область

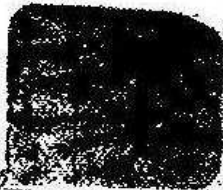
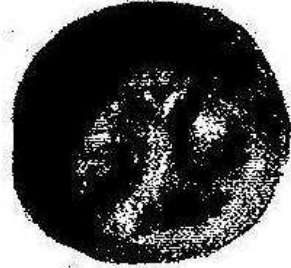
Восточная область

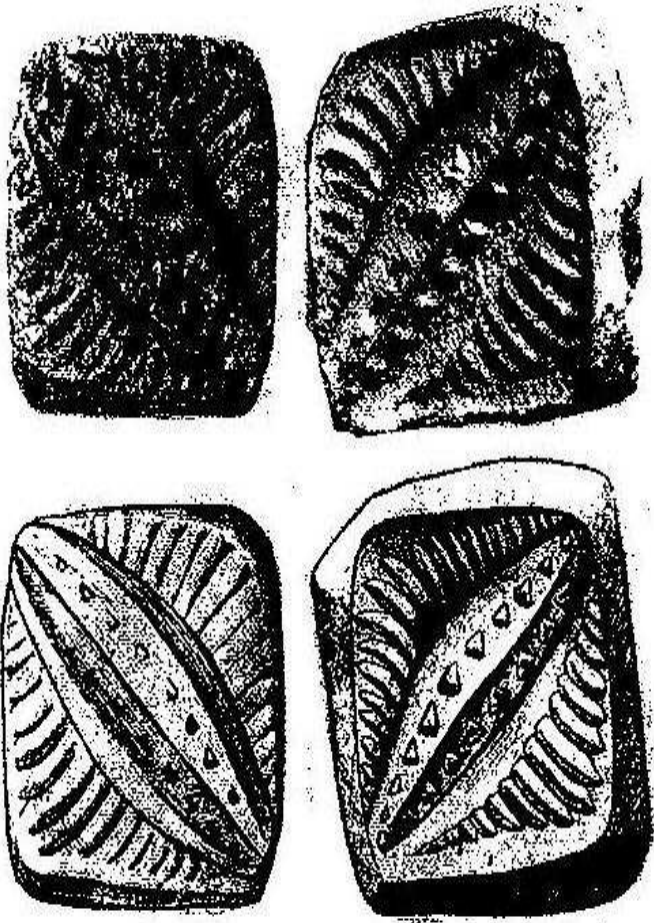
MARGUŞ

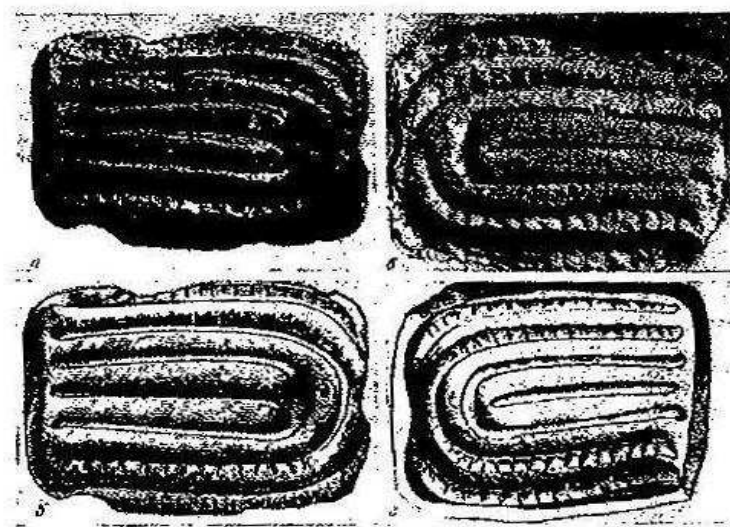
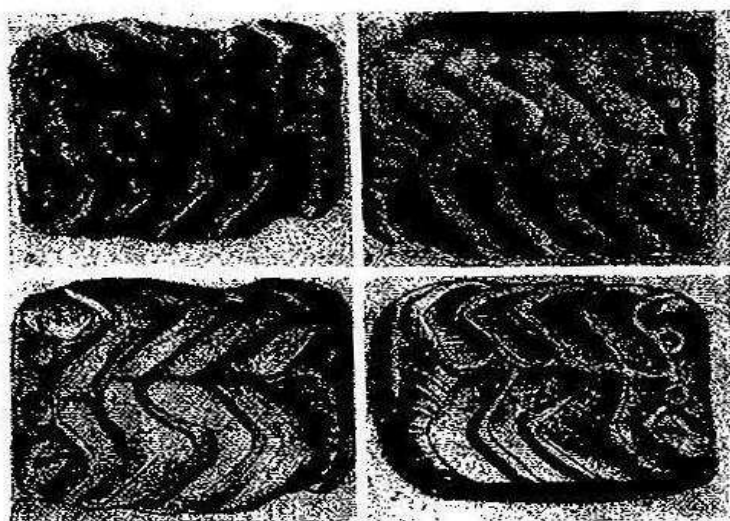
MARGUŞ

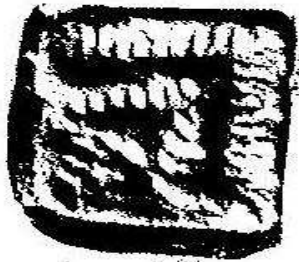
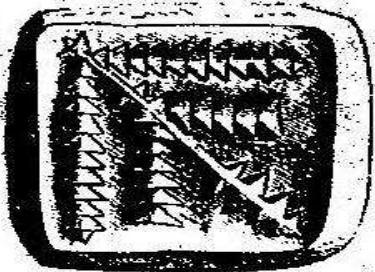
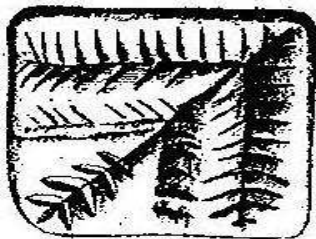
MARGUŞ

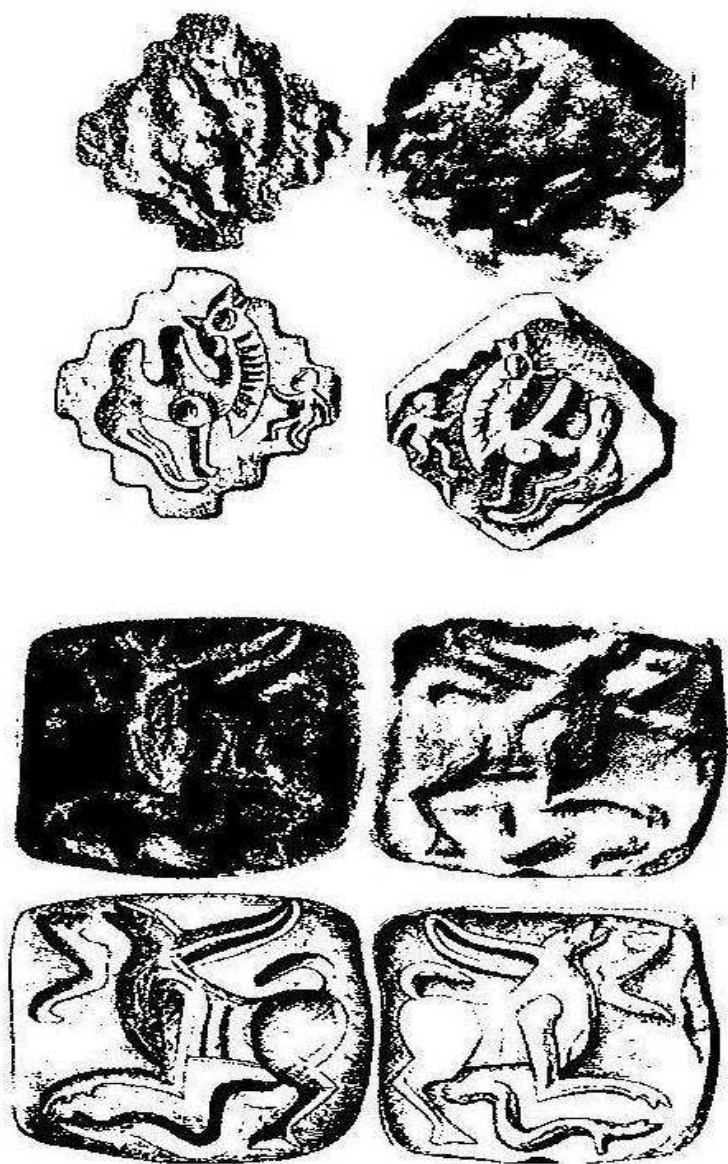
MARGUŞ

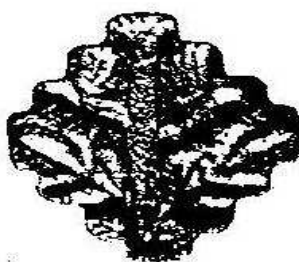
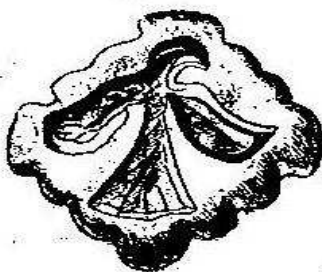
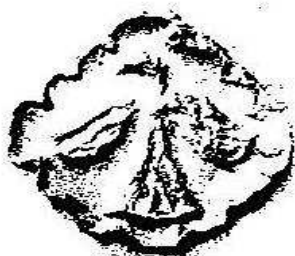
MARGUŞ

MARGUŞ

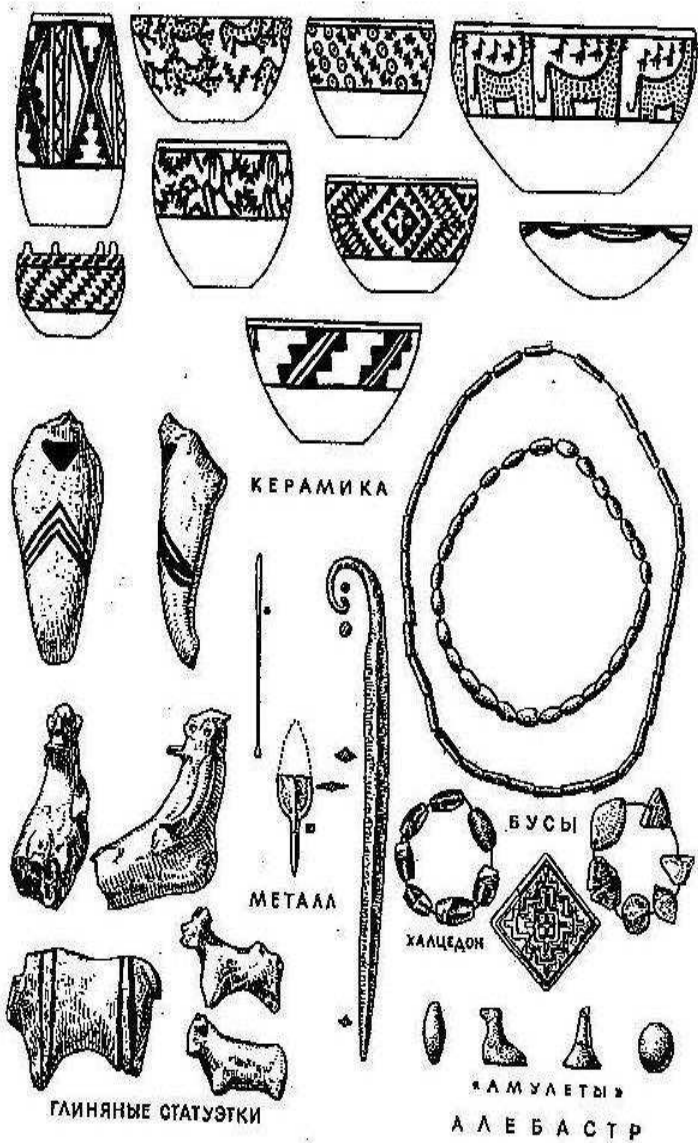

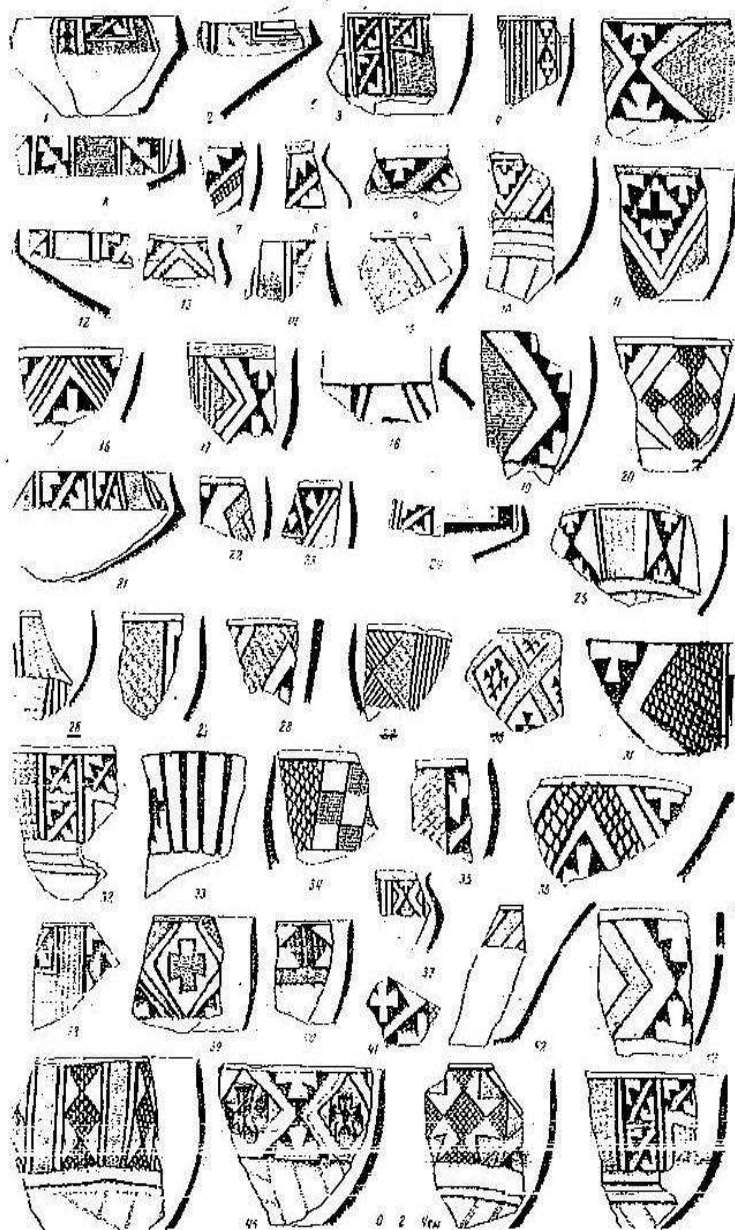
MARGUŞ

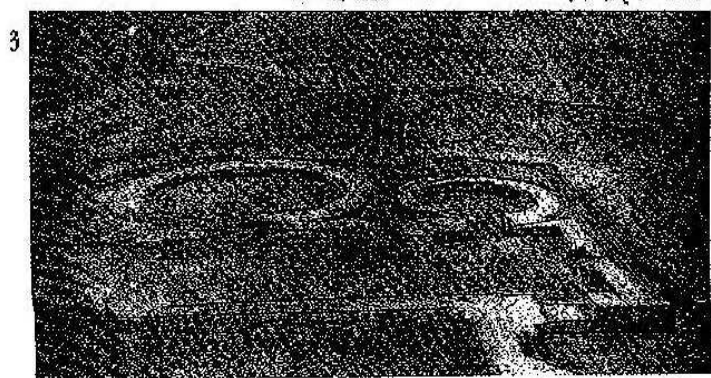
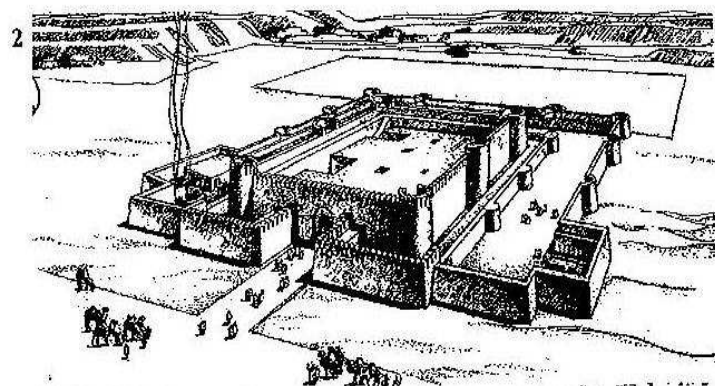
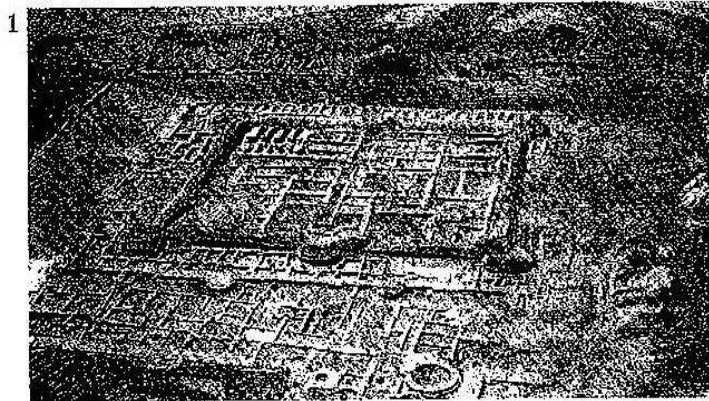

NAMAZGA DEPE

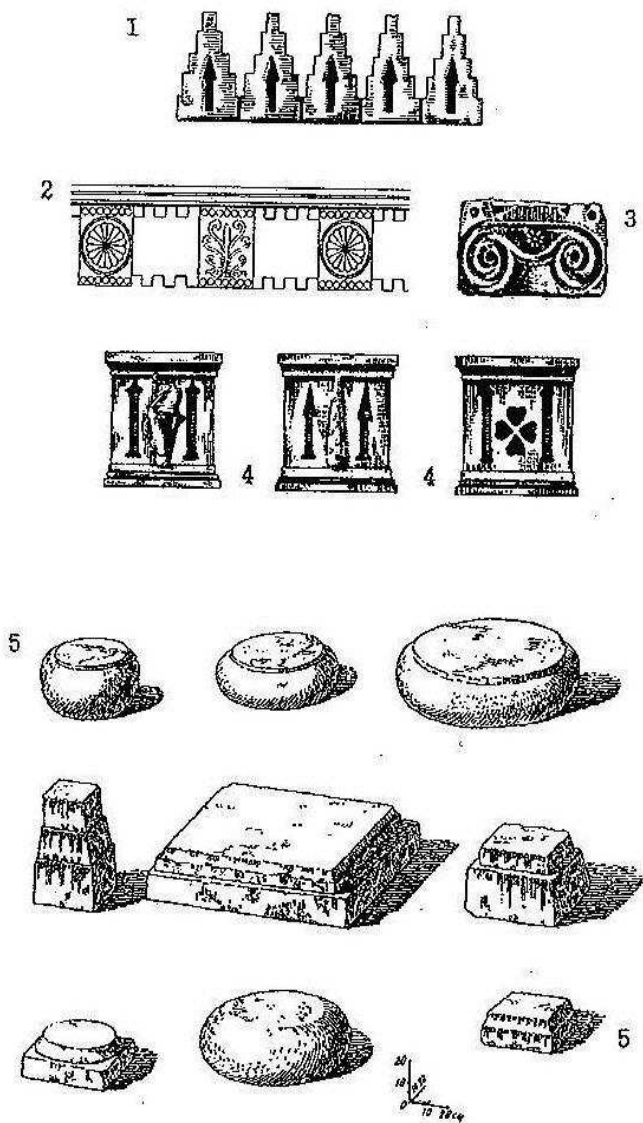

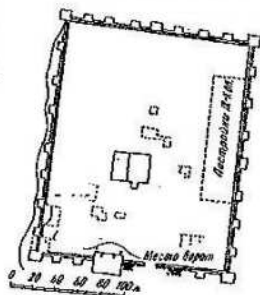
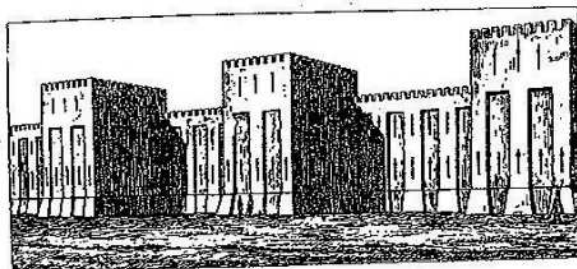
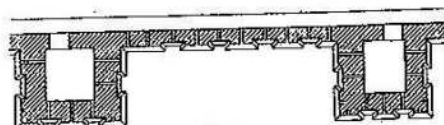
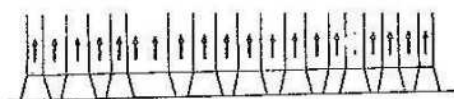

Gadymy Marguş. Tögalak Dessur toplumy: 1. Umumy görnüş. 2. Dikeltmesi. 3. Törün gazuw agtaryşlary.

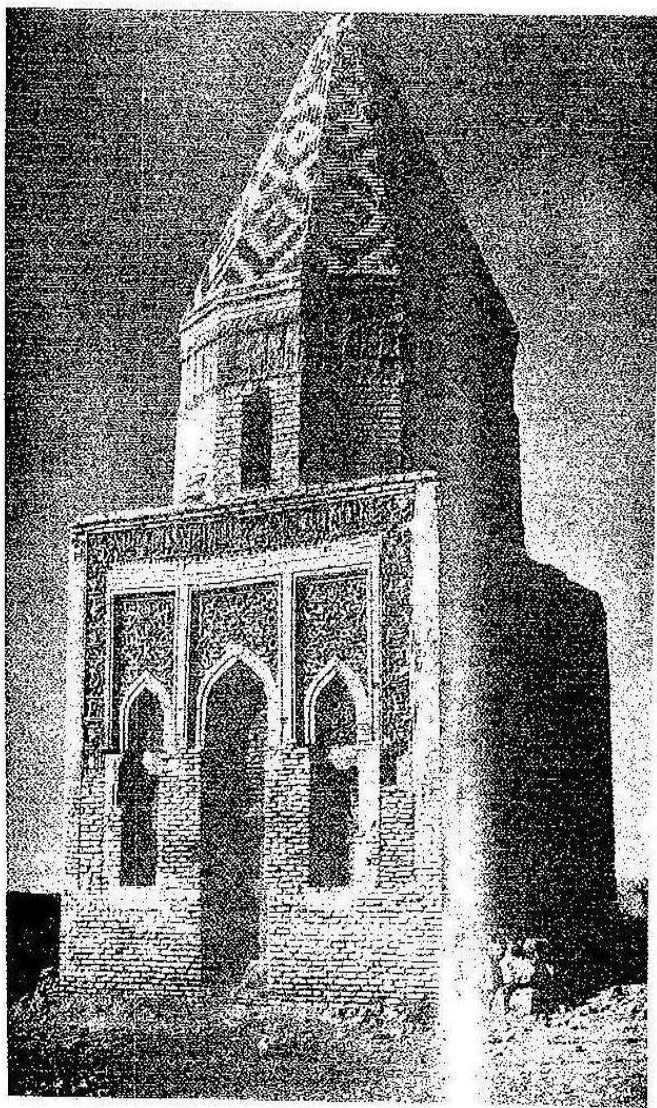

Köne Nusay. Toplumyň binagüçilik bölekleri: 1 — terrakot dişjagazlar, 2 — frizň nagsy (dikeltme), 3 — terrakot kapiteli, 4 — terrakot metoplar, 5 — sütinleriň daş esaslary.

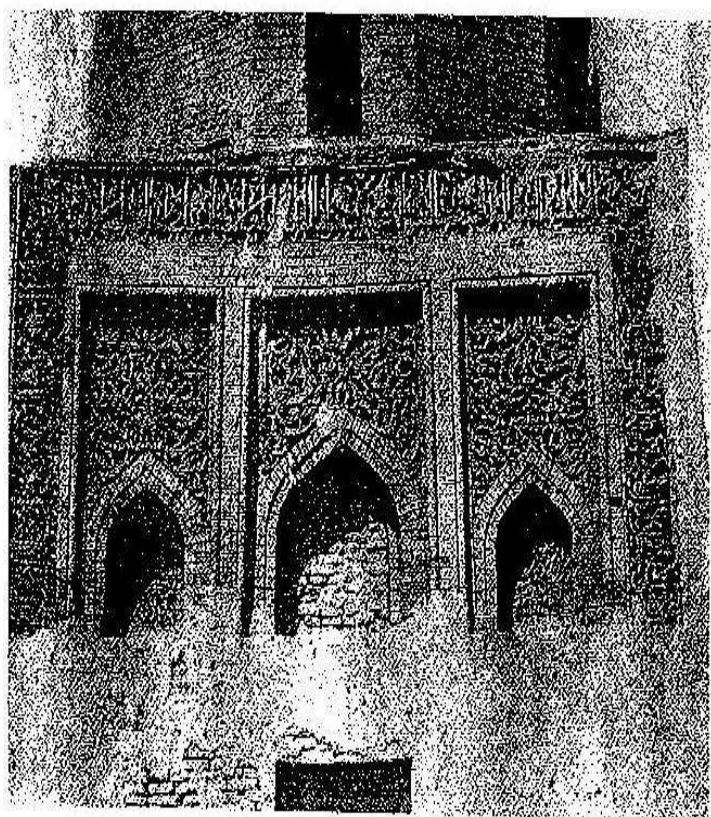

Дурналы şəhərliyi.
Meyilnamanyň çyzgysy
(aşakda). Goranyş diwarynyň
dikeltmesi: alyn tarapyň
çyzgysy (ýokarda),
meyilnamanyň parçasý,
binagärçilik bölekleri we
diwaryň perspektiw görnüşi.

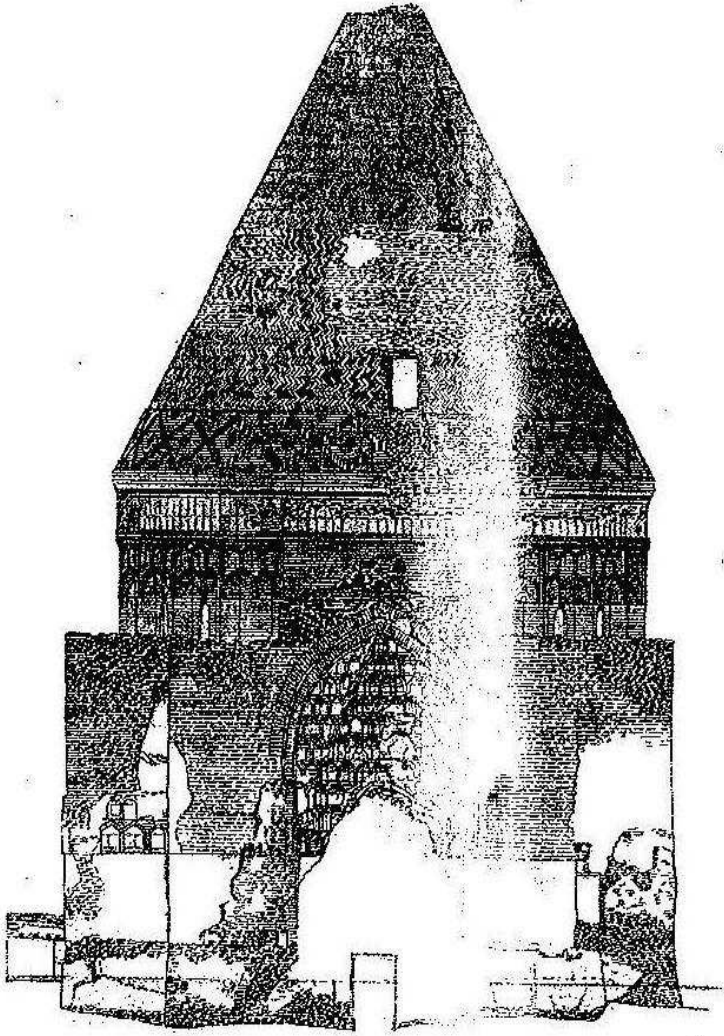

Köncürgenç, II-Arslan aramgâhi. Unvanı: Köncü.

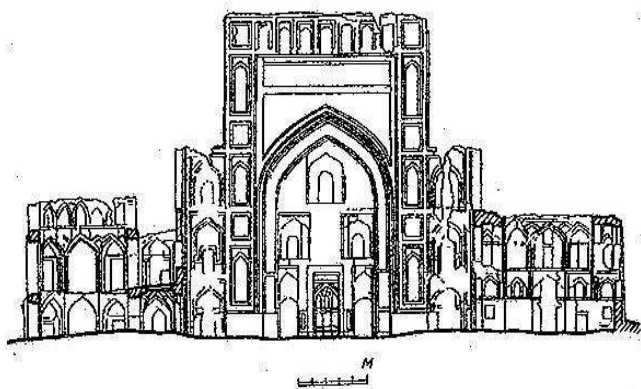
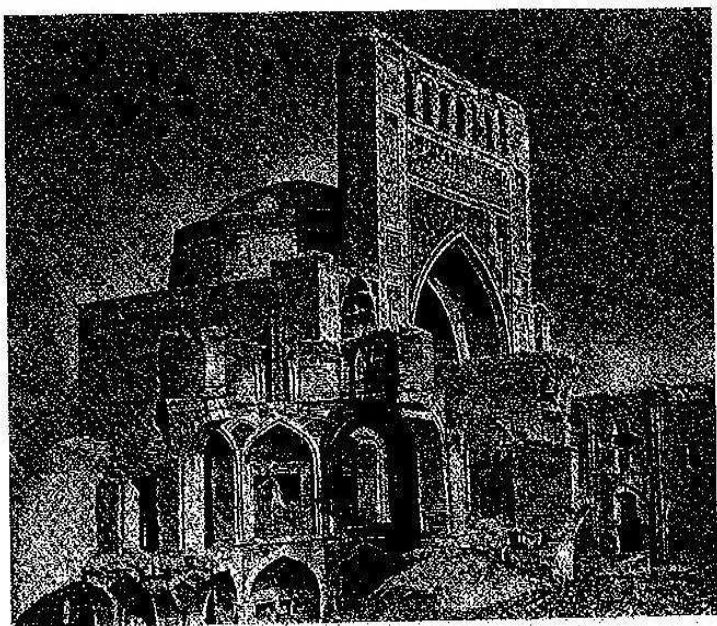

Köncürgöç, H-Arslanyň aramgähi. Baş alyn tarapyň parçasý.

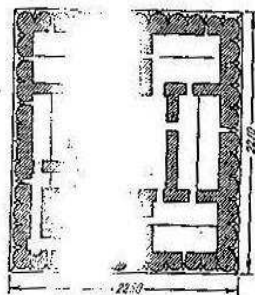
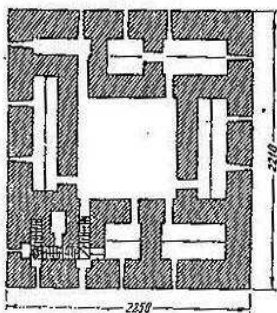
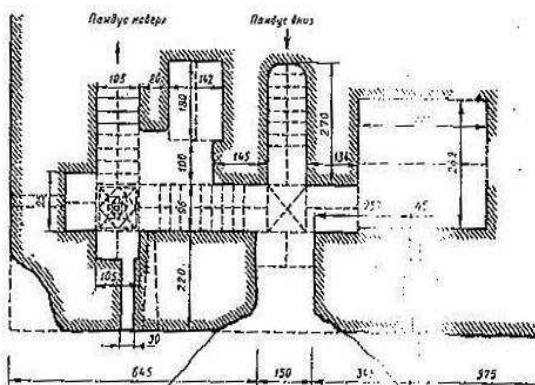
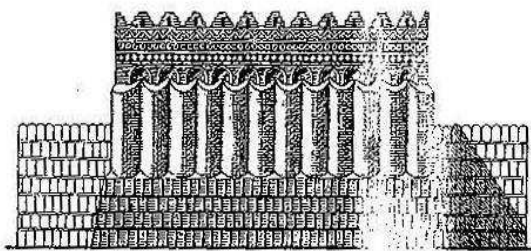

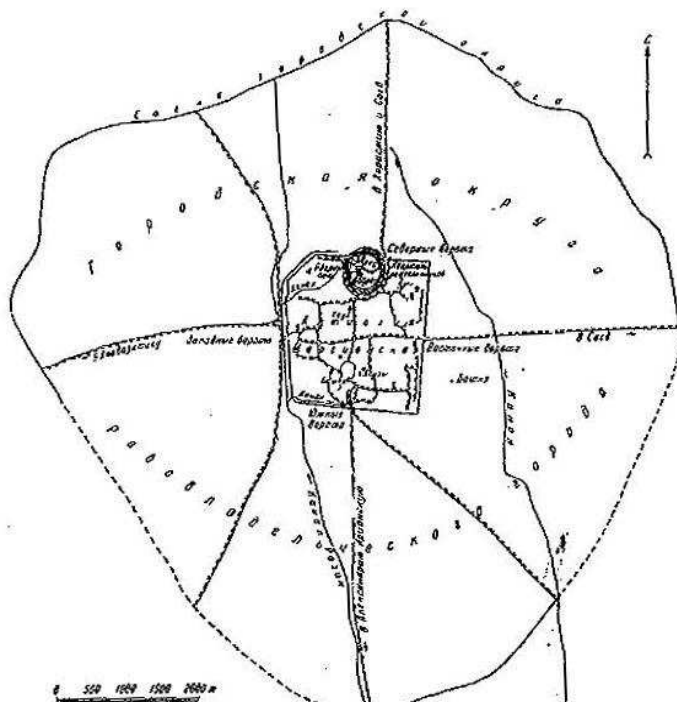
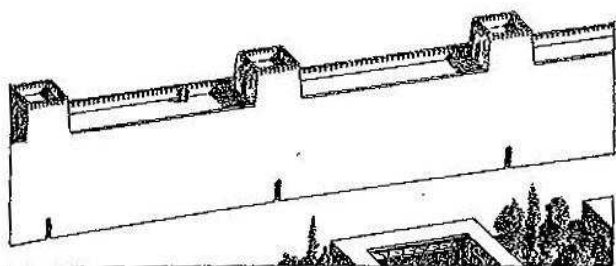
Könelirgenç. Soltan Tekçeşin aramelihi. Duş alyn tarap.

Ānew. Metjüt. Harabalygñ unumy görñiři we bař alyn tarap.

Merw jülgesi. Kichiy Gyzgala. Birinji (çepde) we ikinci gatyň meýilnamasy. Ýokarda: köşgüň umumy görnüşi we meýilnamasynyň paýlaşygy.

Gadymy Merw. Şäheriň we onuň etrabyňyň çyzyklaýyn meýilnama
Şäheriň gala diwarynyň dikeltmesi (yokarda).

Mazmuny:

Giriş.....	9-18
I bölüm - Daş asyry.....	19-86
II bölüm – Mis-demir asyrlary.....	87-229
III bölüm – bürünç-irki demir asyry zamanlarynda jemgyýeti dolandyrmakda aksakallaryň (ýaşulularyň) geňesi. (Arheologiki maglumatlaryň esasynda).....	229-316
IV bölüm -Türkmenistan Beýik ýüpek ýolunda. Beýik ýüpek ýoly. Ýüpegiň ilkinji Watany. Rowaýatlar we taryhy hakykat. Ýüpek ýolunyň, Merkezi Aziýanyň halklarynyň syýasy-ykdysady durmuşyndaky orny. Ýüpek ýoly – medeniýet we din.....	316-397
V bölüm- Orta asyrlarda Türkmenistandan geçen söwda ýollarynyň ugrundaky arheologiki ýadygärlikler. Türkmenistanyň arhetektura ýadygärlikleri.....	397-484
Netije.....	484-491
Ulanylan edebiýatlar.....	492-504